

Абдуваҳоб Мадвалиев

ЎЗБЕК ТЕРМИНОЛОГИЯСИ ВА ЛЕКСИКОГРАФИЯСИ МАСАЛАЛАРИ

ЎЗБЕК ИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЯТИ ВА ФОЛЬКЛОРИ ИНСТИТУТИ

АБДУВАҲОБ МАДВАЛИЕВ

ЎЗБЕК ТЕРМИНОЛОГИЯСИ ВА ЛЕКSIКОГРАФИЯСИ МАСАЛАЛАРИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»

Давлат илмий нашриёти

Тошкент–2017

TerDU ARM

№ 398211

УЎК: 811.512.133'373.46+811.512.133'374

КБК: 81.2 ўзб-4

М-14

Масъул муҳаррир
Низомиддин Маҳмудов,
филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:
Иброҳим Йўлдошев,
филология фанлари доктори, профессор
Дурдона Худойберганова,
филология фанлари доктори, катта илмий ходим

Тўпламни нашрга тайёрловчи
Ғулом Исмоилов,
филология фанлари номзоди

Ушбу китоб икки қисмдан иборат: биринчи қисмидан муаллифнинг турли йилларда ёзган ҳамда ўзбек тили лексикаси ва терминологиясининг ривожланиши, ўзбек лексикографияси ва унинг тарихи, ўзлаштирма сўз ва терминлар, сўз ва терминларнинг турли тип луғатларда берилиши каби назарий ва амалий масалаларга бағишланган тадқиқотларидан намуналар, айрим лексикографик ишлар ҳақидаги фикр-мулоҳазалари, устозлари ҳақидаги хотира ва қутлов мақолалари ўрин олган. Иккинчи қисмида эса олимнинг ҳаёти ва илмий-ижодий фаолиятига оид биобиблиография берилган.

Китоб филолог-мутахассисларга, ўзбек тили лексикаси, терминологияси ва лексикографияси билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти илмий кенгашининг 2017 йил 1 мартдаги мажлисида (1-баённома) нашрга тавсия этилган.

УЎК: 811.512.133'373.46+811.512.133'374

КБК: 81.2 ўзб-4

ISBN: 978-9943-07-472-9

© Абдувахоб Мадвалиев, 2017

© «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»

Давлат илмий нашриёти, 2017

СЎЗБОШИ

Муайян тилнинг ривожланиши жараёнида унинг луғат таркиби (лексикаси, жумладан, терминологияси) бошқа соҳаларга қараганда тез, сезиларли, жиддий ўзгаришларга учрайди. Бунинг объектив, ижтимоий-сиёсий сабаблари бор, албатта. Бу ўзгаришлар лексиканинг, терминологиянинг фақат микдор жиҳатдан эмас, балки сифат жиҳатдан ҳам ривожланишини акс эттиради. Лексикадаги тараққиёт, ўзгаришлар янги луғавий бирликларнинг пайдо бўлиши ва маълум луғавий бирликларнинг йўқ бўлиши (истеъмолдан чиқиши), сўзларнинг янги маънолар касб этиши ва айрим маъноларининг йўқолиши каби ҳодисалардан иборат бўлади. Бу жараёнда луғавий бирликларнинг адабий меъёр (норма)га бўлган муносабатида, қўлланиши ва бошқа хусусиятларида турлича ўзгаришлар рўй беради.

XX асрнинг охири – XXI асрнинг бошларида, мамлакатимизнинг мустақилликка эришуви арафасида ва мустақилликнинг дастлабки йилларида тил сиёсатида жиддий ўзгаришлар юз берди. Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши, «Давлат тили ҳақида»ги Қонуннинг қабул қилиниши, Қонун моддаларида қайд этилган йўл-йўриқ ва вазифалар ўзбек тили тараққиётида янги даврни бошлаб берди. Унда, биринчидан, тилимиз тараққиёти жараёнида унинг ўз ички имкониятлари асосида ривожланиши қонуни тўла, эркин амал қила бошлади; иккинчидан, республикамиз ҳаётининг барча соҳаларида юз бераётган улкан ўзгаришлар, ривожланган жуда кўп мамлакатлар билан ҳар томонлама алоқаларнинг тобора кучайиб бораётганлиги ҳам қисқа вақт мобайнида ўзбек тили, хусусан, унинг лексикаси ва терминологияси ривожига сезиларли таъсир кўрсатди.

Албатта, ҳозирги глобаллашув даврида муайян тил (бу ерда – ўзбек тили) лексикаси, луғат таркибининг бойиб бориши, такомиллашуви шу тилнинг ўз ички имкониятлари доирасидагина амалга ошмайди. Юқоридаги каби экстралингвистик омиллар боис тилимизнинг кўплаб хорижий сўз ва терминлар билан бойиб боришини ҳам табиий ҳол деб қабул қилиш керак. Чунки бундай сўз ва терминлар ўзи англатаётган тушунчалар билан бирга кириб келади. Демак, бунда эҳтиёж омилини ҳам эътиборга олиш керак; содда қилиб айтганда, ўзингда бўлмаган нарсани кўшнингдан сўрашга мажбур бўласан. Тилимизда пайдо бўлган юзлаб, минглаб хорижий сўз ва терминлар ана шундай эҳтиёжнинг натижасидир. Ҳақиқатан ҳам, кейинги йилларда иқтисодий-сиёсий соҳадаги ўзгаришлар, фан ва техниканинг тобора ривожланиши тилимизда *брифинг, геофонд, геосиёсат, глобаллашув, либераллаштириш, менталитет, парламентарий, рейтинг, саммит, спикер; авизо, аудитор, брокер, дилер, инвестиция, инфратузилма, ипотека, консалтинг, лизинг, маркетинг, мониторинг, санация, тендер; интернет, компьютер, ноутбук, пейджер, принтер, сервер, файл, факс* каби кўплаб сўзларнинг кенг қўллана бошлашига сабаб бўлди.

Юқоридаги каби ўзгаришлар маълум даражага етганда, уларни назарий ва амалий жиҳатдан ақс эттирувчи тадқиқотларга эҳтиёж сезилади. Бундай тадқиқотлар олиб борилган ва олиб борилаётганда. Амалий ишларнинг асосийларидан бири эса турли типдаги – таржима, изоҳли, терминологик ва тарихий-этимологик луғатлар тузишдан иборатдир. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти ҳам бир қатор асарларида, маърузаларида она тилимизни асраб-авайлаш ҳақида тегишли кўрсатмалар бериш билан бирга, фан соҳалари мутахассислари, тилшунослар олдига зарур ҳолларда замонавий терминосистемаларни такомиллаштириш, йўқларини илмий асосда ишлаб чиқиш, турли типдаги луғатлар тузиш каби вазифаларни қўйган эди (Қаранг: *Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч.* – Тошкент: Маънавият, 2008, 86–87-бетлар).

Шу нуқтаи назардан айтиш мумкинки, ўзбек лексикографиясининг шаклланиш ва ривожланиш тарихи узоқ ўтмиш-

га бориб тақалади. Буюк аллома Маҳмуд Кошғарий замонидан то ҳозиргача луғатчилигимиз тарихида бир неча ўнлаб қўлёзма ва бир неча юзлаб босма луғатлар яратилган ва бу жараён давом этмоқда. Ўзбек амалий лексикографияси соҳасида эришилган муайян муваффақиятлар билан бир қаторда кейинги йилларда луғатчиликнинг назарий муаммоларига – луғатшуносликка ҳам эътибор қаратилди ва изоҳли ҳамда икки тилли луғатларнинг маълум лексикографик масалаларини ҳал этишда орттирилган бой тажрибани, шунингдек, бу соҳадаги мавжуд камчиликларни ёритишга бағишланган бир қанча илмий ишлар ҳам амалга оширилди. Бундай изланишларнинг натижа ва хулосалари тузилажак луғатларнинг сифатини яхшилашга ёрдам бериши шубҳасиз.

Хуллас, ушбу китобда ўзбек тили лексикаси ва терминологияси ҳамда лексикографиясининг юқоридаги каби муаммоларига бағишланган мақолалар жамланган. Мақолаларнинг аксарияти институтда 2007–11 йилларда бажарилган ФА-Ф8-034 рақамли ва 2012–16 йилларда бажарилган ФА-Ф1-Г041 рақамли фундаментал илмий лойиҳалар доирасида ёзилган. Мақолалар ва уларда билдирилган фикр-мулоҳазалар, таклиф ва тавсиялар турли йилларда ёзилганига қарамай, ўз аҳамиятини, долзарблигини йўқотмаган.

Китоб охирига биобиблиография илова қилинди.

Биринчи бўлим
**ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ ТАРАҚҚИЁТИ
МАСАЛАЛАРИГА ДОИР**

**МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИДА ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ
ТАРАҚҚИЁТИ**

Ўзбекистон Республикаси мустақилликни қўлга киритганига 20 йил тўлди. Тарих учун бу муддат жуда қисқа бўлса ҳам, лекин ана шу давр ичида иқтисодий-сиёсий, маънавий ва маданий ҳаётимизда жуда катта ўзгаришлар рўй берди. Шўроларнинг 70 йил давомида юритган миллатларни ягона социалистик миллатга бирлаштириш сиёсати туфайли унутилар даражага келиб қолган миллий кадриятларимиз, маънавий аънаналаримиз тикланди. Аждодларимиз қолдирган бой маданий меросимизни оммалаштириш, уларнинг жаҳон тамаддунининг ривожланишидаги ролидан фахр-ифтихор ҳиссини туйиш имконияти вужудга келди. Асрлар давомида онгимизга сингиб қолган мутелик психологияси ўрнини эркинлик, ижодкорлик, фидокорлик психологияси эгаллади.

Республикаимизнинг суверен давлат сифатида Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзоликка қабул қилиниши, 150 дан ортиқ мамлакатлар билан дипломатик муносабатларнинг ўрнатилиши натижасида бу диёрнинг мукаддас тимсоли бўлган миллий тилимизнинг ҳам дунё бўйлаб обрў-эътиборининг ошишига, унга жаҳон халқларининг диққати қаратилишига замин яратилди. Ана шундай жараёнда мамлакатимизнинг давлат тили бўлган ўзбек тилининг ички тузилиши, тарихий тараққиёт жараёнини ўргатувчи тилшунослик фани ҳам тез суръатлар билан ривожланди.

Энг аввало, шўролар даврида ҳукмрон бўлган рус тилшунослиги андозалари асосида бошқа системадаги тилларни ўрганиш аънарасидан воз кечилди. Ҳинд-европа тиллари материаллари асосида майдонга келган тадқиқ методларини бошқа тилларга қўллаш мутлақо мумкин эмаслигини Америка ҳинду қабиалари тилларини ўрганишга бел боғлаган Боас ҳам бундан юз йиллар

олдин таъкидлаган эди¹. Ягона фан методологиясига айланган марксистик таълимот занжиридан кутулиш ва оламни илмий билишда қўл келадиган дунёнинг энг яхши фалсафий таълимотларидан эркин фойдаланиш имконияти майдонга келди. Шўролар томонидан «буржуа фани», «марксистик методологияга ёт таълимот» ҳисобланган² системавий-структур тилшунослик ва унинг текшириш методлари мустақиллик шарофати билан кенг кириб кела бошлади.

Умумий ва хусусий илмий-тадқиқот методологияси ва методларини ўрганиш ва ёш тадқиқотчиларга сингдиришга жиддий эътибор қаратилди. Н. Шермухаммедованинг фан методологиясига бағишланган (Тошкент: Университет, 2005), Т. Бушуй, Ш. Сафаровларнинг «Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси» (Тошкент: Фан, 2007), Ҳ. Неъматов ва А. Нурмоновларнинг лингвистик тадқиқот методологияси ва методларига бағишланган асарлари майдонга келди.

Истиқлолга эришгунга қадар ўзбек тилшунослари асосан ўзбек тилининг ички тузилишини тавсифий асосда ўрганиш билан чекланган бўлсалар, мустақиллик шароитида улар ўзбек тили материаллари негизида умумий тилшунослик муаммоларини ҳал қилиш, тилшунослик назарияси ва лингвистик таълимот тарихи масалаларини ёритиш даражасига кўтарилдилар. Бу давр мобайнида А. А. Абдуазизов, Р. Расулов, Н. Турниёзов, Ш. Искандарова (А. Нурмонов билан ҳамкорликда) ва бошқа олимларнинг тилшунослик назариясига бағишланган китоблари, шунингдек, «Ўзбек тилшунослиги тарихи» номли асарлар майдонга келди. Фақат истиқлол туфайлигина ўзбек тилшунослиги ўзининг узоқ тарихига эга эканлиги, ўзбек тилшуносларининг Европанинг энг донгдор тилшуносларидан анча олдин қиёсий-тарихий тилшунослик, контрастив лингвистика, идеографик луғатлар яратиш каби қатор йўналишларга асос солганлиги, ҳозирги кунда лексемалар мазмуний мундарижасини узвий (компонент) таҳлил асосида ёритиш анъанага айланган бир

¹ Қ а р а н г : Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдизлари ва йўналишлари. – Тошкент, 2009. – Б. 107.

² Ахманова О. С. Глоссематика Л. Ельмслева как проявление упадка современного буржуазного языкознания // Вопросы языкознания, 1953. №5.

пайтда, бу усул XV асрлардаёқ ўзбек тилшунослари томонидан муваффақиятли қўлланганини ёритиш ва илмий жамоатчиликка етказиш имконияти пайдо бўлди.

Энг муҳими, истиқлол даврида ўзбек тилшунослигида методологик яққаҳоқимликдан методологик плюрализмга ўтилди. Бунинг натижасида бир объектга турли томондан ёндашувлар майдонга келди. Анъанавий, структур-семантик (формал-семантик), формал-функционал сингари йўналишлар эркин фаолият кўрсата бошлади. Шунинг учун бу йўналишлар ўртасида баҳс-мунозаралар кучайди. Ш. Раҳматуллаев, А. Ҳожиёв, Н. Маҳмудов, Ҳ. Нёматов сингари олимлар бу баҳс-мунозараларнинг фаол иштирокчисига айландилар¹. Бунинг натижасида тилшуносликнинг назарий масалаларига тадқиқотчилар диққат-эътибори кўпроқ жалб қилина бошлади.

Истиқлолга қадар назарий масалаларни фақат рус тилшунослари ҳал қилиб берган, бошқа тилшунослик вакиллари унга эргашган бўлсалар, мустақиллик шароитида ўзбек тилшунослари назарий муаммоларни ҳал қилишга дадил қўл ура бошладилар. Система, структура тушунчалари, тилнинг асосий қурилиш бирликлари бўлган фонема, морфема, лексема, сўз, конструкцияларнинг моҳиятини белгилаш сингари тилшуносликнинг энг мунозарали масалаларини ҳал қилиш бўйича баҳсга киришдилар. Юқоридаги баҳс-мунозараларда иштирок этган олимларнинг фикрлари қанчалик ҳақ ёки ноҳақлигидан қатъи назар, тилшуносликнинг долзарб назарий масалаларига тадқиқотчилар диққати тортилганлигининг ўзи тилшунослик назарияси такомилида муҳим омил бўлиб хизмат қилди.

Истиқлол даврида структур тилшуносликнинг кириб келиши ўзбек тилининг ички тузилиш бирликларини тадқиқ қилишда катта имконият яратиб берди. Ф. де Соссюрнинг тил-нутқ дихотомияси ҳақидаги қараши асосида ўзбек тилининг барча сатҳларида имконият, моҳият сифатидаги тил бирликлари билан уларнинг нутқий жараёнда бевосита моддийлашуви ўртасидаги муносабатга жиддий эътибор берилди бошлади. Истиқлолга қадар тил-

¹ Раҳматуллаев Ш. Систем тилшунослик асослари. – Тошкент, 2007; Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Тошкент, 2010 ва бошқалар.

нутқ зидланишига бефарқ қараган, структур тилшуносликнинг бош моҳияти тил бирликлари билан нутқ бирликларини фарқлаш эканлигига нописандлик билан ёндашган олимлар ҳам мустақиллик шароитида бу фарқланишни эътироф этдилар. Айни пайтда, структур тилшунослик тилни трансцендент ҳодисалардан холи равишда имманент ўрганишга асосий эътибор қаратганлиги туфайли лисоний фаолиятнинг субъектлари бўлган сўзловчи ва тингловчи шахс тадқиқотчилар эътиборидан четда қолди. Ваҳоланки, ҳеч бир тилни «тил эгаси»дан ажратган ҳолда тўғри ва тўлиқ ўрганиб бўлмайди. Чунки ҳар бир нутқий актда сўзловчи шахснинг изи сезилиб туради. Структур тилшуносликнинг ана шу чекланган томонини бартараф қилиш учун ҳозирги кунда антропололингвистика ривожлана бошлади. Антропололингвистика жаҳон тилшунослари томонидан тилшуносликнинг янги даври деб баҳоланмоқда ва у лингвистик семантика, прагмалингвистика, когнитолингвистика сингари тилнинг ички тузилишини сўзловчи ва тингловчи шахс билан боғлаб ўрганувчи йўналишларни ўз ичига олиши эътироф этилмоқда. Мустақиллик шароитида ўзбек тилшуносларининг диққат-эътибори структур тилшунослик билан бирга антропололингвистика йўналишларига қаратилганлиги таҳсинга лойиқдир. М. Миртожиев, Н. Маҳмудов сингари олимлар лингвистик семантика бўйича, М. Ҳақимов, Ш. Сафаровлар прагмалингвистика ва когнитив лингвистика бўйича қизиқарли тадқиқотлар олиб бордилар. Айниқса, Ш. Сафаровнинг «Когнитив лингвистика» ва «Прагмалингвистика» номли асарларининг нашр қилиниши ўзбек тилшунослигининг катта ютуғи бўлди¹.

Бундан ташқари, ўзбек тилининг турли сатҳларини шу тилнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда тадқиқ этишга алоҳида аҳамият берилди. Ҳ. Жамолхоновнинг «Ўзбек тилининг назарий фонетикаси» (Тошкент, 2009), Азим Ҳожиев, Ё. Тожиев, Т. Мирзақуловларнинг морфемика ва сўз ясалишига бағишланган асарлари, Э. Бегматов, М. Миртожиев, Ҳ. Неъматов, Р. Расулов, Ҳ. Шамсиддинов, Ҳ. Дадабоев, Ш. Искандарова, А. Собировларнинг лексикологияга, А. Ҳожиев, Ш. Шаҳобидди-

¹ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент, 2008; Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах, 2006.

нова, Ж. Элтазаровларнинг морфологияга, Н. Махмудов, Р. Сайфуллаева, М. Қурбонова, Д. Лутфуллаеваларнинг синтаксисга бағишланган асарлари ўзбек тилшунослигини янги босқичга олиб чиқди.

Мустақиллик йилларида ўзбек тили лексикологияси, айниқса, лексикографияси соҳасида ҳам муҳим ютуқларга эришилди. Хусусан, луғатчилик соҳасидаги назарий ва амалий изланишлар диққатга сазовордир. Беш жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати», кичик ва ўрта ҳажмли бир неча ўнлаб икки тилли таржима луғатларининг, юздан ортиқ бир, икки ёки кўп тилли терминологик луғатларнинг айна мустақиллик йилларида яратилганлиги луғатчилик соҳасига алоҳида эътибор қаратилаётганлигидан, шу соҳага қизиқиш ортиб бораётганлигидан дарак беради.

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришуви билан тил сиёсатида жиддий ўзгаришлар юз бериб, ўзбек адабий тили ижтимоий вазифалари доирасининг мислсиз кенгайишига катта имкониятлар очилди. Айниқса, ўзбек тилининг илмий тил, расмий услуб тили, почта, телеграф, банк-молия соҳалари тили, ижтимоий-сиёсий ва дипломатик соҳалар тили сифатидаги коммуникатив вазифаси кенг ривож топди. Республикамиз ҳаётининг барча соҳаларида рўй бераётган улкан янгиликлар, ривожланган жуда кўплаб мамлакатлар билан сиёсий, иқтисодий, илмий ва маданий алоқаларнинг кучайиб бориши қисқа вақт ичида ўзбек тили, хусусан, унинг лексикаси таркибининг бойишига сезиларли ижобий таъсир кўрсатди.

Зикр этилган омиллар таъсирида ўзбек тили луғат таркибида юз берган жиддий ўзгаришлар муносабати билан ҳозирги давр талабларига жавоб бера оладиган изоҳли луғат яратиш заруратидан келиб чиқиб, Республика ҳукуматининг махсус қарори билан ўзбек тилининг янги, кўп жилдли изоҳли луғатини тузиш ва чоп этиш масаласи Ўзбекистон Республикаси «Давлат тили ҳақида»-ги қонунини амалга ошириш Давлат дастурига киритилди ва уни амалга ошириш ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти зиммасига юкланди.

Институтнинг етакчи олимларидан ташкил топган ижодий гуруҳ 1998 йилдан янги изоҳли луғат устида иш бошлаб, уни

2006 йилда яқунлади; 300 босма табоқдан ортиқ ҳажмдаги беш жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» 2006–2008 йилларда «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти томонидан тўлиғича нашр этилди. Ушбу луғат ўзбек ва жаҳон луғатчилигининг бой тажрибаларини, янги, ижобий ютуқларини, Ўзбекистон мустақиллиги йилларида жамиятимиз, халқимиз ҳаётида рўй берган туб ўзгаришлар ва шу муносабат билан ўзбек тили лексикасида содир бўлган янгиликларни эътиборга олган ҳолда яратилган луғатдир.

Беш жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» ўзбек халқи ижтимоий-маданий ҳаётида, ўзбек тили ва тилшунослиги тарихида улкан ҳодиса ҳисобланади. Ушбу луғат, аввало, республикада мустақиллик йилларида олиб борилаётган тил сиёсатининг, энг асосийси, ҳурматли Президентимиз Ислом Каримов, у раҳбарлик қилаётган республика ҳукуматининг зиёлиларга, филология соҳасида фаолият кўрсатаётган олимларга муттасил ғамхўрлигининг ижобий самараси сифатида юзага чиқди.

Луғатнинг илмий қиммати шундаки, у ҳозирги ўзбек адабий тили сўз бойлигини ўзида мужассам қилган, ўзбек тилининг дунёдаги энг ривожланган тиллардан бири эканини намойиш қилувчи ва бу ҳолатни конкрет далиллар асосида тасдиқловчи муҳим манбадир. Ушбу изоҳли луғатнинг назарий асоси ва илмий тамойиллари, сўз маъноларини талқин қилиш усуллари ўзбек тилининг икки тилли таржима, терминологик ва бошқа хил луғатларини тузишга баракали таъсир кўрсатди.

Янги изоҳли луғат улкан амалий, маданий-маърифий қимматга эга. Унга ўз она тилига меҳр-муҳаббати бўлган, она тилининг, ундаги сўзларнинг сир-асрорлари, имловий ва услубий хусусиятлари билан қизиққан ҳар қандай ўзбек зиёлиси, ўзбек тилини ўрганиш иштиёқида бўлган ҳар қандай ўзга тил вакили мурожаат қилиши мумкин. Шунингдек, бу луғат таълим тизимида, нашриёт ва матбуот соҳасида, адабиёт, санъат ва илм-фан соҳаларида фаолият кўрсатаётган ҳар бир кишининг доимий ҳамроҳи бўлиб қолганига, ҳар бир ўзбек зиёлисининг китоб жавонидан ўрин олганига ишончимиз комил. Шунинг учун ҳам бу луғат матбуот саҳифаларида бугунги ўзбек тили лексикасининг ойнаси сифати-

да баҳоланди ва сўзлар изоҳи ўзбек лексикологияси ва лексикографиясининг сўнгги ютуқларига асосланганлиги билан илмий жамоатчиликнинг таҳсинига сазовор бўлди.

Беш жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» чоп этилганидан кейин Ўзбекистонда луғатчилик, шу жумладан икки тилли луғатлар тузиш соҳасида амалга ошириладиган барча муҳим ва йирик ишлар, ташаббуслар миллий тилнинг катта изоҳли луғати билан, В. Г. Гакнинг таъбири билан айтганда, «луғатнинг энг муҳим, асосий тури»¹ билан боғлиқ бўлади. Чунки янги изоҳли луғат ҳозирги ўзбек тилида нисбатан кенг истеъмолда бўлган бир неча ўн минглаб сўз ва сўз бирикмаларини, жумладан, фан, техника, санъат ва маданият соҳаларига оид терминларни, бир неча шеваларда қўлланадиган сўзларни, баъзи тарихий ва эскирган атамаларни қамраб олган ва кўплаб лексикологик тадқиқотларга, янгидан-янги таржима луғатларига манба бўлиб хизмат қилади.

Агар мустақиллик давригача Ўзбекистонда икки тилли таржима луғатларининг асосан русча-ўзбекча, ўзбекча-русча турига катта эътибор берилган бўлса, мустақиллик даврида кичик ҳажмли русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча, турли ҳажмдаги арабча-ўзбекча, форсча-ўзбекча, туркча-ўзбекча, корейсча-ўзбекча, японча-ўзбекча, хитойча-ўзбекча, урдуча-ўзбекча, инглизча-ўзбекча, ўзбекча-инглизча ва бошқа икки тилли луғатлар тузилиб, уларнинг сони тобора ортиб бормоқда. Хусусан, А. Ирисқулов ва Ш. Бўтаевлар ҳамкорлигида 10 дан ортиқ турли ҳажмдаги инглизча-ўзбекча ва ўзбекча-инглизча луғатлар тузилиб чоп этилди ҳамда кенг китобхонлар оммасига хизмат қилмоқда.

Фан, техника, ишлаб чиқариш, ижтимоий ҳаётдаги жиддий ўзгаришлар ва бу ўзгаришларни тилда ифода этиш зарурати туфайли янгидан-янги терминлар вужудга келмоқда. Ҳар бир соҳада учрайдиган бундай терминларни илмий таҳлил қилиб бориш, уларни тартибга солиш терминологиянинг асосий вазифасидир. Бу вазифани амалга оширишнинг асосий йўлларида бири мукамал терминологик луғатлар тузишдир. Терминологик тизимларнинг, терминологик луғатларнинг мукамал бўлиши эса кўп

¹ Гак В. Г. О некоторых закономерностях развития лексикографии (учебная и общая лексикография в историческом аспекте) // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – Москва, 1977. – С. 12.

жихатдан турли соҳа мутахассисларининг тилшунослар билан илмий ҳамкорлигига боғлиқдир.

Бирмунча муддат фаолият кўрсатган ЎзР Вазирлар Маҳкама-си хузуридаги Республика Атамашунослик қўмитасининг (1989–2004) саъй-ҳаракатлари билан республикада терминологик тадқиқотлар олиб бориш ва терминологик луғатлар тузиш иши бир қадар жонланиб, бевосита мазкур Атамашунослик қўмитаси томонидан нашр этилган 30 дан ортиқ ёки Атамашунослик қўмитасининг турли бўлимларида муҳокама қилиниб тасдиқланган ва нашр этилган ҳар хил ҳажмли терминологик луғатларнинг яратилишида баъзан юқоридагидек илмий ҳамкорликка тўлиқ риюя қилинмаганлиги боис уларда озми-кўпми номувофик (дублет, полисемантик, ноаниқ) терминлар учрайди. Бундай ҳолатни фалсафа, ҳуқуқшунослик, педагогика, биология ва бошқа бир қанча фан соҳалари бўйича тузилган терминологик луғатларда кузатиш мумкин. Президентимиз И. Каримовнинг куйидаги сўзларини айтиш мазкур ҳолатни бартараф этишга қаратилган фикр деб қабул қилиш мумкин: «... Айниқса фундаментал фанлар, замонавий коммуникация ва ахборот технологиялари, банк-молия тизими каби ўта муҳим соҳаларда она тилимизнинг қўлланиш доирасини кенгайтириш, этимологик ва қиёсий луғатлар нашр этиш, зарур атама ва иборалар, тушунча ва категорияларни ишлаб чиқиш, бир сўз билан айтганда, ўзбек тилини илмий асосда ҳар томонлама ривожлантириш миллий ўзликни, Ватан туйғусини англашдек эзгу мақсадларга хизмат қилиши шубҳасиз»¹.

Айни шу нуқтаи назардан кейинги йилларда ҳам янги-янги фан соҳалари бўйича терминологик тадқиқотлар олиб бориш ва терминологик луғатлар тузиш ишлари давом этмоқда. Масалан, фалсафа, иқтисодиёт, физика, техника, тиббиёт, биология, экология, геология, тилшунослик, иш юритиш соҳалари бўйича бир эмас, икки, уч, тўртталаб янги терминологик луғатларнинг тузилиши ва нашр этилиши Президентимизнинг мазкур кўрсатмаларининг амалдаги ижроси деб қабул қилиш мумкин. Шунингдек, М. М. Муҳиддинов иштироки ва таҳрири остида яратилган телевидение, мобил алоқа тизимлари, ахборот технологияси опера-

¹ Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент, 2007. – Б. 87.

цион тизимларига, ахборот хавфсизлигига оид икки ва уч тилли терминологик луғатлар мустақиллик даври ўзбек лексикографиясининг таракқиёт маҳсулидир.

Хуллас, замонавий ўзбек лексикографияси тарихида шу кунгача илм-фан ва техниканинг 50 дан ортиқ турли соҳалари ва тармоқлари бўйича 300 дан ортиқ хилма-хил терминологик луғат яратилган бўлса, уларнинг ярмидан кўпроғи республикамиз мустақиллиги йилларида нашр этилган.

Мустақиллик даврида ўзбек тилшунослиги, ўзбек лексикографияси эришган катта ютуқлардан яна бири ўзбек тили этимологик луғатининг яратилиши бўлди. Гарчи Е. Д. Поливанов 1926 йилда нашр қилинган қисқача ўзбекча-русча луғатида «Ўзбек тилининг этимологик луғати»ни нашрга тайёрлаб кўйганини ёзган бўлса-да, лекин бу луғат ҳаёт юзини кўрмай қолган эди. Айюб Ғуломовнинг «Ўзбек тилининг сўз ясалиш муаммолари» мавзuidaги докторлик диссертациясида (1955 йил) ўзбек тили этимологияси бўйича анчагина материаллар берилган, лекин у ҳам нашр қилинмаган эди. Ўзбек тилининг илк этимологик луғати Ш. Раҳматуллаев томонидан мустақиллик даврида яратилди ва нашр этилди. Уч қисмдан иборат (1-китоб: ўзбекча сўзлар, 2000; 2-китоб: арабча сўзлар, 2003; 3-китоб: форсча сўзлар, 2009) ушбу луғатнинг нашр этилиши, ундаги айрим нуқсон ва етишмовчиликларга қарамай, ўзбек лексикографияси тарихида катта воқеа бўлди.

Ўзбек тилшунослиги тарихида мустақиллик давридагина тилшуносликнинг янги йўналиши – тилшунослик ютуқларини ва тилимиз имкониятларини содда ва ширали тил билан оммага сингдиришга қаратилган лингвопублицистика майдонга келди. Ўзбек тилшунослигининг бу йўналишини шакллантиришда Н. Маҳмудовнинг хизмати катта бўлди. Унинг «Ўзимиз ва сўзимиз» (1997), «Маърифат манзиллари» (1999) сингари рисоалари ва қатор илмий-оммабоп мақолалари ёшларни инсоннинг қиличдан ўтқир, атомдан кучли қуроли бўлган тилига меҳр-муҳаббат уйғотишда улкан роль ўйнади.

Тил фақат кишилар ўртасида алоқа воситаси бўлибгина қолмасдан, уларнинг олам ҳақидаги билимларини келажак авлодга

отказувчи, кишиларда эстетик-эмоционал ҳис уйғотувчи кудратли воситадир. Демак, маълум бир тилни билиш учун луғат таркибини, сўзларни бир-бирига боғлаш қоидаларини ўзлаштиришгина кифоя қилмайди. Бундан ташқари, нутқий жараёнда улардан ўринли ва мақсадга мувофиқ фойдаланиш кўникмасига эга бўлиш ҳам зарурдир. Бундай кўникма нутқ маданияти саналади ва у «Нутқ маданияти» курси орқали шакллантирилади. Нутқ маданияти жамият маданий-маърифий тараққиётининг, миллат анъанавий камолотининг муҳим белгисидир. Мустақиллик шароитида ёшларни баркамол авлод сифатида тарбиялаш бош мақсадга айланган бир пайтда уларда маданий нутқ кўникмасини шакллантириш ҳар қачонгидан ҳам долзарброқ бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам нутқ маданиятига бағишланган бир қатор асарлар яратилди. Улар орасида Н. Махмудовнинг «Ўқитувчи нутқи маданияти» китоби алоҳида аҳамият касб этади. Бу китобда нутқ маданиятига бугунги кунда тилшунослик назариясида эътироф этилган лисоний фаолиятнинг таркибий қисми сифатида ёндашилади.

Лингвистика билан поэтика узвий алоқада, бир томирдан ўсиб чиққан икки шохча эканлиги, лингвистика бадий матнни тушунтириш, шарҳлаш эҳтиёжи билан герменевтика талаби асосида филология бағрида шаклланганлиги барчага аён. Лекин кейинчалик қиёсий-тарихий тилшуносликнинг ривожланиши, айниқса, В. Гумбольдт томонидан тилшунослик назариясига асос солиниши билан тилшуносликнинг адабиётдан узоқлашишига, ҳар иккиси мустақил ҳаёт йўлига эга бўлишига олиб келди. Айниқса, Австрия тилшуноси Г. Шухардт тилшуносликни ўзининг текшириш методи билан филологиядан тамомила фарқ қилишини, тилшуносликни филология таркибидан айро ҳолда ўрганишни кўтариб чиқди¹.

Ана шунинг натижасида, айниқса, структур тилшуносликнинг глоссематика йўналишида тилшунослик билан адабиёт ўртасида жарлик пайдо бўлди. Бу эса сўзнинг бадий-эстетик вазифасини илмий асосда объектив тушунтириб беришга халақит беради. Ана шундай ҳолатни сезган Прага структуралистлари сўзнинг

¹ Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. – Москва, 1950. – С. 52.

сеҳри, бадий-эстетик вазифасини ёритишни лингвистика объекти доирасига қайтардилар. Ўзбек тилшунослигида ҳам истиқлол даврида лингвистик поэтикага бағишланган бир қанча асарлар яратилди. Бу соҳада И. Мирзаев, М. Йўлдошев, Г. Рихсиева, Г. Муҳаммаджонова, Д. Неъматова, Л. Жалолова сингари бир қатор тадқиқотчилар самарали фаолият олиб бордилар.

Шўроларнинг 70 йил давомида юритган рус тилини «ягона умумхалқ тилига» айлантириш сиёсати бу империя таркибидаги бошқа халқларнинг тилларини эркин ривожланишига тўсқинлик қилди. Хусусан, қадимий ёзув маданиятига эга бўлган ўзбек тилининг илмий, расмий услубларининг ривожига тўсиқ қўйилди. Фундаментал тадқиқотлар рус тилида олиб бориладиган, барча турдаги бошқарув ва хўжалик идораларининг ҳужжатлари шу тилда юритиладиган бўлиб қолди. Натижада ўзбек тилининг илмий ва расмий услуби ночор аҳволга тушди. Икки муҳим услубнинг «касалланиши» бутун бир миллий тилнинг бир маромда ривожланишига раҳна солди.

Аввало, «Давлат тили тўғрисида»ги қонуннинг қабул қилиниши ва истиқлолдан сўнг унинг янги таҳрири корхона ва муассасаларда давлат тилида иш юритишни Қонун билан мустаҳкамлаб қўйди. «Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ҳақида»ги қонуннинг 19-моддасида «Муассасалар, ташкилотлар ва жамоат бирлашмалари муҳрлари, тамгалари, иш қоғозларининг матнлари давлат тилида бўлади», – деб белгилаб қўйилган.

Лекин узоқ йиллар ҳужжатчилик ишлари асосан рус тилида юритилгани натижасида кўпчилик ҳужжат юритишни унутган ёки рус тилидаги ҳужжатлардан нусха кўчиришга ўтган, бунинг оқибатида ўзбек тилининг расмий услуби тамомила ўсишдан тўхтаган эди. Шунинг учун ўзбек тилида иш юритишнинг асослари ишлаб чиқилиши, қонун-қоидаларини ўзида намоён этган намуналарини тўплам ҳолида нашр этиш тарихий заруратга айланди. Ана шу заруратдан келиб чиқиб, мустақиллик берган имконият туфайлигина ўзбек тилшунослиги тарихида илк марта М. Аминов, А. Мадвалиев, Н. Маҳкамов ва Н. Маҳмудовлар томонидан «Иш юритиш» (Тошкент, 2000; кейинги нашрлари – 2003, 2009, 2010) китоби дунёга келди. Бу асар ҳар бир корхона, муассасанинг ҳужжатлар юритиш бўйича дастуруламалига

айланди. Расмий иш юритиш услубининг меъёрлашишига асос бўлиб хизмат қилди.

Мустақиллик шароитида Республикамизда ахборот технологиялари жадал суръатлар билан ривожланди. Ахборот-коммуникация воситаларининг глобаллашуви вужудга келди. Ҳозирги кунда ҳаётимизни компьютерсиз тасаввур қилиш қийин. Ахборот технологияларининг ҳаётимизга кириб келиши бир тилдан иккинчи тилга автоматик таржима қилиш имкониятини яратди. Бу эса ахборот технологияси билан тилшунослик ҳамкорлигини кучайтирди ва бу фанлар оралиғида компьютер лингвистикаси майдонга келди.

Компьютер лингвистикаси жаҳон тилшунослигида XX асрнинг катта ютуғи, назария билан амалиёт ҳамкорлигининг улкан натижаси ҳисобланади. Бугунги кунда компьютер лингвистикасининг мавқеи тобора ортиб бормоқда. Шунинг учун ҳам мустақиллик даврида компьютер лингвистикасига бағишланган А. Пўлатов ва С. Муҳаммедова (Тошкент, 2007), Б. Йўлдошев (Самарқанд, 2009), А. Раҳимов (Тошкент, 2010)ларнинг асарлари нашр қилинди. Бундай асарларнинг дунёга келиши ўзбек тилшунослигини янги йўналиш билан бойитди. Бугунги куннинг энг долзарб масаласи бўлган автоматик таржима, компьютер лексикографияси, тил ўргатиш жараёнини автоматлаштириш, матнларни автоматик таҳрир қилиш сингари муаммолар юзасидан маълумотлар берилди.

Мустақиллик қўлга киритилиши билан ҳукуматимиз томонидан жаҳон андозаларига мос келадиган юқори савияли илмий кадрлар тайёрлашга жиддий эътибор қаратилди. Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг ташкил этилиши, шу муносабат билан бу муассаса томонидан докторлик ва номзодлик диссертациялари олдига қўйиладиган талабларнинг кучайтирилиши, ёқланган ҳар бир докторлик ва номзодлик диссертацияларининг юксак талаблар асосида «чиғирик»дан ўтказилиши олиб бориладиган илмий тадқиқотлар савиясининг ортишига замин яратди. Бу давр мабойнида хорижий тилларда бемалол мулоқот қила оладиган ва дунёнинг энг ривожланган мамалакатларида эришилган фан ютуқларидан шу мамлакат тили орқали эркин фойдалана оладиган, ўзбек фанини дунёга танита оладиган илмий тадқиқотчилар етишиб чикди. Улар орасида тилшуносликнинг турли муаммолари бўйича хориждаги олимлар

билан бемалол беллаша оладиган Ж. Элтазаров, А. Раҳимов сингари олимлар алоҳида ажралиб туради.

Мустақиллик қўлга киритилиши билан Республикамизда таълим тизимини тубдан ислоҳ қилишга жиддий эътибор қаратилди. «Таълим тўғрисида», «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида» қонунларининг қабул қилиниши фикримизнинг далилидир. Юртбошимиз мустабид тузумдан қолган дарслик ва қўлланмаларнинг таълим тизими олдига қўйилаётган талабларга жавоб бермаслигини таъкидлагани ҳолда, Республикамиз олимлари олдига замона талабларига жавоб берадиган дарслик ва қўлланмалар яратишни долзарб вазифа қилиб қўйди.

Мамлакатимизнинг етакчи олимлари ана шу вазифани бажаришга киришдилар. Таълимнинг барча бўғинлари учун турли ижодий гуруҳлар томонидан бир неча вариантда янги типдаги дарсликлар яратилди ва ўрта умумий таълим ҳамда ўрта махсус таълим тизимлари учун яратилган дарсликлар танловида Н. Маҳмудов бошчилигидаги муаллифлар гуруҳи томонидан 5-, 6-, 7-, 9-синфлар учун ёзилган «Она тили» дарсликлари, М. Қодиров раҳбарлигида ёзилган 8-синф учун «Она тили» дарслиги, А. Нурмонов раҳбарлигида академик лицейлар учун ёзилган 3 жилдли «Ҳозирги ўзбек адабий тили» дарслиги, А. Рафиев етакчилигидаги касб-ҳунар коллежлари учун ёзилган «Ўзбек тили ва адабиёти» дарслиги ғолиб деб топилди ва шу кунгача бир неча марта нашр этилди. Олий таълимнинг филология факультетлари учун ҳам Ш. Раҳматуллаев, М. Миртожиев, Ҳ. Жамолхонов томонидан, шунингдек, Р. Сайфуллаева етакчилигидаги муаллифлар жамоаси томонидан бир неча вариантда «Ҳозирги ўзбек тили» дарслиги яратилди.

Хуллас, ўзбек тилшунослиги йигирма йил ичида ўзбек тилининг барча сатҳ бирликларини шу тилнинг ўз ички хусусиятларини эътиборга олган ҳолда илмий жиҳатдан чуқур ўрганишда катта муваффақиятларга эришди. Шўролар даврида юритилган тил сиёсати туфайли оқсоқланиб қолган расмий ва илмий услубларни меъёрлаштиришга жиддий эътибор қаратилди.

Айни пайтда, ўзбек тилининг жони бўлган маҳаллий шева-ларнинг атласини тузиш, олий ўқув юртларининг филология факультетлари учун ўзбек тилшунослигининг сўнгги ютуқларини

этиборга олган, илмий-услубий жиҳатдан дарслик талабларига жавоб берувчи, истиқлол руҳини ўзида акс эттирувчи, ҳамма учун мақбул келадиган «Ҳозирги ўзбек тили» дарслигини яратиш навбатдаги вазифа бўлиб қолмоқда.

Шу кунга қадар лингвопоэтика асосан лексик бирликлар поэтикасини ўрганишга этибор қаратди. Юқорида таъкидлангани каби, ҳар бир сатҳ бирлиги бадий-эстетик вазифа ҳам бажаради. Шундай экан, фонопоэтика, морфопоэтика, синтактик поэтика масалалари жиддий тадқиқ объекти бўлмоғи лозим.

*Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг
йигирма йиллигига бағишлаб А. Нурмонов ва
Н. Маҳкамовлар билан ҳамкорликда ёзилган.*

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ

Ўзбекистон Республикасининг мустақиллигига 25 йил тўлди. Неча минг йиллик кўҳна тарих учун қисқа бўлган бу даврда юртимизда жуда катта бунёдкорлик ишлари амалга оширилди, халқ ҳаётининг барча соҳаларида кенг кўламли ислоҳотлар олиб борилди. Айниқса, 70 йиллик шўролар истибдоди натижасида қарийб унутилиш даражасига келиб қолган миллий анъана ва кадриятларимиз тикланди, ўзининг ҳақиқий баҳосини олди. Энг муҳими, истиқлол йилларида ватандошларимизнинг ҳаётга бўлган муносабати тубдан ўзгариб, юртдошларимизда яратувчанлик, бунёдкорлик кўникмаси шаклланди, ўзининг ўзбек халқи фарзанди эканлигидан ғурурланиш, миллий ифтихор туйғуси пайдо бўлди. Ана шундай мақсадли ислоҳотларнинг мантикий давоми сифатида Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислам Каримовнинг жорий йилнинг май ойида «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида»ги фармонининг эълон қилиниши ўзбек халқи тарихига зарҳал ҳарфлар билан ёзиладиган кутлуғ сана бўлиб кирди, она тили ва адабиётимизнинг кейинги камоли ва бардавомлигининг ҳуқуқий асосини таъминлади.

Маълумки, дунё тажрибасида алоҳида тилшунослик институтлари ёки адабиётшунослик марказлари мавжуд бўлса-да, бироқ миллий тил ва миллий адабиётни бир бутунликда тадқиқ этадиган, ютуқларини тўғридан-тўғри таълим билан баҳам кўрадиган махсус муассаса йўқ ҳисоби. Фармоннинг оригиналлиги, профессионаллиги шундаки, унда она тилини миллий адабиётсиз, миллий адабиётни эса она тилисиз ўрганиб бўлмаслигидек ойдин ҳақиқат, йиллар синовидан ўтган тажриба ўз тасдиғини топган.

Ўзбекистоннинг мустақил мамлакат сифатида Бирлашган Миллатлар Ташкилотига қабул қилиниши, дунёнинг кўплаб мамлакатлари билан тенглик тамойилига асосланган дипломатик муносабатларнинг ўрнатилиши натижасида она тилимиз бўлган ўзбек тилини ҳам Ўзбекистон отлиғ диёрнинг давлат тили сифатида дунё ҳамжамияти тан ола бошлади, ўзбек тилида сўзлашни ўзига шараф деб биладиган ўрганувчилар, жаҳоннинг нуфузли илмий даргоҳларида бу тилни махсус ўрганувчи илмий марказлар пайдо бўлди.

Мустақилликдан аввал ўзбек тилшунослиги кўп ҳолларда тавсифий характерда иш кўрган бўлса, истиқлол йилларида умумтилшуносликнинг муҳим назарий муаммолари, универсал лингвистик таълимотлар ўзбек тили материаллари асосида ўрганила бошланди, бир сўз билан айтганда, турли тилшунослик назарияларининг тўғридан-тўғри татбиқидан воз кечилди. Тил системаси ва унинг шаклланиш жараёнида юз берадиган лисоний ҳодисаларнинг моҳиятини белгилаш билан боғлиқ назарий масалаларни тўла ва тўғри ҳал қилмасдан янги давр талабларига жавоб берадиган ўқув қўлланмалари ва дарсликларни яратиш мумкин эмаслигини тушунган илғор тилшуносларимиз асосий эътиборларини тил бирликлари ва улар билан боғлиқ лексик-синтактик ҳодисаларнинг назарий жиҳатларини асослашга қаратдилар. Натижада тилшуносликнинг назарий томонларини ўрганишга бағишланган М. Миртожиев, А. Ҳожиёв, А. Нурмонов, Н. Маҳмудов, Ё. Тожиев, Ш. Сафаров, А. Собиров, Д. Лутфуллаева каби тилшуносларнинг асарлари пайдо бўлди¹.

¹ Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз яшалишининг назарий масалалари. – Тошкент, 2010; Нурмонов А., Маҳмудов Н., Акбаров А., Солихўжаева С.

Хусусан, сўзнинг семантикасига бағишланган «Ўзбек тили семаснологияси»да лексик маъно ва унинг тараққиёт тамойиллари, сўз семантик структураси билан боғлиқ лексик ҳодисаларнинг назарий асослари бевосита она тилимизнинг табиатидан келиб чиқиб баҳоланди. А. Нурмонов ва Н. Маҳмудовларнинг лингвистик тадқиқот методологияси ва методлари, лингвистик белги назарияси, тилшуносликнинг бошқа фанлар билан алоқаси, ўзбек тилининг фонологияси ва морфонологияси, синтактик семантика, ўзбек тилининг назарий морфологияси ва синтаксиси каби масалаларга бағишланган тадқиқотларининг яратилиши ўзбек назарий тилшунослигининг пойдеворини мустаҳкамлади, кейинги тадқиқотларнинг таянч тушунчаларини белгилаб берди, тилимизнинг ички тузилишини ўзбек халқининг миллий-руҳий дунёси, оламни лисоний идрок этиш тарзи билан яхлитликда қарашга олиб келди. Шунингдек, тил ва нутқ ҳодисалари изчил фарқланган ҳолда морфема, лексема, сўз, сўз ясалиши ва бошқа бир қатор лисоний ҳодисаларнинг моҳияти ва ўзига хос жиҳатлари ҳақида қимматли назарий фикрлар илгари сурилган, лингвистик белги назарияси, паралингвистика, морфо-синтактик бирликлар, уларнинг субординатив ва координатив бирикиш йўллари, семантика ва у билан боғлиқ маъно назарияси, референт, сигнификат каби масалаларга диққат қаратилди.

Бу давр тилшунослигининг яна бир ўзига хос жиҳати шундаки, тилни ўрганишнинг анъанавий-тарихий, систем-структур ва антропоцентрик тадқиқ тамойиллари ёнма-ён иш олиб борди, бир қатор тадқиқотлар юзага келди¹. Масалан, Ҳ. Неъматов, Р. Расулов, О. Бозоров, Ш. Искандарова, Ш. Шаҳобиддинова, М. Курбонова, Б. Менглиев каби тилшуносларнинг тадқиқотла-

Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент, 1992; *Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д.* Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. – Тошкент, 2001; *Маҳмудов Н., Нурмонов А.* Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент, 1995; *Сафаров Ш.* Семантика. – Тошкент, 2013.

¹ *Ҳожиёв А.* Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Тошкент, 2010; *Раҳматуллаев Ш.* Систем лексикологияси асослари. – Тошкент, 2007; *Неъматов Ҳ., Расулов Р.* Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент, 1995; *Искандарова Ш.* Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони). ДД. – Тошкент, 1999; *Худойберганова Д.* Ўзбек тилида матннинг антропоцентрик тадқиқи. – Тошкент, 2013.

рида тил систем-структур планда ўрганилди, мазкур тадқиқотлар натижаси бўлган бир қатор дарслик ва ўқув қўлланмалари нашр этилди¹.

XX асрнинг сўнгги чорагида тилшуносликда тил ва маданият масаласининг кун тартибига чиқиши, аслида, халқларнинг миллий ўзликни англаш, миллий онг ва тафаккурни янгилашга бўлган эҳтиёжи натижасидир. Шунинг учун ҳам «... ўзликни англаш, миллий онг ва тафаккурнинг ифодаси, авлодлар ўртасидаги рухий-маънавий боғлиқлик тил орқали намоён бўлади. Жамики эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она алласи, она тилининг бетақрор жозибаси билан сингади. Оңа тили – бу миллатнинг руҳидир», – деб таъкидланади². Дарҳақиқат, ўзида миллат руҳини, унинг ўтмиши, бугуни ва эртасини акс эттирган она тилимининг ҳадсиз ифода ва истифода имкониятларини очиб бериш бугун ҳар қачонгидан кўра долзарб. Шу маънода кейинги йилларда тилни унинг эгаси билан ўрганишга қаратилган янги лингвистик йўналиш – антропоцентризм асосидаги тадқиқотлар юзага келаётгани қувонарли ҳолдир. Тил ҳодисаларига миллат маданияти, миллий менталитети, билиш фаолияти каби омиллар билан бир бутунликда ўрганиладиган мазкур тадқиқ тамойили ҳозирги кунда дунё тилшунослигининг асосий йўналишларидан бирига айланиб бормоқда.

Ўзбек тилшунослигида ҳам ўзбек тилини ўзбек халқининг миллий-маданий омиллари асосида ўрганишга интилиш тобора кучайиб бормоқда. Бунинг натижасида ўзбек тилшунослигига В. фон Гумбольдт, Б. Л. Уорф, Э. Сепир, И. Вайсгербер, В. Телия, В. Маслова каби машҳур тилшуносларнинг қарашлари кириб келди. Антропоцентризмнинг прагмалингвистика, психоллингвистика, социоллингвистика, когнитив тилшунослик, лингвокультурология³ соҳаларига оид монография ва ўқув қўлланмалари

¹ Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (Содда гап синтаксиси учун материаллар). – Тошкент, 2002.

² Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент, 2008. – Б. 83.

³ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент, 2008; Усмонова Ш., Бекмуҳамедова Н., Искандарова Г. Социоллингвистика. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2014; Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах, 2006; Худойберганаева Д. Матннинг антропоцентриқ тадқиқи. – Тошкент, 2013.

яратилди. Бунда Н. Маҳмудовнинг «Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари ни излаб...» мақоласи тилни шахс омили асосида ўрганишни мақсад қилган тадқиқотчилар учун муҳим манба бўлиб хизмат қилмоқда.

Ўзбек тилининг давлат тили мақоми остида жадал ривожланиши натижасида бу тилнинг луғат таркибида ҳам бир қатор ўзгаришлар юз берди ва бу жараён ҳозир ҳам давом этмоқда. Масалан, аввал фақат рус тили орқали ўзлашган сўзлар энди тилнинг табиий қонуниятига мос равишда инглиз, француз каби тиллардан бевосита ўзлаштирила бошланди. Айни пайтда ўзбек тилига миллий руҳ бағишлаш ҳаракати билан олиб борилган тадбирлар натижасида ўзбек тилидан бир қатор сўзлар (*справка, характеристика, район, област, министр* кабилар)нинг тил архаик фондидан жой олишига сабаб бўлди. Табиийки, бу ва бошқа кўплаб лисоний жараёнлар туфайли ўзбек тилининг адабий меъёрларида ўзгаришлар юз бердики, буларни аниқлаш, маълум меъёрларга бўйсундириш зарурати кун тартибига кўйилди. Э. Бегматов, А. Маматов, Н. Маҳкамов каби тилшуносларнинг ҳозирги ўзбек адабий тили ва унинг меъёрларини белгилашга қаратилган асарлари ана шу зарурат натижаси сифатида юзага келди¹.

Ўзбек тилининг қонуний муҳофазаси 1989 йилда таъминланган бўлса ҳам, узоқ йиллар расмий иш юритиш тизими рус тилида олиб борилгани сабабли, ўзбек тилидаги ҳужжатчилик тизими ишдан чиққан ёки камида ачинарли аҳволга келиб қолган эди. Янги давр эса ўзбек тилида иш юритишнинг янги тартиб-қоидаларини ишлаб чиқишни тақозо этар эди. Ана шу ижтимоий заруратни тўғри англаган бир гуруҳ тилшунослар томонидан «Иш юритиш» китоби яратилиб, қайта-қайта нашр этилди. Бунинг натижасида расмий иш қоғозлари услуби маълум меъёрларга солинди.

Истиклол йилларида янги тадқиқ соҳаси сифатида дунёга келган ва қисқа муддатда ўзининг тадқиқот қонуниятларини белгилаб олган соҳалардан бири лингвопоэтикадир. Назарий тилшуносликнинг кейинги такомилли, систем-структур тилшу-

¹ Қаранг: Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси. I–III жилдлар. – Тошкент: Наврўз, 1997; Маҳкамов Н. Адабий норма ва плеоназм. – Тошкент, 1988.

носликнинг «ўзида ва ўзи учун» тамойили асосида иш кўриши натижасида асли филология бағрида шаклланган лингвистика узоқ йиллар адабиётдан узоқлашди. Бу, айниқса, структур тилшуносликнинг глоссематика йўналишида яққол сезилиб қолди, лисоний бирликларнинг бадий-эстетик вазифасини тушунтириб беришнинг иложи бўлмай қолди. Тилнинг ана шу эстетик қимматини англаган Прага структуралистлари сўзнинг бадий-эстетик вазифаларини ёритишни тилшунослик объекти доирасига қайтардилар. Ўзбек тилшунослигида бу соҳа И. Мирзаев, С. Каримов, М. Йўлдошев, Г. Рихсиева, Г. Муҳаммаджонова, Д. Неъматова, Л. Жалолова, Ф. Ибрагимова ва бошқа кўплаб тилшунослар томонидан янада ривожлантирилди. Жумладан, Б. Йўлдошевнинг куни кеча нашр этилган «Бадий асар тили масалалари» асари лингвопозтикага бағишланган энг янги тадқиқотдир. Айни пайтда ёш тилшунослар томонидан исмлар поэтикасига бағишланган илмий изланишлар ҳам олиб борилмоқда.

Ўзбек тилшунослигининг чорак асрлик тараққиёт даврида миллий лексикографиямиз ҳам сон жиҳатидан, ҳам сифат жиҳатидан такомиллашиб, катта ютуқларга эришди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Давлат тили ҳақида»ги қонунни амалга оширишга қаратилган давлат дастурига тегишли ўзгартиришлар киритиш тўғрисида 1996 йил 10 сентябрдаги 311-сонли қарори талаблари асосида ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институтининг илмий ходимлари томонидан яратилган 5 жилдли янги «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»ни ана шундай ишларнинг намунаси сифатида кўрсатиш мумкин. Ўзбек тилининг улкан ифода имконларини ўзида жамлаган мазкур луғатнинг юзага келиши республикамизда олиб борилган тил сиёсатининг, энг асосийси, Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислон Каримов раҳбарлигидаги республика ҳукуматининг зиёлиларга, айниқса, филолог-мутахассисларга кўрсатган ғамхўрлигининг натижасидир.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида кенг истеъмолда бўлган 80 мингдан ортиқ сўз ва сўз бирикмаларини, фан, техника, санъат ва маданият соҳаларига оид терминларни, бир неча шевада қўлланадиган сўзларни, баъзи тарихий ва эскирган атамаларни

ўз ичига олган мазкур луғатда берилган сўзларнинг амалда қўлланиши XX аср ўзбек адабиёти ва матбуотидан олинган мисоллар билан далиллангани унинг ўзбек тили, тилшунослиги, туркийшунослик бўйича мутахассислар, таржимонлар, оммавий ахборот воситалари ходимлари, олий таълим муассасаларининг ўқитувчилари ва талабалари, шунингдек, кенг ўқувчилар оммаси учун мўлжалланганлигини кўрсатади.

Маълумки, 1993 йил 2 сентябрда «Лотин ёзувига асосланган янги ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида»ги қонун, 1995 йил 24 августда «Ўзбек тилининг асосий имло қоидаларини тасдиқлаш ҳақида» махсус қарор қабул қилинган эди. Имло масаласига ҳукумат даражасида эътибор берилишининг сабаби шунда эдики, имло нафақат тўғри ёзиш қонун-қоидаларини белгилайди, шунингдек, миллатни, халқни бирлаштиришдек ижтимоий-сиёсий вазифани ҳам бажаради. Шу сабабли саводхонлик масаласини ошириш ҳамда имло борасидаги ишларни мунтазам такомиллаштириб бориш мақсадида жорий йилги Фармонда ўзбек тилининг товушлар тизими ва уни ҳисобга олган ҳолда нутқ товушларининг ёзувда акс этиши, жорий имло қоидаларини такомиллаштиришга қаратилган ҳамда илмий асосланган таклифларни тайёрлаш, ишлаб чиқиш лозимлиги алоҳида таъкидланган. Ана шу эзгу мақсадга мутлақо мувофиқ тарзда мустақиллик йилларида Тил ва адабиёт институтида тилшунослигимиз тарихидаги энг катта (85 000 дан ортиқ сўз) имло луғати яратилиб, 2013 йилда ҳам лотин, ҳам кирилл ёзувида нашр этилди. Мазкур луғатнинг эътиборли томонларидан бири шундаки, унда ҳозирга қадар турлича талқин қилиниб келаётган *ёлашган* унлиларнинг имлосини имкон қадар бирхиллаштиришга ҳаракат қилинган. Масалан, буни *budjet, sujet, sentabr, oktabr, rejissor, ventilator* каби сўзларни *byudjet, syujet, sentyabr, oktyabr, rejissyor, ventilyator* тарзида ёзиш лозимлиги қоидалаштирилганида кўриш мумкин. Ўрни келганда шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, ҳали имло борасида амалга оширилиши, ишлаб чиқилиши зарур бўлган муайян ишлар ўз ечимини кутмоқда.

Ўзбек тили дунё тиллари тизимида уч лаҳжадан куч олиб ривожланадиган тил сифатида бой ифода имкониятларига эга. Та-

бийки, мазкур лаҳжа ва шевалардаги сўзларни тўплаш, уларни йиғиш этимологик луғатлар учун муҳим манба ҳисобланади ҳамда бу тип луғатларнинг мукамаллашувига ёрдам беради. Шу маънода заҳматкаш тилшунос Ш. Раҳматуллаевнинг уч жилдли «Ўзбек тилининг этимологик луғати»да тилимизнинг турли даврларида қўлланган туркий, арабий ва форсий сўзларнинг келиб чиқиш тарихи бой фактик мисоллар орқали очиб берилган. Мазкур тадқиқот таҳлилларнинг ишончилиги, лексикографик изоҳларнинг пухталиги билан ажралиб турса-да, бу борадаги изланишларни яна ва яна давом эттириш лозим.

Мустақиллик даври ўзбек лексикографиясида луғатчиликнинг янги-янги тажрибаларига қўл урилмоқда, луғатларнинг янги турлари яратила бошланди. Масалан, «Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати» (2013), «Ўзбек тили энантиосемик сўзларининг изоҳли луғати» (2014), «Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати» (2015), «Сўз сандиқчаси: ўзбек тилининг изоҳли луғатчаси» (2016) каби асарлар бугун фан ва таълим тизимида ўқувчи ва талабаларнинг филологик сезгисини оширишга хизмат қилмоқда, филолог-мутахассислар учун муҳим манба вазифасини ўтамоқда.

Истиклол даври лексикографиясида бир қатор икки тилли луғатлар яратилдики, мустақилликка қадар бу тур луғатлар, асосан, русча-ўзбекча ёки ўзбекча-русча бўлар эди. Ҳозирги кунда эса бундай таржима луғатларининг инглизча-ўзбекча ёки ўзбекча-инглизча, немисча-ўзбекча ёки ўзбекча-немисча, корейсча-ўзбекча ёки ўзбекча-корейсча тарзидаги намуналари вужудга келди. Хусусан, сўнгги йилларда сермаҳсул лексикограф Ш. Бўтаевнинг бир қатор инглизча-ўзбекча ёки ўзбекча-инглизча таржима луғатлари таълимнинг турли бўғинларига кириб борди.

Эришилган ютуқлар билан бирга, ўзбек лексикографиясининг олдида бир қатор долзарб масалалар ҳам турибди. Масалан, мавжуд синонимлар, омонимлар, антонимлар луғатларининг янги нашрларини амалга ошириш, ўқувчилар учун алоҳида филологик луғатлар яратиш, мавжуд тилшунослик терминлари луғатига таянган ҳолда тилшунослик энциклопедиясини тайёрлаш лексикографиямизнинг энг муҳим вазифаларидандир.

Хуллас, ўзбек тилшунослиги тарихан қисқа даврда миллат маънавиятига дахлдор йирик ишларни бажаришга улгурди. Аммо бугун жадал ривожланиш йўлида бўлган ўзбек тилшунослигининг олдида ўз тадқиқини кутаётган масалалар борки, бу борадаги тадқиқотлар биринчи галда «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида»ги фармонда белгиланганидек, «... она тилимизнинг қўлланиш доирасини кенгайтириш, унинг тарихий илдизларини чуқур ўрганиш ва илмий асосда ҳар томонлама ривожлантириш»га йўналтирилган бўлиши керак.

*Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг
йигирма беш йиллигига бағишлаб Ё. Одилов билан
ҳамкорликда ёзилган.*

ТЕРМИН ВА ТЕРМИНОГРАФИЯ ХУСУСИДА

Тилшуносликка оид тадқиқотларда махсус соҳаларда қўлланивчи сўз ва сўз бирикмалари термин сифатида талқин қилинади. Аксар тилшунослар тўлиқ асос билан термин, энг аввало, тил луғавий тизимининг тенг ҳуқуқли аъзоси эканлигини таъкидлайдилар¹. Терминологик тизимлар яхлит тил тизимида унинг умумий қонуниятларига бўйсунган ҳолда пайдо бўлади ва ривожланади. Термин билан сўз ўртасида ўтиб бўлмас чегара йўқ, улар «шаклан ҳам, мазмунан ҳам» жиддий тафовутга эга эмас². Термин ҳам моҳият эътибори билан сўздир, фақат сўзнинг алоҳида туридир.³

Терминология муайян фаннинг тушунчалар тизими билан боғлиқ бўлган терминлар тизими сифатида таърифланиши мумкин. Ҳар қандай тушунчалар тизимига муайян терминлар тизими мувофиқ келади. Терминологик тизимларнинг ривожланиши бевосита фан тараққиёти билан бирга кечади. Бундан ташқари, умумистеъмолдаги сўзлардан фаркли равишда, терминлар илмий ва амалий муомалага онгли равишда олиб кирилади. «Терминлар «пайдо бўлмайди», балки уларга зарурат сезилганда «ўйлаб топилади», «ижод қилинади»⁴.

Шу ўринда ўзбек тилида *термин* сўзининг қўлланиши, *термин* – *атама* – *истилоҳ* синонимик муносабати ҳақида айтилган

¹ Бу ҳақда қаранг: *Виноградов В. В.* Вступительное слово на Всесоюзном терминологическом совещании. // Вопросы терминологии. – Москва, 1961. – С. 3–10; *Винокур Г. О.* О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. // Труды МИФЛИ. Т. 5. Сборник статей по языковедению. – Москва, 1939. – С. 3–54; *Реформатский А. А.* Что такое термин и терминология? / Вопросы терминологии. – Москва, 1961. – С. 46–54; *Даниленко В. П.* Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – Москва, 1977 ва б.

² *Кузькин Н. П.* К вопросу о сущности термина // Вестник ЛГУ, №20. Серия истории, языка и литературы, Вып. 4. – Л., 1962. – С. 145.

³ *Винокур Г. О.* Кўрсатилган асар. – Б. 3.

⁴ *Винокур Г. О.* Кўрсатилган асар. – Б. 24.

ва айтилаётган фикрларга яна қайтишни лозим кўрдик. Кейинги 10–15 йил ичида айрим субъектив нуқтаи назарлар боис *термин* сўзи ўрнида *атама* сўзининг қўлланиши сунъий равишда фаоллашди. Ҳатто *терминология* сўзи ҳам расмий тарзда *атамашунослик* сўзи билан алмаштирилди. Бу сўзлар ўтган вақт мобайнида нашр этилган қўлланма ва рисоаларда, 50 дан ортик терминологик лугатларда муҳрланиб қолди. Тўғри, ўз тилимизда муайян байналмилал сўзга ҳар томонлама мақбул бўлган муқобил (эквивалент) топилса, уни албатта алмаштириш зарур, бунга ҳеч қандай эътироз туғилмайди. Лекин юқоридаги ҳолатда эса, яъни *термин* сўзи ўрнида *атама* сўзини қўллашда *термин* сўзининг таърифи билан *атама* сўзининг қамровини таққослашнинг ўзи бундай алмаштиришнинг номақбул эканлигини кўрсатади. Академик А. Ҳожиев ҳам бундай алмаштиришнинг нотўғри эканлиги, унинг сабаб ва оқибатлари ҳақида асосли фикрлар билдирган эди¹. Шундан келиб чиққан ҳолда, *термин* сўзини илм-фаннинг бирор соҳаси ёки тармоғида қўлланувчи сўз ва сўз бирикмаларига нисбатан, *атама* сўзини эса шартли равишда қўйилган номларга, жумладан, географик объектлар номларига, топонимларга нисбатан кенг маънода қўллаш мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз. Термин маъносидаги *истилоҳ* сўзини эса тобора ривожланиб бораётган замонавий фан ва техника тушунчаларининг номи сифатида қўллаш мақсадга мувофиқ эмас. Лекин бу сўзни тарихий мавзулардаги матнларда қўллаш ҳеч қандай эътироз туғдирмас керак.

Термин чегараланган лексик қатламга мансуб луғавий бирлик сифатида терминологик тадқиқотларнинг асосий объекти, терминологик луғатлар яратишнинг муҳим манбаи ҳисобланади. Лексикология умумидабий тил луғавий бирликларини ўрганиш билан шуғулланса, лексикография ана шу луғавий бирликларни тўплаш, тартибга солиш ва тавсифлаш орқали луғатлар яратиш назарияси ва амалиёти билан шуғулланади. Шунга ўхшаб, терминология махсус луғавий бирликларни – терминларни тадқиқ этувчи фан соҳаси ҳисобланади. Терминлар асосида луғатлар яратиш ҳамда яратилган луғатлар мажмуи кўпчилик тилшу-

¹ Ҳожиев А. Термин танлаш мезонлари. – Тошкент, 1996. – Б. 22–25.

нослар ва мутахассислар томонидан «терминологик лексикография», «илмий-техник лексикография» деб номланиб келади. Тилшунослар А. А. Реформатский ва А. Д. Хаютинлардан сўнг С. В. Гринёв мазкур бирикма терминлар ўрнига, *лексикография* терминига оҳангдош ва вазифадош бўлган *терминография* терминини қўллашни таклиф этади ва унга махсус ёки терминологик луғатлар тузиш назарияси ва амалиёти сифатида таъриф беради¹. «Терминография» сўзини қўллаш, биринчидан, ихчамликни таъминлайди; иккинчидан, бу сўз *терминология* сўзининг маъноларидан бирини бажара бошлайди ва маълум даражада омонимияни бартараф этади. Биз ҳам, «терминография» терминининг зикр қилинган ижобий томонларини эътиборга олган ҳолда, уни амалиётда қўллашни мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Юқоридагилардан кўринадики, терминография терминологик луғатлар тузиш, яъни терминографик фаолиятнинг ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатлари билан шуғулланар экан. Ҳозирги кунда терминографияда терминологик ёки махсус луғат деганда, энциклопедик луғатларнинг бирон-бир ихтисослик терминларини – алоҳида билим соҳаси ва фан-техника тармоқларидаги тушунча ва предметларнинг номларини қамраб олувчи, уларни тушунтириб, изоҳлаб берувчи тури тушунилади².

Терминологик луғат фақат бир топ соҳа терминларини тушунтириб бериши (масалан, ботаника терминлари луғати) ёки билимнинг турли хил, одатда ёндош соҳалари терминларини қамраб олиши мумкин (масалан, политехник терминлар луғати). Шу билан бирга, терминологик луғат бир тилли бўлиши (бир тилдаги муайян соҳа терминологияси жамланиб, унинг изоҳи айна шу тилда берилади) ёки икки, уч ва кўп тилли бўлиши (бир тилнинг терминлари бошқа тил ёки бошқа тиллар терминлари билан изоҳланади) ҳам мумкин.

Терминологик луғатлар, одатда, синхрон материални қамраб олади, лекин улар эскира борган сари нафақат тегишли терминология тарихини, балки ўша терминологик луғатлар яратилган

¹ Гринёв С. В. Введение в терминологическую лексикографию (учебное пособие). – Москва, 1986. – С. 5.

² Гринёв С. В. Кўрсатилган асар. – Б. 11.

тилнинг тарихини ўрганишда муҳим манбалардан бирига айланаиб қолади.

Терминологик луғатлар яратиш, яъни терминография умумий лексикографиянинг ажралмас қисми бўлиб, улардаги жараёнларнинг аксарияти бир-бирига ўхшаса-да, лекин уларнинг ўзаро фарқли томонлари ҳам анчагина. Хусусан, терминларнинг таснифи ва таърифи умумадабий тилдаги сўзларнинг таснифи ва таърифидан анча фарқланади. Ўтган асрнинг турли йилларида нашр этилган рисола ва қўлланмаларда, йўриқномаларда терминографик фаолият, яъни терминологик луғатлар тузиш иши бир неча босқичдан иборат бўлиши, ҳар бир босқичда қандай ишлар амалга оширилиши кераклиги ҳақида аниқ кўрсатмалар берилади. Луғатшунос С. Ақобиров ўз вақтида Москвадаги Техника терминологияси комитетининг «Илмий-техникавий терминологияни тартибга солиш бўйича ишловчилар учун эслатма хат»идан келиб чиқиб, терминологик тадқиқотлар олиб бориш ва терминологик луғат тузиш ишлари 6 босқичда олиб борилишини тавсия этади ва ҳар бир босқични тавсифлаб чиқади¹. С. В. Гринёв эса бир қанча терминшунос мутахассисларнинг терминологик луғат яратиш ишидаги изчиллик (кетма-кетлик)ни ифодаловчи босқичлар қанча ва қандай бўлиши ҳақидаги нуқтаи назарларини ўрганиб, уларни тўртта қилиб белгилайди².

Биринчи босқичда бўлажак луғатнинг типи ва унинг асосий характеристикалари – тавсифланиши керак бўлган лексик қатлам, луғатнинг мақсади ва вазифаси, луғатдан фойдаланувчилар доираси, лексикани қамраб олиш ва тавсифлаш жиҳатлари, луғатнинг тахминий ҳажми, луғатга жалб этиладиган махсус лексикани танлаб олиш мезонлари, луғат мақолаларининг ва, умуман, луғатнинг тузилиши ва бошқалар белгилаб олинади.

Ишнинг **иккинчи босқичида** лексик материал (сўз ва сўз бирикмалари) тўпланади ва сўзлик – луғатда тавсифланиши керак бўлган махсус луғавий бирликлар рўйхати тузилади. Махсус луғавий бирликлар луғат тузувчилар томонидан аввалдан белгилаб қўйилган манбалардан (илмий-техникавий адабиётлар, меъ-

¹ Ақобиров С. Ф. Тил ва терминология. – Тошкент, 1968. – Б. 13–14.

² Гринёв С. В. Кўрсатилган асар. – Б. 11–13.

ёрий-техникавий хужжатлар, луғатлар ва бошқалардан) мақбул, расмий мезонларга мос ҳолда танлаб олинади. Аксар ҳолларда сўзликка фақат терминлар, яъни махсус (илмий-техникавий) тилда махсус тушунчаларни аниқ акс эттириш, махсус предметларни ифодалаш учун яратиладиган сўз ва сўз бирикмалари танлаб олинади, лекин баъзан сўзликка номенклатуравий бирликлар – якка тушунчалар ёки конкрет оммавий маҳсулотлар номлари, шартли номлар ҳам киритилади¹. Махсус лексикани танлаб олишда ҳар бир луғавий бирлик алоҳида карточкага кўчириб ёзилади ва улар алифбо тартибида жойлаштирилади (Ҳозирги кунда компьютер техникасининг юқори даражада ривожланганлиги ушбу жараёни анча осонлаштирган).

Луғат тузишнинг **учинчи босқичида** сўзликка кирган махсус лексика бевосита таҳлил ва тавсиф қилинади. Луғатнинг мақсад-вазифасига кўра, танлаб олинган луғавий бирликлар ўртасида синонимик, иерархик (поғонавий) ва ассоциатив (боғлиқлик, алоқадорлик) муносабатлар аниқланади ва қайд этилади, уларга таъриф берилади ёки чет тил материалларидан эквивалент танланади, зарур ўринларда тавсифланаётган луғавий бирликлар грамматик характеристика билан таъминланади. Мақолалар таркиби ва структураси белгиланади, асосий ва қўшимча кўрсаткичлар шакллантирилади.

Тўртинчи босқичда терминографик ишларнинг натижалари конкрет луғатлар кўринишида шаклланади, тайёрланган материал таҳрир қилинади, луғатнинг айрим мақолалари орасидаги ўзаро ҳаволалар аниқланиб текшириб чиқилади, Кириш қисми тайёрланади, луғатни нашрга топшириш билан боғлиқ бошқа ишлар бажарилади.

С. Ф. Ақобиров 1968 йилдаёқ афсус билан ҳозир ўзбек тилида фан ва техниканинг турли соҳалари бўйича кўпгина илмий муассаса, олий ўқув юртлари, нашриётларда, шунингдек, айрим та-

¹ Номенклатура (номенлар) ва унинг хусусиятлари ҳақида қаранг: *Ҳаютин А. Д.* Термин, терминология, номенклатура. – Самарканд, 1971; *Маматов Н.* Терминология ва номенклатура / Тошкент давлат пединститутининг илмий ишлари. 98-том. Ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослиги масалалари. – Тошкент, 1972. – Б. 131–143; *Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В.* Общая терминология. Вопросы теории. – Москва, 1989 ва б.

шаббускорлар томонидан терминологик луғатлар тузилаётгани, аммо бу луғатлар юқоридагидек йўлланмаларда кўрсатиб ўтилган босқичларда диққат ва матонат билан олиб борилган ишнинг махсули бўлган тақдирдагина терминологияни тартибга солиш ишига яхши хизмат қила олиши мумкинлигини таъкидлаб ёзган эди¹.

Тўғри, бирмунча муддат фаолият кўрсатган ЎзР ФА ҳузуридаги Республика муассасалараро терминология комиссияси (1984–1988) ва ЎзР Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Республика атамашунослик қўмитаси (1989–2004)нинг саъй-ҳаракатлари билан республикада терминологик тадқиқотлар олиб бориш ва терминологик луғатлар тузиш иши бир қадар жонланган бўлса-да, бу соҳадаги ишлар босқичдан босқичга ўтиб олиб борилмасдан, тўғридан-тўғри терминологик луғатлар тузишдан бошланган. «Лекин ҳеч шубҳасиз айтиш мумкинки, маълум илмий ва амалий тайёргарлик кўрмасдан, истеъмолдаги терминларни тўплаганмасдан (картотека тузмасдан) ва уларнинг камчиликларини ўрганмасдан, шунингдек, ҳар бир соҳа тушунчалари чегарасини аниқлаб олмасдан, терминология луғатлари тузиш кутилган натижаларни бермайди»². Ҳақиқатан ҳам бевосита мазкур Атамашунослик қўмитаси томонидан нашр этилган 30 дан ортиқ кичик ҳажмли ёки Атамашунослик қўмитасининг турли бўлимларида муҳокама қилиниб тасдиқланган ва нашр этилган ҳар хил ҳажмли 20 дан ортиқ терминологик луғатлар яратишда юқоридагидек босқичларга тўлиқ ривож қилинмаганлиги боис уларда озми-кўпми номувофиқ (дублет, полисемантик, ноаник) терминлар учрайди.

Замонавий ўзбек терминографияси XX асрнинг 20-йилларидан бошланган. Дастлабки терминологик луғат Н. Тўрақуловнинг 1922 йилда чоп этилган «Рус-ўзбек тилининг ижтимоий-сиёсий луғати»дир. Шундан сўнг ўзбек терминографияси тарихида ҳозирги кунгача илм-фан ва техниканинг 50 дан ортиқ турли соҳалари ва тармоқлари бўйича 300 дан ортиқ терминологик луғат яратилди. Бу луғатлар қаторига фалсафа, ижтимоий-сиёсий

¹ Ақобиров С. Ф. Кўрсатилган асар. – Б. 14.

² Ақобиров С. Ф. Кўрсатилган асар. – Б. 14.

соҳа, иқтисодиёт, адлия, этика, эстетика, математика, политехника, география каби соҳалар бўйича Москвада нашр қилинган ва ўзбек тилига таржима қилиниб, Тошкентда чоп этилган ўнлаб терминологик луғатлар, касб-ҳунар лексикаси асосида тузилган луғатлар, «Уй-рўзғор», «Пахтачилик», «Саломатлик», «Ислому», «Фалсафа» энциклопедияларини ҳам киритиш мумкин.

Ўзбек терминографиясида қарийб бир асрлик даврда яратилган терминологик луғатлар нафақат ўзбек илмий тилининг ривожига ва терминологик тизимларида рўй берган тадрижий ўзгаришларни, терминографик фаолият соҳасидаги ютуқлар ва камчиликларни аниқлаш, балки ўзбек тили лексикасининг ривожланишига туртки бўлган асосий омиллардан бирини белгилашга имкон туғдиради.

ХАЛҚАРО ПРЕПОЗИТИВ ТЕРМИНЭЛЕМЕНТЛАР ВА УЛАРНИНГ ЎЗБЕК ТИЛИДА ИФОДАЛАНИШИ

Тиллараро ўзаро таъсир натижасида ўзбек тилининг лексикаси беқиёс даражада бойиди ва бойиб бормоқда. Масалан, ўзбек тилига рус тили орқали русча сўзлар билан бир қаторда Ғарбий Европа тилларига оид, хусусан, юнон ва латин тиллари материаллари асосида тузилган сўз ва терминлар ҳам кириб келмоқда. Шунингдек, ўзбек тили, унинг илмий терминологияси ҳозирги тараққиёт босқичида ўз ички имкониятлари ҳисобига ҳам бойиб бормоқда. Ўзбек тили ва унинг терминологиясининг икки томонлама бойиб бориши дастлаб 1929 йилда, Самарқандда бўлиб ўтган Тил-имло конференциясида белгилаб берилган эди. Ушбу конференция қарорларида, жумладан, шундай дейилган эди: «Ўзбек тилининг бутун хусусиятларини сақлаган ҳолда, уни янги терминлар билан бойитмоқ ва кенгайтирмоқ керак. Бу бойитиш, бир томондан, ўзбек тилининг ўз сўзлари ҳисобига бўлиб, иккинчи томондан интернационал сўзлар ҳисобига бўладир. Ўзбек тилида сўз топилмаса ва ясагани ҳам мумкин бўлмаса, ортиқча сунъийликка бормасдан, тўғридан-тўғри интернационал терминларни олув керак»¹. Ана шу даврдан то ҳо-

¹ Тил-имло конференцияси материаллари. – Тошкент, 1932. – Б. 90.

ириги кунга қадар рус тилидан ўзбек тилига минглаб байналмилал характердаги сўз ва терминлар кириб келди.

Рус тили орқали ўзбек тилига Ғарбий Европа тилларидан фақат ўзак-негизлардан иборат лексик бирликларгина эмас, балки улар таркибидаги сўз ясовчи элементлар ҳам бирга кириб келган. Бундай элементлар аслида турли тилларга мансубдир. Чунончи, *а-, ана-, анти-, архи-, гипер-, орт-, теле-, -граф, -лог, -оид, -фил, -эдр* каби элементлар юнон тилига, *би-, де(з)-, штер-, ре-, ультра-*; *-бус, -ор, -ура* каби элементлар лотин тилига тегишлидир. Шунингдек, инглиз ва француз тилларидан кириб келган терминларда ҳам бир қатор постпозитив ясовчи элементларни ажратиш мумкин.

Юқоридаги сингари халқаро терминэлементлар ўзлари бириккан ўзак-негизларга маҳкам боғлиқ бўлади. Бундай терминэлементларнинг кўпчилиги (препозитив ва постпозитив элементлар) рус тилида ҳам унумли ясовчилар ҳисобланиб, улар иштирокида кўплаб терминлар ясалган. Бироқ туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида ва унинг илмий терминологиясида халқаро постпозитив терминэлементлар иштирокида умуман янгидан сўз ясалмайди, бироқ илмий-техникавий терминологияда препозитив терминэлементлар билан ўзбекча ўзаклар қўшилиб, янги сўзлар – гибрид терминлар ясалади.

Халқаро терминэлементлар, асосан, классик тиллар ҳисобланган юнон ва лотин тилларига оид ўзак, префикс ва суффикслардан иборатдир. Маълумки, юнон ва лотин тиллари қадимги ҳинд-европа тиллари таркибига киради. Уларнинг қардош тилларга, яъни мазкур оиладаги тилларга кўрсатган таъсири катта. Демак, ҳозирги тилларда юзага келган байналмилал лексиканинг асосий манбаи, арсенали ана шу кўхна классик тиллар, яъни юнон ва лотин тилларидир.

Ҳозирги замондаги барча асосий фанларда, яъни тиббиёт, кимё, биология, зоология, археология, геология, математика, физика фанларида, шунингдек, сиёсат, санъат ва техника соҳаларида юнон ва лотин тилларига мансуб бўлган терминлар, сўз ҳосил қилувчи ранг-баранг элементлар кўплаб учрайди. Масалан, тиббиётда: *абиогенез, авитаминоз, анальгин, аритмия, бронхоскопия, гипертония, кардиография, микрооперация, моноартрит, полиартрит,*

психиатр каби; кимёда: адсорбция, азобензол, аквокислота, антикатализатор, галоген, гексадекан, гидропероксид, нитроцеллюлоза, полимер, псевдокислота, тиокарбонат, хромоген каби; физикада: автотрансформатор, антинейтрино, барометр, гидромеханика, диэлектрик, квазинейтрал, макрофизика, микрофа-рада, монохроматор, радиосигнал, синхрофазотрон, электрод каби; математикада: антиквадрат, бином, гексагон, геометрия, гипернормаль, интерполятор, квазигруппа, ортонормал, полином, тетраэдр каби; ботаникада: автогамия, аллогамия, биоморфология, геофилия, гетероспория, дендрология, изоспория, микрофлора, моногибрид, неodarвинизм каби; спорт соҳасида: авиамодель, велодром, ипподром, мотобол каби; ижтимоий-сиёсий терминологияда: автономия, анархия, геноцид, демократия, интернационализм, неореализм, патриархат каби; тилшуносликда: антоним, антропонимика, билингвизм, диахрония, омоним, полисемия, сингармонизм, транслитерация, фонология ва бошқалар.

Юқоридаги халқаро терминлар, бинобарин, улар таркибидаги терминэлементлар ҳам ўзбек тилида ўзлаштирма ҳисобланади. Бироқ рус тилида бундай эмас. Мазкур типдаги терминлар, яъни юнон ва лотин тиллари материалларидан шаклланган терминлар иккига бўлинади: ўзлаштирилган халқаро терминлар ва юнон-лотин тиллари материаллари асосида рус тили базасида яратилган терминлар. Ўзбек тилида ушбу терминларнинг рус тили воситасида ўзлаштирилганлиги ёки рус тили базасида яратилганлиги аниқ сезилмайди. Чунки юқоридагидай терминларни ташкил этган компонентлар халқаро терминэлементлардир, шунинг учун улар ўзбек тили учун умуман байналмилал термин ҳисобланади.

Байналмилал деб ҳисобланган бундай терминлар ҳар томонлама мақсадга мувофиқдир, улар таркибидаги терминэлементлар муайян маънони конкрет, доимо бир хил ифодалаганлигидан (*анти-, -лог, макро-, -дром*), улар полисемиядан йироқ туради¹.

¹ Тўғри, ҳозирги кунларда фан ва техника тараққиёти натижаси ўлароқ тушунчаларнинг, бинобарин, терминларнинг кўпайиб бориши туфайли айрим терминэлементлар полисемантик элементларга айланмоқда. Чунончи, *библиограф, кардиограф, автограф* терминларида *-граф* компонентининг ҳар учала ҳолатдаги маъноси ҳар хилдир. Постпозитив халқаро терминэлементларнинг кўпмаънолилиги ҳақида қаранг: *Григорьев В. П.* Так называемые интернациональные слова в современном русском языке // Вопросы языкознания, 1959, №1.

Бундай терминлар қисқа, бироқ маънони нисбатан тўлиқ ифода-
лашайди. «Халқаро сўз ясовчилар фондидан фойдаланиш, – деб
қилади терминшунос В. П. Даниленко, – фақат анъана туфайлиги-
на эмас (бусиз қам аҳамиятлидир), балки катта мақсадга муво-
фиқлиги учун ҳам қўллаб-қувватланади. Бундай сўзлар аксарий
ҳолларда бир маънолидир (стандарт семантикага эга бўлганлиги
сабабли), дурустгина классификациялаш хусусиятига эгадир...»¹

Юқорида айтилганидек, классик тиллар доирасида оқилона
шакллантирилган терминлар қисқа, аниқ, ифодали бўлганликла-
ридан ҳар бир тилга, жумладан, ўзбек тилига ҳам таржимасиз
қабул қилинаверади. Масалан, *телефон* ёки *электрод* сўзларини
бир қатор тилларда учратиш мумкин. Бу терминларни бошқа тил-
ларга бир сўзли термин сифатида таржима қилишнинг имкония-
ти йўқ. Агар уларни таржима қилиш ёки тушунтириш зарурияти
туғилган тақдирда, «телефон – муайян масофага товуш узатувчи
асбоб», «электрод – суюқлик ёки газга электр ўтказувчи ўтказ-
гич» каби бир неча сўздан иборат тавсифларга эга бўлар эдик.

Халқаро терминэлементлар префиксал (препозитив) ва пост-
фиксал (постпозитив) кўринишга эгадир. *Авто-, азо-, макро-,*
микро-, поли-, ультра- сингари ўзақлар; сонларни ифодаловчи
моно-, би-, ди-, тетра-, три- каби элементлар фақат препози-
тив қўлланишга эга бўлса, *-бус, -дром, -навт, -фоб, -фор, -скоп*
кабилар асосан постпозитив ҳолда қўлланади. Юнон ва латин
тилларига мансуб шундай терминэлементлар ҳам борки, улар
ўрнига қараб ё препозитив ҳолатда, ё постпозитив ҳолатда кела
олади. Ҳар икки ҳолатда ҳам терминэлементнинг асл, дастлаб-
ки маъноси сақланиб қолади ёки сезилиб туради. Бунга мисол
қилиб қуйидагиларни келтириш мумкин: *андр* – юнонча эркак
маъносидаги сўз: *Ихтиандр* (китоб қаҳрамони) – балиқ-одам де-
макдир. Бу ўринда мазкур *-андр* терминэлементи постпозитив
ҳолатда, *андрогенлар* ва *андрophobia* каби тиббий терминларда
эса препозитив қўлланган.

Шунингдек, юнонча *anthropos* сўзи *питекантрон, синантрон,*
филантрон каби терминларда постпозитив терминэлемент си-

¹ Даниленко В. П. Об особенностях морфологического словообразования в язы-
ке науки // Русский язык. Вопросы его истории и современного состояния. – Москва,
1978. – С. 59.

фатида кузатилса, *антропофобия, антропология, антропоним, антропогенез* каби терминларда препозитив ҳолатда келади. Яна қуйидаги терминэлементларни қиёслаб кўриш мумкин:

ген < юн. *genos* (маъноси: авлод, туғилиш; пайдо бўлиш): *гидроген, оксиген; генератор, генетика, геноцид* ва бошқалар;

гон < юн. *gonia* (маъноси: бурчак): *гексагон, Пентагон, полигон; гониометр*;

грамма < юн. *gramma* (маъноси: ёзув, ёзиш): *кардиограмма, радиограмма, телеграмма; грамматика, граммофон*;

иатр < юн. *iatros* (маъноси: врач): *педиатр; иатрокимё* каби.

Терминологик системаларда қўлланадиган *глот // глосс* (тил), *граф* (ёзмок, босмок, нашр қилмок), *дерма* (тери), (*г*) *емат* (қон), *кард* (юрак), *лит* (тош), *лог(ия)* – сўз, тушунча, таълимот, *пед* (бола; оёқ), *терм* (иссиқлик), *фил* (севмок), *фон* (товуш), *пат* (азоб, азоб чекиш) каби жуда кўплаб терминэлементлар ҳам юқоридагидай икки хил позицияда бўла олади.

Препозитив терминэлементлар постпозитив терминэлементлар билан, шунингдек, байналмилал терминлар билан бирликда янги-янги терминлар ҳосил қилади. Худди шу хусусият постпозитив элементларга ҳам тегишлидир. Уларнинг фарқли томони шундаки, бир қатор миллий тилларда, хусусан, ўзбек тилида препозитив элементлар ўзбекча сўзлар билан қўшилиб кела олади, лекин постпозитив элементлар бу жиҳатдан анча чеклангандир.

Халқаро терминэлементлар иштирокида тузилган терминларнинг йилдан-йилга кўпайиб бораётганлигининг сабаби шундаки, «бундай махсуслашган терминэлементлардан тузилган терминлар нисбатан тўла аниқликка эга бўлади. Улар... ўзлари билдирган тушунчаларнинг белгилари ҳақида кўпроқ маълумот бера олади. Бундай терминларнинг маъновий тушунарлилиги ва нисбатан аниқлиги уларнинг қиёсан қисқалиги билан бирга уйғунлашиб кетадики, бу нарса кўпинча у ёки бу терминнинг яшовчанлигини олдиндан белгилаб беради. Юнонча ва лотинча қисқа ўзақлар кўпчилик ҳолатларда рус тилида хийла чўзиқ сўз ва сўз бирикмалари орқали ифодаланган белгиларни билдириб келади»¹.

¹ Қаранг: Юшманов Н. В. Элементы международной терминологии. Словарь-справочник. – Москва, 1968. – С. 6–7.

Халқаро терминэлементларнинг характерли хусусиятларидан бири уларнинг умумлаштириш қобилиятидир. Бу хусусият, айниқса, постпозитив терминэлементларда яққол кўзга ташланади. Чунки *-гамия, -граф, -графия, -дром, -емия, -лог, -логия, -скоп, -стат, -трон* каби терминэлементлар иштирокида мунтазам, бир маъноли терминлар ҳосил қилинади. Бунда мазкур терминэлементлар ўзлари иштирок этган терминларнинг умумлаштирувчи-туркумловчи қисми сифатида намоён бўлади. Масалан, *-лог* терминэлементи иштирокида таркиб топган терминлар доимо бир хил маънони, яъни бирор фан соҳасининг мутахассиси деган маънони билдириб келади: *дерматолог, ихтиолог, невролог, лексиколог, сейсмолог, фармаколог, уролог* каби.

Кўриниб турибдики, постпозитив, яъни суффиксал характердаги терминэлементлар тўла абстрактлик натижасини намоён қилиб, турдош ва туркумдош маъноларни, тасаввурларни терминларда конкретлаштиради. Худди шунга ўхшаш препозитив терминэлементлар ҳам умумлаштириш хусусиятига эга, бироқ уларнинг умумлаштирувчилик хоссаси аввалгиларга нисбатан камроқ, пастроқ даражада бўлади, яъни уларнинг умумлаштириш хусусияти кичик тур ва туркумлар ичида янада аниқроқ белгилар доирасида бўлади.

Маълумки, суффиксация усули билан сўз ясаш адабий тилда ҳам, терминологияда ҳам кенг қўлланади. Префиксация орқали сўз ясаш эса адабий тилда унча ривожланмаган, бироқ фан ва техника соҳасида препозитив терминэлементлар билан ҳосил қилинган терминларни кўплаб учратиш мумкин. Бу ерда ўзбек тилига ўзлаштирилган халқаро терминларни префикс, ўзак, суффикс деб терминэлементларга ажратишнинг ҳожати борми деган эътироз бўлиши мумкин. Бироқ мазкур типдаги терминларга фақат адабий тилда сўзлашувчи оддий бир шахс нуқтаи назари билангина эмас, мутахассислар нуқтаи назари билан ҳам ёндашиш зарур. Адабий тилда англашилиши қийин бўлган терминлар бир қатор фан соҳаларида изоҳсиз ҳам тушунарли бўлади. Масалан, *ихтиолог* термини адабий тилнинг оддий вакили ёки зоологиядан узоқроқ бўлган соҳа мутахассиси учун тушунарсиз бўлиши мумкин, бироқ зоологлар, умуман, биологлар мазкур терминдаги «ихти» терминэлементининг юнонча «балиқ» экан-

лигини ва термин «балиқларни ўрганувчи мутахассис» деган маънони ифодалашини жуда яхши билишади.

Байналмилал терминларни ташкил этувчи препозитив терминэлементларни асосан уч гуруҳга бўлиш мумкин: 1) манба тилларда, яъни юнон ва лотин тилларида мустақил маъноли сўзлар ҳисобланган ва терминологик системаларда семантикаси тушунарли бўлган терминэлементлар: *авто-, алло-, агро-, антропо-, астро-, аэро-, библио-, био-, гастро-, гео-, гетеро-, гигро-, гидро-, гомо-, зоо-, ихтио-, карбо-, кардио-, космо-, крипто-, лито-, макро-, мезо-, микро-, невро-, нео-, нитро-, поли-, радио-, сульфо-, тιο-, электро-, эритро-* ва бошқалар; 2) лотин ва юнон тилларида санок ҳамда тартиб сонларни ифодаловчи терминэлементлар: *уни-, би-, ди-, три-, тетра-, пента-, гекса-, гепта-, нона-, деци-, милли-, прото-* каби; 3) лотин ва юнон тилларига мансуб юклама ҳамда приставка (олд кўшимча ва олд кўмакчилар) характеридаги терминэлементлар: *а-, ан-, ана-, апо-, де-, дис-, ин-, интер-, инфра-, контр-, мета-, пара-, пер-, пре-, про-, ре-, син-, сим-, суб-, транс-, ультра-, экс-, эн-, эпи-* каби.

Тилшунос С. А. Алиев фақат префикс характеридаги ва кўп қўлланувчи терминэлементларни назарда тутган ҳолда, уларнинг сонини 75 та деб кўрсатади¹. Бошқа махсус нашрларда ва лингвистик адабиётларда бундай терминэлементларнинг миқдори 150 та, 180 та ва ундан ортиқ деб кўрсатилади. Ҳолбуки, ушбу терминэлементлар рўйхатини, айниқса, биринчи турдаги мустақил маъноли сўзлар ҳисобига чексиз давом эттириш мумкин. Чунки юнонча ва лотинча ўзакларнинг интерфикс кўшилган ҳолда бошқа сўзлар билан кўшилиш қобилияти кучаяди. Н. В. Юшмановнинг юқорида зикр этилган рисоласида 1100 дан ортиқ препозитив ва постпозитив халқаро (асосан юнон ва лотин тилларига мансуб) терминэлементлар рўйхати берилиб, илмий-техникавий тараққиёт ва янги тушунчалар миқдорининг орта бориши муносабати билан бу рўйхат янада тўлдирилиши мумкинлиги таъкидланган².

¹ Алиев С. А. Интернациональные префиксы в русских подязыках науки и техники. АКД. – Москва, 1973. – С. 8.

² Список элементов международной терминологии / Краткое методическое пособие по разработке и упорядочению научно-технической терминологии. – Москва, 1979. – С. 99–125.

Ана шундай катта миқдордаги халқаро препозитив терминэлементлардан 75 таси янги 5 жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»га (2006–2008) киритилиб, улар бош сўз мақомидаги бошқа терминлар сингари расмийлаштирилди, яъни бош сўз, унинг этимологияси берилиб, маъноси (ёки маънолари) изоҳланди ва шу элемент иштирокида шакллантирилган терминлардан намуналар келтирилди. Масалан:

ВИДЕО- [лот. video – кўряпман] Ўзлашма байналмилал сўзларнинг биринчи қисми бўлиб, сўзнинг тасвирни электрон сигналлар асосида етказиб беришга алоқадорлигини билдиради: *видеомагнитофон, видеотелефон*.

ГЕМО-, ГЕМАТО- [юн. haima, haimatos – қон] Ўзлашма байналмилал сўзлар таркибида келиб, қонга алоқадорликни билдиради: *гемодез, гематология*.

ПОЛИ- [юн. poli – кўп, анча, кўпгина] Байналмилал ўзлашма қўшма сўзларнинг биринчи қисми: бирор нарсанинг кўплигини, хилма-хил, мураккаб таркибли эканини кўрсатади (мас., *полиартрит, полигон*).

ТЕТР-, ТЕТРА- [юн. tetra – тўрт] Байналмилал ўзлашма қўшма сўзларнинг биринчи қисми бўлиб, муайян сўз (тушунча)нинг «4» рақами билан боғлиқлигини билдиради, мас., *тетрология, тетрод* ва ҳоказо.

Мазкур терминэлементлар бевосита ёки интерфикс (асосан, бириктирувчи **о** унлиси) ёрдамида бошқа сўзлар билан осонгина бирика олади. «Бу сўзларнинг ўта агглютинативлик хусусияти уларнинг турли-туман сўзлар билан фавқулудда кенг равишда қўшила олишига имкон берадики, бунда ҳосил бўлган бирикмаларнинг турли қисмлари орасида қатъий бирмаънолилиқ муносабатлари пайдо бўлади. Айни маҳалда улар ихчам ҳамда қўлланнишда жуда қулайдир»¹.

Юқоридаги сингари халқаро препозитив терминэлементлар лингвистик адабиётда, хусусан, лексикология ва терминологияга оид асарларда турлича номланиб келади. Масалан, «сифат морфема» (В. В. Виноградов), «префикс», «приставка», «префиксоид» (В. П. Даниленко), «препозитив блоклар» ёки «аналитик

¹ Русский язык и советское общество. Лексика современного русского литературного языка. – Москва, 1968. – С. 155–156.

аниқловчилар» (В. В. Акуленко), «аналитик сифатлар» ва «препозицион юкламалар» (Л. А. Капанадзе) каби турлича номланишини¹ мазкур терминэлементларнинг турли хил маъноларни ифодалай олиши билан изоҳлаш мумкин. Бизнингча, уларнинг агглютинатив характери ва, умуман, белгига алоқадор маъноларни ифодалашини назарда тутиб, В. В. Акуленко термини билан «аналитик аниқловчилар» деб аташ анча маъқулдир.

Препозитив терминэлементларнинг, бошқача айтганда, аналитик аниқловчиларнинг аксарияти қўлланиш доирасига кўра анча махсуслашгандир, яъни улар муайян фан соҳасидагина ишлатилади. Масалан, *азо-*, *ацет-*, *карб(он)*, *нитро-*, *сульфо-*, *тио-* каби элементлар асосан кимёда ишлатилса, *ангио-*, *гемо-*, *кардио-*, *ларинго-*, *лейко-*, *мио-*, *тромбо-* кабилар кўпинча тиббий терминларнинг шаклланишига хизмат қилади. Сонларнинг маъносини ифодаловчи элементлар (*уни-*, *би-*, *ди-*, *тетра-*, *гекса-*, *дека-*) ҳамда *а-*, *анти-*, *гео-*, *изо-*, *макро-*, *микро-*, *моно-*, *поли-*, *теле-* каби терминэлементлар қўлланишда универсал бўлиб, бир неча фан соҳаларини қамраб олади. Масалан, **поли-** (кўп) терминэлементи деярли барча терминологик системаларда фаол термин ясовчи сифатида кўзга ташланади ва барча ўринларда қатъий бир маънода («кўп, бир қанча» маъносида) қўлланади:

полином, полиэдр (математикада),
полимер, полисахаридлар (кимёда),
полиартрит, полиурия (тиббиётда),
полигамия, политеизм (тарих фанида),
поли- *полифония, политонал* (музикашуносликда),
полисемия, полиглот (тилшуносликда),
полиморфизм, полипод (биологияда),
полиграфия (матбаага оид сўз),
полигон (ҳарбий термин) ва бошқалар.

¹ *Виноградов В. В.* Современный русский язык. – Москва, 1938. – С. 45; *Даниленко В. П.* Кўрсатилган асар; *Акуленко В. В.* Вопросы интернационализации словарного состава языка. – Харьков, 1972. – С. 36; *Капанадзе Л. А.* Взаимодействие терминологической и общеупотребительной лексики / Развитие лексики современного русского языка. – Москва, 1965. – С. 98.

Шунингдек, *микро-* терминэлементини ҳам деярли барча фан соҳаларида учратиш мумкин. *макро-* га нисбатан анча фаоллашган ушбу терминэлемент¹ *поли-* билан қиёсланганда кўп маънолидир (жуда кичик; кичик предметларни ўрганишга алоқадорлик; муайян ўлчов бирлигининг миллиондан бир улуши):

микро-
микрокардия, микрококklar, микрохирургия,
микроцефал (тиббиётда),
микрoкюри, микрофарада, микрозарра,
микрометр, микропроекция (физикада),
микроусул // микрометод, микроанализ,
микрoкристаллик (кимёда),
микрореле, микропрограммалаш (математикада),
микроўғитлар, микрофлора, микрогамета,
микрoспора, микрофилл (ботаникада),
микроиқлим, микроэлемент, микроскоп,
микрофон, микрoрайон, микроавтобус,
микрофильм.

Бундай терминларнинг кўпчилиги жонли тилда кенг қўлланадиган, ҳамма учун тушунарли бўлиб қолган терминлардир.

Халқаро препозитив терминэлементлар англатган маъноларига қараб айрим гуруҳларни ташкил этиши мумкин. Масалан, *архи-*, *гипер-*, *инфра-*, *супер-*, *ультра-*, *экстра-* каби терминэлементлар сифатлар таркибида белгини ошириб кўрсатади, от туркумига оид терминларда эса ўзлари қўшилган ўзакдан англашилган маънонинг юқори даражасини билдиради (*архиконсерватор, супермода, супертанкер, архиреакцион* каби). *Ана-*, *интер-*, *ката-*, *пери-*, *пост-*, *пре-*, *транс-*, *экзо-*, *эндо-*, *эпи-* каби элементлар эса фазо ва маконда жойлашиш, оралиқ, масофа маъноларини ифодаловчи гуруҳни ташкил қилади (*анод, интеркосмос, катод, периартрит, постпозиция, постфикс, пременоцит, трансуранилар, экзодерма, эндодерма, этикард, этилог* каби).

¹ *микро-* терминэлементи ҳақида қаранг: *Капанадзе Л. А.* Кўрсатилган мақола. – Б. 99.

Шунингдек, препозитив терминэлементлар антонимик, қарама-қарши маъноларни ифодалаб келади. Бунда антонимик муносабатлар икки усул билан ҳосил бўлади: а) мустақил маънода қўлланувчи муайян ўзакка приватив (инкор килувчи) терминэлемент кўшиш орқали; б) мустақил маъноли муайян ўзакка ёки постпозитив терминэлементга ўзаро қарама-қарши, қутбий маъноли препозитив терминэлементларни кўшиш орқали.

Биринчи ҳолатда приватив терминэлемент бевосита муайян сўзга қўшилади, натижада шу ўзакдан англашилган маънонинг қарама-қаршиси, муҳолифи (антиподи) пайдо бўлади. Масалан, *дунё – антидунё, тана – антитана, оксидловчи – антиоксидловчи, нейтрон – антинейтрон, радикал – антирадикал; атака – контратака, революция – контрреволюция, ҳужум – контрҳужум; милитаризация – демилитаризация, мобилизация – демобилизация, монтаж – демонтаж, инфекция – дезинфекция, ориентировка – дезориентировка, информация – дезинформация, квалификация – деквалификация, дисквалификация, гармония – дисгармония, функция – дисфункция* ва бошқалар.

Иккинчи ҳолатда бирор ўзакка (шунингдек, постпозитив терминэлементга) ўзаро қарама-қарши маъноли икки ёки уч препозитив терминэлементнинг қўшилиши натижасида бир неча антоним терминлар ҳосил бўлади. Масалан:

а ↔ гипер: *анемия – гиперемия, амнезия – гипермнезия;*

гипер ↔ а, гипо: *гипертония – атония – гипотония, гиперфункция – гипофункция, гипергалактия – агалактия – гипогалактия, гипервитаминоз – авитаминоз – гиповитаминоз;*

апо ↔ пери: *апогей – перигей, апоастрон – периастрон;*

пер ↔ суб, гипо: *пероксид – субоксид, перхлорат – гипохлорит;*

гетеро ↔ гомо: *гетероген – гомоген, гетеродонтизм – гомодонтизм, гетероклин – гомоклин;*

микро ↔ макро: *микроиқлим – макроиқлим, микроцит – макроцит, микродунё – макродунё, микрофилл – макрофилл, микроиқтисодиёт – макроиқтисодиёт;*

пиро ↔ крио: *пиростат – криостат, пироген – криоген;*

ПОЛИ ↔ МОНО: полиартрит – моноартрит, полимер – мономер, полисахарид – моносахарид, полином – мононом, полисемантик – моносемантик;

СИМ ↔ АНТИ: симпатия – антипатия;

ЭНДО ↔ ЭКЗО: эндоген – экзоген, эндотермик – экзотермик (кимёвий реакцияларнинг номи) ва бошқалар.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, препозитив терминэлементларнинг ифодалаган маънолари, бинобарин, улар иштирокида тузилган терминлар ҳам турлича. Структура ва маъно жиҳатидан турлича бўлган байналмилал терминларнинг ўзбек тилида ифодаланиши ҳам турличадир.

Соф префикс характеридаги *a-*, *де-/дез-*, *дис-*, *ре-* каби терминэлементларнинг маъноси мустақил сўз маъносига тенг эмас, балки ушбу терминэлементлар ўзлари бириккан муайян сўзга қўшимча маъно юклайди. Масалан, юнонча **a-** (унлилар олдидан **ан-**) юкламаси асосан юнонча сўзлар олдида келиб, инкор маъносини ҳамда бирор белги-хусусиятнинг йўқлигини билдиради. Ушбу **a-** (**ан-**) элементи иштирок этган терминлар ўзбек тилида қуйидаги йўллар билан ифода қилинади:

1) *a-* терминэлементи бўлган байналмилал термин ўзбек тилига айнан, худди рус тилида қўлланганидай қабул қилинади: *ангидрид*, *анизотропия*, *азот*, *атом*, *асимметрия*, *анаэроб*, *аритмия* ва бошқалар;

2) термин таркибидаги *a-* терминэлементи ўзбек тилида қўлланувчи форсча *но-* префикси билан алмаштирилади: *анормальность* – *нонормаллик*, *асинхронность* – *носинхронлик*. Бу ерда жуфт келтирилган терминлар ҳозирда параллел қўлланиб келмоқда;

3) термин, бинобарин, терминэлемент ҳам ўзбек тилига калька қилинади, яъни ўзбекча сўз ва қўшимчалар орқали ифодаланади. Бунда терминэлемент *но-* префикси ёки *-сиз* суффикси билан алмашади: *алогичность* – *мантиқсизлик*, *апериодичность* – *нодаврийлик*, *аполярность* – *ноқутбийлик* каби;

4) термин ўзбек тилига тавсифий таржима қилинади. Бундай таржималарни изоҳли терминологик луғатларда ҳамда дарс-

ликларда учратиш мумкин. Бироқ бу усул билан эквивалент термин яратиш бўлмайди.

де-, дис-, ре- сингари терминэлементлар ўзбек тилида асосан икки хил усул билан, яъни айнан ўзгаришсиз ва таржима қилиш билан ифодаланмоқда. Таржима, худди юқоридагидек, калька усулида ва тавсифий таржима билан амалга оширилади. Масалан: *деазрация, дезактиватор, деструкция, депигментация, деформация; деполяризатор – кутбсизлагич, репатриация – ватанга қайт(ар)иш* ва ҳоказо.

анти-, контр-, гипер-, супер-, ультра- каби терминэлементлар маъно ва шакл томондан мустақил маъноли сўзга яқин ёки тенг эканликлари билан юқоридагилардан фарқланади. *анти-* терминэлементи юнонча бўлиб, «қарши» деган маънони билдиради. Ушбу элемент муайян ўзакларга қўшилган ҳолда ўша сўзларнинг англатган маъносига нисбатан қаршилик, душманлик (*антифашизм, антифеодализм*), бирор воқеа, ҳодиса ёки предметнинг акси (*антиподи*) каби маъноларни ифодалайди. XX асрнинг 30-йилларигача ўзбек тилида *анти-* элементлари иштирок этган сўз ёки терминлар деярли бўлмаган. Ҳозирги кунларда эса *анти-* терминэлементи рус ва ўзбек тили терминологик системаларида, шунингдек, умумадабий тилда ҳам фаол қўлланувчи элемент бўлиб қолди¹.

анти- элементининг ҳатто ўзбекча сўзлар билан қўшилиб, гибрид терминлар ҳосил қилаётгани фикримизнинг далилидир: *антидунё, антимодда, антимослашув, антизарра* каби. «Русча-интернационал сўзлар изоҳли луғати»да² *анти-* билан ҳосил қилинган юқоридагидай гибрид терминлар ва айнан ёки қисман ўзгартириб ўзлаштирилган 40 га яқин терминга изоҳ берилган. Физика ва тиббиёт соҳалари бўйича тузилган луғатларда эса *анти-* терминэлементи иштирок этган терминлар 40 дан ортиқдир.

Умуман олганда, *анти-* элементли терминлар ўзбек тилида 4 хил усул билан ифодаланади: 1) термин айнан ўзлаштирилади:

¹ Русский язык и советское общество. Словообразование современного русского литературного языка. – Москва, 1968. – С. 160–164.

² Усмонов О., Дониёров Р. Русча-интернационал сўзлар изоҳли луғати. 2-нашри. – Тошкент, 1972.

антикоммунизм, антифашист, антициклон, антибиотиклар, антикатод каби: 2) гибрид шаклида, бошқача айтганда, ярим-калька усулида ўзлаштирилади: *антитаналар* (антитела), *антимасаввур* (антипредставление) ва бошқалар; 3) тўлиқ таржима қилинади, бунда *анти-* элементининг маъноси *акс, ғайри, қарши, зидди, тесқари* сингари сўзлар орқали ифодаланади: *қарши масаввур* (антипредставление), *зидди заҳар* (антитоксин), *тесқари занжир* (антицепь), *қарши ҳаракат* (антидвижение) каби; 4) «ўзак + га қарши» типида ўзлаштирилади: *коммунизмга қарши* (антикоммунизм) каби. Агар рус тилида *анти-* элементи бириккан ўзак ўзбек тилида ўз эквивалентига эга бўлса, мазкур модель билан тўла таржима қилинаверади: *динга қарши* (антирелигиозный), *тарихга қарши // тарихга зид* (антиисторический), *халққа қарши* (антинародный) каби. Айрим тадқиқотчилар бу ўринда *анти-* элементини сақлаб, гибрид термин қўллашни маъқуллайдилар¹.

Шунингдек, ўзбек тилида *радио-* ва *электр(о)-* каби халқаро терминэлементлар билан ҳосил қилинган терминлар ҳам кўплаб учрайди². Бу элементларни ўзбек тилида ифодалашнинг юқорида кўриб ўтилганлардан фарқи шундаки, улар фақат икки хил усул билан: айнан ва яримкалька йўли билан ўзлаштирилади: *радиостанция, радиозонд, радиоалоқа, радиосадо, радиотўлқин; электрокардиограф, электромагнит, электрокимё* ва *электрманфийлик, электрарра, электрасбоб, электрпўлат* (сўнгги ҳолатда гибридлар интерфиксиз ҳосил қилинган) каби.

Айрим *радио-, кино-, фото-* сингари терминэлементлар аслида *радиотелеграф, кинематограф, фотография* терминларининг қисқарган шакли бўлиб, айна пайтда улар мустақил маъноли сўз сифатида ҳам қўлланади; *авиа-, авто-, микро-, фото-* каби терминэлементлар эса бир неча маънони ифодалаб келади. Масалан, *авто-* элементи 1) автомобилга оид; 2) ўз-ўзидан, автоматик ҳаракатланувчи; 3) ўз-ўзи томонидан бажариш каби маъноларга эга: *автобаза, автоназорат, автотранспорт; автовагон,*

¹ Сафаров Ф. Русча-интернационал префиксларнинг ўзбек тилида ифодаланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 1974, 2-сон.

² Мадалиев Б. Ҳозирги ўзбек тилида кўшма сўзлар. – Тошкент, 1966. – Б. 26.

автостоп, автосузгорич; автобиография, автопортрет, авто-реферат ва ҳоказо. *фото-* терминэлементи ҳам худди шундай хусусиятга эга, яъни икки маънода: а) фотографияга оидлик; б) ёруғлик таъсири билан алоқадорлик маъноларида қўлланади: *фотоаппарат, фотосурат, фотокопия (фотонусха), фотока-тод, фотометр, фотосинтез, фотозэлемент* каби. Албатта, бу элементларнинг ўзбек тилидаги маънолари уларнинг рус тили-даги маъноларини айнан ўзлаштириш натижасида келиб чиққан.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, ўзбек тилига кириб келган бай-налмилал терминлар иккига бўлинади: а) Ғарбий Европа тилла-ридан тайёр ҳолда рус тилига ва ундан ўзбек тилига кириб келган байналмилал терминлар ва б) халқаро терминэлементлар асосида, бироқ рус тили базасида яратилган терминлар. Ана шу кейинги типдаги терминларни яратиш ёки айрим интернационализмлар-ни ярим калькалаб қабул қилиш жараёнида препозитив халқаро терминэлементлар билан русча сўзлар бириқиб, алоҳида типдаги сўзлар – гибрид сўзлар гуруҳини ташкил қилган. Бундай сўзлар турли тил элементларидан таркиб топган «чатишма» сўзлардир»¹.

Рус тилидаги гибрид терминларни яримкалька усулида ўзлаш-тириш ўзбек тилида ва унинг терминологиясида ҳам худди шу типдаги сўз ва терминларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Ма-салан, физика термини бўлмиш *термоқаршилик* юнонча *терм* (иссиқлик) ва ўзбекча *қаршилик* сўзларининг интерфикс ёрдами-да бирикувидан ҳосил бўлган гибрид терминдир. Бу термин ўз навбатида рус физика терминологиясидаги «термосопротивле-ние» терминининг яримкалькасидир. Худди шунингдек, *аэро-чана, авиасаноат, аэрофотосурат, микроиқлим, гидротуз, ультратовуш* сингари гибрид терминлар ҳам *аэро-, авиа-, фото-, микро-, гидро-, ультра-* каби юнон ва лотин тилларига мансуб ўзакларнинг ўзбекча (шунингдек, ўзбек тилида қўлланадиган арабча, форсча) *чана, саноат, сурат, иқлим, туз, товуш* сўзлари билан қўшилиувидан ҳосил бўлган.

Ҳозирги кунда ҳар бир соҳа терминологиясида кўплаб гиб-рид терминларни учратиш мумкин. Масалан, физикада: *ав-тотебранишлар* (автоколебания), *инфратовуш* (инфразвук),

¹ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – Москва, 1968. – С. 98.

микротўлқин (микроволна), *антизарра* (античастица), *видео-кучайтгич* (видеоусилитель), *фототасвир* (фотоизображение), *терможуфт* (термопара), *ультратез* (ультрабыстрый) каби; математикада: *автоҳосила* (автопроизводная), *гипердоира* (гиперкруг), *квазибирлик* (квасиединица), *метамарказ* (метацентр), *параиз* (параслед) каби; кимёда: *азобўёқлар* (азокраски), *аквотузлар* (аквосоли), *диоксикаҳрабо* (диоксиянтарная), *диметилсимоб* (диметилртуть), *изотузилиш* (изостроение), *нитротуркум* (нитрогруппа), *ортоҳолат* (ортоположение), *тиотузлар* (тиосоли) каби; тиббиётда: *метазахм* (метасифилис), *сенсофалаж* (сенсопаралич) каби; астрономияда: *квазиюлдуз* (квазизвезда), *протосайёра* (протопланета), *радиопортлаш* (радиовзрыв) каби; қишлоқ хўжалигида: *агроқоидалар* (агроправила), *аэропуракагич* (аэроопрыскиватель), *микрўғитлар* (микроудобрения) каби юзлаб гибрид терминлар қўлланмоқда.

Бу ўринда иккинчи тартибдаги, яъни биринчи компоненти ўзбекча, иккинчи компоненти байналмилал сўздан иборат бўлган гибрид терминларни ҳам кўрсатиш мумкин. Бироқ терминологик системаларда эндигина ривожланиб бораётган *устфунция* (надфунция), *қисмалгебра* (подалгебра), *олдгруппа* (предгруппа), *яримпролетар* (полупролетарий), *ўзидиффузия* (самодиффузия), *нинатерапия* (иглотерапия), *яримшарлар* (полушария) каби гибридлар нисбатан озчиликни ташкил этади.

Ўзбек илмий терминологиясининг турли соҳаларида қўлланаётган гибрид терминлар ўзларининг пайдо бўлиши жиҳатидан рус тилидаги худди шундай сўзлар моделига боғлиқ эканлиги, ана шу моделлар асосида вужудга келганлиги юқоридаги мисоллардан яққол кўриниб турибди¹. Гибрид терминлар ўзбек илмий терминологиясида дастлаб кимё терминлари соҳасида шакллانган. Ҳозирги кунда кимё терминологиясида муайян бир қатламни ташкил этган гибрид терминлар ўтган асрнинг 20–30-йилларида рус кимё адабиётини ўзбек тилига таржима қилиш жараёнида пайдо бўла бошлаган. Масалан: *azobirikmalar* (азосоединения), *alloadarcin aciliq* (аллокоричная кислота), *aminoturkum*

¹ Ниязбаев А. С. О русских композитах с первым иноязычным компонентом и их соответствиях в узбекском языке / Исследования по языку. – Саратов, 1973. – С. 22–25.

(аминогруппа), *atsetosirka aciliq* (ацетоуксусная кислота), *geteroqutub* (гетерополярный), *gidrogugurt* (гидросернистый), *diazaminobirikmalar* (диазоаминосоединения), *tiokomur aciliq* (тиоугольная кислота) ва бошқалар¹.

Гибрид терминлар структурасидан кўриниб турибдики, уларнинг пайдо бўлишида иккинчи компонент асосий роль ўйнайди. Агар русча гибрид терминнинг иккинчи компоненти ўзбек тилида ўз эквивалентига эга бўлса ёки шу иккинчи компонент аввалдан ўзбек тилига таржима қилиб қўлланаётган бўлса, ўзбек тилида ҳам тегишли модель асосида гибрид термин ҳосил бўлади. Акс ҳолда, яъни русча гибрид терминнинг иккинчи компоненти – русча сўз ўзбек тилига аввалдан айнан қабул қилинган бўлса, бундай пайтда ўзбек тили нуктаи назаридан гибрид термин ёки сўз ҳосил бўлмайди. Масалан, *автоблокировка*, *автоток*, *аэросъёмка*, *гиперзаряд*, *термоток*, *электрпечь*, *термодвигатель*, *термодатчик*, *аквокислоталар*, *галогенводородлар*, *радиопостановка*, *радиоочерк* сингари сўз ва терминларнинг иккинчи компонентлари русча бўлиб, улар ўзбек тилида айнан ишлатилади.

Ўзбек илмий терминологиясидаги гибрид терминлар таркибига, яъни уларни ташкил этувчи маъноли компонентларнинг миқдорига кўра учга бўлинади. Бунда гибридларни ташкил этувчи компонентларнинг маъно англатиши, гибриднинг қисмларга ажралиши муайян терминологиялар нуктаи назаридан бўлади, компонентларнинг сони эса доимо халқаро терминэлементлар ҳисобига ортиб боради:

1) икки компонентли гибридлар – бунда бир халқаро терминэлемент ва ўзбекча сўз иштирок этади. Масалан: *оксибирикма*, *радионурланиш*, *аэропулкагич*, *псевдоҳосола* ва ҳоказо;

2) уч компонентли гибридлар – бунда халқаро терминэлементлар сони иккита бўлади, ўзбекча сўз битталигича қолади: *аэрофотосурат*, *гидрокситузлар*, *полинитробирикмалар* ва бошқалар;

¹ *Колосовский Н. А., Саидносирова З.* Кимё терминологик луғати. – Тошкент–Самарқанд, 1935. Бу даврда *кислота* термини ўрнида *ачилиқ*, *углерод* / *карбон* ўрнида *кўмур*, *олтингуғурт* ўрнида *гуғурт* терминлари ишлатилган.

3) тўрт компонентли гибридлар – бунда ҳам дастлабки уч компонент халқаро терминэлементдан иборат. Тўрт компонентли гибрид терминлар ҳозирги пайтда фақат кимё соҳасидагина учрайди ва икки, уч компонентли гибридларга нисбатан анча оздир. Масалан, *фенилизонитробирикмалар, диазоаминобирикмалар, фосфоенолпироузум* (кислота) каби.

Сўнгги пайтларда гибрид терминларнинг кўплаб ҳосил бўлиб, терминологик системаларда фаол қўлланиши натижасида айрим гибрид терминлар умумодабий тил доирасида ҳамма учун тушунарли сўзлар сифатида қўлланмоқда¹, айниқса, матбуот тилида кўплаб учраб туради. Масалан, О. Усмон ва Р. Дониёровларнинг юқорида номи зикр этилган луғатида 100 га яқин ҳамда 1976 йилда нашр этилган «Ўзбек тилининг имло луғати»да 200 га яқин гибрид терминларнинг (сўзларнинг) берилиши, шунингдек, газета саҳифаларида тез-тез учраб турадиган *велопойга, микроиқлим, киносаёҳатчи, кинотомошабин, фотолоавҳа, радиоалоқа, радиобишиттириши, автобошқарув, фотосурат, фотомухбир, киноқўрсатув, киноюлдуз, радиотингловчи, авиакорхона, киноқўзғу, теллетомошабин, радиоҳикоя* сингари гибрид сўзлар фикримизнинг далилидир.

Гибрид терминларнинг амал қилишини алоҳида олинган терминологик система – ўзбек кимё терминологияси мисолида кўриб чиқиш бундай терминларнинг ўзига хос жиҳатларини янада тўлиқроқ очиб беради.

Ўзбек кимё терминологиясида гибрид терминлар бошқа фан соҳаларига қараганда анча эрта вужудга келган. Ҳозирги кунда кимёда муайян бир қатламни ташкил этган гибрид терминлар ўтган асрнинг 20–30-йилларида рус кимё адабиётини ўзбек тилига таржима қилиш жараёнида пайдо бўла бошлаган. Бинобарин, ўзбек кимё адабиётидаги гибрид терминлар ҳам, юқорида айтиб ўтганимиздек, рус тилидаги моделларга асосан юзага келган. Бунда рус тилидаги гибридларнинг байналмилал компоненти ўз ҳолича қолдирилиб, уларнинг русча қисми ўзбек тилига таржима қилинган. Натижада ўзбек тилида ҳам русча модель айнан сақла-

¹ Дониёров Р. Гибрид сўзлар ҳақида / Ўзбек тили грамматик қурилиши ва диалектологияси масалалари. – Тошкент, 1966. – Б. 144–152.

нади. Масалан, гидразосоединения – *гидразобирикмалар*, тетраэтилсвинец – *тетраэтилқўргошин*¹ *кабилар*.

Ўзбек кимё терминологиясидаги гибридлар, асосан, номенклатура характеридаги сўзлар бўлиб, улар кўпроқ қуйидаги кимёвий тушунчаларни ифодалайди: 1) турли хил бирикмаларнинг номлари: *нитробирикмалар* – нитросоединения, *лейкобирикмалар* – лейкосоединения каби; 2) асослар, кислоталар ва тузларнинг номлари: *аквоасослар* – аквооснования, *гидротузлар* – гидросоли, *тиотузлар* – тиосоли, *кеточилиқлар*² – *кетокислоты*, *оксиачилиқлар* – оксикислоты, *пирогугурт ачилиқ* – пиросерная кислота каби; 3) ҳар хил кимёвий моддалар ва тушунчаларнинг номлари: *азобўёқлар* – азокраски, *микроўғит*, *карбонсувлар* – углеводы, *оксиҳосила* – оксипроизводная, *радиоолтингугурт* – радиосера, *изотузилиш* – изостроение ва бошқалар.

Кимёдаги гибрид терминларни яшаш учун асос бўлган халқаро элементлар икки хил кўринишга эга бўлади ва шунга кўра гибрид терминлар иккига бўлинади:

1. Гибрид терминнинг ҳар икки қисми, яъни халқаро термин-элемент ҳам, ўзбекча қисми ҳам мустақил маъно билдирувчи сўзлардан ифодаланган бўлади. Масалан, *галогеналмашган бирикма* – галогензамещенное соединение, *йодмой кислота* – йод-масляная кислота, *карбонсув* – углеводы каби терминлардаги *галоген*, *йод*, *карбон* сўзлари айрим мустақил термин сифатида ҳам қўлланаверади.

2. Байналмилал элементи *азо*, *гидро*, *окси*, *тио* каби аналитик аниқловчилардан ифодаланган гибрид терминлар. Кимёда бундай элементлар (аналитик аниқловчилар) нинг сони 30 дан ортик бўлиб, улар иштирокида хилма-хил гибрид терминлар ҳосил қилинган. Кимёда гибрид терминлар ҳосил қилувчи аналитик аниқловчиларнинг энг фаоллари қуйидагилардир:

¹ Келтирилган мисоллар қуйидаги луғат ва дарсликлардан олинган: *Колосовский Н. А., Саидносирова З.* Кимё терминологик луғати. – Тошкент–Самарқанд, 1935; *Саидносирова З. Н., Деркунская Т. В.* Химиядан русча-ўзбекча қисқача изоҳли луғат. – Тошкент, 1954; *Саидносирова З.* Аорганик химия. – Тошкент, 1970; *Содиқов О. С., Йўлдошев О. Й., Султонов К. С.* Органик химия. – Тошкент, 1971.

² Амалдаги бир қатор кимёвий терминлар 1930–1940 йилларда бошқача номлар билан юритилган. Чунончи: *кислород* – *аччил*, *кислота* – *ачилиқ*, *оксид* – *ачим*, *углерод* – *қўмир* // *қўмирчил*, *олтингугурт* – *гугурт* каби.

а з о (юнонча *азот* сўзининг қисқарган шакли) – *азобирикмалар* – азосоединения, *азоқўшилиши* – азосоединение (реакция); а к в о¹ [лотинча *аква* (сув) сўзидан] – *аквоасослар* – аквооснования, *аквотузлар* – аквосоли, *аквополибирикмалар* – аквополисоединения; г е т е р о [юнонча *хетер* (ҳар хил) сўзидан] – *гетерозанжирли полимерлар* – гетероцепные полимеры, *гетерополибирикмалар*; г и д р (о) (юнонча *ҳидр* – сув) – *гидротузлар* – гидросоли, *гидродолчин кислота* – гидрокоричная кислота, *гидразобирикмалар*; и з о [юнонча *из* (тенг, бир хил, ўхшаш) сўзидан] – *изотузилиши* – изостроение, *изонитробиррикмалар*, *изоксантотузлар* – изоксантосоли; м о н о [юнонча *мон* (якка, ягона) сўзидан] – *моноазобирикмалар*, *моноазобўёқлар*, *монобромсирка* ва *монооксикаҳрабо кислоталари*; н и т р о (юнонча *азот* дегани) – *нитробиррикмалар*, *нитроҳосила* – нитропроизводная; о к с и (юнонча *нордон*, *аччиқ* маъноларида) – *оксибиррикмалар*, *окситиотузлар*, *оксиҳосила*: о р т о [юнонча *орт* // *орф* (тик, тўғри) сўзидан] – *ортоҳолат* – ортоположение, *орточумоли кислота* – ортомуравьиная кислота; п и р о [юнонча *пир* (олов, иссиқлик) сўзидан] – *пирогугурт* ва *пироузум кислоталари* – пиросерная и пировиноградная кислоты; с у л ь ф о [лотинча *сульф* (олтингугурт) сўзидан] – *сульфоҳосила* – сульфопроизводная; т и о [юнонча *ти* (олтингугурт) сўзидан] – *тиобирикмалар*, *тиотузлар* ва ҳоказо.

Юқоридагилардан ташқари, кимёвий гибрид терминлар ҳосил қилишда яна юнонча *алло*, *ксанто*, *лейко*, *мета*, *микро*, *псевдо*, *родо*, *стерео*, *термо*, *тетра*, *фосфо*, *фото*, *электро*, *эритро*, *ятро* каби ҳамда лотинча *ацето*, *инфра*, *карбо*, *ультра*, *флаво* каби элементлар ҳам иштирок этади.

Барча фан соҳаларида мавжуд бўлган ва фаол қўлланаётган гибрид терминларнинг, умуман, халқаро терминэлементлар иштирокида ҳосил қилинган терминларнинг афзаллик томони шундаки, улар терминга қўйилган асосий талабларга (аниқлик, қисқалик, бирмаънолилик) нисбатан тўлароқ жавоб беради. Бун-

¹ Ушбу *акво* ҳамда *гетеро*, *гидро*, *изо*, *моно*, *микро*, *нитро*, *орто*, *пиро*, *сульфо*, *тио*, *электро* каби бир қатор терминэлементлардаги о товуши ўзаро боғловчи воситадир.

да, албатта, халқаро терминэлементларнинг агглютинатив характери муҳим аҳамиятга эга. Терминэлементларнинг ана шу хусусияти терминлар имлосида катта роль ўйнайди, яъни терминлар ёзилишидаги ҳархилликни баргараф этишни осонлаштиради. Хуллас, халқаро препозитив терминэлементлар, яъни аналитик аниқловчилар иштирокида шаклланган терминлар ҳамда уларнинг бир кўриниши бўлмиш гибридлар ўзбек илмий терминологиясини бойитувчи омиллардан бири сифатида йилдан-йилга кўпайиб бормоқда.

ҚЎШМА ТЕРМИНЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА УЛАРНИ ТАРТИБГА СОЛИШ МАСАЛАЛАРИ

I. Қўшма сўзлар ва қўшма терминларнинг умумий ҳамда фарқли жиҳатлари ҳақида

Ўзбек тили лексикасида илмий-техникавий тушунчаларни ифодаловчи қўшма терминлар салмоқли ўрин эгаллайди. Терминшунос Г. О. Винокурнинг: «... ҳар қандай сўз, у қанчалик тривиал бўлмасин, термин функциясида кела олади»¹, деган фикрига асосланган ҳолда, умумтилшуносликдаги «қўшма сўзлар» (собственносложные слова) терминига қиёсан терминологик системалардаги худди шу типдаги, яъни икки ёки ундан ортиқ мустақил термин ёки терминэлементларнинг ўзаро қўшиб ҳосил қилинган янги лексик бирлик – янги яхлит терминга «қўшма термин» бирикмасини қўллаш мақсадга мувофиқдир.

«Сўз яшаш соҳасида тилнинг ички ривожланиш қонунлари, айниқса, яққол кўринади. Янги сўзларнинг (терминларнинг ҳам. – М. А.) ясалиши тилда аллақачон барқарорлашган ёки янги ўзақларнинг ажралиши ва янги аффиксал элементларнинг қўлланиши билан, шунингдек, сўз яшаш системасининг ривожланиши ва такомиллашуви билан боғлиқ ҳолда янгидан вужудга келаёт-

¹ Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Труды МИФЛИ. Т. V. 1939. – С. 5.

ган моделлар ҳамда сўз яшаш типлари бўйича амалга ошади»¹, – деб ёзган эди В. В. Виноградов.

Модомики шундай экан, терминологиянинг ўзигагина хос айрим хусусиятларни ҳисобга олмаганда, қўшма терминлар умумидабий тилдаги қўшма сўзларга қиёсан тузилади. Маълумки, умумтил лексикаси билан унинг бир қисми ҳисобланган терминологик лексика орасида доимий алоқа мавжуд, улар донмо бир-бирини бойитиб туради. Қўшма сўзлар ва қўшма терминлар орасида ҳам шундай алоқани кўрамыз. Чунончи, қўшма терминларнинг ясалиш моделлари, типлари айнан, тилда аввалдан мавжуд бўлган қўшма сўзлар асосида юзага келади; шу билан бирга, терминологик системаларда юзага келган қўшма терминларнинг махсус моделлари ва типлари, ўз навбатида, умумистеъмол доирасига ўтиб, бу ерда кенг қўлланишда бўлади. Масалан, русча-байналмилал ўзаклар билан ўзбекча сўзларнинг ўзаро қўшилиб ҳосил қилган янгича гибрид терминлар типи дастлаб терминология соҳаларида пайдо бўлиб, кейин умумистеъмолга кирган.

Шуни айтиш керакки, қўшма терминлар айрим жиҳатлари билан қўшма сўзлардан маълум даражада фарқ қилади. Масалан, қўшма сўзлар барча мустақил сўз туркумлари доирасида амал қилиши мумкин. Қўшма терминлар эса, асосан, от туркуми доирасида амал қилади, қўшма сифатлар фақат терминэлемент, яъни бирикма терминнинг аниқловчи компоненти сифатидагина қаралади. Бу ерда шуни қайд этиш керакки, отдан бошқа сўз туркумларининг термин бўла олиши потенциал бўлиб, улар айрим олинган ҳолда термин бўла олмайди. Уларнинг терминологик характери матнда аниқланади, масалан, феъллар бирикмалар таркибида ҳам термин бўла олмайди, улар «фақат терминларнинг нутқий субститутларидир, фикрни ифодалаш воситаларидир, би-роқ воқеа-ҳодисаларнинг номи бўла олмайди»². Сифатлар эса, от-

¹ Виноградов В. В. Вопросы современного русского словообразования / Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – Москва, 1975. – С. 155.

² Моисеев А. И. О языковой природе термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – Москва, 1970. – С. 135.

лашиш (субстантивация) ҳолатидан ташқари, тўлиқ термин эмас фақат тавсифий терминлар таркибидаги аниқловчи компонент терминэлемент бўлиб қолаверади. Улар ўзларининг термин харақтерини фақат тегишли от ҳамда отлашган феъл шаклл билан бириккан ҳолда намоён этади. Терминнинг нутқий ифода шакли фақат от бўла олиши ҳақидаги фикрларни Г. О. Виноков, О. С. Ахманова, Р. Дониёров ишларида ҳам учратамиз¹. Демак, *қўшма терминлар* деганда фақат қўшма отлар ва қўшма сифатларни тушунамиз. Шунингдек, янгидан пайдо бўлаётган қўшма терминларнинг компонентлари ўзларининг мустақил маъноларини сақлаб қолади. Аксари анъанавий қўшма сўзларда, ҳатто уларнинг термин сифатида қўлланганида ҳам, бу ҳолни кўрмаймиз (*оид қозон; бўри + калла*). Қўшма терминлар асосан қўшиб ёзилишига мойил бўлади.

Юқоридаги айрим фарқланувчи томонларидан кўра, қўшма сўзлар ва қўшма терминларнинг умумий томонлари кўп бўлганлигидан биз қўшма терминлар масаласини қўшма сўзларнинг табиати, қўшма сўзларнинг ўрганилиши каби масалалар билан боғлиқ ҳолда қисқача кўриб чиқамиз.

Қўшма сўзлар масаласи яқин йилларгача ўзбек тилшунослигида ва умуман туркийшуносликда кам ўрганилган масалалардан бири эди. Кейинги йилларда бу масалани ўрганиш анча жонланди².

Ўзбек тилшунослигида қўшма сўзларга оид дастлабки муфассал маълумот А. Ғуломовга тегишлидир³. Адабиётларни ўрганиш шуни кўрсатадики, ўзбек тилшунослигида кейинги даврда қўшма сўзлар (табиийки, қўшма терминлар ҳам) масаласига эътибор сезиларли даражада кучайган, бу масала нашр этилаётган кўп бир ўзбек тили грамматикасидагина эмас, балки махсус ишларда ҳам атрофлича ўрганилмоқда.

¹ Виноков Г. О. Ўша асар. – Б. 13; Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – Москва, 1969. – С. 11–12; Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. – Тошкент, 1977. – Б. 18–21.

² Мадалиев Б. Сложные слова в современном узбекском языке. АҚД. – Тошкент, 1956; Раҳматуллаев Ш., Ҳожиёв А. Қўшма сўзларнинг имло қоидалари ва луғати. – Тошкент, 1961; Ҳожиёв А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. – Тошкент, 1963; Мадалиев Б. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма сўзлар. – Тошкент, 1966; Маматов Ш. Ўзбек тилида қўшма сўзлар. – Тошкент, 1982.

³ Ғуломов А. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида // А. С. Пушкин номидаги ўзбек тили институтининг асарлари. Биринчи китоб. – Тошкент, 1949.

Қўшма сўзларга бағишланган махсус ишларда компонентларнинг лексик-грамматик характеристикаси нуқтаи назаридан ҳамда структура жиҳатидан қўшма сўзлар анча чуқур ўрганилган, айрим ҳолларда компонентларнинг ўзаро алоқалари ҳам очиб берилган. Шунга қарамасдан айтиш мумкинки, қўшма сўзларни ўрганиш ҳали ниҳоясига етмаган, бу жараёнда чалкашлик ва нуқсонларга йўл қўйилган ва йўл қўйилмоқда. Қўшма сўзларга бағишланган ишларда уларнинг содда сўзлардан ва сўз бирикмаларидан фарқи ҳали етарлича очиб берилмаган – бу масалада турли муаллифларнинг қарашлари турличадир. Бундай ҳархилликлар, чалкашликлар айти «қўшма сўз» терминини турлича тушуниш натижасида келиб чиққан бўлиши ҳам мумкин¹.

Ўзбек тилида қўшма сўзлар масаласини тўла ва тўғри ҳал этиш фақат назарий жиҳатдангина эмас, балки амалий жиҳатдан ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки ўзбек тилида ҳам, бошқа бир қатор тилларда бўлганидек, қўшма сўзлар миқдор жиҳатдан салмоқли ўрин эгаллайди. Айниқса, кейинги йилларда фан ва техника ютуқлари турмушимизга кириб келиши натижасида кўп-лаб терминлар, жумладан, қўшма терминлар умумадабий тилга, жонли сўзлашув тилига ўзлашиб, уни бойитмоқда. Бироқ ана шу қўшма сўз ва терминларнинг имлоси меъёрий тус олган деб бўлмайди. Умумадабий тилнинг ўзида қўшма сўзларнинг имлоси, уларнинг ёзилишида келишмовчиликлар мавжудлиги туфайли, қўшма сўзларнинг мавжуд тайёр моделлари асосида юзага келган айти қўшма терминларнинг ёзилишида ҳам ҳархилликлар мавжуд.

Қўшма сўзлар ва қўшма терминлар имлосини тўғри ҳал этиш, уларни тартибга солиш учун биринчи галда қўшма сўзлар назарий жиҳатдан тўла ва тўғри ўрганилиши керак, яъни қўшма сўзларнинг содда сўзлардан ва, айтиқса, сўз бирикмаларидан фарқи, уларнинг чегараси аниқ белгилаб олиниши керак². Турли муаллифларнинг мазкур масаладаги фикрлари ўрганилиб, муштарак ҳолга келтирилмоғи зарур.

Шуни айтиш керакки, қўшма сўзларга оид юқоридагидек мубоҳасали, тортишувли масалаларни ҳал этиш ушбу мақола дои-

¹ Раҳматуллаев Ш., Ҳожиев А. Ўша асар. – Б. 5.

² Ҳожиев А. Ўша асар. – Б. 3–4.

расига кирмайди. Чунки бундай масалалар устида хануз тортишувлар давом этмоқда. Ҳатто Н. Маматовнинг кейинги даврда нашр этилган «Ўзбек тилида қўшма сўзлар» номли монографияси ҳам бу масалаларни узил-кесил ҳал эта олгани йўқ. Шунингдек, 1983 йилда матбуотда эълон қилиниб, бир йил давомида қизгин муҳокама этилган ўзбек тили имло қоидаларининг янги лойиҳасидаги қўшма сўзларнинг имлоси масаласи ҳам анча тортишувларга сабаб бўлди.

Умумадабий тил доирасида қўшма сўзлар, уларнинг табиати, структураси ва асосан имлоси масалаларига доир бир қатор ишлар бажарилган бўлса-да, бироқ қўшма сўзлар масаласи билан узвий боғлиқ бўлган қўшма терминлар масаласи ҳали ўзбек терминологиясида яхлит ўрганилмаган. Тўғри, айрим соҳа терминологик системаларини лингвистик тадқиқ этиш жараёнида тегишли ўринларда қўшма терминларга қисқача тўхтаб ўтилади. Бироқ бу тадқиқотларда муайян фан соҳаларида учровчи қўшма терминларнинг ясалиши, уларнинг структураси ва материал томони умумий асосларда, қўшма сўзга қиёсан ўрганилган. Айниқса, қўшма терминлар имлосининг қўшма сўзлар имлоси асосида ҳал этилиши терминлар мазмунига зарар келтиради, яъни муайян қўшма термин ифодалашни лозим бўлган тушунчани нотўғри идрок этишга олиб келади. Шу билан бирга, қайд этиш керакки, кейинги даврда пайдо бўлаётган қўшма терминлар имлоси анча барқарорлашиб бормоқда.

Юқоридагиларни ҳисобга олганда, қўшма терминларни махсус ўрганиш, уларнинг имлоси ва қўлланишидаги чалкашликларни бартараф этиш, ҳеч бўлмаганда, минимум ҳолга келтириш муҳим аҳамиятга эга. Ушбу ишда қўшма терминларнинг ясалиш манбалари ва типлари, уларнинг айрим семантик хусусиятлари ҳамда уларнинг имлоси ва қўлланишини тартибга солиш тамойиллари қисқача баён этилади. Бироқ қўшма терминларнинг қўшма сўзлар билан бўлган умумий томонларига муфассал тўхталмадик, чунки, юқорида айтиб ўтганимиздек, қўшма сўзлар ўзбек тилида анча яхши ўрганилган. Биз кўпроқ қўшма терминларнинг ўзига хос хусусиятларига, уларнинг янги типларига (қўшма сўзга нисбатан) кўпроқ эътибор бердик.

II. Қўшма терминлар ҳосил бўлишининг манбалари

Маълумки, қўшма сўзлар тилда муайян эҳтиёж, зарурат туфайли туғилади. Чунки предмет, воқеа ва ҳодисалар, уларнинг конкрет ёки тўлиқ белгиларини доим ҳам бир сўз (мустақил маъноли бир ўзакли сўз) билан ифодалаш имкони бўлавермайди. Шунинг учун ҳам маълум тушунчани икки ёки ундан ортиқ сўз бирикувидан ҳосил бўлган янги яхлит сўз орқали ифодалашга эҳтиёж сезилади. Масалан, ҳозирги кунда икки планда тенг қўлланувчи, яъни ҳам умумистеъмолдаги сўз, ҳам ботаника термини (номени) ҳисобланган *отқулоқ*, *қўзиқорин* сингари қўшма сўзлар муайян ўсимликларни, уларнинг ташқи кўринишини конкрет, кишиларга олдиндан маълум бўлган предметларга ўхшатиш орқали номлаш натижасида юзага келган.

«Қўшма сўзлар, – деб ёзган эди Г. О. Винокур, – фақат янги сўзларга бўлган эҳтиёжни қондириш учунгина эмас, балки кўпроқ ҳақиқатан ҳам, икки тушунчани бир сўз орқали ифода этиш зарурати бўлгани учун ҳам зарурдир»¹. Ҳозирги кунда фан ва техниканинг турли соҳаларида юзага келаётган кўплаб қўшма терминлар айни ана шу мақсад – бир сўзда икки тушунчани ифодалаш учун хизмат қилмоқда.

Ўзбек тилида аввалдан қўллаб келинган анъанавий қўшма сўзларнинг кўпгина қисми тилимизнинг асосий луғат фонди базасида ўз сўзларимиздан, қисман, ўзбек тилига сингишиб кетган араб ва форс сўзларидан ясалгандир. Кейинги даврда рус тилининг ўзбек тилига, унинг лексикасига таъсири натижасида тилимиз қўшма сўзларнинг янги тип ва моделларига эга бўлиб, кўплаб қўшма сўзлар билан бойиди. Булар, асосан, янги-янги тушунчаларни ифодаловчи қўшма терминлардир.

Қўшма терминлар ҳам қўшма сўзлар каби ўз сўзларимиздан, бошқа тил материалларидан ҳамда ҳар иккала манбанинг ўзаро қўшилишидан туғилади. Ўзбек тили материаллари асосида юзага келган қўшма терминлар асосан умумистеъмолдаги тайёр қўшма сўзларнинг илмий термин ёки номен сифатида терминологик системаларга қабул қилиниши маҳсулидир. Бундай икки план-

¹ Винокур Г. О. Ўша асар. – Б. 46.

да қўлланувчи лексик бирликлар кўпроқ халқ тили билан боғлиқ ҳолда ривожланган терминологик системаларда (масалан, ботаника, зоология каби) тез-тез учрайди. Шунингдек, ўз тилимиз материалларидан тузилган қўшма терминлар айтилиши русча терминларни тўлиқ калькалаш жараёнида ҳам юзага келади.

Маълумки, ўзбек халқи қадимдан бошқа халқлар билан ҳамкорликда, қўшничиликда яшаб келган. Шунга кўра, тилимизда айрим компонентлари арабча, форсча ёки русча-байналмилал бўлган, ҳатто ҳар иккала қисми ҳам муайян (ўзбек тилидан бошқа) тил материалидан ясалган қўшма сўзлар ва терминлар учрайди. Шу билан бирга, ўзбек терминологиясига, умуман, ўзбек тили луғат таркибига айнан кириб келган ва кириб келаётган русча-байналмилал қўшма терминлар ҳам анчагина.

Демак, қўшма терминларнинг компонентлари генетик материалга кўра турлича экан. Шунга кўра, яъни қўшма терминларни уларни ташкил этган компонентларининг келиб чиқиш материалга кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин: бир тилдаги қатламга мансуб сўз бирликларидан ҳосил этилган қўшма терминлар; турли тилларга мансуб сўз бирликларидан ҳосил этилган қўшма терминлар. Шунини айтиш керакки, ушбу ишда қўшма терминларнинг генетик структурасига кўра гуруҳларга ажратишда арабча ва форсча сўзларга ўзбекча сўзлар деб қаралди, чунки бундай сўзлар ўзбек тилида асрлар давомида қўлланиб, тилга сингишиб, уларнинг ўзлашмалиги ҳатто сезилмай қолган. Хуллас, қўшма терминларнинг генетик жиҳати деганда, ўзбекча ва ўзбек тилига сингишиб кетган арабча ва форсча сўзлар ҳамда русча-байналмилал термин ва терминэлементлар тушунилади.

1. Компонентлари бир лексик қатламга мансуб сўзлардан ясалган қўшма терминлар. Бундай қўшма терминлар ҳам, ўз навбатида, иккига бўлинади: а) ўзбек тилида аввалдан қўллаб келинган ўзбекча, арабча, форсча сўзларнинг ўзаро қўшилишидан юзага келган қўшма терминлар; б) компонентлари русча-байналмилал термин ёки терминэлементлардан иборат, рус тилидан тайёр ҳолда ўзлаштирилган қўшма терминлар.

А) Ўзбек тилида аввалдан қўлланиб келган ўзбекча, арабча ва форсча сўзларнинг ўзаро қўшилишидаи ҳосил бўлган қўшма терминлар уларни ташкил этган лексик-морфологик материал (сўз туркумлари)га кўра қуйидаги кўринишларга эга:

а) **от + от** моделида ясалган қўшма терминлар: Бу модель яқингача ботаника, зоология сингари табиий фанларда, уларнинг терминологик системаларида маҳсулдор ҳисобланар эди: *айиқтовон, бақатерак, итузум, тошбақа, туяқуш, бойўгли* каби. Кейинги даврда техниканинг бир қатор терминологик системаларида ҳам шу типдаги қўшма терминлар миқдори ортиб бормоқда: *чархтош, шамолпаррак, қўларавача, белбоғ* (техник маъноси), *оҳактош, темиртош, созтупроқ, олтингузурт, тошсовун* (бентонит), *қисмфазо, тағмахраж, тоштуз, шоҳпарда, устмайдон, устқўйма, илдизмева, илдизтуганак, тошқўмир, қумтупроқ, зарқозғоз, гилтупроқ, шакарқамиш, сувўтлар, оловбардошлик* ва б.;

б) **сифат + от** моделида ясалган қўшма терминлар ҳам кўпроқ табиий фанлар терминологик системаларида учрайди: *қизилўн-гач, кўричак, қоражигар, кўкқарға, оққуш, кўксултон, оқжўхори* каби. Техникавий терминлар орасида ҳам шу типдаги қўшма терминлар анчагина: *тўғри бурчак, ўткир бурчак, оқбўёқ, қўшбоғ, қорамой, аччиқтош, қийшиқбурчаклик* (мат.), *иссиқбардошлик, совуқбардошлик, қўшнуқта* ва б.;

в) **сон + от** моделида қўшма термин яшаш барча терминологик системаларда учрайди, бу модель билан, айниқса, математикада кўплаб қўшма терминлар ясалган. Масалан, *яримўқ, ярим айлана, ярим доира, бешёқ, учҳад, тўртбурчак, бештомонлик, ўнёқ, кўпҳад, ўн икки бурчак, бирҳад, бешучлик, яримўтказгич, яримийгинди, яримфазо, яримтўлқин* сингари;

г) **от + феъл** (феъл шакли) модели ҳам терминологик системаларда анча кенг тарқалган бўлиб, бунда, асосан, иккинчи компонент **-ар** шаклли сифатдош билан ясалади: *тошёрар, сувийзар, эчкиэмар, музёрар, чимқирқар, ўринбосар* (хим.), *ўғитсепар, нишонтортар* (маркер), *жўякочар, гўнгсочар, марказтопар* каби. Аммо кейинги вақтларда ана шу қолипда қўшма сўз ва термин яшаш камай бошлади ва унинг ўрнини структураси ва ифодала-

ниши деярли бир хил бўлган бошқа тип эгаллай бошлади. Бу – биринчи компоненти от, иккинчи компоненти феъл ўзагига **-гич** (**-кич, -қич, -ғич** вариантлари билан) аффикси қўшиб ясалган сўзлардир. Буларни мазкур типга киритса ҳам бўлади, шаклан эса **от + от** типига киритса ҳам бўлади: *ҳаво қиздиргич, ҳаво ҳайдагич, ёнилғи қуйгич, гўнг сепкич, сув ташигич, уруғ ўтказгич, оқим кескич, кўчат тутқич, тупкўтаргич, сувиситкич, хамиркескич, гўштқиймалагич, яшинқайтаргич, юк туширгич, уюмташигич, бурчакўлчагич, тўлқинўлчагич, чангсўргич* ва б. Физика ва техника соҳаларида кўплаб учрайдиган қўшма терминларнинг бу тури, афсуски, қўшма сўзларга бағишланган ишларда ёки ўзбек тили грамматикаларида ўз аксини топганича йўқ;

д) **равиш + от** ёки **ҳаракат номи** модели техника терминологиясида нисбатан кам учрайди: *ўта тўйиниш* (хим.), *ўтакучланиш, ўтақизитиш, ўтауйғониш* (физ.), *ўтасовиш, ўтаўтказгич, ўтабосим, ўта ўтказувчанлик, ўта оқувчанлик, ўта структура, чала ўтказгич, ўта қизиш* ва б.

Булардан ташқари, қўшма терминларнинг яна бир қатор типлари борки, улар жуда каммаҳсул бўлиб, санокли терминлар ҳосил қилинган (*ярим емирилиш, қисқа туташув, яриммаҳсулот, ўзи ёзгич, ўзисозланиш* каби).

Қўшма терминэлементлар (яъни бирикма терминларнинг аниқловчи компонентлари) лексик-морфологик жиҳатдан қуйидаги, маҳсулдор типларга эга:

а) **от + от** (шунингдек, **кўмакчи от**) типига ясалган аниқловчи қўшма терминэлементлар: *шишаранг* (модда), *кулранг* (чўян), *жигарранг* (кукун), *кумушранг* (металл); *ер ости* (ёкилғилар), *тоғ олди* (зонаси), *томорқа* (хўжалик), *оловбардош* (материал);

б) **равиш + сифат** типига ясалган қўшма терминэлементлар: *ўтаингичка* (сим), *ўтаюқори* (частота), *ўтаогир* (металлар), *ўта-сезгир* (асбоб), *ўтақаттиқ* (қотишма) ва б.;

в) **равиш + феъл** (феълнинг сифатдош шакли) типига ясалган қўшма терминэлементлар: *узоқотар* (*яқинотар, ўртачаотар*) ёмғирлатиш аппарати, *ўтатўйинган* (эритма), *тезкесар* (пўлат), *тезтишар* (мева), *тезучар* (самолёт), *ўта совиган* (суюқлик), *ўта қизиган* (газ), *ўта тезлатилган* (нейтрон) каби;

г) оломош + **фeъл шакли** типи: *ўзиюрар* (машина), *ўзи ўрнашар* (подшипник), *ўзиёзар* (асбоб), *ўзи учувчи* (мослама), *ўзи сурувчи* (агрегат), *ўзи ағдарар* (ковш);

д) «**ярим**» + **ясама сифат** типи: *яримўрнатма* (аппарат), *примсуюқ* (емлар), *яримўтказгич* (тўғрилагич), *яримшаффоф* (пластинка) каби. Шунинг ҳам айтиш керакки, юқорида келтирилган мисолларда *ярим* сўзи бирор нарсанинг ярми маъносига келер сон сифатида эмас, ҳаракат ёки ҳолат, белгининг чалалигини, тўла эмаслигини англатади.

Юқоридагилардан ташқари, кўшма терминэлементларнинг «**сифат + сифат**» (*кўшелкали ричаг, кўшкуракли шамолпаррак*), «**сифат + фeъл**» (*иссиқсевар ўсимлик, ёруғсевар, совуқсевар ўсимлик*), «**сон + сифат**» (*икки валентли элемент, бир жинсли миқдор, кўпёқли бурчак, тўрт хонали жадаввал*) сингари типлари ҳам бор. Шунинг айтиш керакки, сўнги типда ясалган терминэлементларни, яъни иккинчи қисми **-ли** олган кўшма сифатларнинг кўшма эмас, балки бирикмали сифатлар экани ҳақида фикрлар ҳам бор¹.

Кўшма термин ва терминэлементларнинг ўзбек тилида аввалдан қўллаб келинган сўзлар асосида шаклланишига кўп жиҳатдан русча кўшма терминларнинг ўзбек тилига тўлиқ калькалаш жараёни ҳам катта таъсир этмоқда. Маълумки, калькалаш, асосан, ўтган асрнинг 20–30-йилларидан бошлаб кучайган сўз ҳосил қилиш усулларида бўлиб, ҳозирда у ўзбек тили луғат таркибини, унинг терминологик системаларини бойитувчи муҳим омиллардан бирига айланди. Қайси бир фан соҳасини олмайлик, унда русча сўзларга андоза, ўхшатма қилиб, ўз тилимиз материалларидан ясалган кўшма терминларни учратамиз. Масалан, *темир йўл* < железная дорога, *музёра* < ледокол, *устқурма* < надстройка, *бешйиллик* < пятилетка, *чангсўргич* < пылесос, *сувўлчагич* < водомер, *товуштутқич* < звукоуловитель, *яримўтказгич* < полупроводник, *гўштқиймалагич* < мясорубка, *гилтупроқ* < глинозём, *ойтош* < лунный камень, лунит; *ўрдакбурун* < утконос, *учбурчак* < треугольник ва бошқалар.

¹ Ҳожиев А. Ўзбек тилида кўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. – Б. 23–30.

Юқорида келтирилган қўшма терминлар тегишли русча қўшма терминларни айнан, сўзма-сўз калькалаш орқали ҳосил қилинган.

Б) Компонентлари русча-байналмилал ўзаклардан иборат, ўзбек тилига тайёр ҳолда ўзлаштирилган қўшма терминлар. Бу ерда шуни айтиб ўтиш керакки, русча ва байналмилал ўзакларнинг хилма-хил комбинацияси асосида юзага келган ва рус тилида қўшма термин деб қараладиган композитларнинг барчаси ҳам ўзбек тилида қўшма термин бўла олмайди. Бу ерда уч ҳолатга эътибор бериш керак: а) агар русча-байналмилал қўшма терминнинг ҳар иккала (ёки уч) компоненти ўзбек тилида мустақил термин ёки терминэлемент сифатида қўлланса, бундай терминлар ўзбек тилида ҳам қўшма саналади. Масалан: *карбонводород, электрстанция, электрлампа, радиостанция, фотосинтез, кинофильм, электромотор, вакуумметр, бутилкаучук, томасшлак, кристаллгидрат, кварцгенератор, радиолампа, кинокомедия* кабиларнинг ҳар иккала компоненти ҳам ўзбек терминологик системаларида мустақил термин бўла олади, шунинг учун бу типдагилар ўзбек тилида қўшма терминлар саналади;

б) биринчи компоненти мунтазам такрорланувчи, қатор-қатор блоklar ҳосил қилувчи терминэлементдан ёки мустақил қўлланувчи атрибутив элементнинг қисқартмасидан иборат, иккинчи қисми эса мустақил терминдан тузилган русча қўшма терминлар ўзбек тилида ҳам қўшма ҳисобланмоғи керак. Масалан, **анти**-терминэлементи билан математикада *антиоктава, антикосинус, антипараллель, антисимметрия, антирадикал, антисимвол* сингари ўндан ортиқ қўшма терминлар ҳосил қилинган. Техникада *автомобиль, автоматик* сўзларининг қисқартмаси бўлган **авто**-иштирокида бир неча ўнлаб қўшма терминлар ясалган: *автобаза, автобензин, автоприцеп, автогрейдер, автокатализ, автокран, автомашина, авторентген* ва бошқалар. Бу типдаги қўшма терминларнинг ясалиши ва материали, компонентларининг маъноси тегишли соҳаларнинг мутахассислари учун тушунарлидир. Юқоридаги ҳар икки тип қўшма терминлар ўзбек тилида ўзлаштира қўшма терминлар дейилади. Шу типдаги айрим русча қўшма терминларнинг иккинчи қисмидаги ясовчи қўшимчалар-

ни тегишли ўзбекча аффиксларга алмаштириш билан қайтадан қўшма термин ҳосил қилинади: *автозаправитель* – *автозаправ-калагич*, *автоморфность* – *автоморфлик*, *антиокислитель* – *антиоксидловчи* ва бошқалар;

в) бошқа ҳолатларда эса, яъни қисмларга ажралувчи русча терминларнинг муайян қисми мустақил терминдан ва *де-*, *пер-*, *ре-*, *со-*, *суб-* каби префикслардан иборат бўлганда (*деполяризатор*, *пероксид*, *резекстракция*, *рекристаллизация*, *сополимер*, *субоксид* каби) ёки иккинчи компоненти мустақил қўлланмайдиган суффиксоид орқали ифодаланганда (*биология*, *радиология*, *гидролиз*, *полимер*, *изомер*, *изомерия*, *рентгенография* каби), ўзбек тилида ўзлаштирма қўшма терминлар ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Н. Маматов *биология*, *гидролиз*, *полимер* типигаги терминларни тўла этимологик қўшма сўзлар деб, юқоридагиларни эса ярим этимологик қўшма сўзлар деб атайди¹.

2. Турли тилларга мансуб сўз бирликларидан ҳосил бўлган (гибрид) қўшма терминлар. Бунда, юқорида айтиб ўтганимиздек, иккита бошқа-бошқа қатламларга оид сўзларнинг ўзаро композициясидан қўшма терминлар ясалади. Бу усулда ҳосил қилинган янги терминлар кейинги пайтларда «дурагай қўшма сўзлар»² ёки *гибрид терминлар* номи билан юритилмоқда. Бироқ «гибрид терминлар» атамаси ўзбек тилидаги таркибида русча-байналмилал терминэлементлар бўлган қўшма терминларга нисбатангина қўлланмоқда. Гибридлининг бошқа, яъни туркийча + форсча, арабча + форсча, арабча + туркийча ва бошқа типларига нисбатан мазкур термин кўпчилик ҳолларда қўлланмайди.

Шуни ҳам айтиш керакки, туркий (ўзбекча) сўзлар билан арабча ёки форсча лексемалар қўшилишидан юзага келган гибрид қўшма терминлар терминологик системаларга, асосан, тайёр ҳолда умумадабий тилдан ўзлаштирилган. Русча-байналмилал терминэлементлар билан туркий (ўзбекча), арабча ёки форсча лексемаларнинг бирикувидаи ясалган гибрид қўшма терминлар,

¹ Маматов Н. Ўзбек тилида қўшма сўзлар. – Б. 33.

² Маматов Н. Ўша асар. – Б. 33.

аксинча, терминологик системалардан умумадабий тилга ўзлашиб, уни бойитиб бораётган, умумадабий тил учун неологизм ҳисобланган лексик базадир. Бундай қўшма терминлар рус тилидаги айни шу типдаги терминларнинг яримкалькасидир. Қўшма терминларнинг ушбу кўриниши нисбатан янгилиги, ясаилишидаги ўзига хослиги жиҳатидан қизиқарлидир. Шунинг учун уни алоҳида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

III. Гибрид терминлар – қўшма терминларнинг янги типи сифатида

Гибрид терминлар ўзбек илмий-техникавий терминологиясида кейинги йилларда пайдо бўлган янги типдаги қўшма терминлардир. Гибрид сўз кенг маънода «турли тил элементларидан тузилган «дурагай» сўздир»¹. Масалан, физикадаги *квализарралар* термини гибрид сўз бўлиб, у лотинча *quasi* (сохта, ёлгон) сўз шакли ҳамда ўзбек тилидаги *зарра* сўзининг қўшилишидан ясалган. Демак, ўзбек терминологиясидаги гибрид қўшма терминлар асосан байналмилал терминэлементлар деб аталувчи сўз-ўзақлар билан ўзбекча сўзларнинг қўшилишидан ясалиб, бунда байналмилал терминэлементлар сифатида юнонча ва лотинча префиксал характердаги боғлиқ морфемалар иштирок этади. Масалан, *авиасаноат*, *аэрофотосурат*, *гидротузлар*, *ультратовуш* сингари гибрид қўшма терминларнинг биринчи компонентлари (*авиа-*, *аэро-*, *гидро-*, *ультра-*) ана шундай байналмилал терминэлементлар, иккинчи компонентлари эса ўзбекча сўзлардир.

Тилшуносликка оид русча адабиётларда ушбу байналмилал терминэлементлар турлича номлаб келинмоқда. Бизнингча, В. В. Акуленко таклиф этган «аналитик аниқловчилар» термини² мазкур терминэлементларнинг характерини ҳар томонлама ақс эттиради ва биз ҳам ишда ушбу терминдан фойдаланамиз.

Бир вақтлар А. Н. Кононов гибрид қўшма терминларни ўзбек адабий тилининг мислсиз тараққиёти жараёнида юзага келган

¹ *Ахманова О. С.* Словарь лингвистических терминов. – С. 98.

² *Акуленко В. В.* Вопросы интернационализации словарного состава языка. – Харьков, 1972. – С. 36.

инги ясалмалар (қўшма отлар) деб санокли мисоллар келтирган
ди¹. Ҳозирги даврда эса ўзбек тилининг барча терминологик
системаларида гибрид қўшма терминлар анча кўпайганлиги-
ни кўриш мумкин. Масалан, физикада: *инфратовуш, изошам,*
микротўлқин, видеокучайтиргич, ультратовуш, фототасвир
каби; математикада: автоҳосила, гипердоира, инфракўпҳад, ква-
шмайдон, псевдокўпайтма; тиббиётда: микроусул, сенсофалаж;
кимёда: азобўёқ, азобириқма, тиотузлар, сульфохосила каби;
қишлоқ хўжалигида: агроқоидалар, авиануркагич, микроўғит;
техникада: сервобошқариш, автоўрнаткич, пневмотуширгич ва
бошқа кўплаб гибрид терминларни учратиш мумкин (фактлар те-
гишли русча-ўзбекча терминологик луғатлардан келтирилмоқда).
Баъзан биргина аналитик аниқловчи билан ҳосил қилинган бун-
дай гибридларнинг ўзи бутун бир терминологик майдонни таш-
кил этади. Чунончи, физика луғатида келтирилган, *радио-* эле-
менти иштирокида ясалган 140 қўшма терминдан 20 таси гибрид
қўшма терминдир. Буларга кундалик ҳаётдаги *радиосуҳбат,*
радиоэшиттириш, радиоҳикоя, радиомунозара, радиотинглов-
чи, радиоустахона, радиоқулоқ, радиоҳаваскор сингари қўшма
сўз-терминларни киритиш мумкин.

Гибрид терминларнинг дастлабки нусхалари ўзбек тилида, ав-
вало, халқ орасида *лампамоёй, лампашиша* тарзида юзага келган
бўлса-да, чин терминологик маънодаги гибрид қўшма термин-
лар ўтган асрнинг 30-йилларида физика ва кимё терминосисте-
маларида юзага кела бошлади. Бундай гибрид терминлар русча
илмий-техникавий адабиётни таржима қилиш жараёнида ҳосил
бўлади. Табиийки, юқорида айтганимиздек, ўзбек тилидаги гиб-
рид қўшма терминлар айна русча терминлардан андоза, нусха
олиш асосида ясалган. Бунда русча гибрид терминларнинг бай-
налмилал компоненти таржимасиз олиниб, иккинчи, русча ком-
поненти ўзбеклаштирилган.

Ўзбек терминологиясидаги гибрид қўшма терминлар: а) умум-
лаштирувчи характердаги, ҳолат, сифат, хусусият билдирувчи
предмет ёки моддаларнинг синфларини англаувчи композит-

¹ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – Мо-
сква–Ленинград, 1960. – С. 135.

лардан иборат бўлади. Ушбу маъноларни англатишда, албатта, гибридларнинг ўзбекча қисмидаги ясовчи қўшимчаларнинг роли каттадир; *псевдоузулик, вибротургулик, аквоасослар, карбонсувлар, биоёқилгилар, лейкобирикмалар, сульфотузлар* каби; б) дифференцияловчи, фарқловчи характердаги, конкрет предмет, нарса-курол ёки моддаларни ифодаловчи композитлардан иборат. Баъзан бундай гибрид композитлар бирикма терминларнинг тур англатувчи, аниқловчи компоненти бўлиб, яъни термин-элемент сифатида намоён бўлади: *псевдоқўнайтма, прессқолин, газўлчагич, автоохур, картошкаэккич, тетраэтилқўргошин, радиоолтингузурт; оксидолчин* (кислота), *фенилсирка* (кислота) ва ҳоказо.

Гибрид терминларнинг биринчи компоненти ҳар доим ҳам аналитик аниқловчи бўлавермаслиги, баъзан байналмилал компонент мустақил ҳолдаги терминдан ифодаланган бўлиши ҳам мумкин. Байналмилал терминэлементларнинг мустақил ёки боғлиқлиги нуқтаи назардан гибрид қўшма терминлар икки хил бўлади: а) гибридларнинг ҳар иккала, ҳам русча-байналмилал, ҳам ўзбекча компоненти мустақил маъно ва қўлланишга эга бўлган сўз-терминлардан иборат бўлади: *карбонсувлар, электрарра, электрасбоб, лимитқўрсаткич, частотаўлчагич; галогеналмашган* (бирикмалар), *йодмой* (кислота), *хлорсирка* (кислота) ва б.; б) байналмилал компоненти *авто-, азо-, нитро-, псевдо-* сингари аналитик аниқловчилар билан ифодаланган гибрид терминлар. Ушбу компонентлар муайян терминологик системалар нуқтаи назаридан мустақил маъноли морфемалар ҳисобланса ҳам, ўзларининг боғланганлик хусусиятига кўра термин сифатида алоҳида қўллана олмайди. Ўзбек тили терминологик системаларида гибрид қўшма терминлар ҳосил қилувчи бундай аналитик аниқловчиларнинг миқдори 70 тадан ортиқ. Шунинг ҳам айтиш керакки, айрим аналитик аниқловчилар фақат бир терминологик системада амал қилса, айримлари бир неча фан соҳаларида учрайди. Уларнинг энг фаол қўлланадиганлари сифатида юнонча *авто* (автосуғоргич), *агр(о)*¹ (агроқоидалар), *азо* (азоқўшилма), *алло*

¹ *агро, акво, гидро, электро* сингари терминэлементлардаги *о* харфи ва товуши шу элементларни ўзидан кейинги компонентларга боғловчи интерфиксдир.

(аллодолчин кислота), *анти* (антихосса), *аэро* (аэропуркагич), *гетеро* (гетерокутбийлик), *гидр(о)* (гидрокурулма), *гипер* (гипертовуш), *изо* (изотузилиш), *ксанто* (ксантогузлар), *лейко* (лейкобирикмалар), *макро* (макродунё), *мета* (метахолат), *микро* (микротўлқинлар), *нитро* (нитробирикмалар), *окси* (оксидосила), *орто* (ортомарказ), *пневмо* (пневмоғилдирак), *прото* (протоюлдуз), *псевдо* (псевдоқўпайтма), *родо* (родотузлар), *стерео* (стереочизма), *теле* (телебошқариш), *термо* (термопайванд), *тио* (тиотузлар), *фото* (фотоқоғоз), *электр(о)* (электрманфийлик), *эритро* (эритротузлар) ва лотинча *авиа* (авиасаноат), *акво* (аквоасослар), *ацето* (ацетосирка кислота), *вибро* (вибротурғунлик), *видео* (видеоёзув), *инфра* (инфрақизил), *карбо* (карбозанжирли), *квази* (квазиайланиш), *мульти* (мультитурғунлик), *сульфо* (сульфосила), *ультра* (ультрақўпайтма), *флаво* (флавогузлар) каби терминэлементларни кўрсатиш мумкин.

Бундай гибрид терминларнинг қисқалиги ва семантик ҳажмдорлиги терминга бўлган асосий талабларга (аниқлик, қисқалик ва бирмаънолилиқ) айна мос келади. Гибрид терминларнинг бу хусусиятлари уларнинг тегишли бирикма терминлардан ва тавсифий терминлардан афзаллигини белгилайди.

Юқорида гибрид қўшма терминларнинг муайян кўринишини, яъни биринчи компоненти байналмилал терминэлемент бўлган гибрид терминларни кўриб ўтдик. Шу жиҳатдан, тескари структурага эга бўлган, яъни ўзбекча сўз биринчи компонент, русча-байналмилал сўз иккинчи компонент тарзида тузилган гибрид қўшма терминлар ҳам рус тилидаги илмий адабиётларни таржима қилиш жараёнида ўзбек тилида шакллана бормоқда. Бунда биринчи компонент сифатида санок сонлар (бирикма терминнинг қўшма атрибутив компоненти ясалганда), кўмакчи отлар ва *чала*, *ярим* каби сўзлар қатнашади, иккинчи компонент эса мустақил қўлланувчи русча-байналмилал терминдан иборат бўлади: *бирчастотавий*, *биратомли*, *иккиатомли*, *учвалентли*, *учфазали*, *қўшиярусли*, *қўшоксид*, *чалаоксид*, *яримавтоматик* (машина), *устрада*, *қўштавр* (пўлат), *қўшбарабанли* (аппарат), *яримсфера*, *яримшар*, *яримтензор*, *устфункция*, *қисмбазис*, *қисмкомплекс*, *қисммодуль*, *ўзиндукция*, *шамолнасос*, *қайтамагнитланиш син-*

гари янги гибрид қўшма терминлар ўзбек тили терминологик системаларида фаоллашиб бормокда. Бироқ буларнинг имлоси юқорида кўриб ўтилган гибридлар сингари қатъий тус олмаган.

IV. Компонентларининг муносабатига кўра қўшма терминларнинг турлари

Маълумки, қўшма сўзлар ва қўшма терминларнинг аксарияти тегишли грамматик муносабатдаги хилма-хил сўз бирикмаларининг муайян маъно ва структура жиҳатидан ўзгаришга учраши орқали юзага келади. Адабий тилда грамматик муносабатларнинг тўрт тури кўрсатилади (атрибутив, объектив, релятив, предикатив). Демак, сўз бирикмаларининг компонентлари ана шу алоқалардан бири асосида ўзаро бирикади. Қўшма сўзлар у ёки бу моделда вужудга келган сўз бирикмалари асосида яратилса ҳам, муайян сўз бирикмаларига шаклан ўхшаса ҳам, бу икки тил ҳодисаси айни бир нарса эмас. Қўшма сўзлар ҳам мазмун, ҳам шакл жиҳатидан тамоман янги, яхлит бир ажралмас маъно англатувчи сўз бирлигидир. Қўшма сўз компонентлари орасида сўз бирикмаларидаги каби аниқ грамматик муносабат бўлмайди, улар фақат шаклий жиҳатдангина сезилади.

Қўшма сўзлардаги бу хусусият қўшма терминларда янада яққол намоён бўлади. Агар терминнинг муайян, конкрет тушунча англатиши, ўзига хос дефиницияга эга бўлишини ҳисобга олсак, қўшма терминларнинг яхлит лексик бирлик экани шубҳасиздир. Шундай бўлса-да, қўшма терминлар компонентлари орасида туюлма грамматик алоқа сезилиб туради. Ана шу нуқтаи назардан қўшма терминларни асосан икки гуруҳга ажратиш мумкин: «аниқловчи + аниқланмиш» типдаги қўшма терминлар (атрибутив муносабат), «тўлдирувчи + тўлдирилмиш» типдаги қўшма терминлар (объектив муносабат). Бошқа типдаги муносабатларни эслатувчи қўшма бирликлар ҳам терминологик системаларда учраб туради, бироқ улар қўшма терминлар эмас, кўпроқ қўшма терминэлементлар (бирикма терминнинг аниқловчи қисми) ҳисобланади.

1. «Аниқловчи + аниқланмиш» муносабатини эслатувчи қўшма терминлар кўпинча икки ёки ундан ортик

от туркумидаги сўзларнинг ўзаро қўшилишидан ҳосил бўлиб, иккит маъно билдириш учун хизмат қилади. Қўшма терминларнинг бу тури терминологик системаларда кенг қўлланиб келмоқда. Айниқса, бу ҳолни техника терминологиясида яққол кузатиш мумкин. Чунки «фан, техника, ишлаб чиқариш ва инсон ижтимоий фаолиятидаги янги воқеа-ҳодисаларни аниқроқ ва тўлароқ ифодалаш ва уларнинг энг муҳим белгиларини акс эттириш зарурати жуда кўплаб қўшма сўзларни вужудга келтирди»¹. Масалан, техника соҳасида қўшма терминларнинг биринчи компоненти сифатида ишлатилувчи «қўл» сўзи иштирокида ўнлаб «қўлда бажариладиган», «қўлга мўлжалланган, қўл кучига асосланган» маъноларидаги қўшма сўз-терминлар юзага келган: *қўлбоғ, қўлқучи, қўлтегирмон, қўлчироқ, қўлўроқ, қўларра, қўломбир*². Бундай қўшма терминларнинг компонентлари ҳеч қандай қўшимчасиз бир-бирига қўшилган, яъни битишув муносабатига асосланган сўз бирикмасини эслатади ва бу усулда ясалган қўшма терминлар техник терминология талабларига тўла жавоб беради.

«Аниқловчи + аниқланмиш» типдаги қўшма терминларнинг биринчи компоненти математика соҳасида кўпинча санок сонлардан ифодаланади ва иккинчи компонентнинг миқдорини билдиради: *учбурчак, бешёқ, кўпҳад, тўртучлик* каби. Бу типдаги терминларнинг биринчи компоненти техника ва аниқ фанлар терминологик системаларидан бошқа соҳаларда хилма-хил маъноларни ифодалаш мумкин. Масалан, ғаллачилик терминологиясида, умуман, биология терминосистемаларида муайян ўсимликнинг келиб чиқиш жойи биринчи компонент орқали ифодаланади: *маккажўхори* < Макка – шаҳар номи; *қўқонжўхори* < Қўқон – шаҳар номи; *амирконшоли* < Америка – қитъа номининг фонетик ўзгарган шакли; *суданқўноқ* < Судан – мамлакат номи³.

¹ *Потиха З. А.* Современное русское словообразование. – Москва, 1970. – С. 161–162.

² Бу ҳақда қаранг: *Дониёров Р.* Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. – Тошкент, 1977. – Б. 102–105.

³ *Қурбанов А.* Термины зерновых культур и зернового хозяйства узбекского языка. АКД. – Ташкент, 1974. – С. 10.

Шунингдек, ўзбек тили илмий-техникавий терминологиясида ҳам қўшма термин сифатида қараладиган бир қанча русча-байналмилал қўшма терминлар ҳамда уларнинг яримкалькалари (юқорида кўриб ўтганимиз гибрид терминлар) таркибидаги компонентлар муносабати ҳам умумий характериға кўра «аниқловчи + аниқланмиш» муносабатини англатувчи қўшма терминлар қаторига киради. Буларнинг ҳам биринчи компоненти иккинчи компонентни, худди ўзбек тили материалидан ҳосил қилинган қўшма сўз ва терминлардагидек, ҳар томонлама аниқлайди, иккинчи компонентнинг характериғи, қўлланишидаги мўлжалланганликни, ишлаш ва ишлатиш усулини, миқдорини аниқлайди.

«Аниқловчи + аниқланмиш» типдаги, I тип изофа асосида (яъни «от + от») ҳосил қилинган қўшма сўзларнинг биринчи қисми хослик, материал, ҳажм, ўлчам, миқдор, сифат каби маъноларни ифодалар экан, ушбу шакл (қолип) умуман терминология учун, айниқса, техникавий терминология учун жуда қулай ҳисобланади. Чунончи, бирикма терминларнинг аниқловчи қисми сифатида нисбий сифатлар яратишға имкон етмай қолиб, натижада термин тушунчани нотўғри, ноаниқ ифодалаган ўринларда мазкур тип асосида қўшма термин яратиш терминология соҳасидаги нуқсонлардан бирини бартараф этган бўлувчи эди. Ҳақиқатан ҳам, физик олимларимиз шундай йўл тутиб, ўзбек тили қонун-қоидаларига таянган ҳолда, «ўқувчида аниқ, бир қийматли тасаввурлар вужудға келтирувчи» қисқа ва маънони тўғри ифодаловчи *атомкема*, *бурчактезлик*, *тўлқинтенглама*, *магнитмайдон*, *квантсон*, *иссиқликсигим*, *ёруғликвектор* каби қўшма терминларни тавсия этмоқдалар¹. Албатта, юқоридагидек қўшма терминларнинг пайдо бўлишини терминнинг қисқа, талаффузи қулай ва маънони тўғри акс эттириш зарурлиги нуқтаи назаридан маъқуллаш керак. Бироқ бу усулда ясалган терминлар дарҳол тўла ҳуқуқли қўшма терминға айлана олмайди, чунки сўз бирикмасининг соддалашуви натижасида қўшма терминға айланиши учун у анча муддат амалда қўлланиши ва маъқулланиши керак.

¹ Бекжонов Р., Аҳмаджонов О. Физикадан русча-ўзбекча қисқача луғат. – Тошкент, 1984. – Б. 10–12.

2. «Тўлдирувчи + тўлдирилмиш» типдаги, яъни тўлдирувчили сўз бирикмаларидан ясалган қўшма терминлар ҳозирги ўзбек тилида сўнгги йилларда юзага келган янги типдаги қўшма терминлардир: *бетонқорғич*, *газўтказгич*, *ўғитсекич*, *донюклагич*, *гўнгиюклагич* каби. Мисоллардан кўриниб турибдики, мазкур типдаги қўшма терминларнинг пайдо бўлишида ҳам сўз бирикмалари катта роль ўйнайди: улар гўё тўлдирувчили сўз бирикмаларидан келишиқ қўшимчасини тушириб қолдириш йўли билан ҳамда кесим қисмининг **-гич** (**-кич**, **-ғич**, **-қиқ**) қўшимчасини олиши билан ясалади. Лекин бу фақат шаклий жиҳатдангина шундай туюлади. Аслида эса бундай қўшма терминларнинг аксарияти тегишли уч элементли бирикма терминларнинг муайян маъновий ўзгаришлар билан эллипсисга учраши натижасида пайдо бўлади: *бетонқорғич* (аппарат), *ариққазгич* (машина), *ертекислагич* (машина). Кўриниб турибдики, бундай терминлар сўз бирикмаси таркибидаёқ **-ни** қўшимчасига эга эмас, лекин **-гич** қўшимчасини олган. Баъзан *уруғ сақланадиган хона*, *газ ўтказувчи най* сингари бирикмаларнинг ихчамлашуви натижасида янгидан қўшма термин ясашда **-гич** аффиксидан фойдаланилади. Тушум келишиги қўшимчаси эса доим тасаввурда қолаверади: *ариқ(ни) қазгич*, *бетон(ни) қорғич*, *муз(ни) ёрар* каби.

Қўшма терминларнинг бу типни адабий тилда (яъни қўшма сўз сифатида) нисбатан кам учрайди. Бироқ техника терминологиясида бу типдаги қўшма терминлар анча кенг тарқалган. Айниқса, «от + ўзак + **-гич**» моделидаги терминлар ўзининг қисқалиги, оҳангдорлиги, қўшилиб ёзилишга мойиллиги ва, энг асосийси, техникавий тушунчаларни тўғри ифодалай олиш имконияти билан кенг қўлланаётганлиги бежиз эмас. Пахтачилик, физика ва қишлоқ хўжалиқ техникасига оид кейинги йилларда нашр этилган терминологик луғатларда бундай қўшма терминларнинг миқдори борган сари ортиб бораётганлигини кузатиш мумкин. Н. Маматов бу типдаги қўшма терминларнинг 500 дан ортиқ эканини билдиради¹.

Демак, кейинги йилларда миқдор жиҳатдан ўсиб бораётган мазкур типдаги қўшма терминлар ўзбек техника терминология-

¹ Маматов Н. Кўрсатилган асар. – Б. 184.

сини бойитувчи манбалардан бирига айланди. Бундай терминлар биринчи компонентда ифодаланган объект, предмет юзасидан муайян ҳаракатларни бажариш учун мўлжалланган мослама, қурол, механизм ва бошқа техника воситаларини ифодалайди: *сув ташигич, уруғ ўтказгич, тупқўтаргич, контейнер ташигич, кесак эзгич, гўзапоя юлгич, сут ўлчагич* ва б.

Бу типдаги қўшма терминларнинг муайян тил фактига айланганлиги, ўта маҳсулдорлиги ва кенг қўлланиши натижасида бундай терминлардан анчаси «Ўзбек тилининг имло луғати»га (1976, 2013) киритилди, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» жилдларида, «Уй-рўзғор энциклопедияси»да қўшма терминлар ҳосил қилишнинг асосий модели сифатида қабул қилинди. Бироқ ушбу типдаги терминларнинг имлоси ҳам юқоридагидай ҳали қатъийлашмаган: бундай терминлар гоҳ қўшиб, гоҳ ажратиб ёзилмоқда.

V. Қўшма терминлар имлоси ва уни тартибга келтириш ҳақида

Маълумки, ўзбек терминологияси амалиётида кўплаб камчиликлар, хато ва чалкашликлар бор. Айниқса, қўшма терминлар ва уларнинг имлоси масаласида келишмовчиликлар мавжуд. Бу, албатта, умумадабий тилда қўшма сўзларнинг имлоси тўлиқ ҳал этилмаганлигидандир. Қўшма терминлар соҳасидаги камчиликларнинг асосийси иккита: а) бир тушунчани турли хил вариантлар билан ифодалаш, яъни терминлар дублетлиги; б) бир типдаги қўшма терминларнинг хилма-хил ёзилиши. Оригинал ҳамда таржима асарларда учрайдиган фактлар фикримизни тасдиқлайди.

Масалан, рус тилидаги «огнестойкий – огнеупорный», «огнестойкость – огнеупорность» термин ва терминэлементлари ўзбек тилидаги луғат ва дарсликларда ҳам лексик, ҳам имловий вариантларда ифодаланмоқда. Масалан, биргина «Ўзбек энциклопедияси» томларида *оловга бардош берадиган* (I–277), *олов бардош* (ўша ерда), *ўтга чидамли* (II–196), *оловбардош* (VIII–27), *оташбардош* (XIV–49) шакллари учратамиз. Бунга *оловга бардошли, ўтга бардошли, оловга чидайдиган* сингари дублетларни ҳам қўшсак, ягона бир терминэлемент билан ифода-

ланиши мумкин бўлган ифоданинг 8 хил кўринишда берилгани маълум бўлади. Русча «морозостойкий», «жароупорный», «коррозиестойкий» сингари термин ва терминэлементларни таржима қилишда ҳам юқоридагидек дублетликка йўл қўйилган.

Шунингдек, «полупроводник»: *ярим ўтказгич – яримўтказгич – чала ўтказгич* тарзида, «электрополировка»: *электросиллиқлаш – электролитик силлиқлаш – электрополировка* тарзида, «заместитель»: *ўринбосар – ўрин олувчи – ўриндош* каби, *диэтилцинк – диэтилрух, сиртфаол – юзафаол* сингари юзлаб мисолларни келтириш мумкинки, бу тегишли муаллиф ва таржимонларнинг термин мазмуни ва унинг шакллантирилиши орасидаги мутаносибликка бепарво қараганлигидан бошқа нарса эмас.

Илмий терминологияда дублетлик жиддий нуқсон саналар экан, терминларни таржима қилиш ва уларни қўллаш жараёнида ҳар бир терминнинг мазмуни ва уни лисоний шакллантиришга конкрет ёндашиш, терминнинг ихчам ва оптимал вариантыни танлаш зарур.

«Терминлар имлоси, – деб ёзган эди В. П. Даниленко, – стандартланувчи терминологияларни лисоний шакллантиришнинг муҳим томонидир»¹. Шунинг учун ҳам терминлар, айниқса, қўшма терминларнинг имлосига етарли эътибор бериш керак. Ҳолбуки, техник адабиётларда русча-байналмилал қўшма терминлар ҳамда уларнинг калькалари сифатида ўзбек тили материалларидан ясалган қўшма терминлар имлоси ниҳоят даражада чалкаштириб юборилган. Масалан, Р. Дониёров ўз вақтида бир туркум дарсликлар қатори С. Мажидовнинг 1970 йилда чиққан «Электр машиналари ва электрик юритмалар» номли дарслигини ҳам бир типдаги русча-байналмилал қўшма терминларни ифодалашда ноизчил йўл тутганини танқид қилган эди². Лекин мазкур китобнинг иккинчи нашрида ҳам (1979) танқид қилинган терминлар бирон-бир тузатишсиз қўлланаверган. Бу ҳолни Л. Жданов ва В. А. Маранжанларнинг «Физика курси, II қисм» дарслиги таржимасида ҳам, А. Ҳамидовнинг «Қишлоқ хўжалик

¹ Даниленко В. П. Лингвистические требования к стандартизуемой терминологии // Терминология и норма. – Москва, 1972. – С. 28.

² Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. – Б. 147.

техникасига оид луғат-справочник» (1981) китобида ҳам кўплаб учратамиз. Масалан, «Физика курси» таржимасидаги мисолларга эътибор беринг: *радиопередатчик* (341) – *радио передатчик* (331) – *радиоузаткич* (338) – *радио узаткич* (338); *электродвигатель* (123) – *электрик двигатель* (275) – *электрдвигатель* (117); *ярим ўтказгичли* (82) – *яримўтказгичли* (305) ва бошқалар.

А. Ҳамидовнинг луғат-справочнигида ҳам тўлдирувчили бирикма типидagi қўшма терминлар имлосида бирхиллик йўқ: *тунқўтаргич* – *тош тергич* (185), *ариққазгич* – *ариқ тозалагич* (189), *поллгич* (188) – *қунда сувзургич* (237), *қамишўргич* (188) – *пиёз саралагич* (257), *зовурқазгич* (187) – *ёнилги қуйгич*, *сарфўлчагич* (162) – *дон қуриткич* (176), *шалтоқсепкич* (169) – *дон юклагич* ва б.

Бунга ўхшаш мисолларни техникага оид кейинги йилларда нашр этилган исталган дарслик ёки қўлланмадан исталганча келтириш мумкин. Лекин юқоридагиларнинг ўзи ҳам қўшма сўз ва терминлар имлосининг ҳозирда қай аҳволда эканини кўрсатиб турибди.

Юқоридагиларни ҳисобга олиб, қўшма терминлар имлосидаги чалкашликларни минимумга келтириш нуқтаи назаридан айрим амалий таклифларни ўртага ташлаш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз:

1. Қўшма терминларни қўллашда дублетликка йўл қўймаслик керак. Ҳар бир конкрет ҳолатга алоҳида эътибор бериб, терминлар дублетлигидан энг қисқа, оптимал ва тушунча мазмунини тўғри ифодаловчи вариантни танлаб олиб, қолганларини истеъмолдан чиқариш лозим.

2. Рус тилидан айнан ўзлаштирилган *электростанция*, *электродвигатель*, *автогидроподъёмник* типидagi қўшма терминларни, биринчи қисми *авто*, *гидро* сингари аналитик аниқловчилардан иборат, шунингдек, байналмилал терминдан ифодаланган (*тетраэтилқўрғошин*, *диэтилрух* каби) барча гибрид терминларни қўшиб ёзиш керак.

3. Муайян русча сифат шаклини ўзбек тилида ифодалаш имконияти бўлмаганлигидан ўзбек тилида бош келишиқдаги икки отнинг қўшилишини, яъни I тип изофали бирикмаларни қўшма сўз (термин) деб ҳисоблаш, бинобарин, уларни қўшиб ёзиш зарур¹.

¹ Дониёров Р. Кўрсатилган асар. – Б. 114.

4. Компонентлари объектив муносабатни ифодаловчи *дон-юклагич, бензинўлчагич, ўринбосар* сингари қўшма терминлар доимо қўшиб ёзилиши шарт. Бу, биринчидан, уларни қўшма терминлик ҳуқуқини аниқ ифодалайди, иккинчидан, адабий тилдаги тегишли эркин феъл бирикмаларидан фарқини кўрсатиб туради.

5. Биринчи компоненти саноқ сонлардан (*ўниккибурчак, учхонали, учфазали*), *ярим, чала, қўш* (*яримўтказгич, чалаоксид, қўштаврли*) сингари сўзлардан ифодаланган, яхлит бир маънони ифодаловчи қўшма термин ва терминэлементлар қўшиб ёзилиши керак.

Албатта, бизнинг юқоридаги таклифларимиз тавсия тариқасида бўлиб, буларнинг терминологлар ва мутахассислар биргаликда ҳал этадиган жиҳатлари кўп. Ҳар ҳолда, қўшма терминнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда уларни ҳар вақт қўшиб ёзиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

Мақола 1991 йилда ёзилган.

ЎЗБЕК КИМЁ ТЕРМИНОЛОГИЯСИНИНГ ИЛК РИВОЖЛАНИШ ДАВРИ ҲАҚИДА (XX асрнинг 20-йиллари)

Ўзбек тили терминологияси тараққиётидаги биринчи, дастлабки босқич 1920 – 1930 йилларни ўз ичига олиб, бу даврда тил ва терминология масалалари бир-бирига зид фикрли турли гуруҳларнинг мунозара ва тортишувлари натижасида кескин мафкуравий кураш майдонига айланади. Бу мунозара ва тортишувлар¹ 1929 йил май ойида Самарқандда бўлиб ўтган тил-имло конференциясида асосан ҳал этилди. Конференция қарорларида ўзбек тили ва терминологиясининг бундан кейинги бойиш манбаини иккита, яъни ўзбек тилининг ўз имкониятлари ва русча-байналмилал фонд деб кўрсатилди². 1934 йилда чақирилган I Республика имло ва терминология курултойи эса ушбу конференция қарорларини янада мустаҳкамлади.

¹ Қ а р а н г : Тил-имло масъалалари. – Самарқанд–Тошкент, 1929.

² Истилоҳ тўғрисида конференция қарори // «Маориф ва ўқитғучи», 1929. – 7-, 8-сон. – Б. 29.

Ўзбек илмий терминологиясининг шаклланиши ва ривожланишида Ўзбекистон Маориф халқ комиссарлиги хузуридаги Тил ва терминология комитети (1929 – 1933), Ўзбекистон Марказий Ижрокоми қошидаги Марказий янги алифбо ва терминология комитети (1933 – 1938) ва айрим мутахассислар катта роль ўйнадилар.

Маълумки, Ўрта Осиё ҳудудида кимё фани ўрта асрларда ҳам анча тараққий қилган эди. Айниқса, Абу Бакр ар-Розий, Беруний, Ибн Сино яшаган даврларда кимёнинг тиббиёт, фармацевтика ва минералогия билан боғлиқ томонлари анчагина ривожланди. Бу даврларда бир қатор кимёвий элементлар ва бирикмалар аниқланган бўлиб, улар махсус номлар – терминларга эга бўлганлар. Бироқ ўша давр тақозоси билан олимлар араб, қисман форс тилларида ижод қилганликлари сабабли кимё терминлари асосан арабча ва форсча бўлган. Масалан, Ибн Сино ўз асарларида қўллаган *кибрит* (олтингугурт), *филизз* (металл, руда), *нушодир* (навшадил), *зирних* (маргимуш сульфид), *зож/зок* (купорос), *тинкор* (танакор), *талқ* (талък), *нухос* (мис), *натрун* (сода), *калий* (калий карбонат, поташ), *тўтийо* (галмей, рух карбонат), *иксир* (эликсир), *лазвард* (лазурь, ложувард), *арақ* (дистиллят), *бухор* (буғ), *заъфарон* (шафран), *тақтир* (хайдаш, дистилляция), *ҳалл* (эритиш) каби юзлаб терминларнинг¹ айримлари ҳатто ҳозирги терминологияда баъзи маъновий ва фонетик ўзгаликлар билан қўлланиб келмоқда.

Демак, XX асрнинг 20-йилларигача ўзбек тилида кимё терминологияси бўлмаган, чунки бу даврдаги ўқув юртларида (мактаб ва мадрасаларда) кимё фани ўқитилмас эди. Шуни ҳам қайд этиш керакки, оммавий рус ўрта мактабларида ҳам кимё ўқув предмети сифатида фақат XX аср биринчи чорагидан пайдо бўлди².

¹ Ибн Сино қўллаган терминлар ҳақида қаранг: *Садиков А. С.* К вопросу о возникновении химии в Средней Азии // Материалы по истории отечественной химии. – М. – Л., 1950. – С. 180; *Каримов У. И.* К вопросу о взглядах Ибн Сины на химию // Труды Института востоковедения. Вып. 1. Ибн Сина. – Ташкент, 1957. – С. 41–45 (Араб ва лотин алифболарига асосланган ўзбек ёзувларида бўлган материаллар ва манбалар барча ўринларда нашр қулайлиги ва ҳамманинг ўқиш имконияти нуктаи назаридан ҳозирги (кириллча) ёзувда берилди. Бунда ўша давр имлоси ва талаффузини мумкин қадар аниқроқ ифодалашга ҳаракат қилинди).

² *Парменов К. Я.* Химия как учебный предмет в дореволюционной и советской школе. – Москва, 1963. – С. 210.

Айни даврларда очилган шўро мактаблари бутунлай янгича тамойиллар асосида бўлиб, ўқитишда ҳам янгича режа ва дастурлар талаб қилинар эди. Ўзбекистонда кимёдан дастлабки ўқув дастури 1918 йилда Туркистон ўлка Маориф комиссарлиги томонидан эълон қилинади¹. Етти йиллик таълимнинг биринчи босқичига мўлжалланган бу дастур ўзида кимёдан бошланғич маълумотларни акс эттиради.

Ушбу дастурда ҳамда унга илова қилинган йўриқномада кимё терминологиясининг ниҳоятда оқсоқ эканлиги кўриниб туради, чунки унда термин қўллашда бирон-бир тамойилга амал қилинмаган. Масалан, дастурнинг терминологик жиҳатдан айрим камчиликлари қуйидагилардан иборат:

1. Турли тилларга мансуб терминларни параллел қўллаш (лексик дублетлик): *ҳомиз* – *кислўта* (кислота), *муваллидилҳамуза* – *кисларўд* (кислород), *окис* – *ачитқи* – *аччиз* (оксид).

2. Арабча терминларга катга ўрин берилган.

3. Бир термин бир неча маънода қўлланган. Масалан: *ҳомиз фаҳм* термини ҳам карбонат кислота, ҳам карбонат ангидрид маъноларини англатган.

4. Айрим терминлар маънони тўғри англатмайди, масалан, *ширач* сўзи крахмал маъносида, *акс ҳаракат* бирикмаси эса реакция маъносида ишлатилган. Аслида, *ширач* сўзи ундан тайёрланган елим турини, *акс ҳаракат* эса тескари ишлаш маъносини ифодалайди.

5. Айрим русча бирикма терминлар таржимасиз, ўз ҳолича қўлланган: *медни кислўта*, *йўдни кислўта* ва бошқалар. Бундай терминологик камчиликларига қарамай, дастурнинг ўша даврда таълим ишлари учун аҳамияти катга эди.

Дастур мавжуд бўлса-да, ҳали ўзбек тилида дарсликлар яратилмаган эди. 1922 йилда маҳаллий педагог ва олим Ҳусайнхон Ниёзийнинг «Ҳикмат ва кимё дарслиги» босилиб чикди². Бу дарслик асосан физикадан бошланғич маълумот бериш билан чекланади, бироқ унда кимёга алоқадор терминлар ҳам қўлланган. Лекин буларнинг кўпи арабча терминлар эди: *мойиъ* (суюқлик),

¹ Маъориф, 1918. 3-сон. – Б. 67; 1919, 4-сон. – Б. 7, 8.

² Ҳусайнхон Ниёзий. Ҳикмат ва кимё дарслиги. – Тошкент, 1922.

имтизож (бирикма; бирикиш реакцияси), *махлут* (аралашма), *табаххур* (буғлаш, бугланиш), *тақтир* (хайдаш, дистиллаш), *тўтийо* (рух), *ҳомиз қлўрмоъ* (хлорид кислота), *кибрит ҳадид* (темир сульфид) ва бошқалар. Дарслик муаллифининг тан олишича, дарсликнинг камчиликларидан бири «... ўзбек тилининг ҳозирда илмий бўлмоғонлиғидур, чунки турмушимизда йўқ нарсаларнинг ва табиатдаги ўрганилмаган ҳодисаларнинг отлари ҳамон ўзбек тилида йўқ, бу атамаларни китобларимиз учун чет тиллардан муваққатий қилиб олишга мажбурмиз»¹.

Ҳ. Иноятий томонидан таржима қилинган Е. Росконинг «Кимйо» китобчаси кимё бўйича рус тилидан қилинган дастлабки таржима эди². Китоб таржимаси ниҳоятда бўш чиққан, саводсизларча таҳрир этилган, терминлар маъноси бузилган, баъзан матн нотўғри таржима қилинган. Бу ҳол таржимон ва муҳаррирларнинг мутахассис эмасликларини, бунинг устига рус тилини яхши билмасликларини кўрсатади. Айрим фактларга эътибор қилинг:

1. Дарслик таржимасида кўзга яққол ташланиб турадиган камчиликлардан бири шуки, таржимон рус тилидаги яқка ёки икки компонентли («азотнокислосе серебро» типидagi) терминларни ўзбек тилида қандай ифодалашни билмаган. Натижада бундай терминлар ҳеч қандай ўзгаришсиз, транслитерация йўли билан ўзбек тилига кўчирилган ёки сунъий равишда калька (ярим-калька) қилинган. Масалан, русча биргина *хлористоводородная кислота* термини таржимада *хлўристоводорўдной кислота*, *хлўристей муваллидулмо ҳомзи*, *тузли ачитқи* каби ёки русча *углекислый калий* бирикмаси ўзбекчада *угликисли кали*, *кўмирли аччиғ кали*, *кўмир ҳомизланган кали* сингари ифодаланганки, улар терминга қўйиладиган бирорта талабга ҳам жавоб бера олмайди. Бундай терминлар қайтадан рус тилига таржима қилинадиган бўлса, тушунарсиз, ноаниқ ибораларга айланиб қолади. Чунончи, *кўмирли аччиғ кали* рус тилига ўгирилса, «угольный горький калий» каби бирикма келиб чиқадики, бу бирикма ҳатто русларнинг ўзига ҳам тушунарсиз бўлиб қолади.

¹ Ҳикмат ва кимё дарслиги, 2-бет.

² *Роско Е. Кимё*. 1-босма. – Тошкент, 1924. (*Роско Е. Химия*. 2-е изд. – Берлин, 1921)

Русча «сифат + от» типдаги бирикма терминларни ўзбек тилида ўзгаришсиз қўллашнинг айрим объектив сабаблари ҳақида проф. А. К. Боровков шундай ёзади: «Рус тилидан жуда кўп миқдорда «русизмлар» ва «европеизмлар»ни ўзлаштириш фақат лексик элементларни ўзлаштиришдангина иборат бўлиб қолмади, балки «штамплар», сўзлар гуруҳлари, муассасалар, газеталарнинг номлари ва шу кабилар ҳам ўзлаштирилган. От туркумидаги сўзлар билан бирга сифатлар, айниқса, штамп ҳолатидаги сифатлар ҳам ўзлаштирилган эди»¹. Бундай штамп ҳолидаги бирикмаларнинг пайдо бўлиши ўзбек тилида янгича сифат шаклларига бўлган эҳтиёжнинг ва мазкур шаклларнинг кўпинча оғзаки нутқ орқали кириб келишининг натижасидир².

2. Дарсликдаги айрим терминлар таржимаси ёки изоҳи нотўғри берилган. Масалан, русча *неметаллы, руда, осадок, перегнанная вода* сингари терминлар *чала маъданлар, кулча, ўтиргучи, томчилонгон сув* каби таржима қилинганки, булар русча терминларнинг маъносини мутлақо акс эттира олмайди ёки русча *реакция* термини *моддаларни қўшув амали* деб ифодаланган. Ҳолбуки, *реакция* фақат моддаларнинг бирикишини эмас, уларнинг ажралиши, бир-бири билан ўрин алмаштириши сингари жараёнларни ҳам ифодалайди.

3. Баъзи қийин туюлган терминлар ва жумлалар ўзбекчага таржима қилинмаган.

4. Айрим русча терминларнинг ўзбек тилида эквивалентлари бўла туриб, улар таржимада ўзгаришсиз қолдирилган. Масалан, таржимада қўлланган *олово* ва *шчолуч* терминларига ўзбекча *қалайи* ва *ишқор* сўзлари мос келади, бу ҳатто ўша давр луғатларида ҳам ўз аксини топган³. Шунга қарамай, мазкур терминлар таржимасиз қўлланган.

5. Баъзи ҳолларда жумлалар нотўғри таржима қилинган: *графит состоит из чистого углерода* жумласи *графит тоза муваллидулҳумузадан иборатдир* тарзида таржима қилинган. *Муваллидулҳумуза* углерод эмас, балки кислороддир.

¹ Боровков А. К. Узбекский литературный язык в период 1905 – 1917 гг. – Ташкент, 1940. – С. 39.

² Боровков А. К. Изменения в области узбекской лексики и новый алфавит // «Известия Узбекского филиала АН СССР», 1940. № 7. – С. 28.

³ Мукамал русча-ўзбекча луғат. – Самарканд, 1927. – Б. 10.

Кўриниб турибдики, бу дарслик таржима жараёнида деярли яроқсиз бўлиб қолган. Таржимадаги хато ва камчиликлардан шу нарса сезиладики, ўша даврда кимё терминологияси билан жиддий шуғулланилмаган. Бу даврдаги кимё ўқитувчилари ҳам ўзлари етарли тайёргарликка эга бўлмаганликлари туфайли амалдаги терминологияга танқидий ёндаша олмаганлар.

Термин қўллашдаги бундай чалкашликларни ва ўзбек тилида барқарор кимё дарсликлари йўқлигини эътиборга олиб, Ўзбекистон Маориф халқ комиссарлиги қошидаги Илмий марказ физика мутахассиси Хусайнхон Ниёзий ва Зиё Мужовирларга мукамал кимё дарслиги яратишни таклиф этади. Бу ерда шуни қайд этиш керакки, Ҳ. Ниёзийнинг илмий-педагогик фаолияти мисолида ўзбек кимё терминологиясининг арабчилик давридан байналмилаллашув давригача бўлган (1920–1938 йиллар) мураккаб ривожланиш йўлини кузатиш мумкин. Шу билан бирга, Ҳ. Ниёзий ўзбек физика терминологиясининг ҳам яратувчиларидан бири бўлган.

Шундай қилиб, ўзбек тилида умумий кимёдан биринчи марта мукамалроқ дарслик яратилди¹. Муаллифлар дарсликни яратишда русча, инглизча ва туркча энг сўнгги кимё дарсликларидан фойдаланганлар. Китобда қўлланган терминология ҳақида Ҳ. Ниёзий шундай ёзади: «Ишланмаган тилимиздан атамалар тузиш, дарс ва бобларни тартибга солиш машаққати тамом менинг устимда бўлди. Атамалар тўғрисида бу кунга қадар туркий тилларда нашр этилган кимё дарсликларидан кўпда узоқлашмаслик кўзда тутилди. Тутилган йўл шундоқ бўлса ҳам, жонли ва ихота-ли бўлмоқ шарти ила баъзи бир атамалар ясалди»².

Хусайнхон бу ерда бир-бирига зид келадиган икки фикрни илгари суради: а) термин қўллашда бошқа туркий тиллар билан яқинлик; б) бошқалардан ажралиб туриш ва жонли тилга яқин бўлиш мақсадида ўз тилимиздан янги терминлар яратиш. Айтилган ҳар икки фикр ҳам дарсликда қисман амалга оширилган. Чунки айрим туркий тиллар терминологияларида бу даврда арабча, форсча терминлар миқдорини камайтириш ҳи-

¹ Хусайнхон Ниёзий, *Зиё Мужовир*. Кимё дарслиги. – Тошкент, 1926.

² Кимё дарслиги, 3-бет.

собига кўплаб русча-байналмилал ва миллий тил асосида яратилган терминлар қўллана бошлаган эди. Ҳолбуки, бу жараён ўзбек кимё терминологиясида эндигина бошлангани ва унда арабча, форсча терминларнинг салмоғи катта эканлигини дарслик саҳифаларидан билиш мумкин. Масалан, мазкур дарсликда қўлланган *ҳомиз* (кислота), *ҳумз* (оксид), *имтизож* (бирикма), *муъойана* (анализ), *табхир* (буғланиш), *мойиш муқаттар* (дистилланган сув), *таъомул* (реакция), *муваллидулмоъ* (водород), *муваллидулҳамуза* (кислород), *дустур* (формула) сингари арабча терминлар озарбайжон тилида аллақачон *турушу*, *оксид*, *бирлашдирма*, *анализ*, *дистила эдилмиш су*, *реаксийон*, *ҳидрожен*, *оксийжен*, *формул* каби миллий ёки байналмилал шаклларда қўллана бошлаган эди¹.

Дарсликда ҳатто русча-байналмилал терминларга арабча аффикслар қўшиб, *техникавий*, *қорбуниййат* (карбонат), *озутиййат* (нитрат), *буриййат* (борат) тарзида ҳам қўлланганки, бу ҳолат айрим тадқиқотларда «ўша давр тилига хос хусусиятлардан бири» сифатида кўрсатилади².

Арабча терминларни кўплаб қўллаш билан бирга ўзбек тилининг ўз материаллари асосида яратилган янги терминлар (неологизмлар) ҳам дарсликка киритилган. Масалан, *эритма*, *терлатма сув* (дистилланган сув), *чўкма*, *тарқалма* (диффузия), *солишдирма оғирлик*, *совутқич*, *қайтарғучи*, *туз тугдирувчи* (галоген), *сувтугдирғич* (водород), *сувсиз* (ангидрид), *шаклсиз* (аморф), *айрилиш* (ажралиш, парчаланиш), *қўшмоқ туз* (қўшалок туз), *қизил иссиқлик* (қизил рангда чўғланиш) ва бошқалар.

Ўзбек тили материаллари асосида яратилган бундай терминларнинг баъзилари кейинчалик, мунтазам қўлланиши туфайли, терминологияда мустаҳкам ўрнашиб қолди, баъзилари эса маъновий ва лингвистик жиҳатдан талабга жавоб бермаганлигидан истеъмолдан тушиб, ҳозир уларнинг ўрнида асосан русча-байналмилал терминлар қўлланмоқда.

Арабча терминларнинг қўлланиши, кислота, туз ва оксидларнинг номланишида уйғунликнинг йўқлиги сингари айрим кам-

¹ Кимёя истилахлари (Русча-озарбайжонча кимё терминлари луғати). – Боку, 1927.

² Каримов Г. Некоторые вопросы развития узбекского литературного языка 20 – 30-х годов. АКД. – Ташкент, 1972. – С. 15.

чиликларига қарамай, ушбу дарслик фақат кимё ўқитишдагина эмас, балки ўзбек кимё терминологияси тараққиётида ҳам муҳим бир босқич бўлди.

1929 йилда П. П. Лебедевнинг «Кимё» дарслиги Хусайнхон Ниёзий таржимасида босилиб чиқади ва бу дарслик рус тилидаги барқарор кимё дарсликларини таржима қилиш даврини бошлаб берди. Дарслик эркин таржима қилингани, айрим материаллар билан тўлдирилганлиги учун Хусайнхон номи билан нашр қилинади¹. Бу китобдаги термин қўллаш тамойиллари, асосан, 1929 йилдаги Тил-имло конференциясининг терминлар ҳақидаги қарорига, яъни терминологияни бундан кейинги бойитиш она тилининг ички имкониятлари ҳамда байналмилал терминлар ҳисобига бўлмоғи керак, деган қарорига асосланган. Таржимада аввалги дарсликлардаги айрим нуқсонлар (арабча терминларнинг қўлланиши, сунъий терминлар яратиш) қисман сақланган. Бироқ унда *оксиген, ҳидроген, натрий, калий, галоген, ангидрид, тсиан, спирт, селитра, сульфат, нитрат, силикат, крахмал, элемент, формула, металлоид, диссоциатсия, кристаллизатсия, эластиклик, филтирлаш, кинетик, техникавий* сингари байналмилал ва ўзбек тили материаллари асосида яратилган кўплаб терминларнинг қўлланиши ўзбек кимё терминологияси тараққиётида янги давр бошланганини кўрсатади.

Ўзбек кимё терминологиясининг бундан кейинги ривожини ва барқарорлашуви профессор Саттор Жаббор, Зарифа Саидносова ва бошқа олим-педагогларнинг фаолияти билан боғлиқ. Лекин уларнинг фаолиятини ўрганиш ва баҳолаш ушбу мақола доирасига кирмаслиги сабабли бу ерда улар ҳақида тўхталиб ўтирмадик.

Хулоса қилиб айтганда, XX асрнинг 20-йиллари ўзбек кимё терминологиясининг шаклланиши ва ривожланишида биринчи, муҳим босқич ҳисобланади.

Мақола 1983 йилда ёзилган.

¹ Хусайнхон. Кимё. – Тошкент – Самарқанд. 1929.

КИМЁГА ОИД БАЪЗИ АТАМАЛАР ҲАҚИДА

Ҳар бир халқ тилида атамаларнинг аниқ ва ихчам бўлиши талаб этилади. Шу билан бирга, атамалар тизимида миллийлик ва байналмилаллик бир-бирини кескин рад этмаган уйғун ҳолда мавжуд бўлиши ҳам ижобий ҳодиса саналади.

Ўрта Осиёда минг йиллар муқаддам юксак даражада ривож топган фан соҳаларидан бири кимё бўлиб, у ўша даврлардаёқ махсус атамалар билан иш кўрган. Бу атамалар ўша замон анъаналарига кўра араб, форс ва туркий тилларига мансуб сўз ва сўз қисмларидан таркиб топган ҳамда кенг илм аҳлига, қисман оммага ҳам тушунарли бўлган. Айрим кимё атамалари жузъий товуш ўзгаришлари билан ҳозирги кунларгача тилимида сақланиб келаётган бўлса, баъзилари Яқин ва Ўрта Шарқда ривожланган табобат, кимё, илми нужум, ҳикмат, риёзиёт сингари фанларнинг Ғарб олимлари томонидан атрофлича ўрганилиши натижасида Европа тилларига мослашиб ўзлашган ва рус тили орқали яна Ўрта Осиё халқлари тилларига, жумладан, ўзбек тилига кириб келган.

Ана шундай атамалардан бири мазкур фаннинг, табиатшунослик соҳаларидан бирининг номини англатувчи *кимё* ҳамда унинг Европа мамлакатларини айланиб, «янги либос»да қайтиб келган эгизи – *химия* атамаларидир. *Кимё* – *химия* сўзларининг келиб чиқиши, қайси тилга мансублиги ҳақида бир қанча фаразлар мавжуд. Ҳар ҳолда, мазкур икки сўз ҳам дастлабки келиб чиқиши жиҳатидан бир тилга мансубдир. Бу «эгизак» сўзлар вақт ўтиши билан бир тилда (ўзбек тилида) турлича талаффуз билан учрашдилар. Уларнинг биринчиси – *кимё* Абу Бакр Розий ва Ибн Синолар давридан то XX асрнинг 50-йилларигача ҳам илмий атама, ҳам адабий тил бойлиги сифатида халқимизга таниш ва тушунарли бўлиб келгани ҳолда, кейинги даврда (40-йиллар охирлари ва 50-йилларнинг бошида) тил бойлигимизга, лисоний анъаналаримизга бефарқ қаровчи ёки уларни тушунмовчи айрим зиёлиларимизнинг кўпол хатоси туфайли *химия* шакли билан алмаштирилди. Гўё бу билан биз қолақ ўрта аср кимёсидан замонавий химия даврига қадам қўйган бўлдик. Натижада *кимё*, *кимёвий*, *кимёгар*,

кимёлаштириш, *кимё саноати* каби ўнлаб содда ва бирикма атамалар *химия* сўзи иштирокидаги атамалар билан ўзгартирилди. Шунингдек, рус кимё атамаларига мослаштиришга аҳамият кучайиб, асрлар давомида тилимизда қўлланиб келган *сурма*, *маргимуш*, *танакор*, *қатрон*, *новшадил*, *кофур*, *биллур* сингари кимёвий элемент ва моддаларнинг номлари русча шаклдаги *сурма*, *мишьяк*, *бура*, *смола*, *нашатирь*, *камфора*, *хрусталь* атамалари билан алмаштирилди. Ҳолбуки, *сурма* сўзи машҳур шоирларимиз Муқимий ва Фурқат ғазалларида ь (юмшатиш) белгиси билан ёзилмаган-ку. *Мишьяк* сўзини эса руслар айни маънодаги («сичқон ўлдирувчи») форсча *маргимуш* сўздан нусха олиб ясаганлар.

Юқоридагидек алмаштиришлар фақат анъанавий атамаларга нисбатан бўлмай, балки 50-йилларгача ўзбек кимё атамалари доирасига сингиб, унда фаол қўлланаётган бир қатор халқаро атамаларга ҳам қўлланиб, улар русча муқобиллари билан алмаштирилди. Натижада атамалар мунтазамлиги бузилди. Масалан, *гидроген* атамаси *водород* атамасига алмаштирилди. Аслида, ўзбек ўқувчиси учун ҳар иккала атама ҳам барибир, ҳар иккаласи ҳам дастлабки маъно билдириш жиҳатидан «сув ҳосил қилувчи унсур» деган мазмундадир. Бироқ кимё атамалари доирасида *гидроген* ўзининг бир қанча муносабатдошларига (*гидразин*, *гидратлар*, *гидратланиш*, *гидридлар*, *гидрогенланиш*, *гидросульфид*, *гидроксил*, *гидролиз* ва бошқалар) эга. *Водород* сўзининг эса бундай сўз яшаш хусусияти йўқ. Қолаверса, ўзининг байналмилаллиги билан *гидроген* атамаси собиқ иттифокдан ташқаридаги деярли барча мамлакатлар олимлари билан илмий муносабатларда тушунарлидир. *Оксиген*, *карбон*, *нитроген*, *силиций*, *арсен* сингари ўзбекча кимё адабиётларида аввалдан қўлланишда бўлган бир қатор байналмилал атамалар хусусида ҳам шу фикрларни айтиш мумкин. Демак, ўзбек кимё атамалари тизими ўтган асрнинг 50-йиллари бошланишида кимларнингдир хатоси билан ҳам баъзи миллий анъанавий атамалардан, ҳам бир қатор байналмилал атамалардан маҳрум этилди, ундаги миллийлик ва байналмилаллик уйғунлиги бузилди.

Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилган, бу ҳақдаги қонунни амалга оширишга киришилган шу кунларда фан соҳала-

рида атамаларни қўллашда бир пайтлар йўл қўйилган хато ва камчиликларни ўрганиб, умуман, илмий атамаларимизни қайта кўриб чиқиб, уларни давр талабига, қонун талабига уйғунлаштириб, тартибга солиш энг зарурий вазифалардан биридир. Бунинг учун атамаларни тўғри қўллашни тартибга солувчи давлат идораси бўлиши керак. Бир пайтлар бундай давлат идораси мавжуд эди. XX асрнинг 30-йилларида иш кўрган Ўзбекистон Шўролар Жумхурияти Халқ Маориф Комиссарлиги қошидаги Тил-термин давлат кўмитаси (кейинчалик Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Кўмитаси Президиуми қошидаги Янги алифбе ва терминология марказий комитети) анча-мунча ижобий ишларни амалга оширган эди. Рус графикаси асосидаги янги ўзбек алифбосига ўтишга тайёргарлик кучайгач, мазкур идора ўз ишини бажариб бўлди деган баҳона билан у 1937 йил охирларида тугатилди. Шундан кейин атамачилик ишлари бошқарувсиз қолди, шу иш учун жон куйдирган айрим кишиларнинг фаолияти орқалигина бу соҳа яшаб келмоқда. Ҳатто зўр уринишлар билан 1984 йил ўрталарида ташкил топган Ўзбекистон Фанлар академияси Президиуми ҳузуридаги Республика муассасалараро терминология комиссияси ҳам бу ишда сезиларли туртки бўла олмади. Чунки бу комиссиянинг ҳуқуқлари ниҳоятда чекланган бўлиб, унинг кўрсатма ва фармойишлари фақат Ўзбекистон Фанлар академияси муассасалари доирасидагина амал қилиши мумкин эди, холос. Шунинг учун бундай идора ҳуқумат қошида – Ўзбекистон Министрлар Кенгаши қошида ташкил этилмоғи мақсадга мувофиқдир. Бизнингча, уни **Имло ва атамашунослик давлат комитети** деб аташ лозим.

Куйида биз кимё фанидаги айрим атамаларни тўғри қўллаш юзасидан баъзи таклиф ва тавсияларимизни келтирамиз. Бунда миллий анъанавий атамалардан тўғри фойдаланиш, байналмилалликни таъминлаш ҳамда атама ҳосил қилишда мунтазамликка эришиш каби талаблар эътиборга олинган. Албатта, бу таклиф ва тавсиялар жамоатчилик, айниқса, мазкур соҳа мутахассислари ҳукмига ҳавола. Улар ўз фикларини айтарлар деган умиддамиз (биринчи устунда ҳозир қўлланишда бўлган, иккинчи устунда эса қўлланиши таклиф этилаётган атамалар келтирилган):

химия – кимё
химиявий – кимёвий
химиялаштириш – кимёлаштириш
химик – кимёгар
водород – гидроген
кислород – оксиген
углерод – карбон
кремний – силиций, силис
сурьма – сурма
мишьяк – маргимуш
бура – танакор
камфора – кофур
нашатир – новшадил
лазурь – ложувард
смола – қатрон
порошок – кукун
структура – тузилиш
гранулаланган – донадор
циклик – ҳалқали, ҳалқавий
полярланиш – кутбланиш
полярлик – кутбийлик
поляр – кутбий
полярланган – кутбланган
клетчатка – целлюлоза
мочевина – карбамид
углеводлар – карбонсувлар

Мақола 1989 йилда ёзилган.

ЎЗБЕК КИМЁ ТЕРМИНОЛОГИЯСИДА ДУБЛЕТЛИК ВА УНИ МИНИМУМГА КЕЛТИРИШ МАСАЛАСИ

Узоқ тарихий давр мобайнида шаклланган ва ишлаб чиқаришга бевосита алоқадор бўлган фанлар турли дублет терминларга бойдир. Ушбу ҳолат муайян фанларнинг тўхтовсиз ривожланиши, янги-янги тушунчаларнинг, бинобарин, янги терминларнинг пайдо бўлиши

махсулидир. Бироқ илмий услубда, фанда терминларнинг аниклиги-га эҳтиёж кучли бўлгани сабабли. терминлар дублетлигидан қочиш учун табиий интилиш сезилиб туради. Шунга кўра, терминологияга бағишланган барча адабиётларда дублетлик илмий-техникавий терминологиянинг жиддий нуқсони деб кўрсатилади¹.

Аксар илмий адабиётларда дублетлик, бошқача қилиб айтганда, абсолют синонимия терминологик системаларнинг дастлабки ривожланиш босқичига хос белги сифатида кўрсатилади. Масалан, рус терминологияси тарихи билан махсус шуғулланган Л. Л. Кутина шундай деб ёзади: «Илмий терминология соҳасида кенг тарқалган синонимия ҳодисаси терминологик системалар амал қилишининг илк даври, уларнинг шаклланиш даври учун характерлидир»². Бироқ дублетлик фақат терминологик системаларнинг дастлабки ривожланиш босқичигагина хос бўлиб, ҳозирда бу ҳолат терминологияда йўқ экан деб ўйламаслик керак. Терминологик системалар янги-янги терминлар билан бойиб борар экан ёки янги терминологик системалар вужудга келар экан, дублетлик анъана сифатида ҳамон сақланиб келмоқда. Айниқса, дублетлик туркий халқлар миллий терминологик системаларида яққол кўзга ташланади.

Куйида биз ана шу ҳолатни, яъни терминологиядаги дублетликни ўзбек кимё терминологияси мисолида кўриб чиқамиз. Ўзбек кимё терминологиясида дублетларнинг пайдо бўлиши бир қатор сабаблар билан, биринчи навбатда, мазкур илм соҳасининг шаклланиш хусусиятлари билан боғлиқдир.

Маълумки, кимё фани Ўрта Осиё худудида қадим вақтларда ёқ ривожланган. Бу, айниқса, Беруний, Ибн Сино яшаган даврдан яққол сезилади. Бироқ бу даврдаги кимё терминлари араб ва форс тилларига асосланган эди. Шу билан бирга, кейинги даврларда, яъни эски ўзбек тили муайян миллат тили сифатида араб тили таъсиридан чиққан пайтларда ҳам кимё фани билан жиддий

¹ Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. – Москва, 1961. – С. 7; Кориунов И. С. Синонимы в научно-технической терминологии // Изв. АН СССР, ОТИ, 1952, № 10. – С. 1520; Как работать над терминологией. Основы и методы. – Москва, 1968. – С. 9.

² Кутина Л. Л. Формирование языка русской науки. – Москва–Ленинград, 1962. – С. 194.

шуғулланилмаган, бинобарин, ўзбек тилида ХХ асргача кимё терминологияси бўлмаган.

Ўзбекистон ҳудудида кимёни фан сифатида ўқитиш, кимё фани билан жиддий шуғулланиш ўтган асрнинг 20-йилларидагина бошланди. Бироқ кимё фанини ўзбек тилида ўқитиш учун, юқорида айтганимиздек, тайёр, тартиблаган терминология йўқ эди. Дарслик ва қўлланмаларнинг бевосита рус тилидан таржима қилиниши натижасида рус кимё терминологиясидан қўплаб терминлар ўзбек тилига ўзгаришсиз кириб келди. Шунингдек, араб тилига асосланган кимё терминологиясидан ҳам фойдаланилган ва, ниҳоят, ана шу икки тил материалларини калькалаш, уларга ўзбек тилида эквивалент терминлар яратишга интилиш ҳам кузатилади. Буларнинг ҳаммаси терминологиянинг асосий нуқсонларидан бири – дублетликни келтириб чиқардики, бу ҳол фанни ўқитишда ва терминологияни тартиблаштиришдаги асосий қийинчиликлардан ҳисобланади. Калькалаш, умуман, рус тилидан терминлар ўзлаштириш жараёнида рус кимё терминологиясигагина хос бўлган дублетлар ҳам ўзбек тилига кириб қолган. Натижада ўзбек кимё терминологиясининг дастлабки ривожланиш босқичида айни бир кимёвий тушунча учун икки-уч термин, агар унинг фонетик вариантларини ҳам (сингармонистик ёзув муносабати билан) ҳисобга олсак, ундан ҳам ортиқ термин мавжуд бўлган. Масалан, ўтган асрнинг 20- ва 30-йилларида ҳозирги *водород* термини *муваллидулмо – сувтуғдиргич – сувчил – водород – ҳидроген // гидроген* атамалари билан юритилган. Ёки *кислота* ўрнида *ҳом(и)з – кислота // кислота – ачитқи // ачилик – тезоб* терминлари қўлланган.

Йиллар ўтиши билан ўзбек кимё терминологияси ривожланиб, силлиқлашиб, мавжуд терминологик дублетлар йўқола борди ёки минимум ҳолга келди. Бироқ фан ривожланган сари, янги тушунчалар пайдо бўлди, аввалдан мавжуд бўлган тушунчалар ҳақидаги фикрлар ўзгарди; бу нарса, ўз навбатида, тилда янги терминлар пайдо бўлишини тақозо этди. Шунга ўхшаш сабабларга кўра, ўзбек кимё терминологиясида ҳамон дублет терминлар қўлланиб келмоқда.

Ҳозирги ўзбек кимё терминологиясидаги дублетлар, асосан, лексик ва грамматик дублетлардан иборат бўлиб (фонетик

дублетлар ёки вариантлар ўзбек илмий терминологиясининг дастлабки ривожланиш даврига хос бўлиб, ҳозир жуда кам учрайди: *иод* – *йод*, *иатрокимё* – *ятрокимё* сингари вариантлардан бирини меъёр сифатида танлаб олиш қийин эмас), улар турли хил объектив ва субъектив сабабларга кўра юзага келган. Бундай сабабларга қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

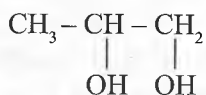
1. Кимё терминологиясида бир неча номенклатура системаларининг қўлланиши. Бу нарса асосан органик ва қисман аноорганик кимёга тааллуқлидир. Узоқ йиллар давомида кимёгарлар органик ва аноорганик бирикмаларни уларнинг тасодифий белгилари асосида номлаб келганлар. Бунда кўпинча бирикма ёки моддага қўйилган ном шу модданинг табиий олинмиш манбаига, олинмиш усулига, ранги ёки ҳидига, шунингдек, олинган жойнинг, уни кашф этган шахснинг номига асосланган. Масалан, *олма кислотаси* (яблочная кислота), *қўرғошин шакари* (свинцовый сахар), *Париж яшили* (парижская зелень), *қалдироқ кислота* (тремучая кислота), *борнеол*, *ёғоч спирти* (древесный спирт) ва ҳоказо. Моддаларнинг бундай номланиши тарихий (тривиал) номенклатура дейилади. Бироқ XIX аср бошларида ўрганилган органик моддалар сони ниҳоятда кўпайиб, уларни номлаш ҳам мураккаб масалага айланди. Натижада рационал номенклатура вужудга келди. Ушбу номенклатура системаси моддаларни номлашни анча-мунча қулайлаштирган бўлса-да, тўхтовсиз ўсиб бораётган органик кимё эҳтиёжларини қондира олмади. Бу талабни қондирувчи номенклатура Женева номенклатурасидир. Женева номенклатураси, бошқача айтганда, систематик номенклатура кимёгарларнинг 1892 йилда Швейцариянинг Женева шаҳрида бўлиб ўтган халқаро кенгашида қабул қилинган. Бу номенклатура халқаро характерга эга бўлиб, 1957 йилда Парижда қайта ишлаб чиқилган ва унга ўзгартишлар киритилган¹.

Лекин шуни айтиш керакки, янги номенклатура қабул қилинган бўлса-да, амалда бўлган тривиал номлардан воз кечилгани йўқ. Органик кимё ҳозирги кунда уч турли, яъни тривиал, рационал ва систематик (халқаро) номенклатуралар билан иш кўриб

¹ Терентьев А. П., Кост А. П., Цукерман А. М., Потапов В. М. Номенклатура органических соединений. – Москва, 1955. – С. 9–23; Содиқов О. С. Йўлдошев О. И., Султонов Қ. С. Органик кимё. – Тошкент, 1971. – С. 28–30.

келмоқда. Демак, биргина кимёвий бирикманинг ўзи икки ёки уч хил номга эга. Органик кимё номенклатураси рус тилида қандай бўлса, ўзбек тилига ҳам шундайлигича қабул қилинган.

Масалан,

тузилишига эга икки атомли спирт рационал номенклатура бўйича «пропиленгликоль» деб, систематик номенклатура бўйича эса «пропандиоль» деб аталади. Ёки дигалогенли тўйинган карбонводородларнинг дастлабки вакили рационал номенклатурада «метилен хлорид» (CH_2Cl_2) дейилса, систематик номенклатурада «дихлорметан» деб номланади.

2. Ўзбек тилида мавжуд бўлган терминлар¹ билан ўзлашма ёки халқаро терминнинг параллел қўлланиши. Дублетликнинг бу кўриниши кўпроқ кимёга оид адабиётни таржима қилиш натижасида юзага келди. Масалан: *кимё – химия, тузилиши – структура, маъдан – минерал, танакор – бура, ўрта – нормал, олтингугурт (кислотаси) – сульфат* (кислота) ва бошқалар.

3. Моддалар ёки бирикмаларнинг кимёвий (илмий), техникавий ёки турмушдаги номларининг параллел қўлланиши. Ўзбек кимё терминологиясидаги дублет терминларнинг кўпи шунинг натижасида юзага келган. Масалан, *натрий бикарбонат* (NaHCO_3) нинг яна бир илмий номи *натрий гидрокарбонат* билан бир қаторда унинг техникавий номи *чой содаси* ҳам илмий адабиётларда қўлланади. Шунингдек, кимёдаги илмий номлар: *калий карбонат, натрий хлорид, аммоний хлорид, магний сульфат, натрий тетраборат, кальций оксид* кабилар техникада «поташ», «ош тузи», «новшадил», «инглиз тузи», «танакор» // «бура», «сўндирилган оҳак» тарзида номланган. Бироқ кимё адабиётида улар баб-баравар ишлатилиб келмоқда.

4. Муайян кимёвий терминни ифодаловчи бир неча ўзлашма терминнинг параллел қўлланиши. Масалан, байналмилал *карбон, карбамид, целлюлоза* терминлари билан бир қаторда улар-

¹ Бу ерда ўзбекча терминлар деганимиз маълум маънода шартлидир, чунки ўзбек тилида ўзлашган, аввалдан ишлатилиб келаётган арабча ва форсча сўзлар ҳам бор.

нинг русча *углерод, мочеви́на, клетчатка* каби дублетлари ҳам ўзбек тилига қабул қилинган ва қўлланиб келмоқда.

5. Муайян терминнинг ўзини ва унинг тўлиқ ёки қисман ҳарфий қисқартмасини баравар қўллаш. Масалан, *аденозинтрифосфат кислота – АТФ кислота, динитрофенол – ДНФ, карбоксиметил-целлюлоза – КМ-целлюлоза, альфанурлар – α-нурлар, бета-емирилиши – β-емирилиши* кабилар. Шунингдек, *биологик кимё, агрономик кимё, азогуруҳли бирикмалар, спирт лампаси* сингари тўлиқ терминларни айрим терминэлементларнинг қисқариши ҳисобига *биокимё, агрокимё, азобирикмалар, спиртовка* сингари шакллар ҳосил қилиши ҳам дублет терминларни вужудга келтиради.

6. Муайян кимёвий элемент ёки бирикманинг номи билан ён-ма-ён унинг символик ифодасини қўллаш. Масалан, *алюминий (Aluminium)*нинг символи *Al*, *нитрат кислота* терминининг символи *HNO₃*, деярли барча ҳолларда бир-бирларини алмаштириб кела оладилар.

7. Луғатларда, баъзан дарсликларда муайян элемент ёки модданинг аввалги, ҳозир истеъмолда бўлмаган номи билан амалдаги терминни ён-ма-ён қўллаш. Масалан: *симоб – меркурий, эйнштейний – афиний, технеций – мазурий, тўйинган – чекланган* (эритма) дублетларидаги биринчи келтирилган терминлар амалдаги, иккинчилари эса истеъмолдан чиққан терминлар ҳисобланади.

8. Кимёвий бирикмаларни формуляр ва валент тамойиллар асосида номлаш ва ёзиш натижасида юзага келган дублет терминлар. Масалан: *Na₂S* таркибли бирикма формуляр тамойил бўйича *динатрий сульфид* деб номланса, валент тамойили бўйича *натрий сульфид* дейилади. Ёки валент тамойилига кўра *алюминий сульфат* номига эга бўлган бирикма формуляр тамойилда *диалюминий трисульфат* деган номга эга.

9. Префикс ва суффикслар ҳамда шу характердаги терминэлементларни (уларнинг қайси тилга мансублигидан қатъи назар) аралаш қўллаш натижасида юзага келган дублетлар. Бу ҳолат муаллиф ва таржимонларнинг термин қўллашдаги субъектив мулоҳазаларига ҳам боғлиқ. Масалан, русча *неэлектролиты* термини 3. Саидносированинг «Анорганик химия» асарида *элек-*

тролитмаслар, таржимада (Хомченко) эса *ноэлектролитлар* деб берилган. Шунингдек, *полярмас // қутбсиз // қутбланмаган, қутбли // қутбланган // қутбий, ион // ионий* (боғланиш), *атомли // атомий* (боғланиш), *нишонли // нишонланган* (атом), *кислотавий // кислотали* (оксид), *гидратация // гидратланиш, моляризация // молярланиш* каби морфологии дублетлар ҳам юқоридаги сабаб асосида пайдо бўлган.

10. Модданинг (анорганик кимёда) илмий номи билан унинг бирор характерли томонини акс эттирувчи тривиал номини параллел қўллаш. Масалан, N_2O нинг илмий номи *азот(I)-оксид* нерв системасига қўзғатувчи таъсир этгани туфайли *қулдирувчи газ* («Луғат»да: *хурсанд қилувчи газ*) деб аталган. Ёки илмий тилда *калий феррицианид* деб номланган бирикма ўз рангига кўра *қизил қон тузи* деб ҳам юритилади.

11. Қўшма терминлар имлоси яхши шаклланмаганлиги туфайли, уларнинг хилма-хил имловий вариантлари (бу ҳам маълум маънода дублетлик) юзага келади. Масалан: *электрманфийлик // электроманфийлик // электр манфийлик, гидрокситуз // гидрокситуз, ортосиликат // орто-силикат, кремнийорганик // кремний-органик // кремний органик* (бирикма), *тетраэтилқўрғошин // тетраэтил қўрғошин // тетраэтил-қўрғошин, қўшбоғ // қўшбоғ* каби.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, кимё терминологиясида дублет терминларнинг юзага келиш сабаблари турлича экан, бинобарин, дублет терминларнинг миқдори ҳам мазкур соҳада бошқа терминологик системаларга нисбатан кўпчиликини ташкил қилади.

Кимё терминологиясидаги дублет терминларни, уларни келтириб чиқарган сабабларга кўра, бир неча турларга ажратиш мумкин. Масалан, дублет терминлар қайси тил материали эканлигига қараб этимологик дублетларга ва ишлатилиш соҳасига кўра соҳалараро дублетларга (асосан, кимё ва техника) бўлинади. Дублетларнинг бу турлари, асосан, лексик дублетлардир. Синонимик характердаги ясовчи қўшимчаларни қўллаш эса морфологик дублетларни келтириб чиқаради.

Маълумки, терминологик системалардаги дублетлар умумдабий тилдаги синонимлар сингари семантик ёки услубий гу-

руҳларга ажратилмайди, чунки дублет терминларда хилма-хил эмоционал-экспрессив, услубий ёки маъновий оттенкалар сезилмайди, балки «уларнинг ҳар бири муайян англашилувчи маънога бевосита муносабатда бўлиб, бир-биридан этимологик ёки тузилиш жиҳатдан фарқланиши мумкин»¹.

Юқоридаги фикрга асосланган ҳолда ўзбек кимё терминологиясидаги дублет терминларни этимологик ишлатилиш соҳаси ва тузилиши жиҳатидан кўриб чиқамиз ва шу жараёнда уларни минимум ҳолга келтириш хусусида айрим мулоҳазаларимизни ўртага ташлаймиз (чунки дублетликдан тамомила қутулиш ҳозирча реал бўлмаган фикрдир).

Этимологик дублетлар

Юқорида айтиб ўтганимиздек, ўзбек кимё терминологияси, аввало, араб, форс, кейинчалик рус тилларидаги кимё терминлари таъсирида шаклланган ва ривожланган. Дастлабки даврда таъсири кучли бўлган арабча терминларнинг ўзбек тилига сингишмаган, илмий тушунчаларни яққол ифодалай олмаганлари кейинги даврларда истеъмолдан тушиб қолди. Лекин ўзбек тилида қадимдан адабий тил доирасида ишлатилиб келган бир қатор арабча ва форсча терминлар борки, уларни ўзбек тилининг ўз сўзлари деб бемалол айта оламиз. 30-йиллардан ўзбек тилига кўплаб кириб кела бошлаган русча ва байналмилал сўзлар ўзбек илмий терминологиясининг, хусусан, кимё терминологиясининг бундан кейинги асосий бойиш манбаларидан бирига айланди. Бинобарин, ўзбек кимё терминологиясида дублетликни юзага келтирувчи терминэлементлар ҳам этимологик жиҳатдан турли тилларга мансубдир. Масалан, тўплаган материалларимиз ичида «ўзбекча–ўзбекча», «русча–ўзбекча», «байналмилал–ўзбекча», «байналмилал–русча» ва «байналмилал–байналмилал» типигаги терминологик дублетларни учратиш мумкин.

1. Ўзбекча сўзлар дублетлиги. Дублетликни юзага келтирувчи ўзбекча сўзлар айрим сўз-терминлар бўлиши ҳам, бирикма

¹ Толикина Е. Н. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – Москва, 1970. – С. 61.

терминнинг муайян компоненти бўлиши ҳам мумкин. Масалан, *тилла* ва *олтин* дублетлигини айрим олинган терминларгина юзага чиқарган; *бир асосли кислота* – *бир негизли кислота* дублетларини мазкур бирикма терминлар таркибидаги *асосли*, *негизли* терминэлементлари юзага келтирган.

Шунингдек, *дала шпати* – *қир шпати*, *узум шакари* – *узум шарбати*, *қалдироқ кислота* – *хайқирувчи кислота*, *кулдирувчи газ* – *хурсанд қилувчи газ* каби дублетларнинг ҳосил бўлишида ҳам бирикма терминларнинг бир компонентигина иштирок этган. Ўзбекча сўзлар юзага келтирган дублет терминлар нисбатан озчиликни ташкил этади ва улар кўпинча мувофиқ русча терминларни турли муаллифлар томонидан индивидуал таржима қилиш натижасида келиб чиққан. Шунинг учун уларни баргараф этишда илмий таҳлилнинг ҳожати йўқ. Масалан, *тилла* сўзини илмий термин сифатида ишлатиш учун ҳеч қандай асос йўқ, чунки туркий тилларда қадимдан *олтин*¹ сўзи ишлатилиб келган ва илмий термин сифатида ҳам шу сўзнинг ўзи қабул қилинган. Форсча *тилла* сўзи эса тилимизда нисбатан кейинроқ пайдо бўлган, жонли нутқда кўпроқ олтиндан ишланган буюмларнинг атрибути сифатида қўлланади. Масалан, *олтин узук* бирикмасига нисбатан *тилла узук* кўпроқ қўлланади.

Бир негизли – *бир асосли* дублетларидан ҳам фақат бирини, яъни *бир негизли* (кислота) терминини қолдириш керак. Чунки *бир асосли* термини қўлланганда, ўқувчи онгида аорганик кимёдаги асослар синфи ҳам гавдаланиши ва нотўғри тасаввур уйғотиши мумкин. Акс ҳолда, бир сўзнинг ўзи икки маъно учун хизмат қилган бўлади.

Шунингдек, *қир шпати* – *дала шпати* жуфтидан асосан *дала шпати*ни қабул қилиб, *қир шпати* терминини номақбул термин сифатида истемолда қўлламаслик керак. Аслини олганда, ҳар иккала термин ҳам русча «полевой шпат» терминининг яримкалькесидир. Ёки бўлмаса, *азот (1)-оксид* илмий терминининг дублет шакллари ҳисобланган *хурсанд қилувчи газ*, *кулдирувчи газ* бирикмалари мазкур газнинг фақат муайян характерини, яъни унинг оз миқдори инсон нерв системасига кўрсатган қитиқловчи

¹ Маҳмуд Кошгарий. Девону луғотит турк. 1-том. – Тошкент, 1960. – Б. 142. (*алтун* – олтин, *тилла*).

таъсирини англатиб, бошқа хусусиятларини анча хиралаштиради. Шунинг учун ҳам иккала бирикмани истеъмолдан чиқариб, нейтрал азот (I)-оксид терминини қўллавериш маъқулроқдир.

2. Ўзбекча ва байналмилал сўзлар дублетлиги. Дублет терминлар ҳосил бўлишининг асосий сабабларидан бири ҳамда уларнинг асосий кўриниши – илмий терминологияда бир вақтнинг ўзида миллий ва байналмилал терминларнинг муайян бир тушунча учун хизмат қилишидир. Дублетлик муносабатининг бу тури барча тиллардаги терминологик системаларнинг ўзига хос белгиси сифатида юзага чиқади. Бу ҳолат, айниқса, кўплаб миллий терминологияларда яққол ўз аксини топган. «Истеъмолда бир хил маъноли ўз ва ўзлашма сўзлар мавжудлигидан ҳосил бўлган терминологик синонимия кенг тарқалгандир. Амалда ундан тўла қутулиш мумкин эмас. Айниқса, миллий тилларда терминологик синонимия муқаррар ҳолдир»¹.

Бироқ бу фикр, миллий терминологик системаларда дублетлик муносабатига йўл қўйиш мумкин, деган маънони англамайди, албатта. Дублет терминларни ҳар томонлама ўрганиб, уларнинг вужудга келиш сабабларини аниқлаб, дублетларни мумкин қадар минимум ҳолга келтирмоқ керак. Бундай пайтда, яъни «терминологик системаларни тартибга солиш ва уйғунлаштириш жараёнидаги «ўз» ёки «ўзга» дилеммасида ҳар бир конкрет ҳолатга танқидий ёндашмоқ зарур. Бунда конкрет терминнинг сўз яшаш мазҳусулдорлиги тамойили, қисқалик, аниқлик, бирмаънолилик тамойиллари, шунингдек, терминлашган жуфтларнинг маъновий эквивалентлиги ҳисобга олинмоғи зарур»².

Маълумки, ҳозирги ўзбек тили терминологияси, хусусан, кимё терминологиясининг шаклланиши ва бойишидаги асосий омил рус тили ҳисобланади. Рус тилидан ўзбек тилига минг-минглаб русча ва байналмилал терминлар кириб келди. Ушбу терминларнинг аксарияти, янгидан пайдо бўлган тушунча ва ҳодисаларнинг атамаси сифатида қабул қилингани туфайли, ҳеч қандай

¹ Орузбаева Б. О. О состоянии и задачах сбора, разработки и упорядочения киргизской научно-технической терминологии // Научно-техническая терминология. – Москва, 1973, № 3. – С. 15.

² Базаркулова Т. О национальной и интернациональной основах киргизской научно-технической терминологии // Научно-техническая терминология. – Москва, 1973, № 3. – С. 20.

қаршиликсиз ўзбек миллий терминологиясига узвий равишда сингишиб, уни бойитди. Русча-ўзбекча кимё луғати, ўрта ва олий мактаблар учун чиқарилган дарслик ва қўлланмаларни кўздан кечириш ўзбек кимё терминологиясининг асосий ядроси рус тилидан ва рус тили орқали Европа тилларидан ўзлаштирилган ва юнон-лотин тил элементлари асосида вужудга келган байналмилал терминлардан иборат эканлигини кўрсатиб турибди.

Бироқ ўзбек тилида қадимдан ишлатилиб келган, муайян тушунчани англатувчи бир қатор терминлар ва термин характеридаги сўзлар мавжуд эдики, уларнинг тилга янгидан кириб келаётган русча ва байналмилал эквивалентлари қандай маънони англатса, ушбу терминлар ҳам мувофиқ, айна маънони ифодалаган. Ана шундай ҳолларда, яъни «агар муайян миллий тилда аниқ эквивалент мавжуд бўлса, шу тилнинг ички лексик имкониятларидан фойдаланиш ва терминларни таржима қилиш тўғри йўл ҳисобланади»¹.

Бошқа тиллардан сўз (термин) қабул қилишда қадимий тил аънаналарига эга бўлган тилларнинг хусусиятини, уларда аввалдан ишлатилиб келган сўз ва терминларни ҳисобга олиш зарурлиги ҳақида ўз вақтида Москвада бўлиб ўтган терминология кенгаши материалларида ҳам юқоридаги сингари фикрлар айтилган².

Ўзбек илмий терминологиясидаги, жумладан кимё терминологиясидаги «миллий // байналмилал» типидagi бир қатор дублет шаклларнинг мавжуд бўлиши маълум даврларда юқоридагидек йўналтирувчи кўрсатмаларнинг бўлмаганлиги ёки ана шундай кўрсатмаларга риоя қилинмаганлигининг маҳсулидир.

Тўғри, байналмилал характердаги терминлар ҳар томонлама терминологик талабларга жавоб бера олади. Терминологияга оид бир қатор адабиётларда ўзлаштира байналмилал терминларнинг афзалликлари кўрсатиб ўтилган: «Ўзлашма терминларнинг байналмилал характери, одатда, уларнинг афзаллигини белгилайди. Яна бошқа бир сабаб – ўзлашма терминларнинг муайян тил системасидан алоҳида ажралиб туриши, у билан боғлан-

¹ *Кенесбаев С. К.* Прогрессивное влияние русского языка на казахский / В кн.: Прогрессивное влияние русского языка на казахский. – Алма-ата, 1965. – С. 21.

² Вопросы терминологии (Материалы Всесоюзного терминологического совещания). – Москва, 1961. – С. 44, 70.

маслиги, иккинчи қўшимча маъноларга бўлиниш эҳтимолининг йўқлиги ҳам уларнинг афзаллигини кўрсатади. Она тилидаги сўз ҳали термин сифатида шаклланиши керак, четдан ўзлашган сўз эса тайёр термин ҳисобланади...»¹ Яна: «... ўзлашмаларнинг бегона тил лексикасида алоҳида ажралиб туриши уларни гўё лексик-семантик система таъсиридан «қўриқлаб туради», терминологик майдон чегарасидан ташқари чиқишини кийинлаштиради ва бу билан унинг аниқлигини сақлашга хизмат қилади. Бундай ҳолларда (кўпинча стихияли равишда) ўзлашма термин маъқул деб топилади»².

Албатта, мазкур фикрларни тасдиқламай, уларга қўшилмай бўлмайди. Лекин шунга қарамасдан, байналмилал терминологияни қўллаш билан бирга, ўзбек тилининг тарихий анъаналарини ҳам ҳисобга олган ҳолда иш кўриш керак, яъни муайян бир тушунчани англатишда миллий ва байналмилал терминнинг ҳар иккаласи ҳам терминга бўлган талабларга тенг равишда жавоб бера олса, бундай ўринларда дублетлик муносабатидаги миллий терминнинг ўзини қўллаган маъқул. Аксинча, дублетлик муносабатидаги миллий (ўзбек тилига оид) термин бир неча сўздан иборат бўлса ёки тушунча тўғрисида нотўғри, чалғитувчи фикр туғдирса, бундай ҳолларда, албатта, байналмилал термин афзалликларга эга бўлади ва уни истъомолда сақламоқ зарур бўлади.

Ўзбекча, русча ва байналмилал сўзлар иштирокида юзага келган дублет шаклларни шартли равишда тўрт гуруҳга бўлиш мумкин: 1) «ўзбекча // русча» типидagi дублетлар; 2) «ўзбекча // байналмилал» типидagi дублетлар; 3) «русча // байналмилал» ва 4) «байналмилал // байналмилал» типидagi дублетлар.

Биринчи гуруҳ, яъни «ўзбекча // русча» типидagi дублетларни *кислота – жавҳар, мишьяк – маргимуш, бура – танакор, нашатир*³ – *новшадил* ва *белла – оқбўёқ* жуфтлари мисолида кўриб чиқамиз.

¹ Кутина Л. Л. Языковые процессы, возникающие при становлении научных терминологических систем / Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – Москва, 1970. – С. 89.

² Кейтко И. С. Термин в научном документе. – Львов, 1976. – С. 69.

³ Бура ва нашатир сўзлари аслида рус тили учун ҳам ўзлаштирама ҳисобланса-да (қаранг: Словарь иностранных слов. – Москва, 1954. – С. 124, 474), улар айрим товуш ўзгаришларига учраб, асосан, рус тилининг ўзида қўллангани учун биз ушбу терминларга русча сўзлар сифатида қараймиз.

Кислота // жавҳар. Маълумки, *кислота* термини рус кимё терминологиясига М. В. Ломоносов томонидан киритилган¹. Ушбу термин то ўзбек тилига кириб келгунча, ўзбек кимё терминологияси мазкур тушунчани арабча *ҳомиз*, *жавҳар*, форсча *тезоб*, ўзбекча *ачитқи*, ўзбекча-татарча *ачилиқ* (*aciliq*) сингари терминлар орқали ифодалаб келди. Бироқ бу терминлар тушунарсизлиги ёки маънони тўғри ифода эта олмаганлигидан уларнинг бирортаси ҳам барқарор термин бўла олмади. Натижада 1937 йилдан русча *кислота* термини ўзбек кимё терминологиясида қатъийлашди ва ҳозиргача қўлланиб келмоқда. Бироқ *жавҳар* сўзининг сўнги (1950 – 1959) русча-ўзбекча, ўзбекча-русча луғатларда *жавҳарлиму* (цитрат кислота) тарзида сақланиб қолгани ва матбуотда ҳам *кислота* маъносида қўлланиши натижасида дублетлик келиб чиққан: *олтингугурт жавҳари* (кислотаси) – *сульфат кислота* каби. Лекин *жавҳар* сўзи ҳозирда ҳатто араб тилида ҳам *кислота* маъносида ишлатилмайди. Тўғри, форсларда *кислота*, *эссенция* маъноларида *жўўҳар* сўзи қўлланиб келган². Аммо кейинчалик нашр этилган махсус луғатда форсларда ҳам мазкур маъно учун *жавҳар* эмас, балки байналмилал *асид* (*acide* – кислота) термини қабул қилинган³. Демак, ўзбек тилида ҳам (матбуот тилида ҳам) *жавҳар* сўзини *кислота* маъносида ишлатишга ҳеч қандай асос йўқ. Бу сўзни фақат ўзининг асосий маъносида (қимматбаҳо тош) ишлатиш ўринлидир.

Мишьяк // маргимуш дублет шакллари бартараф этишда юқоридагидек йўл тутиб бўлмайди. Чунки ушбу дублетлик муносабатидаги *маргимуш* сўзи ўзбек тилида қадимдан ишлатилиб келган, рус тилидаги «мышьяк» сўзи ҳам ана шу аслида форсча *маргимуш* сўзининг мазмуни ва структурасини ўзлаштириш, яъни тўла калькалаш асосида яратилган⁴. XVIII аср рус кимё терминологиясида мазкур тушунча учун *арсеник*, *арсен* термин-

¹ Бурдин С. М. Роль М. В. Ломоносова в создании русской естественно-научной терминологии // Ученые записки Ташкентского госпединститута. Филологический сборник. Вып. II. – Ташкент, 1954. – С. 135.

² Персидско-русский словарь. – Москва, 1960. – С. 157.

³ Русско-персидский политехнический словарь. – Москва, 1973. – С. 324.

⁴ Фигуровский Н. А. Открытие химических элементов и происхождение их названий. – Москва, 1970. – С. 93; Химиядан ўқиш китоби (биринчи қисм). – Тошкент, 1965. – Б. 333.

лари ишлатилган, *мышьяк* термини эса ҳозирги *арсенит ангидрид* (As_2O_3) маъносида қўлланган¹. Кейинчалик *мышьяк* сўзи А. Л. Лавуазье фанга киритган *арсеник* (Arsenik) терминининг русча эквиваленти сифатида мустақамланиб қолди. Демак, ўзбек тилидаги *маргимуш* термини русча «мышьяк» ва байналмилал «арсеник» сўзлари ифодалаган маънони ифодалай олар экан.

Ўзбек кимё терминологиясининг дастлабки яратувчиларидан бири Хусайнхон Ниёзий 1926 йилда ўзининг «Кимё дарслиги»да *маргимуш* ўрнида байналмилал *арсеник* терминини қўллаган эди (56-, 108-, 173-бетлар). Худди шу муаллифнинг ўзи 1929 йилда «Кимё» дарслигида *арсеник* билан бир қаторда русча «мышьяк» терминини *мишьяк* (мишяак) тарзида қўллайди (57-, 76-, 88-бетлар). 30-йилларда русчадан таржима қилинган барча дарсликларда фақат *арсен(ик)* термини қўлланганини кўрамыз. 40-йиллардан то ҳозирги кунга қадар эса мазкур тушунча учун ҳар учала термин аралаш ҳолда (гоҳ *маргимуш*, гоҳ *мышьяк*, баъзан *арсен* тарзида) ишлатилаётир. Масалан: Хлорелла ҳужайраси таркибида... мышьяк... ва бошқа кўпгина элементлар борлиги маълум («Фан ва турмуш»). Хлореллада йод... маргимуш... ва бошқа элементлар бор («Фан ва турмуш»).

Шуни ҳам айтиш керакки, бир қатор маргимушли бирикмалар, яъни унинг кислоталари ва тузлари ҳамда жуда кўп доривор препаратлар номида фақат халқаро *арсен* терминэлементи қўлланган (*арсенат кислота*, *натрий гидроарсенит*, *арсин*, *сальварсан*, *арсенопирит* каби).

Айтилганларни ҳисобга олган ҳолда, ўзбек кимё терминологиясида система нуқтаи назаридан асосий илмий термин сифатида байналмилал *арсен* сўзини қолдириб, унинг *маргимуш* шаклидан услубий мақсад учун умумадабий тил бойлиги ҳамда техникавий термин сифатида фойдаланиш мумкин деб ҳисоблаймиз.

Юқорида келтириб ўтганимиз *танакор* // *бура*, *новшадил* // *нашатир* дублетлари масаласини ҳам худди шу тарзда ҳал этиш керак. Бунда *танакор* ва *новшадил* сўзлари умумадабий тил бойлиги ва техникавий (турмушдаги) термин сифатида қўлланади

¹ *Фигуровский Н. А.* Ўша китоб, ўша бет.

(бу терминлар ҳозирда ҳам маҳаллий темирчи ва чилангарлар лексикасидаги фаол сўзлардандир), илмий термин сифатида эса тегишли равишда фақат *натрий тетраборат* ($\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7$) ва *аммоний хлорид* (NH_4Cl) бирикма терминлари ишлатилиши керак.

Белила // *оқбўёқ*. Бу иккала термин ҳам деярли 50 йилдан бери аралаш қўлланиб келмоқда. Масалан, бир томли «Русча-ўзбекча луғат»нинг ўзида *оқ бўёқ* (43), *белила* // *оқ бўёқ* (767), *оқбўёқ* // *белила* (994), *белила* (864) сингари ҳархилликка дуч келамиз; «Луғат»да ҳам *белила* ва *оқ бўёқ* терминларини аралаш ишлатилганини кўрамыз. Бизнингча, биринчидан, *белила* терминини *оқбўёқ* деб таржима қилиб олингани тўғри, чунки *бел* (оқ) ўзаги бўлган барча русча сўзлар ўзбек тилига таржима қилинган (*белить* – оқартмоқ, *белильная известь* – оқартгич оҳақ, *белок* – оқсил). Иккинчидан, ушбу сўзни ажратиб (*оқ бўёқ*) эмас, балки қўшиб (*оқбўёқ*) ёзиш маъно бутунлигини таъминлайди.

Энди иккинчи гуруҳни, яъни «ўзбекча – байналмилал» типидagi дублетлардан айримларини кўриб ўтамыз. Бу ерда ҳам, юқорида кўриб ўтганимиздек, дублетлик муносабати айрим сўзлар иштирокида ёки бирикма терминларнинг муайян компонентлари орқали юзага келади. Шунингдек, дублетлик байналмилал сўз-термин билан ўзбекча бирикма терминнинг параллел қўлланишидан келиб чиқади.

Химия // *кимё*. Бу дублет терминларнинг қўлланиши ҳақида бир қатор кизиқарли баҳслар бўлиб ўтган. Айрим тилшунослар *кимё* сўзининг ўзбек тилида қадимдан қўлланиб келгани, ёзма адабиётда шоир ва ёзувчилар томонидан ишлатилганига ишора қилиб, ана шу шаклни асосий термин сифатида ишлатишни таклиф этсалар, бошқалари, аксинча, *химия* терминининг жуда кўп тилларда қўлланишини, унинг байналмилал характерини назарда тутиб, асосий термин сифатида *химия* сўзини ишлатишни тавсия этадилар¹.

Аслини олганда, кимёга оид дастлабки асарлар, кимёгарларнинг дастлабки тажрибалари Ўрта ва Яқин Шарқда кузатилган ҳамда кимёга оид асарлар араб тилидан лотин ва юнон тилларига таржима қилинган. Ана шу таржима жараёнида *алкимийё*

¹ Нутқ маданиятига оид масалалар. – Тошкент, 1973.

сўзи *alkimia* (*kimia*) тарзида лотин тилига ўтган. Демак, рус тили орқали кириб келган *химия* термини Шарқда қадимдан ишлатилиб келган *кимё* терминининг айнан ўзи бўлиб, айрим товуш ўзгаришларига учраган.

Бир қатор Шарқ мамлакатларида бўлгани сингари Ўрта Осиё худудидаги халқлар, шу жумладан, ўзбеклар қадимдан *кимё* терминини қўллаб келганлар. Ҳагто кейинги даврда рус тили орқали *химия* сўзи кириб келса-да, 50-йилларнинг биринчи ярмигача *кимё* асосий термин сифатида қўлланган эди. Кейинчалик дарсликларда *химия*, мақола ва рисола, таржима луғатларида эса гоҳ *химия*, гоҳ *кимё* тарзида аралаш ишлатила бошлади: *электрохимия*, *анорганик химия*, *полимерлар кимёси институти*, *электрокимё*, *химиялаштириш*, *кимёвий тузилиш назарияси*, *химиявий элементлар*, *кимёвий реакция*, *органик кимё*, *химиявий энергия* каби.

Ана шундай аралаш қўлланишлар натижасида бўлса керак, «Фан ва турмуш» журнали шарқшунос олим У. И. Каримовнинг «Кимёми, химия?» мақоласини эълон қилди. Олим ушбу мақолада *кимё* ва *химия* сўзларининг этимологиясига оид бир қатор қизиқ фактларни келтиради ва ҳар иккала сўзнинг тарқалиш манбаи битта эканини айтади. Ушбу мақолани эълон қилган журнал таҳририяти мазкур дублетларга қуйидагича муносабат билдиради: «Хўш, шундай қилиб, ўзбекча «кимё» сўзини ишлатган маъқулми ёки «химия»ними? Бунга узил-кесил жавоб бериш – терминологларнинг вазифаси. Бизга қолса, «кимё»ни ишлатиш тарафдоримиз, чунки мақоладаги далиллар ўзбекчада «кимё»ни ишлатиш мақбулроқ эканлигини кўрсатиб турибди»¹. Таҳририят журналнинг шу сониди барча ўринларда (50 марта) *кимё*, *кимёвий*, *кимёгар* сўзларини қўллайди. Бироқ журнал ўзи бошлаган ташаббусни кейинги йилларда давом эттира олмади, яъни дублетлар ҳамон аралаш ҳолда қўлланмоқда.

Химия // *кимё* дублет шакллариининг ишлатилишига диққат билан қаралса, қандайдир чегараланиш борлигини, яъни илмий адабиётларда, дарслик ва қўлланмаларда илмий термин сифатида *химия* сўзи, умумидабий тилда, илмий-оммабоп мақола ва

¹ «Фан ва турмуш», 1964, 2-сон. – Б. 30–31.

рисолаларда *кимё* қўлланганини сезиш мумкин. «Ўзбек совет энциклопедия»сининг барча томларига *кимё* термини асос қилиб олинган. Шу ўринда энциклопедияни яратиш жараёнидаги қийинчиликлар ҳақида академик И. М. Мўминовнинг айтган фикрлари характерлидир:

«... ҳозирги тилимизда, бир томондан, араб, форс ва эски ўзбек тили базасида вужудга келган сўзлар бўлса, иккинчи томондан, тилимизга кейинчалик кириб келган ва кириб келаётган рус-интернационал сўзлар бор. Масалан, тилимизда *кимё* сўзи ҳам, *химия* сўзи ҳам мавжуд. Хўш, сўзликка уларнинг қайси бирини олиш керак?.. Хуллас, биз ҳар иккала сўздан энциклопедияда фойдаланишга қарор қилдик. Чунки, биринчидан, бу ҳар иккала сўз ўзбек тилининг луғат фондидан мустаҳкам ўрин олган. Улардан бирини олиб, иккинчисини чиқитга чиқариш тилимизнинг бойлигига путур етказиш бўлади. Иккинчидан, бу ҳар иккала сўз фанимизнинг тараққиёт йўлини ўзида ифода қилади, қадимги асрларга оид илмий тажрибаларимиз ва анъаналаримизни ҳамда ҳозирги даврдаги илмий ютуқларимизни гўё бир кўзгудек акс эттиради»¹.

Юқорида айтилганларга асосланган ҳолда *химия* // *кимё* дублетлик муносабатидаги ҳар иккала терминни ҳам тилда сақлаб қолиш мақсадга мувофиқдир. Бунда қисман чегараланиш бўлади, яъни *химия* асосий илмий термин бўлиб қолади, *кимё* термини эса, илмий-оммабоп, публицистик нутқда услуб тақозоси билан қўлланиши мумкин.

Ушбу дублетларнинг муносабатдошлари бўлмиш *химиявий* // *кимёвий*, *химик* // *кимёгар*, *алхимия* // *алкимё* дублетларини қўллашда ҳам юқоридаги тамойилдан фойдаланиш мумкин бўлади.

Яна шу характердаги бир қанча дублетларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Масалан, бир қатор кислоталарнинг халқаро номи билан уларнинг рус тилидаги шаклини ярим калькалаш орқали ҳосил қилинган ўзбекча вариантларининг параллел қўлланишига эътибор қилинг: *сульфат кислота* // *олтингугурт кислотаси*, *хлорид кислота* // *туз кислотаси*, *лактат кислота* // *сут кислотаси*, *ацетат кислота* // *сирка кислотаси*. Ёки тузлар таснифи-

¹ Нутқ маданиятига оид масалалар. – Тошкент, 1973. – Б. 10.

даги нормал туз // ўрта туз, биокимёдаги ассимиляцияцион фактор // ўзлаштирувчи фактор, металлургия саноатидаги Томасшлак // Томас чиқити дублетлари, шунингдек, глюкоза // узум шакари, лактоза // сут шакари, протеинлар // оддий оқсиллар, структура формуласи // тузилиш формуласи каби дублетлар ана шулар жумласидандир.

Маълумки, ўзбек кимё терминологиясини тузишда туз ва кислоталарни ифодаловчи номлар байналмилал шаклда олинган. Бу ўзбек кимё терминологиясини тузишдаги асосий тамойиллардан биридир. Бироқ ана шу тамойилга амал қилмаслик натижасида, айрим таржимон ва муаллифларнинг индивидуал иш тутишлари туфайли ўзбек тилига қабул қилинган байналмилал терминларга дублет сифатида уларнинг калька ёки яримкалькалари ҳам қўлланиб келмоқда. Масалан, водород хлорид газининг сувдаги эритмаси ўзбек кимё терминологиясида *хлорид кислота* номи билан юритилади. Рус тилида эса бу кислота «соляная кислота» деб аталиб, 30-йилларда ўзбек кимё терминологиясида ушбу терминнинг тўлиқ калькаси *tuz aciliq (туз ачилик)* қўлланган эди (Верховский В. Н. Анорганик кимё, 1936). Лекин ҳозирда ҳам ўзбек тилидаги барқарор терминни қўлламастан, русча терминни қисман калькалаб, *туз кислотаси* тарзида ишлатиш ҳоллари учрайди. Бундай ўринларда, яъни кислоталарни номлашда асосий илмий термин сифатида уларнинг байналмилал номлари олиниши керак, зеро барча кислоталарнинг тегишли тузлари ҳам байналмилал номга эга.

Томас шлак // *Томас чиқити* дублетидаги *Томас чиқити* термини муваффақиятсиз чиққан. Биринчидан, матндан ташқарида ушбу терминдан «Томаснинг чиқити» деган ғайритабиий маъно ҳам келиб чиқади; иккинчидан, *чиқит* деганда асосан кераксиз нарса англашилади, ҳолбуки, мазкур модда қишлоқ хўжалигида ўғит сифатида ишлатилади. Шу нуқтаи назардан, *шлак* термин-элементини таржимасиз қолдириб, *томасшлак* тарзида қўлланиши ва ёзилишини тавсия этамиз.

Этимологик дублетларнинг яна бир гуруҳини ўзбек кимё терминологиясида параллел ёки даврий жиҳатдан ўзаро алмашилиб қўлланаётган «русча // байналмилал» типдаги дублетлар ташкил қилади. Бундай дублетлар ҳам асосан субъектив омиллар

натижасида вужудга келган. Улардан айримларининг пайдо бўлиши ва амал қилишини кўриб чиқамиз.

Карбон // углерод. Кузатишлардан маълум бўлишича, ҳар иккала сўз (термин) ҳам аввало матбуот орқали XX аср бошларидаёқ ўзбек тилига кириб келган. Ўтган асрнинг 10–20-йилларида *углерод (углирўд)* сўзи кўпроқ матбуот тилида учраса-да, дастлабки яратилган ёки таржима этилган дарсликларда, масалан, Росконинг таржима қилинган «Кимё» (1924) ва Ҳ. Ниёзийнинг «Кимё дарслиги»да (1926) асосий илмий термин сифатида *қорбун* сўзи ишлатилган. Баъзан арабча *фаҳм (кўмир)* сўзини ҳам карбон маъносида қўлланганини кўрамиз. Шунингдек, миллий терминология яратишга интилиш муносабати билан (буни баъзилар пуризм деб ҳам қоралайди) юзага келган *кўмир* (*kömür* энхидриди (Хусайнхон, Кимийё, 1929), *кўмурчил* (*komurcil* асим – Лебедев П. Кимё, 1935) сўзларини ҳам ҳисобга олсак, муайян 5–10 йил ичида *carboneum* тушунчасини ифодаловчи бешта кимёвий термин аралаш қўлланган.

Кимёвий терминологияни (умуман, илмий-техникавий терминологияни) тартибга солиш жараёнида 30-йиллар давомида арабча *фаҳм* ва ўзбекча *кўмир*, *кўмурчил* сўзлари терминологик истеъмолдан тушиб қолди ва 50-йилларгача байналмилал *карбон* сўзи асосий термин вазифасини бажариб келди. Бу вақт мобайнида *углерод* термини деярли қўлланмаган. Лекин 50-йиллар бошидан бир қатор муҳим кимёвий терминлар: *кимё*, *гидроген*, *оксиген*, *силис (силиций)*, *арсен*, *стибий*, шу жумладан *карбон* ҳам асоссиз (система ва сўз ясалиш нуқтаи назаридан) равишда ўзларининг русча вариантлари билан алмаштирилади.

Дарсликларда бирданига рўй берган бундай ўзгариш аввалги *карбон* терминига ўрганиб қолган ўрта ва олий мактаб ўқитувчиларига дарров сингишиб кетмади, термин қўллашда бирхиллик йўқолди. Бу ҳол «Совет мактаби» журнали саҳифаларида кўзга ташланади. Масалан: *карбон (IV)-оксид* (1953, 1, 76), *карбон (II)-оксид* (1955, 9, 48), *углерод ионлари* (1958, 2, 56), *углерод аллотропияси* (1964, 1, 58) ва бошқалар.

Кимё фанлари номзоди Ғ. Ҳақимов журнал саҳифаларида эълон қилган бир мақоласида шу муносабат билан қуйидагиларни ёзади: «Аслида углерод бирикмаларини *карбонатлар*... деб атал-

ганлигидан русча терминларга таклид қилиб (*углерод, угольная кислота, окись углерода*) *углерод* деб номлашдан кўра, *карбон* деб аташлик анча қулайлик туғдиради. Бундан ташқари, органик кислоталар русчада ҳам «карбоновые» деб юритилади. Шунинг учун ҳам карбоннинг водород билан берган бирикмаларини *карбонводородлар*, сахаридларни *карбонсувлар* (биологияда ҳам шундай) деб аташлик мақсадга мувофиқдир»¹.

Юқоридагидек фикрларга ва *карбон* терминининг афзалликларига қарамай, *углерод* // *карбон* дублетлиги ҳануз давом этиб келмоқда: *карбон гидрогенлар, карбон оксиди, углерод оксиди* каби.

«Химиядан русча-ўзбекча қисқача изоҳли луғат»нинг муаллифлари ҳам *карбон* терминининг афзалликларини англаган ҳолда, луғатнинг иккинчи нашрида *углерод* термини ўрнида *карбон* терминини қўллаганларки², бу ҳол системалилик нуқтаи назаридан муҳимдир (маълумки, луғатнинг биринчи нашрида *углерод* термини асос қилиб олинган эди).

Бизнингча, ушбу дублетлик муносабатини бартараф этиб, илмий термин сифатида фақат *карбон* термининигина қолдириш ҳар томонлама мақсадга мувофиқдир. Чунки, биринчидан, *карбон* бирикмаларининг деярли барчасини номлашда терминэлемент сифатида *карбон* сўзи иштирок этади (*углерод* эмас!). Масалан: *карбон (II)-оксид, карбонат ангидрид, гидрокарбонат, бикарбонат, карбонат кислота, карбидлар, карболен* ва бошқалар. Иккинчидан, ўқувчида нотўғри тасаввур уйғотмайди, яъни *карбон* ўзбек тили учун мотивлашган (ясама) термин ҳисобланмайди; учинчидан, *карбон* терминини қўллаш умуман ўзбек кимё терминологиясининг байналмилал характерини белгилайди (тожик ва озарбайжон кимё терминологияларида ҳам *карбон* қўлланади).

Карбон терминини қўллаш натижасида *углеводород* // *карбонводород, углеводлар* // *карбонсувлар* дублетлари ҳам ўз-ўзидан ҳал бўлади, яъни улардан *карбонводород* ва *карбонсувлар* шакллари асосий илмий терминга айланади.

¹ *Ҳакимов Ф.* Химия ўқитишда баъзи мулоҳазалар. // Совет мактаби, 1964, 7-сон. – Б. 64.

² *Саидносирова З. Н., Деркунская Т. В.* Химиядан русча-ўзбекча қисқача изоҳли луғат. – Тошкент, 1975.

Ҳозирги кимё терминологиясида қўлланаётган *водород*, *кислород* ва *кремний* терминларининг тараққиёт йўли ҳам *карбон* термини сингари бўлган. Булар ҳам тарихан уч-тўрт, ҳатто беш номга эга бўлган, ҳозирги кунда ушбу тушунчаларнинг русча ва байналмилал номлари ҳақидагина гапириш мумкин. Лекин мазкур терминларни ишлатишда *карбон* терминини қўллашдагидек иккиланишлар, ўрин алмашишлар деярли рўй бергани йўқ. Шундай булса-да, терминологияда системалилик ҳамда байналмилаллик нуқтаи назаридан (чунки мазкур терминларнинг муносабатдошлари байналмилал шаклдадир) уларни қайта кўриб чиқиш зарурдай кўринади.

Карбамид // *мочевина*, *целлюлоза* // *клетчатка*, *водород сульфид* // *сероводород* дублетлари ҳам «русча // байналмилал» типигаги дублет терминлардан бўлиб, улар ҳам узоқ вақт мобайнида параллел ёки даврий алмашилиб қўлланиб келмоқда. Маълумки, *карбамид* номи шу модданинг карбонат кислота амиди эканлигидан келиб чиққан (карбонат + амид) ва систематик термин ҳисобланади. Рус тилидан кириб келган *мочевина* термини эса лотинча *urea* сўзининг калькаси бўлиб, худди шунга ўхшаш калька 30-йилларда ўзбек тилида ҳам синаб кўрилган: *sijdikcil* – сийдикчил (Kimja lug'ati, 138). Лекин маънони тўғри англата олмагани туфайли тезда истеъмолдаи тушиб қолган.

Бироқ *мочевина* термини ҳам муайян модда ҳақида тўлиқ тасаввур уйғота олмайди. Дастлабки изланишлар натижасида ушбу модда инсон ва ҳайвонлар сийдиги таркибида учраши аниқланган ва унга *мочевина* номи берилган. Демак, *мочевина* тривиал, тасодифий ном бўлиб, систематик термин эмас, шунингдек, рус тилини мукамалроқ билмаган ўқувчи фикрини чалғитади, яъни *мочевина* тилга олинганда, сийдик ҳақида тасаввур уйғониши мумкин. Шунга қарамасдан, *карбамид* ва *мочевина* терминлари дублетлар сифатида аралаш қўлланиб келмоқда: *Карбамид* ишлаб чиқариш цехи ишга туширилди (Совет мактаби). *Мочевина... Мочевина*, бошқача айтганда, *карбамид...* (Хомченко, 424). Амидлар ичида *карбамид*, бошқача айтганда *мочевина...* (Рустамов Х. Умумий кимё, 268). *Карбамид – мочевина – сийдик дурдаси* («Фан ва турмуш») каби. Юқорида айтилганлар асосида

мазкур дублетлик муносабатини бартараф этиб, *карбамид* терминигина асосий илмий термин сифатида тавсия этиш мумкин.

Целлюлоза // клетчатка дублетлиги деярли ҳал бўлган масаладир. Чунки бу ҳар иккала термин ҳам бир қанча вақт давомида параллел қўлланиб келган бўлса-да, кейинги йилларда айрим индивидуал қўллашларни ҳисобга олмаганда асосан *целлюлоза* термини қўлланмоқда. Ҳатто рус тилининг ўзида ҳам, ўқувчилар учун чиқарилган кимё луғатида ҳам *целлюлоза* асосий термин сифатида ишлатилган, *клетчатка* термини эса унга ҳавола қилинган¹.

Этимологик-лексик дублетларнинг сўнгги тури «байналмилал // байналмилал» типдаги дублет терминлардир. Бу типдаги дублетлик ҳам ўзбек кимё терминологиясида кенг тарқалган. Бу гуруҳнинг катта қисми, юқорида айтганимиздек, органик кимёда бир неча номенклатура системаларининг қўлланиши ёки моддалар номини икки хил типда ҳосил қилишдан юзага келган. Масалан, мураккаб эфирларнинг номи, кўпинча қолдиғи шу эфир таркибига кирган кислота ва спиртларнинг номига *эфир* сўзини қўшиб ҳосил қилинади. Формиат кислота билан метил спиртнинг қўшилишидан *формиат-метил эфир* олинади. Худди шу эфирнинг номи иккинчи хил усулда, яъни тузларнинг номига ўхшаш типда (асосий тип) ҳам ҳосил қилинади: *метилформиат* каби. Натижада бир эфирнинг иккита байналмилал номи юзага келади. Бундай дублетлар, асосан, органик кимёда, шунингдек, аорганик кимёда ҳам кўплаб учрайди ва фақат ўзбек кимё терминологиясига эмас, балки барча тиллардаги кимё терминологияларига ҳам хос хусусиятдир. Бинобарин, уларнинг бартараф этилиши ҳам фақат халқаро миқёсда, кимёгарларнинг ўзаро келишувига мувофиқ амалга ошиши мумкин.

Юқорида айтилганларга қарамасдан, мазкур типдаги дублетларнинг айримларини (кўпроқ аорганик кимё терминларини) минимум ҳолга келтириш, чегаралаб қўллаш мумкин. Масалан, *нитрат кислота // азот кислота, цитрат кислота // лимон кислота* каби дублетларни осонгина ҳал этиш мумкин, яъни дастлаб

¹ Бусев И. А., Ефимов И. П. Определения, понятия, термины в химии. – Москва, 1977.

келтирилган *нитрат кислота*, *цитрат кислота* терминларини асосий термин деб ҳисоблаш мумкин, чунки ушбу кислоталарнинг тегишли тузлари ҳам *нитратлар*, *цитратлар* деб юритилади. Бу эса терминологияда системалиликни таъминлайди.

Аноорганик кимёда Ag_2C_2 таркибли модда *кумуш карбид* деб аталади. Худди шу модда органик кимёда *кумуш ацетиленид* номи билан юритилади. Бунга кумуш карбиднинг тузилиши ацетилен тузилишига ўхшашлиги ва кумуш карбидга сув таъсир эттириб, ацетилен олиниши сабаб бўлган бўлиши мумкин. Бунда ҳам асосий термин сифатида дастлабки *кумуш карбид* қабул қилинади.

Карбон (IV)-оксид // карбонат ангидрид. Системали термин ҳисобланган *карбон (IV)-оксид ўзининг карбонат ангидрид*, *карбонат гази* каби дублетларига эга, ҳатто айрим илмий-оммабоп мақолаларда *углекислий газ*, *углекислота* каби терминларни ҳам учратамиз. Булар маълум маънода русча адабиётлардан фойдаланиш, уларни ўзбек тилига таржима қилиш таъсирида юзага келгандир. Чунки рус тилида мана шу газ «углерода (IV) оксид», «угольный ангидрид», «углерода двуокись», «углекислый газ», баъзан «углекислота» каби 4 – 5 хил номланиб келади. Таржима жараёнида ана шу дублет терминлар оригиналдаги шаклга мослангани учун ўзбек тилида ҳам дублет терминлар юзага келган. Айрим таржимон ёки мутахассисларнинг укувсизлиги туфайли ўзбек тилида *углекислий газ* сингари терминлар пайдо бўлиб, терминологияни ғализлаштирамоқда. Бундай қўлланнишларни ўтган асрнинг 20-йиллари бошларида кўплаб учратиш мумкин¹. Лекин у пайтлар шаклланган терминология бўлмаган эди, ҳозирда эса ўзбек кимё терминологияси шаклланган, унинг термин ясаш ва термин қўллашда ўзига хос, хусусий тамойиллари бор-ку!

Бизнингча, *карбон (IV)-оксид* термини билан бир қаторда *карбонат ангидрид* терминини ҳам сақлаб қолиб, *карбонат гази*, *углекислий газ* каби носистематик номлардан воз кечиш керак. Чунки *карбон (IV)-оксид* системали илмий термин сифатида, *кар-*

¹ Роско Е. Кимё. 1-босма. Русчадан Ҳабиб Иноятий таржимаси. – Тошкент, 1924 (*углий кислота*, *йедки калий*, *озутнокислосе сребро* каби 100 га яқин терминлар бор).

бонат ангидрид термини эса ушбу оксид (газ)нинг ангидридлар¹ гуруҳига мансублигини англатаётгани, бундай номланиш барча миллий терминологияларга хошлиги ва биологик кимёда ушбу тушунчани ифодаловчи асосий термин эканлиги боисидан сақланиб қолади. Натижада тўртта дублет термин ўрнида барча томондан тан олинган иккита термин қолади. Бу билан биз тўртёқлама дублетликдан қутулиб, уни минимум ҳолга келтирган бўламиз.

Карбон (II)-оксид // *ис гази* дублетлигида ҳам юқоридагидек йўлдан бориб, *карбон (II)-оксид* терминини системали илмий термин сифатида сақлаб қолиб, унинг халқ тилидаги *ис гази* дублетидан воз кечсак, дублетликни баргараф этган бўламиз. Чунки халқ тилидаги *ис гази* атамаси ушбу газнинг фақат бир хусусиятинигина (унинг инсон ҳаёти учун заҳарли эканини) англатади, бироқ ҳақиқий илмий термин талабларига жавоб бера олмайди.

Соҳалараро дублет терминлар

Терминлар дублетлигининг бу тури характер жиҳатидан юқорида кўриб ўтганимиз лексик дублетлардан деярли фарқ қилмайди. Бу ерда дублетлик муносабатидаги терминларнинг бири соф кимёвий термин эканлиги, иккинчиси эса кўпроқ техникада ёки турмушда, кимёга яқин бўлган фан соҳаларида қўлланиши билан фарқланади, лекин тушунчани ифодалашда тафовут сезилмайди.

Бу ерда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, бир қатор техникавий ва турмушда қўлланадиган терминлар дастлаб муайян кимёвий модда ёки бирикманинг ягона номи бўлиб ҳисобланган. Кейинчалик кимё фанининг юксалиши ва ундаги терминологияни тартибга келтириш жараёнида муайян модда унинг таркибини аниқроқ кўрсатадиган (бу нарса шу модданинг таркиби синчиклаб ўрганилиб аниқлангандан кейингина амалга ошади) системали номга эга бўлган. Модданинг янги системали номи билан унинг аввалдан истеъмомда мавжуд бўлган, технологияга

¹ Баъзи кислоталардан сув ажратиб олинса, кислотали оксидлар ҳосил бўлади, шу сабабли бундай оксидлар *ангидрид* («ан» – инкор, «гидр» – сув, яъни «ангидрид» – сувсиз) деб ҳам аталади.

асосланган номи параллел қўлланаверган. Натижада жуда кўп-лаб дублет терминлар пайдо бўлган.

Бундай дублетлар сиртдан бири кимёвий термин, иккинчиси техникавий ёки яқинроқ бошқа соҳага оид термин деб фарқланса ҳам, лекин улардан қутулиш, уларни луғат ёки дарсликлардан «қувиб чиқариш» мумкин эмас; чунки, юқорида айтганимиздек, терминларнинг шаклан фарқи бўлса ҳам, соф илмий тажрибалар билан кенг миқёсдаги технологик жараёнлар ўртасида узвий боғлиқлик бор. Шунинг учун ҳам бир тушунчани англлатувчи, бироқ икки ёки уч соҳага тааллуқли терминлар матнда бир-бирини алмаштириб кела олади. Лекин бундай ҳолатларни ўта суиистеъ-мол қилиш ярамайди.

Кимё фани қадимдан ишлаб чиқариш, минералогия ва дори-шунослик билан боғлиқ ҳолда ривожлангани учун соҳалараро дублетлик ҳам кимёвий терминлар билан техника, минералогия ва фармацевтика терминларининг параллел қўлланиши натижа-сида келиб чиққан. Масалан: Бу нарса минералогияда – *галит*, кимёда – *натрий хлорид*, техникада – *ош тузи* деб аталади («Фан ва турмуш»). Ушбу мисолдаги уч соҳага оид учта терминнинг пайдо бўлиш хронологиясини изоҳсиз ҳам англаш мумкин, чунки минералогия ва кимё фани ҳамда улардаги тегишли термин-лар пайдо бўлмасдан олдин ҳам инсон овқатга маза киритувчи моддадан фойдаланган. Албатта, ушбу модда айнан *ош тузи* деб номланмаган бўлиши ҳам мумкин, ҳар ҳолда, шунга ўхшаш би-рор номга эга бўлган. Кейинчалик минералогияда *галит* терми-ни, кимёда унинг таркиби ўрганилгач, *натрий хлорид* термини пайдо бўлади. Лекин шунга қарамасдан, *натрий хлорид* // *ош тузи* ўзбек тилидаги барча кимё дарсликларида тенг ҳуқуқда қўл-ланмоқда. Бу нарса фақат ўзбек тилидагина эмас, бошқа тиллар-да ҳам учрайди. Масалан, рус тилида «хлорид натрия // натрий хлористый // поваренная соль», тожик тилида «хлориди натрий // намакӣ хуроки» ёки немис тилида «Natriumchlorid (Kochsalz)»¹. Демак, дублетликнинг бу тури ҳам халқаро характерга эга бўлиб, улардан тўла қутулиб бўлмас экан, бундай терминларни қўл-

¹Қ а р а н г : Русско-немецкий терминологический словарь по химии и химической терминологии. – Берлин, 1967; *Ражабов Л. Ш., Раҳмонов А. Р.* Луғати руси-тожики терминологияи кимё. – Душанбе, 1967.

лашда, уларни дарсликларга киритишда ортикча суиистеъмолга йўл қўймай, асосан, соф кимёвий терминларни қўллаш зарур. Агар муайян терминнинг соҳавий дублетини қўллаш эҳтиёжи туғилса, уни қавс ичида келтириш (шунда ҳам ўқувчига ахборот тариқасида бир марта) кифоя қилади.

Системали термин билан атоқли отлар асосида юзага келган (фамилиявий) терминлар дублетлиги ҳам соҳавий дублетликка яқин туради. Масалан, бир қанча тузларнинг номи дастлаб уларни кашф этган олимлар ёки кашф этилган жойнинг номи билан аталган. Кейинчалик уларнинг илмий асосланган, системали номлари пайдо бўлади. Жумладан, KClO_3 таркибли туз дастлаб француз олими К. Л. Бертолле томонидан ёки $\text{Na}_2\text{SO}_4 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$ таркибли туз эса И. Глаубер томонидан аниқлангани учун улар *Бертолле тузи*, *Глаубер тузи* (баъзан *бертолле тузи*, *глаубер тузи*) номини оладилар. Шунинг билан бирга, уларнинг таркибини кўрсатувчи *калий хлорат*, *натрий сульфат* номлари ҳам пайдо бўлиб, улар параллел қўллана бошлади. Фамилиявий терминлар ҳақида бундан икки аср олдинок (1780) француз кимёғари Гитон де Морво қуйидаги фикрни билдирган эди: «Кимёвий атама... *глаубер тузи* типида бўлмаслиги керак, чунки (бундай номлар) модданинг таркиби ҳақида ҳеч қандай маълумот бермайди; термин муайян бирикмадаги моддалар ҳақида тасаввур уйғотиши зарур»¹. Тўғри, кўпинча тузларнинг фамилиявий номларини чегаралаб, улар техникавий терминлар деб қаралади. Лекин уларнинг қисқалиги ва кенг тарқалганлиги бу чегаралашга қарши туради, айрим ўринларда ҳатто фамилиявий терминлар системали терминларга нисбатан фаолроқ қўлланади. Масалан, *Мор тузи*, *Сегнет тузи* терминлари (булар ҳам шахс номлари асосида юзага келган) ўзларининг системали дублетлари (*темир (II)-аммоний сульфат*, *калий-натрий тартрат*)га нисбатан фаолроқ ишлатилади. Бироқ, шунга қарамасдан, фамилиявий терминларни иккинчи даражали терминлар сифатида қараб, системали терминларни биринчи даражали терминлар деб ҳисобламоқ зарур.

¹ Қ а р а н г : Соловьёва И. М. Нормализация научно-технической терминологии // Особенности языка научной литературы (Романо-германская филология). – Москва, 1965. – С. 129.

Юқорида кўриб ўтилганларнинг барчаси лексик дублетлардир, чунки бу дублетлар якка олинган сўзлар орқали юзага келган. Лексик дублетларга яна тўлиқ термин билан унинг қисқа вариантыни параллел қўллаш, термин билан унинг символик ифодасини ёнма-ён келтириш каби ҳолларни ҳам қўшиш мумкин. Биз бу ерда дублетликнинг мазкур кўринишлари ҳақида тўхталиб ўтирмаймиз. Чунки булар ҳам соҳалараро дублет терминлар сингари «рухсат этилган», бартараф этиб бўлмайдиган дублетлар қаторига киради. Энди морфологик дублетлар ҳақида бир-икки оғиз сўз.

Морфологик дублетлар

Бунда биз бинар бирикма терминларнинг аниқловчи компоненти ўзагига ёки содда терминга маъноси бир-бирига ўхшаш суффикс, префикс ва шу характердаги терминэлементларни қўшиб, янгидан термин яшаш натижасида юзага келган грамматик дублетларни тушунамиз. Морфологик дублетларни ҳосил қилувчи терминэлементлар ҳам турли тилларга мансуб қўшимча ва морфемалар бўлиши мумкин. Морфологик дублетлар қуйидаги сабабларга кўра юзага келган:

а) *-ли* аффикси ва *-ган* сифатдош шаклининг муайян бир ўзакка қўшилиши натижасида: *нишонли* – *нишонланган* (атом), *қутбли* – *қутбланган* (молекула), *қалайли* – *қалайланган* (темир), *рухли* – *рухланган* (темир) ва бошқалар;

б) ўзакка туркий *-ли* аффикси ҳамда арабча *-ий* (*-вий*) аффиксини қўшиш натижасида: *ионли* – *ионий* (боғланиш, тенглама), *қутбли* – *қутбий* (атом), *атомли* – *атомий* (боғланиш), *асосли* – *асосий* (оксид), *кислотали* – *кислотавий* (оксид), *ишқорли* – *ишқорий* (муҳит), *ядролли* – *ядровий* (тузилиш) каби;

в) муайян ўзакка форсча *но-* префикси ҳамда ўзбекча *-мас* инкор шаклини қўшиш натижасида: *нометаллар* – *металлмаслар*, *ноэлектролитлар* – *электролитмаслар*, *ноактив* – *активмас* (металл) каби;

г) ўзбекча, форсча, арабча, русча-байналмилал терминэлементларни муайян ўзакка қўшиш натижасида *ациклик* – *циклсиз* (карбон-водородлар), *анорганик* – *ноорганик* (кимё), *график* – *графикавий* (тасвир), *оптик* – *оптикавий* (фаоллик), *типик* – *типавий* (масала),

перванадат – надванадат (кислота), бихроматлар – дихроматлар, бикарбонатлар – дикарбонатлар, диполимер – қўшполимер, диоксид – қўшоқсид, триоксиглутар – учоксиглутар (кислота), семиполяр – яримполяр (боғланиш), трансаминланиш – қайта аминланиш каби хилма-хил морфологик дублетлар юзага келган.

Морфологик дублетликнинг бир қисми мавжуд термин яшаш системасига эътиборсизликдан, амалдаги терминларни тўғри баҳолай олмасликдан келиб чиқади. Масалан, *нометаллар, ноэлектролитлар, ноактив (металл), дихромат, надванадат (кислота)* терминларини истеъмолга киритиш ортиқча морфологик дублетликка олиб келган. Чунки амалдаги *металлмаслар, электролитмаслар, активмас, бихромат, перванадат* шакллари маънони тўғри ифодалаб, муваффақиятли қўлланиб келган.

Бироқ шу пайтгача қўлланиб келган *ионли боғланиш, кислотали оксид, атом боғланиш, ядролари тузилиш* каби бирикма терминларга танқидий ёндашиб, уларни *ионий боғланиш, кислотавий оксид, атомий боғланиш, ядровий тузилиш* тарзида ифодаланиш ортиқча деб айта олмаймиз. Бу ерда ҳам морфологик дублетлар юзага келган бўлса-да, кейин пайдо бўлган шакллар аввалгиларига нисбатан маънони тўғри ва аниқ ифодалайди ва шу жиҳати билан улар келгусида терминологияда мустаҳкамланиб қолиши мумкин. Зеро, дарсликларда *кислотавий оксид*, матбуотда *ядровий қуролсизланиш, ядровий уруш* бирикмаларининг қўлланаётганлиги фикримизнинг далилидир.

Шу ўринда *-ий (-вий)* аффиксининг қўлланиши ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз. Келиб чиқиши жиҳатидан араб тилига мансуб бўлган ушбу аффикс ўтган асрнинг 60-йиллари ўрталаригача каммаҳсул, камфаол аффикс ҳисобланган, у фақат ўзлашма арабча, форсча сўзларда ҳамда *партиявий, физикавий, кимёвий* сўзларидагина қўлланган. Кейинги даврда бу аффикснинг қўлланиш доираси кенгайиб, унинг иштирокида бир неча юзлаб бирикма терминлар (уларнинг аниқловчи компоненти) қайта шаклланди. 70-йилларда физика, математика ва илм-техниканинг бошқа соҳалари бўйича нашр қилинган русча-ўзбекча терминологик луғатлар ва дарсликларни кузатиш буни тасдиқлайди. Ҳатто «Ўзбек тили грамматикаси»да (1975) ҳам ушбу аффикс маҳсулдор, фаол аффикслар қаторига киритилган. Бироқ бу аффиксни қўллашда баъзи ўринларда

ортиқча суиистеъмолга йўл қўйилиб, ҳатто *-ли, -ик, -ион* сифат белгиларига эга бўлган сўз-терминлар ҳам *-ий, -вий* иштирокида қайтадан шакллантирилдики, бу стихияли ҳаракат айрим тилшунос ва мутахассисларнинг ўринли эътирозига сабаб бўлди.

-ий, -вий аффикси билан термин ясашда кимё дарсликларида ҳам айрим нуқсонларга йўл қўйилди. Масалан, амалдаги *математик ифода, график тасвир, типик масала, энергетик поғона, мувозанатли концентрация* сингари терминлар маънони тўғри ифодалаб келгани ҳолда бу терминларни янгидан *математикавий ифода, графикавий тасвир, типавий масала, энергетикавий поғона, мувозанатий концентрация* тарзида ифодалаш нотўғри ҳисобланади. Шунга қарамай, амалдаги бошқа сифат шакллари қўл келмай қолганда, у ёки бу кимёвий тушунчани ифодалашда айни шу *-ий (-вий)* аффиксидан бемалол фойдаланиш мумкин.

Кимёвий иш-ҳаракат, жараён номларини билдирувчи русча терминларни ўзбек тилида ифодалашда ҳам морфологик дублетлар келиб чиқади. Айниқса, *-ация (-изация)* суффикси билан тугалланган терминларни ифодалашда хилма-хиллик кўзга ташланади. Биз уларни уч хил усулда ифодаланганини кўрамиз: а) жараён номларини билдирувчи терминлар ўзбек тилига ўзгаришсиз қабул қилинган: *гидрогенизация, коагуляция, гидратация, вулканизация, ионизация*; б) ўзгаришсиз қабул қилинган термин таркибида жараён англатувчи суффикс бўлишига қарамай, унга яна шундай маъно билдирувчи ўзбекча аффикс қўшиб қўлланган: *коагуляциялаш, гидратациялаш, ионизациялаш, вулканизациялаш*; в) бундай терминлар таркибидаги аффикслар ўзбекча муқобил аффикслар билан алмаштирилган: *коагуллаш, гидратланиш, вулканлаш, ионланиш, полимерланиш* ва ҳоказо. Кўриниб турибдики, муайян бир тушунчани ифодалашда уйғунликнинг йўқлиги морфологик дублетликни келтириб чиқарган: **гидратация** – *гидратация, гидратациялаш, гидратлаш (-ланиш)* каби.

Биз ушбу соҳада қуйидаги фикрга тўла қўшиламыз: «Агар сўз мустақил маъноли негиз ва осон ажралувчан маҳсулдор сўз ясовчи аффиксдан иборат бўлса, бу ҳолда фақат негизгина ўзлаштирилиб, унга сўз ясаш жараёнида она тили аффиксларн қўшилади»¹.

¹ Баскаков Н. А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР // Вопросы терминологии. – Москва, 1961. – С. 63.

Юқорида кўриб ўтганимиз лексик ва морфологик дублетлар ўзбек кимё терминологияси соҳасидаги нуқсонлардан биридир. Бу эса терминология соҳасида илмий-текшириш ишларининг қали етарли эмаслиги, кимё мутахассислари билан тилшунослар ўртасида алоқанинг камлиги, кимёга оид терминологик луғатларнинг озлиги ва, энг муҳими, терминларни яратиш ҳамда қўллаш, кимёга оид илмий ва оммавий адабиётларни қабул қилинган терминлар асосида таржима қилиш бўйича назоратнинг суствлиги билан изоҳланади. Шунинг учун ҳам ўзбек кимё терминологиясини тартибга солиш ҳамон долзарб масала бўлиб қолмоқда.

Мақола 1986 йилда ёзилган.

КИМЁ ТЕРМИНЛАРИНИНГ СЕМАНТИК УСУЛ БИЛАН ЯСАЛИШИ

Ўзбек кимё терминларининг семантик усул билан ҳосил қилиниши соф ўзбекча ёки ўзбек тилида аввалдан ишлатиб келинган арабча ва форсча, шунингдек, айрим русча-байналмилал сўзларни янги, кимёвий маънода қўллашдан иборат. Бу янги маъно муайян умумистеъмордаги сўзнинг аввалги маъноларидан бири асосида юзага келади. Бунда икки ҳолатга эътибор бериш лозим:

1. Кимёвий терминларнинг оддий, умумистеъмордаги сўзларнинг бевосита терминлашуви, маъно хосланиши орқали ясалиши.

2. Кимёвий терминларнинг билвосита, яъни бошқа терминологик системаларда қўлланувчи терминларнинг кимё терминологиясига хосланиши орқали ясалиши.

1. Баъзан умумтилда аввалдан мавжуд бўлган, одатий сўзлар ўзларининг товуш таркибини ва шаклини ўзгартмаган ҳолда кимёвий термин сифатида қўлланиши мумкин. Оддий сўзнинг терминга айланиши натижасида бу сўз муайян терминологик системада янги мазмун касб этадики, бу мазмун унинг аввал қайд этилган маъноларига қўшимча бўлади.

Маълумки, кўплаб соф терминларни, яъни фақат термин функциясига эга бўлган бир планли луғавий бирликларни

қўллаш фан-техника тилининг фарқланувчи белгиларидан бирidir. Илмий тилнинг иккинчи, аввалгидан кам аҳамиятли бўлмаган белгиси – умумадабий тилдаги сўзларни систематик танлаш, ўзлаштириш, шунингдек, терминологияга мослаш, уларни махсус терминологик маъноларда қўллашдир.

Тилшунослар қайд этганидек, «энг оддий сўзлар» ҳам терминлаша олиши мумкин»¹. Бундай ҳолларда «ҳам терминлик, ҳам нотерминлик функциясини бажарувчи икки планли луғавий бирликлар»² кўзда тутилади.

Кимё терминологияси соҳасида семантик усулда термин яшаш эндигина бошланиб, у қадар ривож топмаган жараёндир. Бироқ бошқа баъзи терминологик системаларда, хусусан, ботаника, ижтимоий-сиёсий ва техникавий терминологияларда бу усулдан кенг фойдаланилади, айтиш мумкинки, у термин ҳосил қилишнинг доминант усулига айланган. Бунинг сабаби шундаки, ботаника, зоология, ижтимоий-сиёсий ҳаёт соҳаларининг термин-носистемалари ўтмиш даврларда халқ тили асосида юзага келган ва жонли сўзлашув тили билан мустаҳкам алоқада ривожланган. Шунинг учун халқ тилига хос бўлган кўпдан-кўп метафорик қўлланишлар уларда ўз аксини топган. Умумтил луғат бойлигидан тайёр ҳолда ўзлаштириш асосида ҳосил бўлган терминлар кимё соҳасида соф илмий терминларга нисбатан озчиликни ташкил этса ҳам, шунингдек, баъзан улар янги маъноларида ғайриодатий кўринса ҳам, янгидан ясалган терминлар илмий матнда қўлланиш мобайнида семантик жиҳатдан махсуслашиб, хосланиб боради. Бинобарин, «терминлаштирилган сўзлар билан соф терминлар орасидаги фарқ ҳам уларнинг хосланганлик даражасида, холос»³.

Умумистеъмолдаги сўзларнинг терминлашуви натижасида уларнинг умумтилдаги хилма-хил синонимик, антонимик ва бошқа коннотатив муносабатлари терминологик қўлланишда тамоман бошқача тус олади. Сўз терминга айланар экан, у экс-

¹ Будагов Р. А. Что же такое научный стиль? / Язык, история и современность. – М. 1971, – С. 144.

² Гак В. Г. Асимметрия лингвистического знака и некоторые общие проблемы терминологии. // Научный симпозиум «Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики». Ч. I. – Москва, 1971. – С. 68.

³ Митрофанова О. Д. Язык научно-технической литературы. –М., 1973. – С. 39–40.

прессив ва коннотатив жиҳатдан нейтрал сўзга айланади, унинг умумтилдаги ўзига хос синонимик ва антонимик муносабатлари бузилиб, бу муносабатлар ўрнига шу типдаги янгича муносабатлар юзага келиши мумкин. Масалан, терминологик маънодаги *сувни ҳайдаш*¹ бирикма термини ўрнига *сувни қувлаш* бирикмасини кўллаб бўлмади. Ҳолбуки, умумадабий тилда *қувлаш* ва *ҳайдаш* феъл шаклларининг ўзаро синонимлиги маълум. Ёки *тирик полимерлар* бирикмаси кимё терминологиясида *ўлик полимерлар* сингари антонимик бирикмага эга бўлолмайди. Худди юқоридагидек, умумадабий тилда бунга ўхшаш антонимлик мумкин бўлган ҳолатдир: *ўлик табиат* – *тирик табиат*, *тирик (ўлик) қурт*. Ушбу мисолларда умумистеъмол сўзларининг терминга айланиб, ўзларининг аввалги синонимик ва антонимик муносабатларидан узоқлашгани кўриниб турибди. Чунки мазкур сўзлар энди тегишли терминологик маъноларга эга бўлиб, кимё терминологиясида махсус тушунчаларни ифодалаш учун хизмат қилади.

Худди шу фикрларни *кристалларни ўстириш*, *қуруқ ҳайдаш*, *полимерларнинг эскириши*, *сувни юмиатиши*, *ядронинг ялангочланиши*, *полимерларни пайвандлаш*, *сувнинг қаттиқлиги*, *кўргошин шакари*, *қалай вабоси*, *кислород кўприги* сингари қатор бирикма терминлар ҳамда *учиши*, *ҳаяжонланиши* ёки *галаёнланиши* каби терминлар ҳақида ҳам айтиш мумкин. Мазкур бирикмалар таркибидаги *ўстириш*, *ҳайдаш*, *эскириш*, *юмиатиш*, *ялангочланиш*, *пайвандлаш*, *қаттиқлик*, *шакар*, *вабо*, *кўприк* каби умумистеъмол сўзлари, бирикма терминлар ҳосил қилишда иштирок этиб, махсус кимёвий тушунчаларни англатар экан, ўзларининг дастлабки, умумистеъмолий маъносидан узоқлашади. Масалан, адабий тилда *қаттиқ сув*, *юмишоқ сув* каби бирикмалар умуман кўлланмайди, улар ғайритабиий бирикмалар тарзида тушунилади, чунки мутахассис бўлмаган киши учун *сув* бу оддий суюқлик ҳисобланади. Бироқ кимё соҳасида пайдо бўлган ушбу антонимик бирикмалар махсус терминологик маънога эгадир. Кимё тилида *қаттиқ сув* дейилганда, таркибида эриган ҳолдаги кальций ва магний тузлари

¹ Мисоллар куйидаги манбалардан олинди: Саидносирова З. Н., Деркунская Т. В. Химиядан русча-ўзбекча қисқача изоҳли луғат. – Тошкент, 1975; Рустамов Ҳ. Умумий химия. – Тошкент, 1969; Саидносирова З. Анорганик химия. – Тошкент, 1970; Ўзбек энциклопедияси. II том. – Тошкент, 1978 ва бошқалар.

бўлган табиий сув тушунилади. Агар сувда бу тузлар бўлмаса ёки жуда оз миқдорда бўлса, у *юмшоқ сув* дейилади.

Илмий-техникавий терминологиянинг бошқа соҳаларида бўлгани сингари, ўзбек кимё терминологиясида ҳам метафорик ўхшатиш асосида ясалган юқоридагидек терминлар кўплаб учрайди. Бунда умумадабий ёки жонли тилдаги муайян сўз орқали ифодаланган предмет ёки ҳодисанинг бирор хусусияти, шаклан ўхшашлиги, ранг-тус ёки мазасидаги бир хиллик янги термин ясалиши учун асос бўлади. Ушбу жараёнда оддий сўз ва терминнинг англатган маънолари ва функционал жиҳатлари орасида яқин боғланиш бўлиши ҳам ёки муайян сўзнинг оддий ва терминологик маънолари орасида анча узоқлашиш рўй бериши ҳам мумкин.

Кислород кўприги бирикма термини таркибидаги *кўприк* сўзи умумадабий тилда ҳаракатнинг давомийлигини таъминлайдиган, анҳор, дарё ёки жарликларнинг икки қирғоғини бирлаштирадиган иншоотни ифодалайди. Сўзнинг маъноси, яъни кўприкнинг икки қирғоғни бирлаштириш функцияси ва шакли кимё терминологиясидаги янги *кислород кўприги* бирикмасини келтириб чиқаради. Маълумки, пероксид гуруҳларда кислороднинг икки атоми ўзаро $O-O$ шаклида боғланганки, бу ҳолат ҳам функционал, ҳам шакл жиҳатдан кўприкни эслатади. *Яланғоч* сўзининг терминологик доирага киритилишида ҳам худди шундай ҳолни кузатиш мумкин. Ушбу сифат умумтилда *яланғоч бола*, *яланғоч ер* сингари бирикмаларда «бирор нарса билан ёпилмаган, ўралмаган, бирор нарса ўсмаган» деган маъноларни ифодалайди. Кимёда *яланғоч ядролар* деганда, асосан, ўз электронини бошқа бир электрманфийроқ элементга берган водород ёки бошқа бир элемент ядроси тушунилади. Маълумки, электронлар ядрони ўраб турувчи, унинг атрофида қобиқ ҳосил қилувчи заррачалардир. Улар бир элементдан иккинчи элементга интилганда, биринчи элемент ядроси электронсизлашади, яъни «яланғочланади».

Бироқ *эскириш* сўзининг термин сифатида қўлланишида бошқачароқ ҳолни кузатамиз. Эскириш умумадабий тилда «ишлатилиб, тутилиб эски бўлиш, тўзиш ёки яроқсиз ҳолга келиш; вақт ўтиши билан айнаш, бузилиш» каби маъноларни ифодалайди. Терминологик маънодаги *коллоидларнинг эскириши* бирикмаси

«коллоидлар ички ҳолатининг секин-аста ўзгариши билан физик-кимёвий хоссаларининг ҳам секин-аста ўзгариши» деган маънони, *полимерларнинг эскириши* бирикмаси эса «полимерларни сақлаш, қайта ишлаш ва қўллашда рўй берадиган ва хоссаларининг ўзгаришига сабаб бўлувчи кимёвий ва физикавий жараёнлар мажмуи» маъносини ифодалайди. Агар умумадабий тилда *эскириши* аксари ташқи кўринишдан ўзгаришни белгилаётган бўлса, терминологик маънода у модданинг физик-кимёвий хоссалари ҳамда ички ҳолатининг ўзгаришини ифодалаб келмоқда.

Қалай вабоси, қўрғошин шакари сингари терминологик бирикмалар таркибидаги *вабо, шакар* каби сўзлар ўзларининг умумистеъмолдаги маънолари билан яқин боғланишда бўлгани ҳолда терминологик қўлланишда ўзгача маъно касб этади. Маълумки, вабо ўта хавфли ва юқумли касаллик бўлиб, кўп ҳолларда ўлим билан тугаши мумкин. Вабонинг тирикни ўлдириш маъноси мазкур *қалай вабоси* терминологик бирикмасини ҳосил қилишда асосга олинган: қалайнинг аллотропик шакл ўзгаришларидан бири оқ қалай 14° дан 113° гача бўлган ҳароратда мўрт, тўртбурчак кристаллардан иборат юмшоқ металлдир; 14° дан куйи температурада, айниқса -40° — -45° да у кубик кристаллардан иборат кукунсимон кулранг қалайга айланади. Ана шу жараён *қалай вабоси* номини олган. Қалайнинг ташқи ва ички белгиларининг ўзгариши (ранги ва кристалланиш системаси) вабо касаллигида кечадиган ташқи ва ички ўзгаришларга қиёсланган. *Шакар* деганда оппоқ кристаллардан иборат ширин модда тушунилади. Шакарнинг ранг ва маза жиҳатдан белгилари худди шундай белгиларга эга бўлган кимёвий моддани номлашда асос қилиб олинган. Ҳақиқатдан ҳам илмий, систематик *қўрғошин (II) ацетат* номенига дублет бўлган *қўрғошин шакари* номли модда оппоқ, ширин ва кристалл структурага эга, бироқ у ўта заҳарлидир. Бу модданинг ширинлиги сабаби аниқланмаган. Кўришиб турибдики, бу ерда сўз ва термин ифода этган моддалар ранг ва маза жиҳатдан ўхшаш бўлса ҳам, функционал ва таъсир жиҳатлари асло мос келмайди (қўрғошин шакари 75° да эрийди, заҳарсизланади ва тиббиётда қўлланади).

Терминларнинг семантик ясалиш жараёнида умумистеъмол сўзларининг маъносида торайиш ва кенгайиш ҳам рўй беради.

Масалан, икки планда қўлланувчи *сув* ва *туз* лексемаларини олиб кўрайлик. *Сув* сўзи умумадабий тилда кенг маънода тушунилади; *сув* термини эса хусусий илмий маънога эга бўлгандан кейин, яъни «сув – H_2O дир» деган таърифни олган 1790 йилдан кейин асосан кимёвий тоза, дистилланган сув маъносида тушунилади ва у умумадабий тилдаги маъносига нисбатан чекланган қўлланиш характерига эга бўлади. Шунингдек, умумадабий тилда ва илмий терминологияда *сув* сўзи иштирокида ҳосил қилинган бирикмалар характери ҳам бир-бирига ўхшамайди. Солиштиринг: *огир сув, енгил сув, қаттиқ сув, юмшоқ сув, сувни юмшатиш, сув аномалиялари, сув газли; илиқ сув, совуқ сув, шўр сув, тиниқ сув, сувни оқизиш, сув ҳавзалари, сув оқими.*

Туз сўзи ва *туз* термини маънолари орасидаги муносабат юқоридагига нисбатан аксинчадир, яъни умумадабий тилдаги *туз* сўзининг асосий маъноси (ош тузи, овқатга муайян таъм берувчи модда) шу лексеманинг термин сифатидаги маъносига қараганда тордир. Кимё терминологиясида *туз* фақат ош тузи (натрий хлорид) нигина англатмайди, балки «кислотадаги водород атомининг металлга ёки асосдаги гидроксил гуруҳни кислота қолдигига алмашилишидан юзага келган ҳосилалар» деган умумий таъриф билан бирлаштирилган моддаларнинг бутун бир синфини англатади ва шу маънода кўплик қўшимчаси билан (*тузлар*) қўлланади. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, икки планли лексемалар термин сифатида қўлланганда, ўзларининг умумадабий тилдаги изоҳидан кескин фарқланувчи қатъий дефиницияга эга бўлади,

II. Маълумки, муайян фан соҳасида пайдо бўлган ва қўлланаётган терминлар ҳам метафорик тарзда кўчма маънода иккинчи бир соҳа доирасига олиб кирилади. Бу жараён кейинги фан соҳасининг янги термин билан бойишига сабаб бўлади, яъни семантик усулда янги термин ҳосил қилинади. Масалан, ўзбек кимё терминологиясида бошқа бир қатор терминологик системаларга доир терминлар янги кимёвий маъноларда қўлланмоқда. Чунончи, *тенглама, кўпайтма, эгри (чизик), ҳосила* каби математик терминлар, *тўлдирувчи, боғловчи, қўшимча* сингари тилшунослик терминлари, ижтимоий-сиёсий терминологияга оид *ўринбосар, инициатор, ташаббускор*, физикага оид *стабилизатор*, тиббиётга тааллуқли *донор* ва бошқа терминлар шулар жумласидандир. Агар булардан

фақат *кўпайтма* (*эрувчанлик кўпайтмаси*), *тенглама* (*кимёвий тенглама*), *эгри чизик* (*эрувчанлик эгриси ёки эгри чизиги*) каби математик терминлар ўзларининг асосий математик маъноларига дейри тенг қўлланса, юқорида келтирилган бошқа терминлар кимё фани соҳасида семантик жиҳатдан белгили ўзгаришларга учраб, янги терминологик маънода, фақат кимё терминологияси майдонида ишлатилади. Улар кимё терминологиясига асосан вазифаси ва жараён ўхшашлигига кўра кўчирилади. Ўзбек тилидаги айрим терминларнинг улар дастлаб мансуб бўлган терминологик системадаги ва кимё терминологиясидаги таърифларини қиёслашнинг ўзи ушбу метафорик кўчиш жараёнида рўй берган семантик ўзгаришлар ҳақида яққол тасаввур уйғотади:

ТЎЛДИРУВЧИ: *тилишуносликда:* ҳаракатнинг объекти бўлган предметни ифодалаб, гапнинг бирор бўлагига бошқарув йўли билан боғланадиган иккинчи даражали бўлак; *кимёда:* пластмассалар, резина, елим, лак, бўёқларга уларнинг ишланишини осонлаштириш, эксплуатацион (пухталиқ, электр ва фриқцион) хусусиятларини яхшилаш ва арзонлаштириш мақсадида кўшиладиган моддалар.

ПАЙВАНДЛАШ: *биология ва қишлоқ хўжалигида:* бирор ўсимликнинг новда ёки куртагини бошқа ўсимлик танасига ўтқозиш ва бу билан янги хоссали ўсимлик ҳосил қилиш; *кимёда:* юқори молекуляр полимернинг асосий занжирига бошқа полимер ён занжирларининг қўшилиши ва аксар ҳолларда кўшилувчиларнинг хоссалари асосида уларниқига ўхшамаган янги хоссаларнинг юзага келиши.

ЎРИНБОСАР: *ижтимоий-сиёсий терминологияда:* бирор кимсанинг ишини давом эттирадиган, мавқеини эгаллайдиган шахс, муносиб шогирд; *кимёда:* ҳалқали углеводородлар, мас., бензол ҳалқасидаги муайян водород атоми ўрнини олувчи ўзгармас атомлар гуруҳи.

Умуман олганда, оддий сўзлар маъносининг ўзгариши ёки мавжуд терминлар маъносининг торайиши ёхуд кенгайиши, шунингдек, бошқа терминологик системалардаги тайёр лексемалардан фойдаланиш орқали янги терминлар яратиш илмий терминлар яшашнинг бошқа усулларига караганда бир қатор афзалликларга эга, яъни бу усулда ясалган терминлар содда, қисқа бўлиб,

осон эсда қолади ва у ёки бу тушунчани аниқ, конкрет тасаввур этишга ёрдам беради. Семантик усул билан термин яшаш кимё терминологияси соҳасида эндигина ривожланиб келаётган жараён бўлиб, сўнгги йилларда юзага келган *тикилган полимерлар, молекулани кесиш* ва *тикиш, иссиқ атомлар, она ядро, қиз ядро* сингари метафорага асосланган янги терминларнинг юзага келиши бу усулнинг мазкур соҳада янада ривожланиши мумкинлигини кўрсатади.

ЎЗБЕК ТИЛИ ИШ ЮРИТИШ АТАМАЛАРИНИ ТАРТИБГА СОЛИШ ҲАҚИДА

Ўзбек ҳужжатчилиги бой ва узоқ тарихимизнинг илк босқичларидаёқ пайдо бўлиб, ўзига хос анъаналар асосида, ўзига хос услуб ва шакллар воситасида ривожланиб келган бўлса-да, XX асрнинг дастлабки ўн йилликларида ва ундан кейин жумҳуриятимизда ҳужжатчилик бевосита ўзбек тили негизида ривожлантирилмади – бу соҳадаги асосий йўналиш рус тилидан нусха кўчиришдан иборат бўлиб қолди. Ана шунинг ва бошқа бир қанча омилларнинг оқибати ўлароқ ўзбек тилининг расмий иш услуби деярли такомил топмади. Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилган бугунги кунда ўзбек тилида мукамал ҳужжатчиликни яратиш, унинг атамаларини ишлаб чиқиш энг долзарб вазифалардан бири бўлиб турибди.

Маълумки, ҳар қандай ҳужжат муайян ахборотни у ёки бу тарзда ифодалаш учун хизмат қилади, демак, ҳужжатлардаги бирламчи ва асосий унсур ҳужжатнинг тили ҳисобланади. Ҳужжатларда сўз ва гап тартиби билан алоқадор, сўз қўллаш билан боғлиқ жуда кўп муаммолар борки, уларни фақат айни тил (бу ўринда – ўзбек тили) табиатидан келиб чиқиб ҳал этмоқ лозим.

«Ўзбекистон ССРнинг Давлат тили ҳақида»ги қонуннинг 7-моддасида «Ўзбекистон ССРда муассаса, корхона, ташкилот ва бирлашмаларда иш республика давлат тилида юритилади» деб ёзилган ва 22-моддасида иш қоғозларининг матнлари давлат (ўзбек) тилида бўлиши талаби қўйилган экан, бу вазифаларни амалга ошириш қандайдир ўзбошимчалик ва ўзибўларчилик тарзида

бориши керак эмас. Иш бу тарзда амалга ошириладиган бўлса, ҳужжатларда хилма-хиллик ҳамда идоралараро тушунмовчиликлар келиб чиқади. Шу сабабли ҳам жумҳурият архив бошқармаси ёки жумҳурият Давлат андоза (стандарт) лар қўмитаси қошида иш юритишнинг ягона давлат тизимини яратиш, ҳужжатларни тайёрлашнинг умумий қоидалари ва уларнинг ягона андозаларини ишлаб чиқувчи алоҳида ташкилот бўлиши керак, чунки шу пайтгача бу ишлар билан собиқ Бутуниттифоқ ҳужжатшунослик ва архив ишлари илмий-тадқиқот институти шуғулланар эди.

Жумҳуриятимизда, институт даражасида бўлмаса-да, кичикроқ бир гуруҳ ташкил этилиб, бу муассаса, масалага ўзбек тили нуқтаи назаридан ёндашган ҳолда, ягона ҳужжат нусхаларини ишлаб чиқиши лозим. Афсуски, бу иш ҳалигача ҳукумат доирасида ва даражасида ҳал қилинмай келмоқда. Тўғри, кўплаб муассаса ва ташкилотларимиз бугунги кунда ўзбек тилида иш юритишга ўтиб, ўзбек тилининг бой материаллари ва қонуниятларидан кенг фойдаланмоқдалар. Бироқ бу ишлар марказлашган ҳолда амалга оширилмас экан, ундан самарали натижалар кутиш қийин. Ҳужжатчилик (иш юритиш) атамалари ҳақида ҳам шу гапларни айтиш мумкин.

Атамаларни тартибга солиш биринчи галда давлат тилида иш юритишни жорий қилишга қаратилиши керак, зеро, бу соҳадаги бир қатор атамалар ўзининг ўзбекча муқобилини кутмоқда. Айрим ҳолларда тушунчаларнинг моҳиятини мукамал, чуқур англамай туриб, даврий матбуот саҳифаларида уларга ноўрин атамалар, муқобиллар таклиф қилинмоқда. Масалан, бир қатор газеталарнинг «Атамалар бурчаги» рукнида *заявка ўрнида талабнома* атамасини қўллаш таклиф қилинди. Ҳолбуки, ҳатто 30-йилларда ҳам *талабнома* атамаси русча «*требование*» маъносида қўлланган. Худди шунингдек, русча «*ценность*» сўзи муқобили сифатида *қадрият* атамаси таклиф қилиндики, бу атама фалсафий нуқтаи назардан, яъни *ахлоқий қадрият* сифатида тўғри бўлиши мумкин. Бироқ тушунча моҳиятини бир томонлама ўйлаб топилган муқобиллар жамоатчиликни чалғитиши мумкин. Чунончи, бир қатор корхоналардаги баъзи бир ҳужжатларда «инвентаризация ценностей» атамаси *қадриятларни инвентар-*

лаш тарзида берилди. Кўриниб турибдики, русча «ценность» атамасининг иш юритиш соҳасидаги муқобили *қадрият* эмас экан. Бу ўринда *қимматдор* ёки *қимматбаҳо буюмлар* бирикмасини қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Яқинда нашр этилган «Ўзбек тилида иш юритиш» китобимизда *характеристика* сўзининг муқобили сифатида *тавсифнома* атамасини қўллаган эдик. Бироқ айрим газета мақолаларида бу атама ўрнига *руҳиятнома* сўзини қўллаш лозимлиги ҳақида таклифлар ҳам бўлди. Бу таклиф тушунча моҳиятини тўлиқ акс эттирмайди, чунки *характеристика*да фақат шахсининг руҳияти, хулқ-атвори эмас, балки мутахассислик бўйича маҳорати, ишга муносабати, хизмат вазифасидаги ўзгаришлар, лавозими, жамоат ишларидаги иштироки, қандай муқофот ва рағбатлантиришларга сазовор бўлганлиги, ҳатто айрим ҳолларда берилган маъмурий жазолар ҳам ўз аксини топади. Шу сабабли ҳам биз юқоридагиларнинг барчасини қамраб олувчи *тавсифнома* атамасини қўллаган эдик. Бизнинг фикримизча, *руҳиятнома* сўзи *характеристика* атамасининг муқобили бўла олмайди.

Иш юритиш атамаларини ҳосил қилишда **-нома** қўшимчасининг қўлланаётганлиги ҳақида ҳам эътирозлар билдирилди. Маълумки, сўз ясовчи қўшимчаларни махсуслаштириш, одатда, мутахассислар томонидан онгли ва режали равишда амалга оширилади. Ўзбек атамашунослигида техника ва ботаника атамаларини ҳосил қилишда бундай махсуслаштиришга алоҳида аҳамият бериб келинмоқда. Бинобарин, иш юритишда, ҳужжатчиликда ҳужжат номларини тартибга солиш, уларни муайян қолип бўйича ҳосил қилишда ҳам баъзи қўшимчаларни махсуслаштириш мақсадга мувофиқдир. Масалан, *баённома*, *далолатнома*, *йўриқнома*, *маълумотнома*, *мурожаатнома*, *тавсифнома*, *тавсиянома*, *шартнома* каби ҳужжат номларидаги **-нома** қўшимчаси, биринчидан, ҳужжатнинг ёзма шаклда эканлигига ишора қилса, иккинчидан, ҳужжатчилик соҳасига оид атамаларни тартибга солишда қўл келиб, атамаларга қўйилган қатор талабларга мос тушади.

Мазкур «Ўзбек тилида иш юритиш» китобини яратишда бир қатор қийинчиликларга дуч келинди. Бу қийинчиликлардан бири мана шундай қўлланмаларнинг ўзбек тилида деярли яратилмаган-

лиги, яъни тажрибанинг йўқлиги бўлса, иккинчиси, энг асосийси, ўзбек тили иш юритиш атамаларининг умуман ўрганилмаганлигидир. Ҳақақатан ҳам 1933 йилда нашр этилган Я. Булатов ва Б. Илёзовларнинг «Русча-ўзбекча ишюрутиш терминлари сўзлиги» ҳамда 1934 йилда нашр қилинган Б. Илёзовнинг «Ўзбекча-русча ишюрутиш терминлари сўзлиги»ни ҳисобга олмаганда, бу соҳа атамаларини ўрганишда ҳеч қандай илмий ёки амалий иш қилинмаган эди. Натижада ўзбекча ёки ўзбек тили қонун-қоидалари асосида ҳосил қилинган атамалар билан алмаштириш имкони бўлган юзлаб русча-байналмилал атамалар йиллар давомида ўзбек тилида қўлланиб келди, ҳатто уларни тартибга келтириш ҳақида ўйлаб ҳам кўрилмади. *Адрес, акт, анкета, бланк, виза, канцелярия, протокол, рапорт, резолюция, справка* каби атамалар шулар жумласидандир. Хужжатчилик асосан рус тилида олиб борилганлиги туфайли ҳатто оғзаки нутқда ўзбек тилида мавжуд бўлган ёки ҳосил қилиниши мумкин бўлган *буйруқ, ишончнома, кўчирма, фармон, хабарнома, чақирувнома* каби бир қанча атамалар *приказ, доверенность, вписка, указ, извещение, повестка* сингари қўлланиб келинди ва ҳануз бундан қутулганимиз йўқ.

«Ўзбек тилида иш юритиш» қўлланмасининг муаллифлари иш юритиш атамалари соҳасидаги юқоридагидек камчилик ва нуқсонларни имкон даражасида камайтиришга ҳаракат қилдилар, хусусан, бир қатор атамаларнинг таржимаси берилди, айрим атамалар янгидан ҳосил қилинди. Бироқ муаллифлар бу янги атамалар мутлақ тўғри ва бенуқсон деб даъво қилмайдилар. Бунинг исботи сифатида китобда тавсия этилган *мажлис баёни* (протокол) атамасини кўрсатиш мумкин. Кейинги кузатишлар ва амалиёт ушбу атаманинг нуқсонли эканини, унинг ўрнида *баённома* (*мажлис баённомаси, тергов баённомаси* каби) сўзини қўллаш мақсадга мувофиқлигини кўрсатмоқда.

Эндиликда иш юритиш атамалари соҳасидаги нуқсон ва камчиликларни бартараф этиш вақти келди. Бу иш ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатларни қамраб олмоғи ва фақат санокли кишиларнинг иши бўлиб қолмай, барча соҳа мутахассислари ва кенг жамоатчиликнинг изчил фаолиятидан иборат бўлмоғи керак.

Мақола 1992 йилда Н. Маҳкамов билан ҳамкорликда ёзилган.

Учинчи бўлим

ЛУҒАТЛАР ВА ЛУҒАТЧИЛИК ТАРИХИ

ЛУҒАТ ВА ЛУҒАТ ТУРЛАРИ ҲАҚИДА

«Луғат» арабча сўз бўлиб, тил, шева, лаҳжа, сўз, ибора каби маъноларни билдиради. Ҳозирги кунда ушбу сўз икки маънода: 1) муайян тилда, унинг ҳудудий ёки ижтимоий лаҳжасида мавжуд бўлган, шунингдек, у ёки бу ёзувчи асарларида учрайдиган сўзлар йиғиндиси, яъни лексика; 2) сўзлар (ёки морфемалар, сўз бирикмалари, иборалар ва ш. к.) муайян тартибда (алифболи, уяли, мавзули) жойлаштирилган, тавсифланувчи бирликлар, уларнинг келиб чиқиши, маънолари, ёзилиши (имлоси), талаффузи, услубий мансублиги, бошқа тилларга таржимаси ҳақида маълумотлар жамланган китоб маъноларида қўлланади. Ана шу иккинчи маънодаги луғатлар маънавий маданият соҳасида муҳим ўрин эгаллайди, чунки уларда жамиятнинг маълум даврда эришган билимлари акс этади¹.

Луғатлар, шунингдек, бир қатор ижтимоий вазифаларни бажаради: муайян воқеа-ҳодиса ҳақида ўқувчига маълумот беради; уни ўз она тилидаги ва ўзга тиллардаги сўзлар билан таништиради; тилни, унинг луғат таркибини такомиллаштириш, меъёрлаштириш ва тартибга солишга ёрдам беради. Луғатлар жуда қадимги даврларда пайдо бўлган. Ушбу фикрнинг исботи сифатида Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» («Туркий сўзлар девони», XI аср), Маҳмуд Замахшарийнинг «Муқаддиматул адаб» («Адаб илми муқаддимаси», XII аср) асарларини эслатиб ўтиш кифоя қилса керак. Бу ўринда шуни айтиш керакки, Европада, хусусан, Россияда луғатларга, луғатлар тузишга бўлган жиддий муносабат XVII асрдан бошланиб, Россиядаги дастлабки ҳақиқий изоҳли луғат ҳам ана шу даврда пайдо бўлган². Ҳозирги

¹ Гак В. Г. Словарь // Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва, 1990. – С. 462.

² Будагов Р. А. Толковые словари в национальной культуре народов. – Москва, 1989. – С. 8 и 149.

кунда луғатлар маълумот-ахборот тўплаш ва уни ўқувчига етказишда янада муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ўз камрови, мақсади, вазифаси ва тавсиф усулига кўра луғатларнинг турлари ранг-барангдир. Сўзни тавсифлашдаги бир қанча фарқли хусусиятларига кўра, луғатларни асосан икки турга: энциклопедик ва лингвистик (филологик) луғатларга ажратиш мумкин. Ўз навбатида, ҳар бир турдаги луғат, ҳажмига кўра катта, ўртача, кичик; қамраб олган материалнинг оз-кўплиги ва ишланишига қараб тўлиқ ва қисқа бўлиши мумкин¹.

Энциклопедик луғат сўзларнинг ўзини эмас, балки улар орқали билдириладиган предмет ва тушунчаларни изоҳлайди, тушунтиради. Лингвистик луғатларнинг асосий мақсади эса тил бирлиги ҳисобланган сўзнинг маъноларини, турли лисоний хусусиятларини очиб беришдан иборат.

Лингвистик луғатлар лексикографик тавсиф мазмуни, вазифаси ва усуллари нуқтаи назаридан бир қанча турларга бўлинади:

1. Сўзларнинг маънолари, қўлланиш соҳаси ва даражаси, фонетик ва грамматик хусусиятларини кўрсатиб берувчи **изоҳли луғат** (В. И. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. Ч. 1 – 4. – СПб., 1863 – 1866; С. И. Ожегов. Словарь русского языка. 22-изд. – Москва, 1990). Ўзбек лексикографияси тарихида дастлабки бир тилли катта луғат – икки жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» устида катта тажрибага эга бўлган луғатчилар гуруҳи 20 йил давомида жонбозлик билан иш олиб борди ва бу луғат 1981 йилда З. Маъруфов таҳрири остида нашр этилди. Ниҳоят, 2006 – 2008 йилларда беш жилддан иборат «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» ҳам нашр этилди.. Эндиликда Ўзбекистонда луғатчилик, шу жумладан, икки тилли луғатлар тузиш соҳасида амалга ошириладиган барча муҳим ва йирик ишлар, ташаббуслар миллий тилнинг катта изоҳли луғати билан, В. Г. Гакнинг таъбири билан айтганда, «луғатнинг энг муҳим, асосий тури»² билан боғлиқ бўлади. Чунки янги изоҳли луғат ҳозирги ўзбек адабий

¹ Қ а р а н г : Ақобиров С. Нутқ маданияти ва норматив луғат. – Тошкент: Ўзбекистон, 1977. – Б. 23–24.

² Гак В. Г. О некоторых закономерностях развития лексикографии (учебная и общая лексикография в историческом аспекте) // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – Москва, 1977. – С. 12.

тилида нисбатан кенг истеъмолда бўлган 80 мингдан ортиқ сўз ва сўз бирикмаларини, жумладан, фан, техника, санъат ва маданият соҳаларига оид терминларни, бир неча шеваларда қўлланадиган сўзларни, баъзи тарихий ва эскирган атамаларни камраб олган, улар талаб даражасида изоҳланган.

2. Муайян тилга ўзлашган, лекин ўзлашмалиги сезилиб турган бошқа тил сўз ва терминларини тушунтириб берувчи **хорижий сўзлар луғати** (Большой иллюстрированный словарь иностранных слов. – М.: Астрель. АСТ, 2004; Новейший словарь иностранных слов и выражений. – Минск: Современный литератор, 2003; О. Усмон ва Р. Дониёров, Русча- интернационал сўзлар изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, 1965; 2-нашри: – Тошкент: Ўзбекистон, 1972).

3. Бир тилга оид луғавий бирликларни бошқа тилга ўтириб, изоҳлаб берувчи **таржима луғатлари** – ўзбек лексикографиясида кенг тарқалган, қадимдан маълум луғат тури. XIX асргача араб-ўзбек, форс-ўзбек, турк-ўзбек иккитиллилигига асосланиб ёки аксинча тартибда тузилган таржима луғатлари мавжуд бўлган бўлса [«Девону луғотит турк», «Муқаддима тул адаб», «Абушқа» ўзбекча-туркча изоҳли луғати (XVI аср, Туркия), Толи Имони Ҳиравийнинг «Бадоеул луғат» ўзбекча-форсча луғати (XVI аср боши, Ҳирот), Хоксорнинг «Мунтахабул луғат» форсча-ўзбекча (XVIII аср охири, Хива), Мирзо Махдйхоннинг «Санглох» ўзбекча-форсча луғати (XVIII аср, Эрон), Сулаймон Бухорийнинг «Луғати чигатой ва турки усмоний» (XIX аср, Туркия) асари ва б.], XX асрда улар қаторига мазкур тиллар билан бирга инглиз, немис, француз, испан, ҳинд, япон тиллари иштирокида тузилган икки тилли луғатлар ҳам қўшилди [Немисча-ўзбекча луғат, 1964; Ўзбекча-немисча луғат, 1967; Инглизча-ўзбекча луғат, 1968; Ўзбекча-инглизча луғат, 1969; Арабча-ўзбекча луғат, 1986; Ҳиндийча-ўзбекча луғат, 1987; Испанча-ўзбекча луғат, 1977; Ўзбекча-форсча ўқув луғати, 1975, 1984; Forscha-o‘zbekcha lug‘at, 2006; Inglizcha-o‘zbekcha, o‘zbekcha-inglizcha lug‘at, 2006, 2007, 2013; Русча-ўзбекча мукамал луғат (А. Зоҳирий, 1927), Қисқача ўзбекча-русча луғат (К. Юдахин, 1927), бир жилдли Русча-ўзбекча луғат, 1954; беш жилдли Русча-ўзбекча луғат, 1950 – 1955; бир жилдли Ўзбекча-русча луғат, 1959, 1988; икки жилдли Русча-ўз-

бекча луғат, 1983 – 1984; шу луғатнинг тузатилган, тўлдирилган нашри, 2013 ва б.].

4. Сўзларнинг қачондан эътиборан шу тилда қўллана бошлагани, унинг фонетик, грамматик, семантик белгилари тараққиётини кўрсатиб берувчи **тарихий луғат** (Древнетюркский словарь. – Л., 1969; А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тевфира XII–XIII веков. – М. – Л., 1963; Э. И. Фазылов. Староузбекский язык: Хорезмийские памятники XVI века, ч. 1 – 2. – 1966, 1971 ва б.).

5. Тилнинг лаҳжа ва шеваларига хос бўлган, фонетик ёки семантик жиҳатдан адабий тилдаги сўзлардан фарқ қиладиган сўзларни кўрсатувчи **диалектал (шева) луғат** (Ф. Абдуллаев. Хоразм шевалари. 1-қисм. Луғат, 1961; Ўзбек халқ шевалари луғати, 1971; С. Иброхимов. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. 1-китоб, 1956; 2 – 3-китоблар, 1959; Т. Нафасов. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари, 2011; Б. Тўйчибоев, Қ. Қашқирли. Зомин тил комуси, 2012).

6. Сўзнинг келиб чиқишини, манба тилдаги маъносини, таркибий тузилишини, товуш ёки маъно жиҳатдан ўзгаришини кўрсатиб берувчи **этимологик луғат** [Э. В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. тт. 1 – 4. – Москва, 1974 – 1984; М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка, тт. 1 – 4. – Москва, 1964 – 1973; Ш. Раҳмагуллаев, Ўзбек тилининг этимологик луғати (1-китоб: туркий сўзлар, 2000; 2-китоб: араб сўзлари, 2003; 3-китоб: форсча-тожикча бирликлар, 2009)].

7. Бир оилага мансуб тиллардаги сўз бойлигини солиштириб, таққослаб, улардаги тафовут қонуниятларини ўрганиш мақсадида тузиладиган **қиёсий луғатлар** (Бундай луғатнинг дастлабки намунаси М. Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари ҳисобланади; Л. Будагов, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. ч. 1 – 2. – СПб., 1869; В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. тт. 1 – 4. – СПб., 1888 – 1911).

8. Сўзларнинг мавжуд имло қоидаларига биноан тўғри ёзилиш шакллари қайд этувчи **имло луғати** (1929 йилдан ҳозирги кунгача кирилл ва лотин алифболарига асосланган ўзбек ёзувида ўзбек тилининг турли ҳажмдаги 20 дан ортиқ имло луғати тузил-

ган; 65 мингдан ортиқ сўз ва сўзшаклларни қамраб олган катта ҳажмли ўзбек тилининг имло луғати 1975 йилда, 85 000 дан ортиқ сўз ва сўзшаклларни қамраб олувчи энг мукаммал имло луғати 2013 йилда нашр этилган. Бундан ташқари, ўзбек имлосидаги баъзи қийин ҳолатларга оид, хусусан Ҳ ва Ҳ ҳарфлари иштирок этган сўзлар бўйича тузилган имло луғатлари ҳам мавжуд.

9. Сўзларнинг адабий талаффузи қайд этиладиган **талаффуз (орфоэпик) луғати** (М. Содиқова, Ў. Усмонова. Ўзбек тилининг орфоэпик луғати, 1977; Э. Бегматов ва б. Ўзбек адабий талаффузи луғати, 1984).

10. Муайян тилдаги сўзларнинг морфем тузилишини кўрсатувчи **морфем луғат** (А. Ғуломов ва б. Ўзбек тилининг морфем луғати, 1977).

11. Сўзлиги фразеологик бирликлардан, барқарор иборалардан ташкил топадиган **фразеологик луғат** (Фразеологический словарь русского языка. – Москва, 1967; М. Содиқова. Русча-ўзбекча фразеологик луғат, 1972; Ш. Раҳматуллаев. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати, 1978; М. Абдурахимов. Қисқача ўзбекча-русча фразеологик луғат, 1980; Э. Умаров. Фразеологический словарь «Хазойинул маоний» Алишер Навои, 1971; М. Умархўжаев, Н. Назаров. Немисча-русча-ўзбекча фразеологик луғат, 1994 ва б.).

12. Сўзларнинг қўлланиш миқдори ва фоизи ҳақида маълумот берувчи **частотали луғат** (И. А. Киссен. Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка, 1972; С. Ризаев. Ўзбек болалар адабиёти тили лексикасининг частотали луғати, 1980; С. Ризаев, Н. Бўронов. Абдулла Қаҳҳор «Синчалак» повести тили лексикасининг частотали луғати, 1980 ва б.).

13. Сўзлар уларнинг тескари (сўнг) томонидан ўқилиши бўйича алифбо тартибида жойлаштирилган **терс (чаппа) луғат** (Р. Қўнғуров, А. Тихонов. Ўзбек тилининг чаппа луғати, 1968; В. Yusuf. Turk tilining ters lug'ati, 2006).

14. Сўзликни таркиб топтирувчи сўзлар рўйхати маълум мавзуларга бўлиб берилган **тематик (мавзули) луғат** (А. Тихонов ва б. Русско- узбекский тематический словарь, 1975 ва б.).

15. Сўзликлари омоним, синоним, пароним сингари луғавий бирликлардан иборат бўлган **омонимлар луғати, синонимлар луғати, антонимлар луғати, паронимлар луғати** (Ш. Раҳматуллаев. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати, 1984; А. Ҳожиев. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати, 1974; Ш. Раҳматуллаев, Н. Маматов, Р. Шукуров. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати, 1980; А. Маъруфов. Паронимлар луғати, 1974 ва б.); кейинги пайтларда нашр этилган Р. Расулов ва И. Умировларнинг «Ўзбек тили тасвирий ифодаларининг изоҳли луғати», А. Омонтурдиевнинг «Ўзбек тилининг қисқача эвфемик луғати», Н. Маҳмудов ва Д. Худойберганаоваларнинг «Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати» (2013) каби луғатларни ҳам услубга алоқадорлиги жиҳатига кўра, шу гуруҳга киритиш мумкин.

16. Сўзлиги атоқли отлар ёки жой номларидан иборат бўлган **антропонимик ва топонимик луғатлар** [Э. Бегматов. Ўзбек исмлари, 1991; Э. Бегматов. Ўзбек исмлари маъноси. 14600 исм изоҳи, 1998, 2006; С. Қораев. Географик номлар маъносини биласизми? 1970; З. Дўсимов, Х. Эгамов. Жой номларининг изоҳли луғати, 1977; Б. Ўринбоев. Асрлардек барҳаёт номлар (Самарқанд вилояти топонимлари изоҳли луғати), 2003; С. Қораев. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари, 2005; Т. Нафасов. Қашқадарё кишлоқномаси, 2009 ва б.].

17. Маълум бир ёзувчи ёки асар тилида қўлланган сўзларни **изоҳловчи луғатлар**. Бундай луғатлар тузиш ўзбек лексикографияси тарихида XVI асрдан («Абушқа») Алишер Навоий асарлари тилини ўрганиш мақсадида бошланган ва XVI–XIX асрлар мобайнида турли ҳажмдаги 10 га яқин луғат яратилган. Ушбу луғатлар олимларимиз томонидан батафсил ўрганилган ва тегишли илмий баҳосини олган¹. Шундай турдаги луғатлар XX асрда ҳам кўплаб яратилди ва яратилмоқда: Алишер Навоий асарлари луғати, 1972; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1–4-жилдлар, 1983 – 1984; Б. Ҳасанов. «Қуръони карим» сўзларининг арабча-ўзбекча кўрсаткичли луғати, 1995; Т. Мирзаев ва б. «Алпомиш» достонининг изоҳли луғати, 2007 ва б.).

¹ Ҳасанов Б. Жавоҳир хазиналари. – Тошкент, 1989; Умаров Э. А. Эски ўзбек луғатлари. – Тошкент, 1992 ва б.

18. Сўзлиги маълум бир фан ва техника тармоғи, ижтимоий ёки хўжалик ҳаётининг бирор соҳасига оид сўз-терминлардан иборат бўладиган **терминологик луғатлар**. Бундай луғатлар сўзликнинг берилиши ва изоҳланишга кўра, энциклопедик луғатлар билан лингвистик луғатлар белгиларига эга бўлади. Улар бир, икки ва ундан ортиқ тилли, изоҳсиз (эквивалент луғавий бирликларни ёнма-ён келтиришдан иборат), изоҳли ҳамда энциклопедик характерда бўлиши мумкин. Терминлар ва уларнинг изоҳи қадимги луғатлар – «Девону луғотит турк», «Муқаддиматул адаб» да, Муҳаммад Ёқуб Чингийнинг «Келурнома», Исҳоқхон Ибратнинг «Луғоти ситта алсина» асарларида учраса-да, улар универсал луғатлар ҳисобланиб, махсус соҳани кўзлаб тузилмаган. XX асрдаги дастлабки терминологик луғат – Назир Тўракуловнинг «Рус-ўзбек тилларининг ижтимоий-сиёсий атамалари луғати» 1922 йилда нашр этилган. Шундан кейинги 95 йил ичида Ўзбекистонда фан ва техниканинг деярли барча соҳа ва бўлимлари бўйича 300 дан ортиқ турли ҳажм ва турли характердаги терминологик луғатлар нашр этилдики, улар маълум даражада соҳа терминологияларини тартибга солишга хизмат қилди ва хизмат қилиб келмоқда.

Луғат турлари юқоридагилар билан чегараланмайди. Юқорида, асосан, ўзбек луғатчилигида мавжуд бўлган ёки бевосита ўзбек тилига, ўзбек луғатчилигига алоқадор бўлган ва аксарияти амалда фойдаланиб келинаётган луғат турларигина кўрсатилди. Бу нарса луғатларнинг вазифа доираси нақадар кенглигини ва уларнинг ўта муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

ЎЗБЕК ЛЕКСИКОГРАФИЯСИ ТАРИХИДАН

«Лексикография» юнонча *lexikos* (сўзга оид, алоқадор) ва *grapho* (ёзаман) сўзларининг қўшилмаси бўлиб, «сўзларни ёзиб чиқиш, таърифлаш, тасвирлаш» маъносидаги терминдир. Сўзларни тўплаш ва тавсифлаш фақатгина амалий жараён бўлмай, бунда бир қанча илмий изланишлар, таҳлиллар ҳам тақозо этилиши сабабли, лексикография, ўз навбатида, амалий лексикография (луғатчилик) ҳамда назарий лексикография (луғатшунослик)га бўлинади.

В. Г. Гакнинг ёзишича, тилшуносликнинг луғатчилик назариясига оид соҳаси, яъни назарий лексикография луғат турлари ва уларни тузишнинг назарий асосларини ишлаб чиқиш билан шуғулланади ва бир қанча муаммоларни қамраб олади. Чунончи: луғатларнинг умумий типологиясини ва янги турдаги луғатларни ишлаб чиқиш; луғат макроструктурасини ишлаб чиқиш (сўзларни танлаб олиш, сўз ва луғат мақолаларини жойлаштириш тартиби, омонимларни белгилаш, луғат таркибига ҳавола материалларни киритиш); луғат микроструктурасини, яъни ҳар бир луғат мақоласини ишлаб чиқиш (сўзга грамматик ва фонетик изоҳ бериш, сўз маъноларини ажратиш ва таснифлаш, далил сифатидаги иллюстрациялар турлари, таърифлаш турлари, белгилар тизими, сўз этимологияси ҳақидаги маълумотлар) ва б.¹ Луғат тузишнинг умумий ва хусусий назарий жиҳатлари, тамойиллари ўз вақтида туркийшуносликда, жумладан, ўзбек тилшунослигида ҳам ишлаб чиқилган².

Амалий лексикография (луғатчилик) ҳам луғатлар тузиш ба-робарида бир қатор ижтимоий муҳим вазифаларни бажаради: ўз ва ўзга тилларни ўрганиш; она тилини тавсифлаш ва меъёрлаштириш (изоҳли, имло ва бошқа турдаги луғатлар ёрдамида); тиллараро алоқа-муносабатни таъминлаш (икки ва кўп тилли луғатлар, сўзлашгичлар); муайян тил лексикасини илмий ўрганиш (этимологик, тарихий луғатлар) кабилар.

Лексикография луғат тузиш иши сифатида турли халқларда ёзув тараққиётининг илк босқичларида у ёки бу тушунарсиз (эскирган, лаҳжавий, махсус ёки чет тилга мансуб) сўзнинг қандай маъно англатишини билиш эҳтиёжи натижасида пайдо бўлган.

Лексикография ҳам амалий, ҳам назарий соҳа сифатида лексикология, услубшунослик, фонетикага ҳамда тил тарихи, тилнинг грамматик қурилиши ҳақидаги таълимотга суянган ҳолда иш кўради. Юқорида айтганимиздек, замонавий лекси-

¹ Гак В. Г. Лексикография // Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва, 1990. – С. 258–259.

² Юлдашев А. А. Принципы составления тюркско-русских словарей. – Москва, 1972; Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма. – Тошкент, 1964; Ўзбек тилининг кўп жилдли изоҳли луғатини тузувчилар учун қўлланма (тузувчи: А. Ҳожиев). – Тошкент, 2000; Оружов Э. Эзербайжан дили филоложи изафлы луғатининг назари асослари. – Баку, 1965 ва б.

кография луғатларнинг муҳим ижтимоий вазифасини алоҳида қайд этиб, луғатлар типологиясини ишлаб чиқади. Шу жиҳатдан бир тилли лексикография (изоҳли ва бошқа луғатлар), икки тилли лексикография (тил ўрганишга махсусланган луғатлар), илмий-техник лексикография (терминологик луғатлар) ўзаро фарқланади.

Ўзбек лексикографияси тарихи Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридан бошланган, деб айтиш мумкин. Барча туркий халқларнинг умумий, муштарак обидаси бўлмиш ушбу луғат 1074 йилда яратилган бўлса, шундан кейин ўтган салкам 950 йиллик вақт мобайнида ўзбек тили лексикасининг турли даврлардаги ҳолатини акс эттирувчи ўнлаб, йигирмалаб қўлёзма луғатлар ва бир неча юзлаб босма (литографик, типографик) луғатлар яратилди. Турли ҳажм ва турли характердаги, турли мақсадларни кўзлаб тузилган бу луғатларнинг барчасини биргина мақола доирасида хронологик тарзда тавсифлаб ўтишнинг имкони бўлмайди. Шу туфайли уларнинг энг муҳим ва диққатга сазоворлари ҳақида қисқача тўхталиб ўтамыз.

Қўлёзма луғатлар. Ўзбек лексикографиясига бевосита алоқадор қўлёзма луғатлар тузиш XI асрдан XIX асрнинг биринчи ярмигача бўлган даврни қамраб олади ва қўлёзма луғатларнинг ибтидоси, албатта, «Девону луғотит турк» ҳисобланади¹. Ушбу асар туркий халқлар тарихидаги диалектологик, изоҳли, этнографик, тарихий-этимологик ва бошқа хил луғатларнинг барча унсурларини қамраб олувчи дастлабки универсал луғат бўлиб, ўз муаллифини дунёга, бутун туркий оламга улуғ адабиётчи, тарихчи, географ ва бошқа кўп фанлардан яхши хабардор бўлган йирик фан арбоби, қомусий олим сифатида танитди². Мазкур асарда муаллиф туркий қабила ва уруғлар (халқлар) тилларидаги сўзлар маъносини араб тилида изоҳлаб беради. Мисол сифатида эса мақоллардан фойдаланади ва бадиий адабиётдан парча-

¹ *Кошғарий Маҳмуд*. Девону луғотит турк. 3 жилдлик (таржимон ва наспрга тайёрловчи – С. М. Муталлибов). – Тошкент, 1960–1963; Девону луғотит турк. Индекс-луғат (Ф. Абдураҳмонов ва С. Муталлибовлар иштироки ва таҳрири остида). – Тошкент, 1967.

² Бу ҳақда қаранг: *Муталлибов С.* XI аср филологи Маҳмуд Кошғарий ва унинг «Девону луғотит турк» асари. – Тошкент, 1958; *Ҳасанов Ҳ.* Маҳмуд Кошғарий. – Тошкент, 1963; *Абдураҳмонов Ф.* «Девону луғотит турк» // «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 3-жилд. – Тошкент, 2002. – Б. 230–231.

лар келтиради. Бу ҳақда Кошғарийнинг ўзи шундай ёзади: «Мен бу китобни махсус алифбе тартибида ҳикматли сўзлар, сажълар, мақоллар, кўшиқлар, ражаз ва наср деб аталган адабий парчалар билан безадим... Мен истеъмолдаги сўзларнигина бердим, истеъмолдан чиққанларини ташладим... Сўнгра мен ҳар бир қабилага мансуб сўзларнинг ясалиш хусусиятларини ва қандай қўлланишини қисқача изоҳлаб кўрсатиш учун алоҳида йўл тутдим. Бу ишда мисол тариқасида турк(ий)ларнинг тилида қўлланиб келган шеърларидан, шодлик ва мотам кунларида қўлланадиган ҳикматли сўзларидан, мақолларидан келтирдим»¹.

Шуни айтиш керакки, луғатда келтирилган адабий парчалар, тил фактлари фақат XI аср адабиётининг намуналари бўлмай, уларнинг аксар қисми жуда узоқ ўтмиш даврларнинг маҳсулидир. Шу жиҳатдан бундай парчалар туркий тилларнинг келиб чиқиш тарихини, ривожланишини белгилашга хизмат қилувчи энг муҳим ҳужжатдир. Асардаги бир қанча географик, астрономик, этнографик ва бошқа маълумотлар ҳам тегишли соҳалар нуқтаи назаридан катта аҳамиятга эга. Умуман олганда, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари Марказий Осиёда ҳамда унга ёндош бўлган худудларда истиқомат қилган туркий қабилалар ва уларнинг тил хусусиятларини ўрганишда ҳамда ҳозирги айрим туркий халқларнинг шаклланиши ва тараққиётини аниқлашда муҳим манба вазифасини ўтаб келмоқда.

Шарқ халқлари лексикографиялари, жумладан, ўзбек лексикографияси тарихида ўзининг алоҳида ўрнига эга бўлган луғатлардан яна бири буюк қомусий аллома Маҳмуд Замахшарийнинг «Муқаддима тул адаб» асари дир. 1137 йилда яратилган ушбу асар исмлар (от, сифат, сон ва олмошлар) феъллар, ҳарфлар (ёрдамчи сўзлар), исмларнинг турланиши, феълларнинг тусланиши каби 5 қисмдан иборат бўлиб, у ўша даврдаги араб тилида истеъмолда бўлган деярли барча сўзларни, ибораларни қамраб олган; унда сўзлар этимологиясига алоҳида эътибор берилган. «Муқаддима тул адаб» форс, чиғатой (ўзбек), мўғул, турк тилларига таржима қилинган; асарнинг ўзбек тилига таржимаси муаллифнинг ўзи томонидан бажарилган, деган фикрлар мавжуд. Луғатдаги арабча

¹ Девону луғотит турк. 1-жилд. – Тошкент, 1960. – Б. 44–47.

сўзлар остида форсий ва туркий таржималарнинг берилиши ўзбек тарихий лексикологияси учун қимматли манба ҳисобланади¹. Афсуски, ушбу луғат бир қатор мутахассислар томонидан ўрганилган бўлса ҳам, «Девону луғотит турк» каби кенг ўқувчилар оммаси учун нашр этилмаган.

Туркий халқлар, шу жумладан, ўзбек лексикографиясининг ривожига ҳанузгача муаллифи ноаниқ бўлган «Аттуҳфатуз закиятү филлуғатит туркия» («Туркий тил ҳақида ноёб туҳфа») асари ҳам муҳим ўрин эгаллайди. XIV асрда Мисрда яратилган бу асар кўпроқ қипчоқлар тили материалларига асосланиб ёзилган, баъзи ўринларида унинг материаллари туркман тили билан солиштирилган. Бугунги қипчоқ гуруҳига мансуб бўлган тилларнинг тарихини, шунингдек, ўзбек халқининг шаклланишида катта этник гуруҳ бўлиб қўшилган қипчоқ шевалари тарихини ўрганишда мазкур асар энг мўътабар манба бўлиб хизмат қилади. Асарнинг яна бир муҳим жиҳати шундаки, унда туркий тилларнинг фонетикаси, сўз ясалиши, морфологияси, синтаксиси бўйича бир қанча тадқиқотлар олиб борилган².

XIII асрда Мисрда яратилган, муаллифи номаълум (баъзи манбаларда – Халил ибн Муҳаммад ал-Қунавий) «Китобу таржумони туркий ва ажамий ва мўғулий» асари ҳамда андалусиялик арабнавис олим Асируддин Абу Ҳайёнинг XIV асрда Мисрда яратилган «Китобул идрок ли лисонул атроқ» асарлари ҳам қипчоқ тилларини, унинг лексикаси ва грамматикасини ўрганишга бағишланган³.

¹ Ушбу асар ҳақида тўлиқроқ маълумот олиш учун қаранг: *Поппе Н. Н.* Монгольский словарь «Мукаддаму-л-адаб». Ч. I-III. – М. – Л., 1938 – 1939; *Рустамов А.* Маҳмуд Замахшарий. – Тошкент, 1971; *Уватов У.* Маҳмуд аз-Замахшарий. – Тошкент, 1995; *Исломов З.* Маҳмуд Замахшарийнинг «Мукаддаму-л-адаб» асаридаги туркий феъллар тахлили. НД. 1994.

² Аттуҳфатуз закиятү филлуғатит туркия. Туркий тил (қипчоқ тили) ҳақида ноёб туҳфа (Таржима ва изоҳлар муаллифи С. Муталлибов). – Тошкент, 1968; *Изысканный дар тюркскому языку (Грамматический трактат XIV века на арабском языке).* Введение, лексико-грамматический очерк, перевод, глоссарий, грамматический указатель Э. И. Фазылова и М. Т. Зияевой. – Ташкент, 1978.

³ *Юнусов А.* Таржумон – XIV аср ёзма обидаси. – Тошкент, 1980; *Асилова Н.* Исследование языка «Китаб ал-идрак ли-лисан ал-атрақ» Абу Ҳайяна. АКД. – Ташкент, 1969; *Қўчқортоев И., Исабеков Б.* Туркий филологияга кириш. – Тошкент, 1984.

Адабиёт майдонида Алишер Навоийдек забардаст шоирнинг найдо бўлиши унинг ижодига, бинобарин, ўзбек тилини ўрганишга бўлган қизиқишни кучайтирди ва XVI–XIX асрлар мобайнида ўнга яқин икки тилли луғатларнинг тузилишига олиб келди; бошқача қилиб айтганда, ўзбек тилшунослиги ушбу даврда луғатчилик асосида ривожланди: Толи Имони Ҳиравийнинг «Бадоеъул луғат» ўзбекча-форсча изоҳли луғати (XVI аср боши, Ҳирот), «Абушқа» – «Луғатун Навоийя вал истишҳодоти чигатоийя» (XVI аср, Туркия) ўзбекча-туркча изоҳли луғати, Муҳаммад Ризо Хоксорнинг «Мунтахабул луғот» (XVIII аср охири, Хива) форсча-ўзбекча луғати, Мирзо Маҳдийхоннинг «Санглох» ўзбекча-форсча изоҳли луғати (XVIII аср, Эрон), Фазлуллахон Барлоснинг «Луғати туркий» ўзбекча-форсча изоҳли луғати (XVIII аср охири, Ҳиндистон), Фатҳ Алихоннинг «Китоби луғати атрокия» ўзбекча-форсча изоҳли луғати (XIX аср, Эрон) ва бошқа бир қанча луғатлар Алишер Навоий ҳамда унинг замондошлари ва издошлари асарлари лексикасини ўрганишга бағишланган бўлиб, 1000 тадан 8000 тагача луғавий бирликларни, турли сўзшаклларни қамраб олган. Мазкур луғатлар мутахассислар томонидан атрофлича ўрганилган; уларнинг баъзилари тадқиқот объекти ва натижаси сифатида нашр ҳам этилган¹.

Бобурийлар даврида бадиий адабиётда ўзбек тили (туркий)нинг роли катта бўлди. Ҳиндистонда бобурийлар она тилини сақлаб қолишга, уни ўз авлодларига ўргатишга ҳаракат қилдилар. Ана шундай эҳтиёж турли хил луғатларнинг яратилишини тақозо қилган. Бобурий ҳукмдорлардан Мухйиддин Муҳаммад Аврангзеб саройида хизмат қилган Муҳаммад Ёқуб Чингийнинг «Келурнома» деб номланган луғати (XVII аср охири) айна эҳтиёжнинг ҳосила-

¹ Словарь джагатайско-турецкий. Издал В. В. Вельяминов-Зернов. – СПб., 1868 (ношир «Абушқа», бошқача айтганда. «Луғатун Навоийя вал истишҳодоти чигатоийя» луғатини мазкур номда нашр этган); *Боровков А. К.* Лексикографическая традиция в словарях чагатайского языка. // Лексикографический сборник. Вып. IV. – Москва, 1960; *Боровков А. К.* Бада'и' ал-луғат. Словарь Тали Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои. – Москва, 1961; *Ҳасанов Б.* Жавохир хазиналари (Алишер Навоий асарларига тузилган қўлёзма луғатлар). – Тошкент, 1989; *Умаров Э. А.* Эски ўзбек луғатлари. – Тошкент, 1992; *Умаров Э. А.* Словари староузбекского языка и вопросы фонетики. – Ташкент, 1994.

сидир¹. Ушбу луғат 15 бобдан иборат бўлиб, унинг 1 – 14-бобларида 400 га яқин туркий (ўзбекча) феъллар араб алифбоси тартибида ҳар бири 15 тагача шаклда берилган. Масалан, **айтмоқ** феъли асосий шаклда берилиб, ундан кейин *айтди, айтибтур, айтур, айтибиди, айтадур, айтмади, айтмантур, айтмас, айтмабиди, айтмайдур, айт, айтма, айтарбиз, айтмасбиз* каби замон ва майл шакллари форсча таржимаси билан берилган. Шу жиҳатдан «Келурнома» замонавий уяли луғатлар намунаси ҳисобланади. Луғатнинг сўнги 15-боби, ўз навбатида, 9 та қисмга бўлинади: бунда исмлар (820 та сўз ва сўзшакллар) мавзу гуруҳларига ажратиб берилган. Масалан, 1-мавзу гуруҳида осмон ва у билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи сўзлар; 2-мавзу гуруҳида ер ва у билан боғлиқ тушунчалар, ерда етиштириладиган экинлар, ундаги курт-кумурсқаларни билдирувчи сўзлар; 3-мавзу гуруҳида уй ҳайвонлари ва баъзи йиртқич ҳайвонларнинг номлари изоҳлаб берилган ва ҳоказо. Шу нуқтаи назардан луғатнинг ушбу боби мавзуйи (тематик) луғат турини намоён қилади.

Муҳаммад Ёқуб Чингий «Келурнома»ни тузишда XVII асрда Ҳиндистонда яшаган туркийзабон аҳолининг оғзаки нутқидаги луғавий бирликларни қамраб олишга ҳаракат қилган (унда жами 6000 га яқин сўз ва сўзшакллар берилган). Бундай бирликларнинг аксарияти ҳозирги ўзбек тилида ҳам қўлланса, айримлари (*арна, атан, ача, бут, илдирум, эгачи, энгак* ва б.) ўзбек тили шеваларида учрайди; баъзи бирлари эса архаиклашиб, ҳозирги ўзбек тилида қўлланмайди.

Қўлёзма луғатлар тузиш анчагина катта даврни қамраб олган бўлса-да, кўриниб турибдики, бундай луғатлар унчалик кўп эмас. Бу ҳолнинг ўзига яраша объектив ва субъектив сабаблари бўлган, албатта. Лекин шунга қарамай, улар ўзбек лексикографияси, умуман олганда, Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларида яшаган халқлар лексикографияларининг шаклланиши ва тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлган луғатлардир.

Энди XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб нашр этилган ва ўзбек лексикографиясининг кейинги тараққиёт йўлини акс этти-

¹ *Муҳаммад Якуб Чинги*. Келур-наме (староузбекско-персидский словарь XVIII века). Введение, транскрипция, перевод текста, глоссарий А. Ибрагимовой. – Ташкент, 1982.

рувчи асосий, энг характерли босма (лито-типографик) луғатлар ҳақида қисқача маълумот бериб ўтамыз.

Босма луғатлар. Ўзбек лексикографиясида қўлёзма ва босма луғатларни ўзаро боғловчи манба – юқорида зикр этилган «Абушқа» луғатидир. Бу луғат тахминан 1560 йилда тузилган бўлиб, муаллифи номаълумлиги сабабли, уни атрофлича ўрганган Шарқ ва Ғарб туркийшунослари ўртасида айни шу ном – луғатнинг бошланғич сўзи «абушқа» билан машҳур бўлиб келган. Бу луғат бир неча аср давомида Алишер Навоий ва унга замондош бўлган айрим шоир ва адиблар асарлари тилини ўрганишда муҳим қўлланма вазифасини бажарган ва ўзидан кейинги даврларда яратилган луғатлар учун асосий манба бўлган. У дастлаб венгер олими Арминий (Герман) Вамбери томонидан 1862 йилда венгер тилига қисқартириб (мисолларсиз) таржима қилинган ҳолда чоп этилган¹. 1868 йилда эса филология фанлари доктори, Императорлик (Россия) Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси В. В. Вельяминов-Зернов томонидан нашр қилинган².

В. В. Вельяминов-Зернов луғатни нашрга тайёрлаш жараёнида унинг туркийшуносликдаги аҳамиятига, Европа туркийшунослари томонидан ўрганилишига алоҳида эътибор беради, луғатнинг бир неча қўлёзмаларини, Навоий асарлари учун тузилган бошқа қўлёзма луғатларни қиёсан ўргангани ва шу йўл билан луғатдаги камчилик ва нуқсонларни мумкин қадар бартараф этишга ҳаракат қилади; бунинг учун эса Алишер Навоийнинг қўлёзма ва босма асарларидан ўз имконияти доирасида бўлганларини синчиклаб мутолаа қилади; луғат муаллифининг шеърӣ «Сабаби назми китоб...»идан келиб чиқиб, луғатга «Аллуғатун Навоийя вал истишҳодотул чиғатоййя» (Навоий сўзлари ва чиғатойча далилий мисоллар) деб ном қўяди. Хуллас, луғатга ёзилган 31 бетлик сўзбошида В. В. Вельяминов-Зернов луғат устида олиб борган тадқиқотларини, луғатни нашр этиш тамойилларини, ўзи ўрганган қўшимча материалларни ўқувчига батафсил тушунтириб, луғатни «энг яхши чиғатой адиблари асарларини ўта аниқ

¹ Боровков А. К. Узбекское языковедение // 25 лет советской науки в Узбекистане. – Ташкент, 1942. – С. 279.

² Словарь джагагайско-турецкий. Издал В. В. Вельяминов-Зернов. – СПб, 1868. – 457 с.

тушуниб олишлари учун бой материалга эга бўлган луғат», деб баҳолайди.

Айни XIX асрнинг иккинчи ярмида яратилган ва бевосита «Абушқа»га, яна бошқа кўлёзма луғатларга алоқадор бўлган 3 та луғатни эслатиб ўтиш жоизки, улар ҳам ўзбек лексикографияси тарихида ўзининг алоҳида ўрнига эга. Буларнинг биринчиси А. Вамбери қаламига мансуб, грамматик очерклардан иборат чиғатой (ўзбек) тили дарслиги бўлиб, муаллиф унга хрестоматия ва луғат илова қилади¹. Хрестоматияда туркий халқлар, асосан, ўзбек халқи фольклорига оид 30 дан ортиқ асар ҳақида маълумот берган, улардан парчалар келтирган, шунингдек, Навоий, Фузулий, Насимий, Сўфи Оллоёр ғазалларидан олинган намуналарни ва 112 та ўзбек мақолини араб ва лотин ёзувида келтириб, немисчага таржима қилиб берган. Чиғатойча (ўзбекча)-немисча луғат сўзлиги эса асосан А. Вамбери ўзи нашр этган «Абушқа» сўзлиги ҳамда юқоридаги хрестоматия матнлари бўйича тузилган бўлиб, XVI–XIX асрлар ўзбек тили лексикасини ўзида акс эттирган.

«Абушқа»га алоқадор луғатларнинг иккинчиси француз олими Паве де Куртей томонидан тузилган луғат бўлиб, у шартли равишда «Шарқий туркий луғат» деб номланади ва, муаллифнинг кўрсатишича, Мир Алишер Навоий, Бобур ва Абулғозийхон асарларини ўқиш-ўрганишни енгиллаштириш ва қулайлаштиришни кўзда тутади ҳамда 6000 га яқин сўзни (французча таржимаси билан) камраб олади². Луғатни тузишда муаллиф асосан «Абушқа» материалларига, Мирзо Махдийхон яратган ўзбекча-форсча «Санглох» луғатининг қисқача вариантыга ва бошқа манбаларга таянган³.

¹ *Wambery H. Čagataische Sprachstudien enthaltend grammatikalischen Umriss. Chrestomatie und Wörterbuch der čagataischen Sprache.* – Leipzig, 1867; яна қаранг: *Боровков А. К.* Кўрсатилган асар. – Б. 279; Вамбери Арминий / Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2-жилд. – Тошкент, 2001. – Б. 178–179.

² *A. Pavet de Courteille. Dictionnaire turk-oriental destine principalement a faciliter la lecture des ouvrages de Baber, d'Aboulgazi et de Mir-Ali-Chir Nevai.* – Paris, 1870; яна қаранг: *Боровков А. К.* Кўрсатилган асар. – Б. 280.

³ Айрим тадқиқотчилар «Санглох»нинг қисқа вариантыни алоҳида муаллифнинг мустақил асари деб ҳисоблайдилар. Қаранг: *Кадыров Т. Ш.* Филологическое исследование словаря «Хуласайе Аббаси» Мирзы Мухаммада Хойи. АҚД. – Ташкент, 1988. – 24 с.

XIX асрнинг сўнги чорагида яратилган ва «Абушқа» материалларидан фойдаланиш нуқтаи назаридан унга алоқадор бўлган луғатлардан яна бири «Луғати чигатой ва турки усмоний» номли луғатдир. Луғат муаллифи Шайх Сулаймон Бухорий Қудратиллоҳ ал-Қундузий (1821–1880) ҳозирги Бухоро вилояти Қоракўл туманидаги Қундуз қишлоғида туғилиб, Бухоро мадрасаларида таҳсил олган, ўзбек мумтоз шоирлари ижодини ўрганиб, улардан илҳомланиб, ўзи ҳам «Нақший» таҳаллуси билан шеърлар ёзган. Ҳиндистон, Афғонистон, Шарқий Туркистон, Ўрта Осиё, Эрон, Арабистон яримороли мамлакатлари, Миср, Туркия бўйлаб саёҳатда бўлиб, бу ҳудудларда яшовчи туркий элат ва халқлар оғзаки ижоди бўйича катта материал тўплаган. 1846 йили Бухоро амири Насруллоҳон уни Усмонли турк султонлигига элчи ва Истанбулдаги ўзбек қавмига раис этиб тайинлаган. Шайх Сулаймон кўп йиллар Истанбулда яшаб, матбаа ишлари билан шуғулланган, ўзбек адабиёти ва фольклорининг Туркиядаги тарғиботчиси сифатида «Меҳрон» нашриёти билан ҳамкорлик қилган ҳолда Яссавий, Сўфи Оллоёр, Умархон ва бошқа шоирларнинг китобларини нашр эттирган. Ўзбек мумтоз адабиёти ва фольклорининг билимдони ҳамда ўзбеклар қавмининг раиси сифатида нуфузли анжуманларда иштирок этади. Ана шундай анжуманлардан бирида (Венгриянинг Сагден – Сегед шаҳрида) бир гуруҳ олимлар ўзбек (чигатой) тилидаги бой адабий мерос билан яқиндан танишиш учун бир мукамал луғатга эҳтиёж борлигини билдириб, ана шу луғатни тузиб беришни Шайх Сулаймондан илтимос қилдилар. Мазкур луғат ана шундай таклиф-илтимосларнинг самараси сифатида дунёга келади.

«Луғати чигатой ва турки усмоний» Шайх Сулаймон Бухорийнинг кўп йиллик дақиқ меҳнатининг натижаси бўлиб, у 1882 (ҳижрий 1298) йилда Истанбулда нашр этилган¹. Муаллиф аслида ушбу ном остида икки жилдли асар яратишни мақсад қилиб кўйган: 1-жилд айна луғатнинг ўзи, 2-жилд эса Ўрта Осиё туркий қавмларининг адабиёти ва фольклори намуналаридан иборат бўлиши керак эди. Унинг айтишича, ҳар икки жилд тайёр

¹ Луғати чигатой ва турки усмоний. Асари Шайх Сулаймон афанди ўзбаки Бухорий. Жилди аввал. – Истанбул, 1298 (араб графикасида).

бўлган, лекин 2-жилднинг нашр этилгани ёки нашр этилмагани номаълум. Луғат $20 + 320 = 340$ бетдан иборат бўлиб, дастлабки алоҳида рақамланган 20 бетда усмонли туркча ва чиғатойча муқаддималар (2–7-бетлар), шеърӣ йўлда ёзилган муқаддима – «Муаллифнинг манзумаи чиғатой муқаддимаси» (8–11-бетлар) ҳамда «Қавоид» (Қоидалар – 12–20- бетлар) баён қилинган.

Луғатнинг туркча муқаддимасида муаллиф Усмонли турк элида «Абушқа» номли луғат маълум ва машҳур эканлиги, лекин у анча мухтасар, қисқа эканлигини қайд этади ва ўзининг ушбу луғати кенлиги ва мукамаллиги жиҳатидан мутахассислар эътиборини қозонишига, уларга мақбул бўлишига ишонч билдиради.¹ Бу нарса Шайх Сулаймон Бухорийнинг «Абушқа» луғатидан яхши хабардорлигини, унинг яхши жиҳатларидан фойдаланганлигини кўрсатувчи далилдир. Шу билан бирга, ҳар иккала муқаддимада луғат сўзлиги ва унинг манбалари ҳақида, уларнинг қай тарзда тўплаб, саралаб, танлаб олингани тўғрисида, ўзбекларнинг 92 уруғи ва улар тилидаги лисоний тафовутлар ҳақида сўз юритади. 186 мисрадан иборат чиғатойча шеърӣ муқаддима таржимаи ҳол характерида бўлиб, муаллиф унда ўзининг туркий қавмлар яшайдиган ҳудудларга қилган саёҳати, ўзининг ижтимоий мавқеи ва фаолияти, луғатнинг яратилиш сабабларини бирма-бир баён этади. Луғатнинг «Қавоид» қисмида эса ўзбек (чиғатой) тилининг ўзига хос фонетик ва морфологик хусусиятлари, сўзлар имлоси ва талаффузидаги ҳархилликларни кўрсатиб беради ва айни пайтда уларни усмонли турк тили билан қиёслайди.

Асарнинг соф луғат қисми 315 бетдан иборат бўлиб, у 28 фаслга (араб графикаси ҳарфлари бўйича) бўлиниб, 6880 луғавий бирликни қамраб олган. Бу луғавий бирликларни Яссавий ҳикматларидан бошлаб XVI–XIX асрларда Ўрта Осиёда яшаб, ўзбек (чиғатой) тилида ижод қилган шоир ва адиблар асарлари тилида, халқ мақоллари ва маталлари, эртак ва қўшиқлари таркибида учрайдиган сўзлар ташкил этади. Муаллиф деярли барча сўзларни матн (байтлар, тўртликлар, қўшиқдан парчалар, мақоллар) курсивида келтирадики, бу усул муайян сўз маъносини тўлиқ, аниқ англаш ва англантишга хизмат қилган. Ушбу луғат география ата-

¹ Луғати чиғатой ва турки усмоний. – Б. 2.

малари ва жой номлари жиҳатидан ҳам муҳим манба ҳисобланади. Унда Яқин ва Ўрта Шарқдаги шаҳарлар ва бошқа аҳоли масканлари ҳақида нодир маълумотлар бор. Луғат сўнгида 100 дан ортиқ такрор, жуфт ва айрим таклидий сўзлар берилиб, уларнинг ишлатилишига бадиий адабиётдан парчалар келтирилган.

Ушбу луғат, ўзи яратилган вақтдан 60 йил ўтган кун нуқтаи назаридан А. К. Боровков томонидан бетакаллуфона «бирмунча системасиз ва муайян манбаларга, хусусан, Паве де Куртей луғатига кўпроқ боғланиб қолган»¹, деб баҳоланган бўлса-да, у ўз даври учун, аввало, анъанавий Шарқ луғатчилиги билан замонавий Европа луғатчилигининг туташув нуқтасида яратилган ўзига хос луғат сифатида, иккинчидан, ўзбек тили ва адабиётини ҳамда фольклорини Туркия ва Европада тарғиб қилувчи, ўзидан кейин тузилган луғатларга материал берувчи манба сифатида баҳоланмоғи керак.

Кўплаб туркий тилларнинг, жумладан, ўзбек тилининг XIX асргача бўлган манбаларда ва фольклор, диалектология экспедициялари вақтида туркий халқлар вакиллари оғзаки нутқидан ёзиб олинган материалларда ўз аксини топган лексикасини қамраб олган, теран илмий изланишлар натижасида яратилган, Маҳмуд Кошғарийнинг лексикография соҳасидаги анъаналарини давом эттирган ҳамда ўзбек лексикографиясининг кейинги шаклланиши ва тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатган умумтуркий луғатлардан Л. З. Будаговнинг «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» («Туркий лаҳжаларнинг қиёсий луғати») ҳамда В. В. Радловнинг «Опыт словаря тюркских наречий» («Туркий лаҳжалар луғати тажрибаси») асарларини алоҳида қайд этиш лозим.

Санктпетербург университети доценти, Осиё департаменти таржимони Лазарь Захарович Будагов (1812–1878)нинг «Туркий лаҳжаларнинг қиёсий луғати»² умумтуркий луғатлар орасида, туркийшунослик тарихида алоҳида, шарафли ўрин эгаллайди.

¹ Боровков А. К. Кўрсатилган асар. – Б. 279.

² Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык. Т. I – II. – Санкт-Петербург, 1869 – 1871. (Луғатнинг ҳар иккала жилди 1960 йилда фото-механик усулда қайта нашр этилган)

Унда муаллиф, луғат сўзбошисида кўрсатишича, ўз илмий изланишлари ва амалий фаолияти натижасида тўплаган материалларини ўзаро қўшиб, шундай бир изчил қўлланма яратганки, у талабалар ҳамда Шарқ тилларини ўрганувчи шахслар учун бадий асарларни ўқиш-ўрганишда ҳам, мусулмонлар билан ёзма ва оғзаки мулоқотда ҳам бирдек хизмат қилиши мумкин. Бундай қўшалок вазифани бажариш учун у туркий тилларда кенг қўлланишда бўлган арабча ва форсча сўзларни ҳам луғатга киритади, шунингдек, туркий халқлар турмуш тарзи, урф-одатлари, шариат қонун-қоидаларини ифодаловчи сўзларни оддийгина таржима қилиб қўймай, уларни қисқача изоҳлар билан таъминлаган¹.

Луғатда сўзлар уларнинг асосларига қараб жойлаштирилган, яъни барча ясама сўзлар ёки сўз шакллари ўз ясалиш асоси ҳисобланган сўз уясида берилган. Бу ҳол айниқса от ва феъл асосларида яққол кўринади. Масалан, **қисмоқ** луғат мақоласида у билан алоқадор *қисар*, *қисқич*, *қистир(ил)моқ*, *қистамоқ*, *қисталанг*, *қисилмоқ*, *қисиқ* каби сўзларни ёки **ичмак** луғат мақоласида *ичув*, *ичку*, *ичқулик*, *ичқучи*, *ичим (ютум)*, *ичимли*, *ичилмак*, *ичишмак* ва б. сўзларни топиш мумкин. Луғатда келтирилган аксар луғавий бирликларнинг қайси манбадан олингани аниқ кўрсатилган. Манбаларни асосан Шарқда ва Европада тузилган туркий луғатлар, форс ва араб тиллари материаллари асосида яратилган луғатлар, Алишер Навоий, Бобур, Абулғозийхон ва бошқа шоиру адибларнинг айрим асарлари, туркий халқлар оғзаки ижодидан ёзиб олинган намуналар ташкил этади. Сўзларнинг этимологиялари ҳақидаги Л. З. Будаговнинг фикрлари, маълумотлари унинг туркий тилларни нақадар чуқур ўрганишдан далолат беради. Будаговнинг ушбу луғати ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган, у қадимги туркий матнлар ўқишда, хусусан, «чиғатойча» матнларни ўқишда ажойиб, тенги йўқ қўлланма бўлиб келмоқда².

Таниқли олим, рус туркийшунослик мактабининг асосчиси, Императорлик (Россия) ФАнинг ҳақиқий аъзоси Василий Васильевич Радлов (1837–1918) ўзининг 60 йиллик фаолияти давоми-

¹ Будагов Л. З. Сравнительный словарь... Т. I. – С. VI.

² Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России. Дookтябрьский период. – Л., 1972. – С. 199–200.

да ўз илмий қизиқишлари доирасига аста-секин туркийшунос-ликнинг барча соҳаларини қамраб олган ва мазкур соҳаларда рус ва немис тилларида яратган ишлари билан туркийшуносликнинг ривожланишига катта ҳисса қўшган¹. Олимнинг жаҳон тилшунослигида, хусусан, туркийшуносликда ягона деб эътироф этилган «Туркий лаҳжалар луғати тажрибаси» асари² салкам ярим асрлик машаққатли, теран илмий изланишлар самараси бўлиб, унда кўп сонли қадимги ва жонли туркий тилларнинг бой лексикаси ва фразеологияси жамланган: тўрт жилдди, 24 китобчадан иборат ушбу фундаментал асар 40 дан ортиқ туркий тил ва лаҳжаларда учрайдиган 70 000 дан зиёд луғавий бирликни қамраб олган. Ҳар бир луғат мақоласи иллюстрациялари билан тўлиғича рус ва немис тилларига таржима қилиб берилган.

В. В. Радлов ушбу луғатни тузишда жуда кўп манбалардан, хусусан, Л. З. Будагов луғатида кўрсатилган барча манбалардан, Паве де Куртей, А. Вамбери материалларидан, ҳатто луғатни нашр этиш арафасида Шайх Сулаймон Бухорий луғатидан, энг асосийси, экспедициялар вақтида шахсан ўзи тўплаган фольклор материалларидан унумли фойдаланган. У луғатга сўзларни жойлаштиришда Л. З. Будагов қўллаган ва қиёсий луғатларга хос бўлган уяли-алифбо тартибидан воз кечиб, ҳар бир сўзни – у хоҳ туб сўз, хоҳ ясама сўз, хоҳ сўзнинг бирор шакли ёки фонетик варианты бўлсин – алоҳида луғат мақоласи сифатида фақат алифбо тартибида берган. Лекин бу ерда ҳам одатий рус алифбосидаги ҳарфлар тартибига эмас, балки академик А. А. Шифнер таклиф этган тартибга риоя қилинган, яъни аввал унли ҳарф (товуш)лар билан бошланувчи, сўнг ундошлар билан бошланувчи сўзлар берилган. Луғат мукаддимасида ҳар бир товушнинг мумкин қадар аниқ талаффузи қандай бўлишлиги кўрсатиб ўтилган. Умуман, В. В. Радловнинг ушбу луғати, унда жамланган материал туркий

¹ В. В. Радловнинг илмий-ижодий фаолияти ҳақида қаранг: *Кононов А. Н.* Кўрсатилган асар. – Б. 103–114, 222–227 ва 233–246; *Умаров Э., Мадвалиев А.* Радлов Василий Васильевич // Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 7-жилд. – Тошкент, 2004. – Б. 237.

² *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий. Т. 1–4. – Санкт-Петербург, 1893–1911. Ушбу луғат гуманитар фанлар олимларининг эҳтиёжидан келиб чиқиб, 1963–1964 йилларда фотомеханик усулда чоп қилинган, фақат техник шарт-шароитга кўра ҳар бир жилд иккитадан, жами саккизта китоб ҳолида нашр этилган.

тилларнинг ўзига хос хусусиятларини, уларнинг ифода қудратини кўрсатувчи манба сифатида ҳануз ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Туркистон ўлкаси чор Россияси томонидан босиб олингандан кейин, яъни XIX асрнинг 70-йилларидан бошлаб ўзбек тилини ўрганиш ва луғатлар тузиш ишлари ҳам маълум мақсадларга бўйсундирилган ҳолда – чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатини мустаҳкамлаш ва шу соҳадаги фаолиятини кенгайтириш мақсадларини кўзлаган ҳолда олиб борилди. XIX асрнинг 70-йилларидан XX асрнинг 20-йилларигача тузилган луғатлар ва сўзлашгичларнинг барчаси ҳарбий ва маъмурий-бошқарув ходимларининг тезроқ маҳаллий тилни ўрганиб, маҳаллий аҳолини тезроқ жиловлаб, бўйсундириб олиб, улар устидан ҳукмронлик қилишларига ёрдам беришни кўзлаган ва уларни айна ўша ҳарбий ва маъмурий-бошқарув соҳасидаги ходимлар – ўзбек тили фонетикаси ва грамматикасидан яхши хабардор бўлмаган, фақат оғзаки нутқ орқали тил ўрганган офицерлар, тилмочлар, баъзи амалдорлар тузганлар.¹ Шунинг натижасида бўлса керак, тузилган луғатларнинг аксарияти тил ўрганувчилар учун фойдадан кўра кўпроқ зарар келтирган. Бу луғатларнинг аксарияти илмий адабиётларда тегишли (салбий) баҳосини олган². Хуллас, чор Россиясининг Туркистондаги мустамлакачилик даврига оид ўз-

¹ Уларнинг асосийлари қуйидагилар: *Старчевский А. В.* Спутник русского человека в Средней Азии, заключающий в себе словарь языков: тюркского (джагатайского узбекского), киргизского, татарского, сартского (городского узбекского), таджикского (бухарского) с грамматическими очерками. – С.-Петербург, 1878; *Старчевский А. В.* Переводчик с русского на сартовский. – С.-Петербург, 1886; *Наливкин В. П., Наливкина М.* Русско-сартковский и сартовско-русский словарь общепотребительных слов, с приложением краткой грамматики по наречиям Наманганского уезда. – Казан, 1884; *Алексеев З. А.* Фразы на сартовском языке, с русским переводом и транскрипцией. – Ташкент, 1884; *Наливкин В. П.* Руководство к практическому изучению сартовского языка с приложением русско-сартовского и сартовско-русского словарей. – Самарканд, 1898; *Лапин С. А.* Карманный русско-узбекский словарь. – Самарканд, 1895, 1899, 1908, 1915; *Афанасьев Л.* Словарь сартовских слов с главнейшими грамматическими правилами. – Скобелев, 1908; Самарканд, 1909; *Ефимов А.* Спутник русского врача в Средней Азии. – Ташкент, 1909; *Будзинский Н.* Краткая грамматика сартовского языка и русско-сартовский собеседник. – Ташкент, 1910; *Смоленский Н.* Полный карманный русско-сартовский словарь. – Ташкент, 1912; *Преображенский Н.* Карманный русско-сартовский словарь. – Ташкент, 1917 ва б.

² *Лькошин Н. С.* Знание туземных языков // Сборник материалов по вопросу об изучении туземных языков служащими по военно-народному управлению Туркестанского края. – Ташкент, 1905. – С. 86–87; *Боровков А. К.* Кўрсатилган асар. – Б. 282–283.

бек икки тилли лексикографияси бир қатор камчилик ва нуқсонлардан ҳоли бўлмаса-да, бу давр луғатлари мумтоз Шарқ луғатчилигидан замонавий Европа луғатчилигига ўтишда бир босқич ҳисобланиб, замонавий ўзбек лексикографиясининг шаклланиши ва ривожланишига сабаб бўлди, деб айта оламиз.

ИСҲОҚХОН ИБРАТНИНГ ОЛТИ ТИЛЛИ ЛУҒАТИ

Таниқли ўзбек маърифатпарвари, шоир ва олим Исҳоқхон тўра бинни Жунайдулла эшон Ибрат (1860–1937) Наманганда туғилиб, Қўқондаги Муҳаммад Сиддиқ Тунқотар мадрасасида таҳсил олган. 1887–1892 йилларда саёҳатга чиқиб, Арабистон, Истанбул, София, Афина, Рим, Кобул ва бошқа шаҳарларда бўлган, узок муддат Ҳиндистоннинг Бомбай ва Калькутта шаҳарларида яшаган (1892–1896). Сафардан қайтгач, 15 йил мобайнида Тўрақўрғон, Наманган ва Хонободда қозилик қилган. Тўрақўрғонда янги усул мактабини очган, ўз қишлоғида «Матбааи Исҳоқия» номли литография ташкил қилган. У ўзининг «Илми Ибрат» шеърий тўплами (1909), «Луғоти ситта алсина» (1901), «Жомиъул хутут» – «Хатларни тўпловчи» (1912) илмий асарлари, «Тарихи Фарғона» (1916), «Тарихи маданият» (1925) каби илмий-тарихий асарлари ва кўплаб публицистик мақолаларида, ўзининг кенг ижтимоий фаолиятида ўзбек халқида илм-маърифатни, маданиятни тарғиб қилган, халқни ўз тарихини билишга, ўзга тиллар ва ёзувларни ўрганишга даъват этган¹.

Ушбу мақолада Исҳоқхон Ибратнинг ўзбек илм-фани, маданияти соҳаларидаги, маърифатпарварлик йўлидаги фаолиятини чуқур эътироф этган ҳолда, унинг «Луғоти ситта алсина» («Олти тил сўзлари» ёки «Олти тилли луғат») асари² ҳақида тўхталиб

¹ Ибратнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида батафсилроқ қаранг: *Усмон О. Ўзбекистонда рус тилининг илк тарғиботчилари.* – Тошкент, 1962; *Қосимов Б., Долимов У.* Маърифат даргалари. – Тошкент, 1990; Ибрат. // *Ўзбекистон миллий энциклопедияси.* 4-жилд. – Тошкент, 2002. – Б. 62 ва бошқалар.

² *Исҳоқхон бинни Жунайдулла Тўрақўрғоний.* Луғоти ситта алсина. – Тошканд, 1901 [Исхақхан тюра Джунайдулла Ишанов. Словарь на сартовском языке с объяснением русских, арабских, персидских, тюркских и индийских слов в мусульманской транскрипции], 53 бет.

ўтмоқчимиз. Муаллиф, яъни ҳожи Исҳоқхон бинни Жунайдулла эшон, асарга ёзган муқаддимасида ёши йигирма бешда эканида равзан мухтарама орзусида сафарга чиқиб, Афғонистон, Ҳиндистон ва Форсiston (Эрон) шаҳарларида саёҳатда юрганида, мусофирлар (сафар аҳли) учун ўзга бир тилни билмоқ, тушунмоқ юз олтин баробарида эканлигига шоҳид бўлганини, шу муносабат билан ана шу ҳудудлардаги халқлар тилларини ўрганишга зўр савй-ҳаракат қилганини ёзади. Ўзининг кўп йиллик тил ўрганиш тажрибасидан «дахр аҳлина (авлодларга) бир нишон қолдирмоқ фикри-ла» бир қанча муддат ушбу китобни яратишга ҳаракат қилиб, бир китоб ҳолатида халққа намудор этганини ҳамда «олти лисондан мураккаб ўлдиғи-чун **Луғоти ситта алсина** тасмия эдуб (ном қўйиб)¹, икки жилд ила тартиб этдум», деб таъкидлайди.

Муаллифнинг таъкидидан кўришиб турибдики, луғат икки жилддан (қисмдан) иборат. Биз бу жилдларни шартли равишда «Феъллар» ва «Исмлар» деб номлашимиз мумкин. Биринчи жилдда 156 феълнинг масдар (инфинитив) ҳамда ҳозирги-келаси замон шакллари, 12 та феълнинг ўтган замон ва буйруқ майли шакллари ҳамда 5 та олмош – жами 341 та сўз 6 та устунга бўлиниб, форсча-арабча-туркча-сартча-ҳиндча-русча луғат шаклида араб алифбоси тартибида берилган; барча тилларга оид сўзлар араб графикасида ёзилган. Бу ерда шуни айтиш керакки, Ибрат ҳинд ва кирилл ёзувларини билмаганликдан бу усулни қўлламаган (юқорида зикр этилган «Жомиъул хутут» сингари хат турлари ва уларнинг тарихи баён этилган асар ёзган, Ҳиндистонда 4–5 йил истиқомат қилган ва Н. П. Остроумов билан ёзишмалар олиб борган Исҳоқхоннинг ҳинд ва кирилл ёзувларини билмаслиги мумкин эмас), балки мазкур ёзувларни чала ёки умуман билмайдиган мусулмон аҳлининг манфаатларини назарда тутган ҳолда ушбу

¹ Луғатнинг номи Ибратнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига бағишланган асар ва мақолаларда гоҳ «Луғат ситта ас-сина», гоҳ «Луғоти ситта ал сина» тарзида ёзилган. Бу номлардан луғатнинг моҳиятини англаувчи маъно чиқмайди. Ибратнинг китоби жорий (кириллча) ёзувда «Луғоти ситта алсина» тарзида берилиши лозим. Бунда арабча **луғот** – сўзлар, **ситта** – олти, **алсина** – «лисон» сўзининг кўплиги (яъни «тиллар») бўлиб, «олпита тилга тааллуқли сўзлар», содда қилиб айтганда, «олти тилли луғат» маъносини беради.

тиллар материалларини ҳам араб графикасида акс эттиришга ҳаракат қилган ва асосан бу вазифанинг урдасидан чиққан.

Луғатнинг иккинчи жилди жами 694 та исми (от, сифат ва сон туркумидаги сўзларни) қамраб олган бўлиб, улар 37 та мавзу гуруҳига ажратилиб, арабча-форсча-туркча-ҳиндча-саргча-русча луғат шаклида олти устун қилиб берилган. Масалан, биринчи мавзу «Аъзойи ҳайвонот» («Жонзотларнинг аъзолари») деб номланиб, унда 61 та аъзо номи келтирилган. Иккинчи мавзуда 8 та ном келтирилиб, улар мазкур аъзолардан чиқадиган ҳосилалар (хилтлар)ни атайди. Худди шунингдек, тўққизинчи мавзу касб эгалари номларини (40 та), ўн саккизинчи мавзу уй-жой, қурилишга оид атамаларни (47 та), йигирма олтинчи мавзу касаллик номларини (15 та), йигирма саккизинчи ва йигирма тўққизинчи мавзулар саноқ ва тартиб сонлар номларини (40 та), ўттиз биринчи мавзу рангларнинг номларини (8 та), ўттиз тўртинчи мавзу кун, ой, вақтни ифодаловчи номларни (26 та), ўттиз олтинчи ва ўттиз еттинчи мавзулар яхши ахлоқ ва гўзалликни (9 та) ҳамда ёмон хулқ ва хунукликни (14 та) ифодаловчи от ва сифатларни ўз ичига олади. Хуллас, ушбу луғат феъл, от, сифат, сон ва олмош туркумларига оид 1035 та сўзнинг олти тилдаги ифодасини қамраб олган, ўзбек лексикографияси тарихида алоҳида ўрин эгаллаган ноёб луғатлардан ҳисобланади.

Дарҳақиқат, «Луғоти ситта алсина» ўзига хос оригинал луғат бўлиб, ўзбек лексикографиясида Ибратгача ҳам, Ибратдан кейин ҳам айни шу хилдаги луғат тузилган эмас. Лекин луғатчилик тарихида унга баъзи бир жиҳатлари билан ўхшаб кетадиган луғатлар яратилган. Структураси томонидан «Луғоти ситта алсина»га жуда яқин бўлган луғатлардан бири Муҳаммад Ёқуб Чингийнинг XVIII асрда тузилган «Келурнома» асаридир¹. Айтиш мумкинки, бир неча муддат Бомбай ва Калькутта шаҳарларида яшаган Исҳоқхон Ибрат «Келурнома» билан яқиндан таниш бўлгани, ундан унумли фойдалангани эҳтимолдан узоқ эмас. Мазкур ҳариккала луғат материалнинг берилиши, яъни аввал феъллар бар-

¹ *Муҳаммад Якуб Чинги*. Келур-намс (староузбекско-персидский словарь XVIII в.). Введение, транскрипция, перевод текста, глоссарий А. Ибрагимовой. – Ташкент, 1982; *Муҳаммад Ёқуб Чингий*. // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-жилд. – Тошкент, 2003. – Б. 188.

ча замон ва майл шакллари билан, кейин исмлар мавзуларга бўлинган ҳолда берилиши жиҳатдан ўхшашдир. «Келурнома»нинг 15-боби ва «Луғоти ситта алсина»нинг 2-жилдидаги материаллар исмлардан иборат бўлиб, улар ҳозирги мавзуй (идеографик) луғатларнинг илк намуналари ҳисобланади. Ушбу луғатларнинг асосий фарқи материалнинг ҳажми ҳамда тилларнинг миқдоридадир («Келурнома» икки тилли луғат бўлиб, 6000 дан ортиқ сўз ва сўзшаклларни қамраб олган бўлса, «Луғоти ситта алсина» олти тилли луғат бўлиб, 1035 сўздан иборатдир).

Ўзбек, умуман, туркий лексикографияда Ибратдан сўнг деярли бир аср мобайнида кўп тиллар материаллини қамраб олган луғат тузилмаган. Фақат 1991 йилда Анқарада асосий туркий тилларнинг қиёсий луғати¹ тузилган. Ушбу луғат ўн тилли, яъни туркча-озарбайжонча-бошқирдча-қозоқча-қирғизча-ўзбекча-татарча-туркманча-уйғурча-русча луғат бўлиб, уни тузишда бошқа туркийзабон халқлар вакиллари қаторида ўзбекистонлик олим Бердақ Юсуфов ҳам иштирок этган.

Туркистонда матбаа ишлари эндигина оёққа туриб келаётган бир шароитда чоп этилган ва олти тил материаллини қамраб олган ушбу луғат анча-мунча лексикографик ва техник нуқсонлардан холи бўлмаган. Чунончи, Ибратнинг ўзи сўзлар алифбо тартибига риоя қилган ҳолда жойлаштирилди, деб ёзган бўлса-да, бир қанча ўринларда бунинг аксини кўрамиз; бир ҳарфнинг ўрнига бошқа ҳарф терилган ҳолатлар ҳам кузатилади. Албатта, луғатга тартиб беришда, сўзларнинг муайян тилдаги аниқ эквивалентини белгилашда муаллиф йўл қўйган хатолар ҳам йўқ эмас. Ибрат ёзганидек, шундай кишилар ҳам борки, ҳатто ўз (мамлақати) тилини ҳам тоза (яхши) билмайдилар, шундай экан, ўзга тиллар луғатини тузишда хато ва камчиликлар бўлиши табиийдир. Ибрат ана шундай хато ва камчиликлар содир бўлишини аввалдан сезгандай, зийрак китобхондан (аҳли нозирдан) узр сўрайди, улардан илтифот, афв кутади.

Исҳоқхон Ибратнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятини батафсил ўрганган Олим Усмон ўз асарларида Исҳоқхон ушбу луғатни

¹ Karşılaştırmalı türk lehceleri sözlüğü (Ўн тилли қиёсий луғат). – Ankara, 1991. – 1183 бет.

тузишда биринчи галда рус тилини назарда тутган, ушбу луғати билан рус тилини ўрганишга даъват этган, деган фикрни олға суради¹. Бу қисман тўғри. Чунки Исҳоқхоннинг ушбу луғатни тузишдан асосий мақсади рус тилини ўрганишга даъват қилиш бўлганда эди, у олти тилли луғат эмас, балки икки тилли (русча-ўзбекча ёки ўзбекча-русча) луғат тузган бўлар эди. Ибратнинг ўзи ёзганидек, ушбу луғат «сафар аҳли» (саёҳатчилар) манфаатини кўзлаган ҳолда тузилган бўлиб, унда барча тиллар материаллари тенг даражада изоҳланган.

Юқорида айтганимиздек, Исҳоқхон Ибратнинг «Луғоти ситта алсина» асари баъзи жузъий нуқсонлари бўлишига қарамай, ўз даври учун ва ўзбек лексикографиясининг кейинги ривожини учун муҳим аҳамиятга эга бўлган оригинал луғатлардан биридир.

ФОРСЧА-ЎЗБЕКЧА ВА ЎЗБЕКЧА-ФОРСЧА ЛУҒАТЛАР ТУЗИШ ТАРИХИ ВА ҲОЗИРГИ МУАММОЛАРИ

Ўзбек лексикографияси тарихи бошқа туркий тиллар лексикографиялари сингари Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридан бошланган, деб айтиш мумкин. Барча туркий халқларнинг умумий, муштарак обидаси бўлган ушбу луғат 1074 йилда яратилган бўлса, шундан кейин ўтган салкам 950 йилдан ортиқ вақт мобайнида ўзбек тили лексикасининг турли даврлардаги ҳолатини акс эттирувчи 40–50 та қўлёзма луғатлар яратилди.

Ўзбек лексикографиясига бевосита алоқадор қўлёзма луғатлар тузиш XI асрдан XIX асрнинг биринчи ярмигача бўлган даврни қамраб олади ва қўлёзма луғатларнинг ибтидоси, албатта, «Девону луғотит турк» ҳисобланади². Ушбу асар туркий халқлар тарихидаги икки тилли (туркийча-арабча), диалектологик, изоҳли, этнографик, тарихий-этимологик ва бошқа хил луғатларнинг барча унсурларини қамраб олувчи дастлабки универсал луғат бўлиб, у Марказий Осиёда ҳамда унга ёндош худудларда истиқомат қилган туркий қабилалар ва уларнинг тил хусусиятларини

¹ Усмон О. Кўрсатилган асар. – Б. 48–50.

² Кошғарий Маҳмуд. Девону луғотит турк. 3 жилдлик (таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов). – Тошкент: ЎзФАН, 1960–1963.

ўрганишда ҳамда ҳозирги айрим туркий халқларнинг шаклланиши ва тараққиётини аниқлашда муҳим манба вазифасини ўтаб келмоқда¹.

Айни шу даврда, яъни «Девону луғотит турк» яратилган йилларда форс тилининг ҳам дастлабки мукаммал луғати яратилган эди. Бу Асадий Тусийнинг 1060 йилда яратилган «Луғати фурс» асаридир. Демак, туркий лексикографиянинг ҳам, форсий лексикографиянинг ҳам ибтидоси, бошланиш тарихи бир даврга тўғри келади, деб айтиш мумкин².

Шарқ халқлари лексикографиялари, жумладан, ўзбек лексикографияси тарихида ўзининг алоҳида ўрнига эга бўлган қадимий луғатлардан яна бири – буюк қомусий аллома Маҳмуд Замахшарийнинг «Муқаддиматул адаб» асари форсча-ўзбекча луғатлар тарихидаги дастлабки асар ҳисобланади. 1137 йилда яратилган ушбу асар форс, ўзбек («чиғатой»), мўғул, турк тилларига таржима қилинган; асарнинг ўзбек тилига таржимаси муаллифнинг ўзи томонидан амалга оширилган, деган фикрлар мавжуд. Луғатдаги арабча сўзлар остида уларнинг форсий ва туркий (ўзбекча) таржималарининг берилиши ўзбек тарихий лексикологияси учун ҳам қимматли манба ҳисобланади³. Афсуски, ушбу луғат бир қатор мутахассислар томонидан анча батафсил ўрганилган бўлса ҳам, «Девону луғотит турк» сингари кенг ўқувчилар оммаси учун нашр этилмаган эди. Яқинда Ўзбекистон ва Япония олим-

¹ Бу ҳақда қаранг: *Муталлибов С.* XI аср филологи Маҳмуд Кошғарий ва унинг «Девону луғотит турк» асари. – Тошкент, 1958; *Ҳасанов Ҳ.* Маҳмуд Кошғарий. – Тошкент, 1963; *Абдурахмонов Ғ.* «Девону луғотит турк» // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-жилд. – Тошкент, 2002. – Б. 230–231; *Мадвалиев А.* Кошғарий Маҳмуд // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-жилд. – Тошкент, 2003. – Б. 77–78 ва бошқалар.

² Форсча-ўзбекча ва ўзбекча-форсча луғатчилик тарихига доир материалларни ёритиш ва тақдим этишда қуйидаги асарлардан фойдаландик: *Ҳасанов Б.* Жавоҳир хазиналари (Алишер Навоий асарларига тузилган қўлёзма луғатлар). – Тошкент, 1989; *Умаров Э. А.* Эски ўзбек луғатлари. – Тошкент, 1992; *Умаров Э. А.* Словари староузбекского языка и вопросы фонетики. – Тошкент, 1994; *Ёрқин М. Ҳ., Ёрқин Ш.* Дар борайи забони, хатги, фарҳангнависи туркий-ўзбакий (дарий тилида). – Кобул, 2005 (1385 х.) ва бошқалар.

³ Маҳмуд Замахшарий ҳаёти ва ижоди, унинг мазкур луғати ҳақида қаранг: *Понне Н. Н.* Монгольский словарь Муқаддимату-л-адаб. Ч. I-III. – М. -Л., 1938 – 1939; *Рустамов А.* Маҳмуд Замахшарий. – Тошкент, 1971; *Уватов У.* Маҳмуд аз-Замахшарий. – Тошкент, 1995; *Исломов З.* Маҳмуд аз-Замахшарийнинг «Муқаддиматул адаб» асаридаги туркий феъллар таҳлили. НД, 1994.

ларининг ўзаро ҳамкорлиги ҳосиласи сифатида «Муқаддиматул адаб»нинг ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи қўлёзмалар фондида сақланаётган тўрт тилли [арабча-форсча-туркий (ўзбекча)-мўғулча] ноёб нусхаси факсимиле ҳолда Токиода нашр этилди¹. Ушбу нашрга филология фанлари докторлари С. Ҳасанов ва З. Исломовлар қисқача сўзбоши ва изоҳотлар ёзиб, ушбу луғатнинг мазмун-моҳияти, тузилиши ҳақида ўқувчиларни муайян даражада хабардор қилганлар.

XII–XIII асрлардаги араб, форс, туркий-хоразмий, мўғул тилларига оид маълумотларни қамраб олган (биргина «Исmlар» қисмида 6250 та луғавий бирлик берилган) «Муқаддиматул адаб» асари бевосита соф форсча-ўзбекча луғат бўлмаса ҳам, кўп ҳолатларда форсча ва туркийча лексиканинг берилиши арабча луғавий бирликлар таркиби ва маъноларига боғлиқ бўлиб қолган бўлса ҳам, аксари арабча сўзларга мос форсийча ёки туркийча эквивалентлар келтирилмаган бўлса ҳам, у ўз даври учун ҳам, кейинги XIV асрдан то XX аср бошларигача бўлган давр учун ҳам ягона тўрт тилли луғат бўлиб қолади. Шу билан бирга, у дастлабки мавзуй, идеографик луғат ҳисобланади, ҳолбуки, Европа тилшунослигида идеографик луғатлар ҳақидаги дастлабки фикрлар XIX–XX асрлардагина пайдо бўлган.

«Муқаддиматул адаб»нинг тузилиши, яъни унда сўзларнинг жойлаштирилиши ҳам оригинал, ўзига хосдир. Унда сўзлар муайян мавзулар асосида вертикал ҳолда жойлаштирилган: биринчи қаторда арабча сўзлар, уларнинг кўплик шакли ва синонимлари берилиб, кейинги иккинчи, учинчи, тўртинчи қаторларда тегишли арабча сўз остидан унинг форсча, туркийча, мўғулча таржималари берилган. Агар арабча сўз кейинги тилларда ёки уларнинг бирида айнан қўлланса (ёки тегишли эквивалент топилмаган тақдирда), бу ҳолатлар алоҳида белгилар, қисқартмалар орқали кўрсатилган. Масалан, вақт, замон ифодаловчи сўзлар гуруҳи («вақт» мавзу гуруҳи)даги айрим сўзларнинг берилишига эътибор қилинг².

¹ The Muqaddimat al-Adab: A Facsimile Reproduction of the Quadrilingual Manuscript (Arabic, Persian, Chagatay and Mongol). – Tokyo, 2008.

² Ушбу ва кейинги ўринларда барча ўқувчиларга қулайлик туғдириш мақсадида манбаларнинг номлари ва улардан олинган мисоллар кирилл ёзувида берилди.

А.	вақт	сана қарн	рабиъ сайф	шахр ғуррат
Ф.	хангом	сол хаштод сол	бахор тобестон	моҳ аввали моҳ
Ў.	чоқ (чоғи)	йил саксон йил	йоз йой	ой ой боши
М.	чоқ	хун нойон хун	қобур жўн	соро йэкин соро

Юқорида биз бир мавзу доирасидаги 7 тагина луғат мақоласини келтириб, хабардор бўлмаган ўқувчида луғат ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилишга ҳаракат қилдик. Худди шунинг сингари, бошқа боб ва фаслларда ҳам осмон жисмлари, ер, сув, ўсимлик дунёси, одам, ҳайвонот дунёси, одам анатомияси, кундалик турмуш ва оила шароитида қўлланувчи ашёларга алоқадор номлар, уларнинг саноқ-миқдорини ифодаловчи сўзлар, атамалар ўзлари мансуб бўлган мавзулар асосида гуруҳлаштирилиб, юқорида зикр этилган тўрт тилда акс эттирилган. Луғатнинг иккинчи қисмида эса феъллар араб тилидаги боблар асосида гуруҳлаштирилиб, форс, туркий ва мўғул тилларига таржима қилинган.

Маҳмуд Замахшарийнинг «Муқаддиматул адаб» асарини, ундаги тиллар кетма-кетлиги эътиборга олинганда, дастлабки форсча-туркийча луғат деб айтиш мумкин ва у ўзидан кейинги даврларда шу типдаги луғатларнинг тузилишига катта туртки бўлган. Ҳақиқатан ҳам XII–XIV асрларда Мисрда яратилган, муаллифи номаълум «Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия», Халил ибн Муҳаммад ибн Юсуф ал-Қунавийнинг «Китобу таржумони туркий ва ажамий ва мўғулий», Асируддин Абу Ҳайённинг «Китобул идрок ли лисонул атроқ» луғатлари фикримизнинг далилидир. Айниқса, «Китобу таржумони туркий ва ажамий ва мўғулий» луғати туркий ва форсий тиллар лексикаси қиёсини ҳам қамраб олганлиги билан характерлидир.

XV асрдан адабиёт майдонида Алишер Навоийдек забардаст шоирнинг пайдо бўлиши, унинг оламшумул асарлар яратиши унинг ижодига, бинобарин, ўзбек тилини ўрганишга бўлган қизиқишни кучайтирди ва XVI–XIX асрлар мобайнида ўндан ортиқ икки тилли луғатларнинг тузилишига олиб келди; бошқача қилиб айтганда, ўзбек тилшунослиги ушбу даврда луғатчилик асо-

сида ривожланди. Тузилган икки тилли луғатларнинг айримлари туркий-туркий кўринишида бўлиб, булар – анча вақтгача муаллифи номаълум бўлиб келган, кейинчалик муаллифи Румий деб эътироф этилган, «Абушқа» номи билан машҳур бўлган ўзбекча-туркча луғат (XVI аср, Туркия – 2054 сўз ва сўзшакл), Ражаб ибн Муҳиб Али Шомлуниги «Луғати Навоий» (XVI аср) ўзбекча-туркча луғати ва бошқалар.

Навоий асарлари бўйича тузилган луғатларнинг аксарияти ўзбекча-форсча (туркий-форсий) кўринишида бўлиб, буларнинг асосийлари қуйидагилардир: Толи Имони Ҳиравийнинг «Бадоеъул луғат» (XVI аср боши, Ҳирот – 854 сўз), Фазлуллахон Барлоснинг «Луғати туркий» (XVIII аср ўртаси, Ҳиндистон; 1825 йилда Калькуттада нашр этилган), Мирзо Маҳдийхонинг «Санглох» (XVIII аср, Эрон – 6081 та сўз ва сўзшакл), Нодир Алининг «Луғоти Нодир Али» (XVIII аср), Фатҳали Қожорнинг «Луғоти атрокийя» (1858, Эрон – 7694 сўз ва сўзшакл) асарлари, Муҳаммад Ризо Хоксорнинг «Мунтахабул луғот» ва «Зубдатул луғат» форсча-ўзбекча луғатлари (биринчиси – 1799, иккинчиси – 1840, Хоразм) ва бошқалар. Шу билан бирга, баъзилар «Таржиматул луғотит туркийя билфорсийя» луғатини Навоийнинг ўзига мансуб деб ҳисоблайдилар. Яқинда тилшунос Э. Умаров Ўзбекистон Миллий кутубхонасининг нодир нашрлар бўлимида XVI–XVII асрларда кўчирилган ва Нодир Али Саййид қаламига мансуб «Навоий асарлари луғати» сақланаётгани ҳақида мақола эълон қилди¹.

Навоий асарларидаги тушунилиши қийин туркий, арабий ва форсий сўз ва иборалар учун тузилган юқоридаги сингари луғатларнинг баъзилари алоҳида китоб тарзида бўлмай, тўғридан-тўғри қўлёзма бадий асарнинг бош ёки охир қисмида ёки қўлёзма ҳошияларида илова тарзида берилган. «Луғати Амир Навоий», «Дар баёни луғати Хамсаи Навоий», «Халли луғати Хамсаи Навоий», «Хамса бо ҳалли луғат», «Фарҳанги ҳазрат Мир Алишер муллақоби би Навоий» каби катта-кичик луғатлар шу жумладандир. Мазкур луғатларнинг сўнгиси Охунд бин Мир Ҳасан Чаҳоржўйи томонидан 1849 йилда «Хазойинул маоний»ни кўчириш чоғида қўлёзмага қўшимча қилинган.

¹ Умаров Э. Янги аниқланган Навоий луғати // Ўзбек тили ва адабиёти, 2009, 1-сон. – Б. 94–95.

Навойй асарларига тааллуқан тузилган икки тилли луғатлардан ташқари XIV–XIX асрларда яна Марказий Осиё, Ҳиндистон, Эрон, Миср, Туркия, Озарбайжон ва бошқа худудларда яна ўнлаб, йигирмалаб форсча-ўзбекча (туркийча), ўзбекча (туркийча)-форсча луғатлар тузилган. Уларнинг асосийлари: Ҳиндушоҳ ибн Санжар Соҳиб Нахичевонийнинг «Сихоҳул фурс» («Сихоҳул ажам») форсча-туркийча луғати (XIV аср биринчи ярми – 6000 сўз), Аҳад Темурий Аҳмад бин Абдуллоҳнинг «Таржумони мутаржим бемунтаҳийул ирб фи луғатит турк вал-фурс вал-араб» уч тилли луғати (XV аср охири), Шамсиддин Аҳмад Мунирийнинг «Шарафномаи Мунирий» арабча-форсча-туркий луғати, Неъматуллоҳ бин Аҳмад бин Қози Муборак Румийнинг «Луғати Неъматуллоҳ» (1540, Кичик Осиё – 15 000 га яқин сўз ва сўзшакл), Мурод Шуурийнинг «Фарҳанги Шуурий» («Лисонул ажам») форсий-туркий луғати (XVII аср, Туркия; анчагина луғатлардан фойдаланиб тузилган ушбу луғат XIX аср бошларида Истанбулда чоп этилган), Хожа Табиб Бухорий Нақшбандийнинг «Алфози жаллия фи баёни луғоти туркийя» туркий-форсий луғати (XVII аср), Аҳмад ибн Сулаймоннинг «Дақойикул ҳақойиқ» форсий-туркий луғати (XVI аср), Ҳисомиддин Хўйининг «Тухфаи Ҳейсом» назмда ёзилган форсий-туркий луғати, Шайх Муҳаммад Солиҳнинг «Санглох»дан фойдаланиб тузган «Аттамоғойи Носирий» туркий-форсий луғати (XIX аср), Муҳаммад Ёқуб Чингийнинг «Келурнома» туркий-форсий луғати (XVII аср охири, Ҳиндистон) ва бошқалар. Сўнгги луғат ҳақида бироз тўхталамиз.

Бобурийлар даврида бадий адабиётда ўзбек (туркий) тилининг роли катта бўлди. Ҳиндистонда бобурийлар ўз она тилларини сақлаб қолишга, уни ўз авлодларига ўргатишга ҳаракат қилдилар. Ана шундай эҳтиёж турли хил луғатларнинг яратилишини тақозо қилган. Бобурий ҳукмдорлардан Муҳйиддин Муҳаммад Аврангзеб саройида хизмат қилган Муҳаммад Ёқуб Чингийнинг «Келурнома» деб номланган луғати айна шу эҳтиёжнинг ҳосиласидир¹. Ушбу луғат 15 боб дан иборат бўлиб, унинг 1–14-бобла-

¹ *Муҳаммад Яқуб Чинги*. Келурнаме (староузбекско-персидский словарь XVIII века). Введение, транскрипция, перевод текста, глоссарий А. Ибрагимовой. – Ташкент, 1982.

рида 400 га яқин туркий (ўзбекча) феъллар араб алифбоси тартибида ҳар бири 15 тагача шаклда берилган. Масалан, **айтмоқ** феъли асосий шакл сифатида берилиб, ундан кейин *айтди, айтибдур, айтур, айтибиди, айтадур, айтмади, айтмабдур, айтмас, айтмабиди, айтмайдур, айт, айтма, айтарбиз, айтмасбиз* каби замон ва майл шакллари форсча таржимаси билан берилган. Шу жиҳатдан «Келурнома» замонавий уяли луғатлар намунаси ҳисобланади. Луғатнинг сўнгги 15-боби, ўз навбатида, 9 та қисмга бўлинади: бунда исмлар (820 та сўз ва сўзшакл) мавзу гуруҳларига ажратиб берилган. Масалан, 1-мавзу гуруҳида осмон ва у билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи сўзлар; 2-мавзу гуруҳида ер ва у билан боғлиқ тушунчалар, ерда етиштириладиган экинлар, ердаги қурт-қумурсқаларни билдирувчи сўзлар; 3-мавзу гуруҳида уй ҳайвонлари ва баъзи йиртқич ҳайвонларнинг номлари изоҳлаб берилган ва ҳоказо. Шу нуқтаи назардан луғатнинг ушбу боби мавзуй (тематик) луғат – идеографик луғат турини намоён этади.

Муҳаммад Ёқуб Чингий «Келурнома»ни тузишда XVII асрда Ҳиндистонда яшаган туркийзабон аҳолининг оғзаки нутқидаги луғавий бирликларни қамраб олишга ҳаракат қилган (унда жами 6000 га яқин сўз ва сўзшакл берилган). Луғатда келтирилган сўзларнинг аксарияти ҳозирги ўзбек тилида ҳам қўлланса, айримлари архаиклашиб, ҳозирги ўзбек тилида қўлланмайди, баъзи бирлари эса ўзбек тили шеваларида учрайди.

Қўлёзма луғатлар, хусусан, форсча-туркий ёки туркий-форсча луғатлар тузиш анчагина даврни қамраб олган бўлса-да, кўриниб турибдики, бундай луғатлар унчалик кўп эмас. Бу ҳолнинг ўзига яраша объектив ва субъектив сабаблари бўлган, албатта. XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистонда ҳам литографик ва типографик усулларда китоб босишнинг йўлга қўйилиши билан барча китоблар, матбуот органлари қатори луғатлар ҳам кўп тиражларда чоп этила бошлади ва ўқувчиларнинг улардан фойдаланиш имконияти ниҳоятда кенгайди.

Айтиш керакки, айна ўша даврда – чор Россияси мустамлакачилиги даврида тузилган ва Туркистонни ўзлаштириш ишига ҳисса қўшган русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча луғатлар билан бир қаторда маҳаллий муаллифларнинг – янгича фикр-

ловчи ўқимишли зиёлилар вакилларининг таълимий-маърифий мақсадларни кўзлаб яратган, ушбу соҳадаги азалий анъаналарни давом эттирган икки тилли ва кўп тилли луғатлари ҳам дунёга келади. Ана шундай луғатлардан бизнинг мавзуимизга мос келадиган иккитаси ҳақида қисқача тўхталиб ўтамыз.

Тўхталмоқчи бўлганимиз луғатларнинг биринчиси таниқли ўзбек маърифатпарвари, шоир ва олим Исҳоқхон тўра бинни Жунайдулла эшон Ибратнинг 1901 йилда Тошкентда чоп этилган «Луғоти ситта алсина» (олти тилли луғат) асаридир¹. Муаллиф асарга ёзган Муқаддимасида йигитлик чоғида Афғонистон, Ҳиндистон, Форсистон (Эрон) шаҳарларида саёҳатда юрганида, мусофирлар (сафар аҳли) учун ўзга бир тилни билмоқ, тушунмоқ юз олтин баробарида эканлигига шоҳид бўлганини, шу муносабат билан ана шу ҳудудлардаги халқлар тилларини ўрганишга зўр саъй-ҳаракат қилганини, ушбу луғат ана шу ҳаракатларнинг натижаси ўлароқ майдонга келганини ёзади.

Луғатнинг номи Ибратнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига бағишланган асар ва мақолаларда гоҳ «Луғати ситта алсина», гоҳ «Луғати ситта-ал-сина», гоҳ «Луғат ситта ас-сина» тарзида ёзилган. Бу номлардан луғатнинг моҳиятини англатувчи маъно чиқмайди. Ибратнинг китоби жорий (кириллча) ёзувда «Луғоти ситта алсина» тарзида берилиши лозим. Бунда арабча *луғот* – сўзлар, *ситта* – олти, *алсина* – «лисон» сўзининг кўплиги (яъни «тиллар») бўлиб, олти тилга тааллуқли сўзлар, содда қилиб айтганда, «олти тилли луғат» маъносини беради.

Муаллифнинг таъкидлашича, луғат икки жилддан (қисмдан) иборат. Биз жилдларни шартли равишда «Феъллар» ва «Исмлар» деб номлашимиз мумкин. Биринчи жилдда 156 феълнинг масдар (инфинитив) ҳамда ҳозирги-келаси замон шакллари, 12 та феълнинг ўтган замон ва буйруқ майли шакллари ҳамда 5 та олмош – жами 341 та сўз 6 та устунга бўлиниб, форсча-арабча-туркча-сартча-ҳиндча-русча луғат шаклида араб алифбоси тартибида берилган; барча тилларга оид сўзлар араб графикасида ёзилган.

¹ *Исҳоқхон бинни Жунайдулла Тўрақўргоний. Луғоти ситта алсина.* – Тошкент, 1901 (Исхақхан тўра Джунайдулла Ишанов. Словарь на сартовском языке с объяснением русских, арабских, персидских, тюркских и индийских слов в мусульманской транскрипции). – 53 бет.

Луғатнинг иккинчи жилди жами 694 та исмни (от, сифат ва сон туркумидаги сўзларни) қамраб олган бўлиб, улар 37 та мавзу гуруҳларига ажратилиб, арабча-форсча-туркча-сартча-хиндча-русча луғат шаклида олти устун қилиб берилган. Масалан, биринчи мавзу «Аъзойи ҳайвонот» («Жонзотларнинг аъзолари») деб номланиб, унда 61 та аъзо номи келтирилган. Хуллас, ушбу луғат феъл, от, сифат, сон ва олмош туркумларига оид 1035 та сўзнинг олти тилдаги ифодасини қамраб олган, ўзбек лексикографияси тарихида алоҳида ўрин эгаллаган ноёб луғатлардан ҳисобланади.

Анъанавий луғатчилик тартиб-қоидалари асосида тузилган ва бевосита форс-ўзбек луғатчилигига алоқадор бўлган луғатлардан яна бири Салоҳиддин Тошкандий (Саййид Салоҳиддин-хўжа ибн Алоуддинхўжа ибн Норхўжа эшон)нинг 1909 йилда тошбосма усулида чоп этилган «Луғоти салос» (уч тилли луғат) асаридир¹. Асар муаллифи ўз даврининг ўқимишли, зиёли, бир қанча шарқ тилларини мукамал билган тилшунос олими бўлиши билан бирга, шеърин санъат сирларидан воқиф бўлган шоир ҳамдир. Буни «Луғоти салос» ва унинг қисқача варианты бўлмиш «Нисобус сибёни туркий» асарларининг назмий (шеърин) йўл билан ёзилганлигидан ҳам билса бўлади.

«Луғоти салос» маснавий жанрида ёзилган бўлиб, ҳар бир байт ўзаро қофияланган ва арузнинг *фаилотун*, *фаилотун*, *фаилот* вазнида ёзилган. Луғат 6 боб ва 33 фаслга бўлинган, ҳар бир боб ва унинг ичидаги фасллар муайян мавзу ва мавзучалардан иборат. Масалан, 1-боб одам, унинг ҳаёти, турмуши, атроф-муҳити, қариндош-уруғлари билан боғлиқ тушунчаларнинг номларини қамраб олган ва бу номлар кичик-кичик мавзуларга бўлиниб, тегишли фаслларда баён қилинган; 2-боб эса ҳайвонот дунёси ва у билан боғлиқ тушунчалар номларига бағишланган ва ҳоказо. Шундай қилиб, «Луғоти салос» 51 саҳифадан иборат бўлиб, жами 492 байт ёки 984 мисрани ташкил этади. Юқорида айтганимиздек, «Луғоти салос» уч тилли луғатдир: арабча-форсча-туркийча.

¹ Салоҳиддин Тошкандий ва унинг «Луғоти салос» асари ҳақида қаранг: Ахмедов А., Муродов С. Уч тилли луғат // Ўзбек тили ва адабиёти, 1968, 1-сон. – Б. 11–12; Гофурова С. Салоҳиддин Тошкандий ва унинг «Луғоти салос» асари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2009, 2-сон. – Б. 84–86.

Муаллиф ҳар бир сўзнинг қайси тилга мансублигини кўрсатиш учун унинг устига махсус белги қўйган; арабча – ع (а), форсча – ف (ф), туркийча (ўзбекча) – ت (т) ҳарфларини қизил рангдаги сиёҳ билан ёзиб қўйган:

$\begin{matrix} a & & a & & t & & \phi \end{matrix}$
 Расул ила набий элчи пайғамбар,

$\begin{matrix} a & & a & & t & & t & & \phi \end{matrix}$
 Далил ҳодий қуловуз йўлчи раҳбар.

Муаллиф ўз асарини мактаб ўқитувчиларига ва ўқувчиларига, талабаларга мўлжаллаб ёзганлиги сабабли, уни шеърый усулда яратган. Дарҳақиқат, ёдлаб олинган ҳар қандай матн хотирада узоқ сақланади ва тил ўрганишни осонлаштиради. Шу жиҳатдан асарни илк ўқув луғатларидан бири деб ҳисоблаш мумкин. Луғатда келтирилган сўзлар маълум мавзуй гуруҳларга ажратилганлиги сабабли, у идеографик луғат ҳам саналади¹. Луғат ҳақида янада аниқроқ тасаввур ҳосил қилиш учун яна бир-икки байтни ўқувчилар ҳукмига ҳавола қиламиз:

$\begin{matrix} & & a & & & & \phi \end{matrix}$
 Дегил аррух яъни жон, эй дўст,

$\begin{matrix} a & & \phi & & t & & & & a & & t & & \phi \end{matrix}$
 Арақ хуми тер дахи жилд ул тери пўст.

$\begin{matrix} & & a & & \phi & & & & t \end{matrix}$
 Музаккар нар ҳам эркак, эй киши бил.

$\begin{matrix} a & & \phi & & t & & t \end{matrix}$
 Чу унса мода урғочи тиши, бил.

$\begin{matrix} & & a & & \phi & & t & & t \end{matrix}$
 Дегил аҳмарни сурх, қирмиз, қизилдур,

$\begin{matrix} a & & \phi & & t \end{matrix}$
 Дахи асвад сиёҳу қора, эй хур.

$\begin{matrix} a & & \phi & & t \end{matrix}$
 Бўлур дохил даруни ичкари бил,

$\begin{matrix} a & & \phi & & t \end{matrix}$
 Дахи хориж бируни ташқари бил.

¹ *Ғофурова С.* Кўрсатилган мақола. – Б. 86.

Юқорида таҳлил қилинган иккита луғатдан сўнг, жамиятдаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар натижаси ўлароқ форсча-ўзбекча ва ўзбекча-форсча луғатлар тузиш соҳасида узоқ вақт турғунлик ҳукм суради. Ҳатто Тошкент давлат университетида (ҳозирги Ўзбекистон миллий университети) алоҳида шарқ филологияси факультетида, педагогика институтларининг филология факультетларида форс тили асосий ёки кўшимча фан сифатида ўқитилишига қарамай, ўқитувчиларнинг ёки талабаларнинг эҳтиёжини қондирувчи биронта форсча-ўзбекча ёки ўзбекча-форсча луғат мавжуд бўлмаган. Ўқитувчи ва талабалар ҳам кўпинча ўз эҳтиёжларини қондириш учун русча-форсча ёки форсча-русча луғатлардан фойдаланишга мажбур бўлганлар. Фақат 1975 йилдагина форс тилини ўрганувчилар учун «байрам» бўлди: шу йили бирданига икки кўлланма-луғат нашр этилди. Булар Алибек Рустамов, Қаюм Каримов, Зикрилла Умаровларнинг «Форсча-ўзбекча ўқув луғати» ҳамда Малик Абдусаматовнинг «Сиз форсча сўзлашасизми?» деб номланган ўзбекча-форсча сўзлашгичидир.

«Форсча-ўзбекча ўқув луғати»¹ шу соҳада XX асрда қилинган биринчи тажриба бўлиб, муаллифлар томонидан кўп йиллар давомида олиб борилган кузатишлар натижасида йиғилган материаллар асосида яратилган. Луғатга ҳозирги форс адабий тилида, матбуот ва радиода ишлатиладиган 9200 дан ортиқ сўз, деярли яна шунча ибора ва кўшма феъллар киритилган ва шу сўзларнинг ўзбек тилида кўп истеъмол қилинадиган асосий маъноларигина берилган. Университетлар ва педагогика институтларининг талабаларига мўлжалланган ушбу луғат форс тилини ўрганувчилар, форс тили мухлислари узоқ йиллар кутган маданий ҳодиса бўлди, деб айтиш мумкин.

Университетларнинг шарқ ва филология факультетлари ҳамда педагогика институтларининг филология факультетлари учун кўлланма сифатида нашр этилган «Сиз форсча сўзлашасизми?» форсча-ўзбекча сўзлашгичи² ҳам аҳамияти жиҳатидан аввалги

¹ Форсча-ўзбекча ўқув луғати [тузувчилар: А. Рустамов, Қ. Каримов, З. Умаров]. – Тошкент, 1975 [2-нашр: Тошкент, 1983].

² Абдусаматов М. Сиз форсча сўзлашасизми? [Ойи шўмо бэ форси харф мизанид?]. – Тошкент, 1975.

луғатдан қолишмайди. Сўзлашгич тузилиши жиҳатидан 60 та мавзуга бўлинган. Ҳар бир мавзу ўзаро суҳбат (диалог) характерида бўлиб, мавзулар охирида талабалар нутқ малакасини ошириш учун мавзуга алоқадор ва ўрни билан ишлатиладиган сўз ва иборалар рўйхати берилган. Шунингдек, форсча сўз ва иборалар кирилл ёзувидаги транскрипция билан таъминланган. Китоб охирида сўзлашувда фаол қўлланадиган бир қанча феъллар рўйхати ва грамматик жадваллар келтирилган.

Мазкур луғат ва сўзлашгич нашр этилгандан 20 йил ўтгач, Ўзбекистон мустақиллиги йилларида форс-ўзбек луғатчилиги соҳасида бир қадар жонланиш кузатилади. Бирмунча танаффуслар билан бирин-кетин «Ўзбек тилидаги арабча ва форсча сўзлар луғати», «Ўзбек тилига ўзлашган форсча сўзлар», «Форсча-ўзбекча луғат» кабилар нашр этилди ва бу соҳадаги бўшлиқни муайян даражада тўлдирди, деб айтиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги томонидан тасдиқланган ва ўрта мактаб ўқитувчилари, ўқувчилари ва кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланган «Ўзбек тилидаги арабча ва форсча сўзлар луғати»да¹ жами 3820 та сўз берилган бўлиб, уларнинг 2415 таси арабча, 1220 таси форсча, 185 таси аралаш (форсча-арабча, арабча-форсча каби) сўзлардан иборат. Ушбу луғатда биринчи ўринда сўзнинг араб ёки форс тилидаги ёзилиши, қавс ичида оддий ўқилиши, иккинчи ўринда эса унинг ўзбек тилидаги маъноси кўрсатилган.

Эрон Ислом Республикасининг Ўзбекистондаги элчихонаси маданият ишлари бўйича ваколатхонасининг ташаббуси ва кўмаги билан нашр этилган «Ўзбек тилига ўзлашган форсча сўзлар» («Вожеҳои форси дар ўзбаки»)² луғати тузилиши жиҳатидан аввалги луғатга бирмунча ўхшайди. Бироқ луғатнинг лотин ёзуви асосидаги ўзбек алифбосида яратилганлиги унинг асосий жиҳати ва ютуғидир. Бунда аввал форсча сўзлар лотин ёзувида, ундан кейин сўзнинг араб ёзувидаги шакли, сўнг форсча сўзнинг ўзбек тилидаги асосий маънолари келтирилади. Луғатда жами 3700 дан

¹ Ўзбек тилидаги арабча ва форсча сўзлар луғати. [тузувчилар: Р. Сапоев, Ш. Аvezметов]. – Тошкент, 1996.

² *Vafoiy A., Avezmetov Sh. O'zbek tiliga o'zlashgan forscha so'zlar.* – Tehron–Toshkent, 2005.

ортикрок сўз берилган бўлиб, уларнинг 1100 дан ортиғи арабча + форсча, форсча + арабча, форсча + ўзбекча шаклидаги ясама ёки қўшма сўзлардан иборат.

Муаллифлар жамоаси томонидан яратилган ва Эрон Ислом Республикасининг Ўзбекистондаги элчихонаси хузуридаги маданият ишлари ваколатхонаси кўмагида нашр этилган «Форсча-ўзбекча луғат» («Фарҳанге форси-ўзбаки»)¹, аввало, лотин ёзуви асосидаги ўзбек алифбосида нашр этилгани, иккинчидан, XX асрда Ўзбекистонда яратилган шу типдаги луғатлар ичида энг катта ҳажмли эканлиги билан ажралиб туради. Унда жами 13 900 га яқин сўз ҳамда 370 та географик номлар берилган, шунингдек, бош сўзни мумкин қадар кўпроқ иборалар, қўшма феъллар билан таъминлашга ҳаракат қилинган. Ушбу луғат ундаги сўзлар миқдори ва бош сўзларга берилган иллюстратив материал нуқтаи назаридан талабалар ва форс тили мутахассислари эҳтиёжини маълум даражада қондиради, деб ўйлаймиз.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ўтган асрнинг 70-йилларига-ча форс ва ўзбек тилларини ўрганишга мўлжаллаб луғатлар тузишда турғунлик ҳукм сурган бўлса-да, Эронда ва бошқа баъзи мамлакатларда ушбу соҳада муайян ишлар амалга оширилди. Масалан, эронлик олим Одил Иршодий Фарднинг «Фарҳанге вожегони туркий дар забони ва адабийоти форсий» (Ардабил, 1960), Азиз Давлатободийнинг «Фарҳанге вожегони туркий ва мўғулий дар мутуни форсий» (1960), Муҳаммад Содик Ноибийнинг «Вожегони забони туркий дар порсий» (1960, бу китобда 1000 та асл туркий сўз этимологияси кўрсатилган ҳолда форс тилида изоҳланган) асарлари, шунингдек, немис олими Герхард Дёрфернинг тўрт жилдли «Аносири туркий ва мўғулий дар забони форсий» (Висбаден, 1963 – 1967) асарлари шу жумладандир. Ва, ниҳоят, афғонистонлик юртдошларимиз Муҳаммад Ҳалим Ёрқин ва Шафиқа Ёрқинларнинг республика мустақиллиги йилларида Тошкентда яшаб тузган «Фарҳанге жомии ўзбакий-форсий» («Мукамал ўзбекча-форсча луғат») ҳақида. Бу луғат 2005

¹ *Abdusamatov M., Vafioy A., Bahromiy H., Olimov Sh., Avazmetov Sh., Beknazarov T., Ziyoyeva T., Hodiyeva N.* Forscha-o'zbekcha lug'at. – Toshkent: FAN, 2006.

йилгача тузилган ва Эрон Ислом Республикасида чоп қилишга тақдим этилган. Бу асар ҳозирги ўзбек адабий тили (Ўзбекистон) асосидаги материални ҳозирги форс адабий тилига (Эрон) таржима қилиш асосида яратилган икки тилли изоҳли луғат бўлиб, 38000 сўз, термин, ибораларни ўз ичига олади.

Юқоридаги умумлашма баёндан кўринадики, ўзбек-форс, форс-ўзбек луғатчилиги соҳасида турли даврларда юксалиш ва пасайишлар, изчиллик ва узилишлар, ютуқлар ва камчиликлар бўлган. Бу соҳада шу пайтгача амалга оширилган ишлар, тадқиқотлар салмоқли миқдорни ташкил этса-да, улар ҳозирги синчков китобхонни, ҳар икки тилни ҳам мукамал эгаллаш иштиёқида бўлган талабаларни, ҳар иккала халқ тили ва мумтоз адабиётининг мухлисларини тўлиқ қониқтиради, деб бўлмайди. Бунинг учун барчани бирдай қониқтирадиган, ҳар иккала тилнинг асосий луғат бойлигини яққол намоён эта биладиган, камида М. Ғаффоров, Б. В. Миллер, В. С. Расторгуева, Ю. А. Рубинчиклар ишлаб чиққан луғатлар даражасидаги катта ҳажмли луғатлар яратиш зарур бўладики, бу нарса, аввало, шу соҳада етук, билимдон мутахассислар тайёрлашни, қолаверса, катта куч ва меҳнатни, ташаббускорликни талаб қилади. Шунингдек, форсча-ўзбекча луғатларда форсча сўзларнинг ўзбек тилидаги аниқ талаффузини акс эттирувчи алоҳида транскрипция тизимини ишлаб чиқиш зарур бўлади. Мазкур муаммолар ҳозирги форс ва ўзбек лексикографиялари олдида турган муҳим вазифалардан ҳисобланади.

РУСЧА-ЎЗБЕКЧА ЛУҒАТЛАР ТУЗИШ ТАРИХИДАН

Луғатлар маънавий маданият соҳасида муҳим ўрин эгаллайди, уларда жамиятнинг маълум даврда эришган билимлари акс этади. Луғатлар бир қатор ижтимоий вазифаларни бажаради: ўқувчига муайян ҳодиса ҳақида маълумот беради; уни ўз ва ўзга тиллардаги сўзлар билан таништиради; тилни, унинг луғат таркибини такомиллаштириш ва тартибга солишга ёрдам беради. Луғатлар жуда қадимги даврларда пайдо бўлган.

Энциклопедик луғатлардан фарқли равишда, ҳозирги кунда кенг тарқалган лингвистик (филологик) луғатларнинг асосий мақсади тил бирлиги ҳисобланган сўзнинг маъноларини, турли лисоний хусусиятларини очиб беришдан иборат. Лингвистик луғатлар лексикографик тавсиф мазмуни, вазифаси ва усуллари нуқтаи назаридан бир қанча турларга бўлинади. Лингвистик луғат турларидан бири – бир тилга оид луғавий бирликларни бошқа тилга ўгириб берувчи таржима луғатлари – ўзбек лексикографиясида кенг тарқалган, қадимдан ривожланиб келаётган луғат туридир. Айтиш мумкинки, ўзбек луғатчилиги тарихи, то ўзбек тилининг изоҳли луғати тузилгунга қадар, асосан икки тилли луғатлар тарихидан иборат бўлган.

Ўзбек луғатчилиги тарихи, шунингдек, бошқа туркийзабон халқлар лексикографияси ҳам машҳур аллома Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридан бошланган, деб айтиш мумкин. Ушбу луғат асосан сўзлар ва уларнинг маъноларини тавсифлаб қолмасдан, туркий халқлар тарихи, урф-одатлари, географик жойлашуви каби кенг маълумотлар манбаи ҳам ҳисобланади. Шу билан бирга, у туркий халқлар луғатчилигидаги дастлабки икки тилли (туркийча-арабча) луғатлардандир.

XIX асрнинг сўнгги чорагигача туркий (ўзбек)-араб, туркий (ўзбек)-форс, ўзбек-турк иккитиллилигига асосланиб ёки аксинча тартибда тузилган таржима луғатлари мавжуд бўлган бўлса, XIX аср охири ва XX асрда улар қаторига рус, инглиз, немис, француз, испан, ҳинд, хитой, япон, корейс тиллари иштирокида тузилган икки тилли луғатлар ҳам қўшилди.

Ўзбек луғатчилиги тарихида яратилган юқоридаги каби икки тилли луғатлар ичида рус-ўзбек ёки ўзбек-рус иккитиллилигига асосланиб яратилган таржима луғатлари кўпчиликни ташкил этади. Уларни шартли равишда уч гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Чор (подшоҳ) Россияси даврида тузилган русча-ўзбекча, ўзбекча-русча луғатлар.
2. Шўролар даврида яратилган русча-ўзбекча таржима луғатлари.
3. Ўзбекистон мустақиллиги йилларида яратилган русча-ўзбекча луғатлар.

XIX асрнинг сўнги чораги ва XX асрнинг дастлабки йигирма йили мобайнида, яъни Туркистон чор Россияси мустамлакасига айлантирилган йилларда турли сабаб ва эҳтиёжлар, давр тақозоси билан ўзбек-рус, рус-ўзбек иккитиллилиги асосида ўнлаб русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча луғатлар, сўзлашгичлар тузилиб нашр этилди (бу даврдаги луғатларда кўпинча «ўзбек» сўзи ўрнида «сарт» сўзи, «ўзбек тили» ибораси ўрнида «сарт тили» ибораси ишлатилган эди)¹.

Ҳаволада кўрсатиб ўтилган луғат ва сўзлашгичлар, асосан, тузувчиларнинг маҳаллий аҳоли билан бевосита алоқаси жараёнида, жонли сўзлашув ва талаффузга асосланиб тузилган ва чор амалдорларининг ўз ҳокимиятини, мустамлакачилик сиёсатини

¹ *Старчевский А.* Спутник русского человека в Средней Азии, заключающий в себе словарь (написанные русскими буквами) языков: I. Тюркского (джагагайского) или узбекского; II. Киргизского (казахского); III. Татарского (казанского и оренбургского); IV. Сартского (городского узбекского) и V. Таджикского. – СПб., 1878. – VI, 64 с., 804 столб; *Ишаев Ш.* Краткий русско-сартовский и сартовско-русский словарь для практического изучения языка местным населением Туркестанского края (В книге только русско-узбекский словарь). – Ташкент, 1880. – 184 с.; *Наливкин В., Наливкина М.* Русско-сартовский и сартовско-русский словарь общеупотребительных слов с приложением краткой грамматики по наречиям Наманганского уезда. Казан, 1884. – 480 с.; *Алексеев З. А.* Фразы на сартовском языке, с русским переводом и транскрипцией, необходимые для всякого живущего в Туркестанском крае при сношениях с сартами. Полезное пособие для хозяев и хозяек, купцов и земледельцев... – Ташкент, 1884. – 323 с.; *Старчевский А.* Переводчик с русского языка на сартовский. – СПб., 1896. – 204 с.; *Старчевский А.* Русский средне- и южно-азиатский проводник-переводчик, заключающий в себе языки: I. Тюркский (кашгарский); II. Джагагайский; III. Узбекский; IV. Таджикский; V. Бутанский; VI. Невари; VII. Непальский... – СПб., 1896. – 376 с.; *Латин С. А.* Карманный русско-узбекский словарь. 4000 слов для обыденного разговора с оседлыми туземцами Туркестанского края, с приложением краткой грамматики узбекского языка. – Самарканд, 1895. – VIII, 106, 56, 2 с. (Изд. 2. – Самарканд, 1899. V, 109, 63, II с.; Изд. 3. – Самарканд, 1907. – V, 114, 63 с.; Изд. 4. – Самарканд, 1914); *Наливкин В. П.* Руководство к практическому изучению сартовского языка с приложением русско-сартовского и сартовско-русского словарей. – Самарканд, 1898. – 333 с. (Изд. 2. Ташкент, 1911. – 332 с.) *Афанасьев Л.* Словарь сартовских слов с главнейшими грамматическими правилами. – Скобелев, 1908. – 207 с. (Изд. 2., дополненное и исправленное. – Самарканд, 1909. – 214 с.); *Сартовский переводчик. Среднеазиатские наречия. Ч. I.* Русско-сартовские разговоры и слова. Составил М. П. Басалов. Исправил В. П. Наливкин. – Ташкент, 1908. – 27 с.; *Ефимов А.* Спутник русского врача по Средней Азии (Средне-азиатские наречия на русском, персидском, сартовском и текинском). – Ташкент, 1909. – 65 с.; *Будзинский Н. С.* Краткая грамматика сартовского языка и русско-сартовский собеседник. – Ташкент, 1910. – 2, 320, 5 с.; *Смоленский Н.* Полный карманный русско-сартовский словарь. – Ташкент, 1912. – 179 с.; *Преображенский М.* Карманный русско-сартовский словарь. Изд. 2. – Ташкент, 1917. – 147 с. ва бошқалар.

янада мустаҳкамлаш, маҳаллий аҳолини тобеликда саклаб туриш каби тор амалиётчилик мақсадларини амалга ошириш учун мўлжалланган эди. Масалан, дастлабки русча-ўзбекча сўзлашгични яратган З. Алексеев ўз китоби сарлавҳасини қўйидагича белгилаган: «Туркистон ўлкасида яшовчи ҳар қандай киши (бу ўринда – рус кишиси) учун сартлар билан мулоқотда зарур бўладиган **сарт тили иборалари**. Хўжайинлар ва бойвучча хонимлар, савдогарлар ва заминдорлар учун... фойдали қўлланма». Мазкур луғат ва сўзлашгичларнинг аксар ҳолларда чор офицерлари, миссионерлар томонидан тузилганлиги ҳам фикримизни маълум даражада тасдиқлайди. Лекин ўз мақсад ва вазифаларига, оғзаки тил ва талаффуз асосида тузилганлиги ва ҳозирги кун нуқтаи назаридан ўта соддалигига қарамай, ушбу даврда тузилган луғат ва сўзлашгичлар кейинги, замонавий русча-ўзбекча луғатлар ва сўзлашгичлар тузиш учун муайян замин яратиб берди. Бу жиҳатдан В. Наливкин ва М. Наливкиналарнинг, С. Лапиннинг бир неча марталаб нашр этилган русча-ўзбекча луғатлари диққатга сазовордир.

Шўро даври рус-ўзбек луғатчилиги катта даврни – XX асрнинг 20-йилларидан то 90-йилларигача бўлган даврни қамраб олади. Бу йиллар мобайнида турли мақсадларни кўзлаган кичик ҳажмли русча-ўзбекча луғатлар билан бирга, катта ҳажмли, фундаментал характердаги академик русча-ўзбекча луғатлар ҳам яратилди. Айни шу нуқтаи назардан ушбу давр луғатларини шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин: а) 1920–1950 йиллар ичида яратилган русча-ўзбекча таржима луғатлари; б) 1950–1990 йиллар ичида яратилган русча-ўзбекча таржима луғатлари.

1920–1950 йиллар мобайнида тузилган русча-ўзбекча луғатлар, сўзлашгичлар¹ кичик ҳажмлилиги, қисқалиги, нисбатан сод-

¹ *Поливанов Е. Д.* Краткий русско-узбекский словарь / Қисқача рус-ўзбек луғати (ўзбекча қисми араб алифбосида). – Ташкент, 1926. – 218, XII с.; *Полный русско-узбекский словарь / Русча-ўзбекча мукамал луғат. Ҳар калиманинг турли маънолари ва рус тилида ишлатилиб турган чет сўзлар тамом кўрсатилган* [С. Раҳмонқулий ва А. Карамнинг «Русско-татарский словарь» китобининг тузатилган ва тўлдирилган 2-нашридан (Козон, 1922) ўзбекчалаштирувчи: Ашурали Зоҳирий]. 2 жилдли. – Тошкент, 1927. – 685, IV б.; *Громатович К. Д.* Русско-узбекский словарь для европейцев, служащих госаппарата УзССР. – Самарканд – Ташкент, 1930. – 240 с.; *Антонов-Саратовский В. П., Раджабаев С.* Русско-узбекский речевой справочник. – М. – Л., 1931. – 56 с.; *Полный*

далиги, иллюстратив материалларининг камлиги билан ажралиб туради. Булар ичида Е. Д. Поливановнинг «Қисқача рус-ўзбек луғат»и, Ашурали Зоҳирий нашр этгирган «Русча-ўзбекча мукам-мал луғат», Т. Н. Қори-Ниёзий ва Н. К. Боровковлар таҳрири остида нашр этилган «Русча-ўзбекча луғат» ўз замонаси талабларига жавоб бера оладиган, бир қадар мукамал луғатлар ҳисобланади.

Иккинчи жаҳон уруши муносабати билан анчагина сустлашиб қолган луғатчилик ишлари 1950 йиллардан яна жонланиб, қисқа вақт ичида бу соҳада улкан ишлар амалга оширилди, катта ҳажмли русча-ўзбекча таржима луғатлари яратилди. Булар: ЎзФА Тил ва адабиёт институтининг етакчи ходимлари томонидан яратилган беш жилдли «Русча-ўзбекча луғат»¹ ҳамда шу институт ходимлари иштирокида яратилган бир жилдли «Русча-ўзбекча луғат» дир² Ушбу луғатлар ҳажм жиҳатидан ўзигача яратилган барча русча-ўзбекча луғатлардан устун туради. Масалан, беш жилдли луғатдан 71500 дан ортик сўз ўрин олган бўлса, бир жилдли луғат 50 000 сўзни қамраб олган. Ўзбек луғатчилигининг муайян босқичида кенг қамровли вазифалар юкланган бир жилдли ва беш жилдли русча-ўзбекча луғатларнинг нашр этилиши қо-

русско-узбекский словарь / Русча-ўзбекча тўла сўзлик. II жилд. П – Я (Тузувчилар: Сахи Раҳматий, Абдулла Қодирий ва Абдулла Саидов). – Тошкент – Қозон, 1934. – 548 б. (Луғатнинг биринчи жилдли номаълум сабабларга кўра нашр этилмай қолган); Русча-ўзбекча луғат. Ҳарбий хизматга қақирилувчилар учун (Русско-узбекский словарь для призывников). – Тошкент, 1940. – 36 б. (2-нашри. – Тошкент, 1941. – 236 б.); Русча-ўзбекча луғат (Русско-узбекский словарь). Проф. Т. Н. Қори-Ниёзий ва проф. А. К. Боровков таҳрири остида. – Тошкент, 1942. – 536 б.; Русча-ўзбекча луғат (Русско-узбекский словарь). Тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактаблар учун (Тузувчилар: В. В. Решетов, Н. Е. Шатога, Б. А. Ильязов, А. Г. Иванов, Г. А. Амиров). – Тошкент, 1942. – 540 б.; Қисқача русча-ўзбекча луғат (Краткий русско-узбекский словарь). Проф. А. К. Боровков таҳрири остида. – Тошкент, 1942. – 443 б.

¹ Русча-ўзбекча луғат (Русско-узбекский словарь). Беш жилдли (Бош муҳаррир: А. К. Боровков). I жилд. А–Ж. Муҳаррирлар: О. У. Усмонов, Р. А. Абдурахмонов. – Тошкент, 1950. – 519 б.; II жилд. З – Л. Муҳаррирлар: О. У. Усмонов, С. А. Ақобиров. – Тошкент, 1953. – 480 б.; III жилд. М – О. Муҳаррирлар: С. А. Ақобиров, С. И. Иброҳимов, З. М. Маъруфов, О. У. Усмонов, Ш. Ш. Шоабдурахмонов. – Тошкент, 1953. – 583 б.; IV жилд. П – Р. Муҳаррирлар: С. А. Ақобиров, З. М. Маъруфов, А. Т. Хўжахонов, Ш. Ш. Шоабдурахмонов. – Тошкент, 1954. – 720 б.; V жилд. С – Я. Муҳаррирлар: С. А. Ақобиров, З. М. Маъруфов, А. Т. Хўжахонов, Ш. Ш. Шоабдурахмонов. – Тошкент, 1955. – 735 б.

² Русско-узбекский словарь / Русча-ўзбекча луғат. Под редакцией Р. Абдурахманова (Составители: А. Азизов, С. Ақобиров, Ф. Алиева, З. Аминов, К. Мухамедов, О. Рахимий, В. Рахимов). – М.: ГИИНС, 1954. – 1046 с.

нуний ва муҳим бир ҳол ҳисобланади. Бу луғатлар Ўзбекистонда рус тилини ўрганишда, таржималарнинг сифатини оширишда катта роль ўйнади ва қарийб ўттиз йил мобайнида шу мақсадлар учун хизмат қилиб келди. Шу билан бирга, ушбу луғатлар ўзбек луғатчилигини янги, юқори поғонага кўтарди.

Кейинги ўнйилликларда ўзбек китобхонларининг рус тили соҳасидаги билими янада ошди, рус ва ўзбек тиллари луғат таркибида сезиларли ўзгаришлар рўй берди. Лексикадаги ўзгаришларни акс эттириш зарурати туфайли, таржимонлар учун амалий, рус тилини ўрганувчилар учун ёрдамчи қўлланма бўла оладиган янги, мукамал русча-ўзбекча луғатга эҳтиёж сезила бошлади. Натижада 1983–1984 йилларда янги, аввалгиларига қараганда анча мукамал икки жилдли «Русча-ўзбекча луғат» майдонга келди¹. Ушбу янги луғатни тузишда беш жилдли ва бир жилдли русча-ўзбекча луғатлар тузиш жараёнида тўпланган бой тажрибадан самарали фойдаланилган. Аммо бу икки жилдли луғат аввалги беш жилдли ёки бир жилдли луғатнинг қайта наشري бўлмай, балки ўз вазифаси, тузилиши, таркиби (унда 67 000 га яқин сўз берилган), манбаларига кўра илгариги луғатлардан катта фарқ қилади.

1950–1990 йиллар оралигида юқоридаги каби катта ҳажмли русча-ўзбекча таржима луғатлари билан бир қаторда турли (асосан, ўқув-таълимий характердаги) мақсадларни кўзлаган бир неча ўнлаб кичик ҳажмли русча-ўзбекча луғатлар ҳам яратилди. Уларнинг асосийлари ҳаволада санаб ўтилади².

¹ Русча-ўзбекча луғат. 2 жилдли / Русско-узбекский словарь в двух томах. I жилд. А–О. – Тошкент, 1983. – 808 б.; II жилд. П–Я. – Тошкент, 1984. – 800 б.

² Қисқача русча-ўзбекча луғат / Карманный русско-узбекский словарь. Тузувчилар: О. А. Азизов, О. У. Усмонов. – Тошкент, 1956. – 504 б.; Азизов О. А., Усмонов О. У. Русча-ўзбекча ён луғат / Карманный русско-узбекский словарь. Қайтадан ишланган 2-нашри. – Тошкент, 1961. – 504 б.; Азизов О. А., Усмонов О. У. Русча-ўзбекча ён луғат / Карманный русско-узбекский словарь. Қайтадан ишланган 3-нашри. – Тошкент, 1964. – 528 б.; Русча-ўзбекча луғат. Етти йиллик ва ўрта мактаблар учун / Русско-узбекский словарь для семилетней и средней школы. Тузувчилар: В. В. Решетов, Н. Е. Шатоги, Б. А. Ильязов, А. Г. Иванов, Г. А. Амиров. – Тошкент, 1957. – 624 б. (Изд. 2, переработанное и дополненное. – Ташкент, 1972. – 623 с.); Частотный русско-узбекский словарь-минимум (Составители: Р. И. Бигаев, Э. Р. Гукасянц, Г. Н. Михайлов и др.). – Ташкент, 1967. – 260 с.; Русско-узбекский разговорник / Русча-ўзбекча сўзлашгич (Составители: З. М. Маъруфов, Г. Н. Михайлов). – Ташкент, 1969. – 80 с. (Изд. 2. – Ташкент, 1987. – 184 с.); Словарь-минимум по русскому языку для 2–8 классов узбекской школы (Составители: В. И. Андриянова, М. А. Батырова, М. Х. Тохтаходжаева, Т. К.

Ўзбекистон мустақиллиги йилларида ҳам ўзбек луғатчилиги соҳасидаги ишлар асло сусайгани йўқ, балки янада авж олди. Лекин мустақиллик йилларида манзара бироз бошқача тус олди. Рус тилини ўрганиш, русча-ўзбекча филологик луғатлар тузиш ишлари бир қадар эътибордан четда қолиши ҳисобига кўплаб шарқ тиллари ва, айниқса, инглиз тили иштирокидаги икки тилли луғатлар тузиш анча ривожланди. Масалан, сўнгги 20 йил ичида турли ҳажмдаги, турли мақсадларга мўлжалланган йигирмадан ортиқ инглизча-ўзбекча, ўзбекча-инглизча луғатлар тузилди. Шунга қарамай, рус тилини ўрганиш, русча-ўзбекча луғатлар тузиш масаласи кун тартибидан тушиб қолгани йўқ, ҳам кичик ҳажмли, ҳам катта ҳажмли русча-ўзбекча луғатларга бўлган эҳтиёж доим сезилиб туради, чунки 1950–1990 йиллар оралиғида яратилган русча-ўзбекча таржима ва ўқув луғатлари ҳозирги кунда топилиши қийин, улар кутубхоналардагина сақланади. Мустақиллик йилларида Т. Алиқулов ҳамда М. Абдурахимовларнинг бир неча қайта турли вариантларда нашр этилган русча-ўзбекча луғатларини¹ ҳисобга олмаганда, бу соҳада бирон-бир салмоқли луғат яратилгани йўқ. Шу муносабат билан, мавжуд талаб

Петрова, М. А. Хегай). – Ташкент, 1971. – 144 с. (Изд. 2. Ташкент, 1972. – 160 с.); Русско-узбекский тематический словарь (Составители: А. Н. Тихонов, Н. Т. Хатамов, С. А. Емельянова, М. Ю. Тихонова). – Ташкент, 1975. – 519 с. (Изд. 2. – Ташкент, 1979. – 519 с.); Русско-узбекский учебный словарь. 4000 наиболее употребительных слов русского языка. Под редакцией Н. М. Шанского. – Ташкент, 1980. – 304 с.; Ўзбекча-русча, русча-ўзбекча мактаб луғати. Рус мактабларининг 3–10 синфлари учун (Ўзбекско-русский, русско-узбекский школьный словарь). Тузувчилар: Х. Асалов, Р. Йўлдошев. – Тошкент, 1981. – 208 бет; *Коблов К. С., Далимов А. К.* Мы разговариваем по-русски. Краткий русско-узбекский разговорник для младшего школьного возраста. – Ташкент, 1982. – 110 с.; Русско-узбекский учебный словарь / Русча-ўзбекча ўқув луғати (Составители: С. М. Халдарова, Р. Данияров, А. А. Усманова). – Ташкент, 1984. – 326 с.; *Азизов А.* Русско-узбекский краткий словарь / Русча-ўзбекча қисқа луғат. – Тошкент, 1989. – 512 бет (Ушбу луғат аслида О. А. Азизов ва О. У. Усмоновларнинг «Русча-ўзбекча ён луғат»нинг қайта ишланган 4-нашри бўлиши керак эди, лекин негадир иккинчи тузувчининг номи кўрсатилмай нашр этилган).

¹ *Алиқулов Т.* Русча-ўзбекча луғат / Русско-узбекский словарь. – Тошкент, 1993. – 304 б. (2-нашр. – Тошкент, 2007. – 352 б.); *Абдурахимов М.* Узбекский-русский и русско-узбекский словарь / Ўзбекча-русча ва русча-ўзбекча луғат. – Тошкент, 2008. – 644 б.; *Абдурахимов М.* Узбекский-русский и русско-узбекский словарь / O‘zbekcha-ruscha va ruscha-o‘zbekcha lug‘at. Toshkent. 2008. – 636 б.; *Абдурахимов М.* Русско-узбекский и узбекско-русский словарь / Ruscha-o‘zbekcha va o‘zbekcha-ruscha lug‘at. – Toshkent. 2008. – 408 б.

ва эҳтиёжларни ҳисобга олиб, ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти ҳамда «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти 1983–1984 йилларда чоп этилган икки жилдли «Русча-ўзбекча луғат»ни қайта ишлаб нашр этиш бўйича ҳамкорлик олиб бордилар. Ниҳоят, 2013 йилда луғат тўлдирилган ва тузатилган, шўро мафкурасидан «тозаланган» ҳолда тўлиқ таҳрир қилиниб нашр этилди ва бу соҳадаги бўшлиқ бир қадар тўлдирилди.

Янгидан нашр этиш режалаштирилган икки жилдли луғатнинг таҳрири учун масъул муҳаррир этиб ЎЗР Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг етакчи илмий ходими, филология фанлари номзоди А. П. Мадвалиев белгиланди. А. П. Мадвалиев икки йил мобайнида масъул муҳаррир ва тузувчи сифатида катта илмий-таҳририй ишларни амалга оширди. Чунончи:

– луғатнинг биринчи нашри «Сўзбоши»сидан фойдаланган ҳолда янги нашр учун «Сўзбоши» ёзилди;

– луғатдан фойдаланиш қисмига, таҳрир жараёнида амалга оширилган ишлардан келиб чиққан ҳолда айрим ўзгартиришлар киритилди;

– шўро даврида тузум тақозоси билан ва шўро мафкураси нуқтаи назаридан бир томонлама, ноҳолис изоҳланган бир қанча сўзлар, хусусан, ижтимоий-сиёсий, диний-фалсафий, тарихий, иқтисодий терминлар энг сўнгги манбаларга таянган, уларга қиёсланган ҳолда қайтадан ҳолисона изоҳланди;

– луғатни шўро мафкурасини акс эттирувчи сўз ва иллюстратив материаллардан «тозалаш» зарурати муносабати билан (зеро, луғатни мафкурасизлантириш ушбу нашрнинг асосий мақсадларидан бири эди) луғатдан кўплаб луғат мақолалари ва уларга берилган мисоллар чиқарилди, уларнинг ўрнига сўнгги йилларда ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий соҳаларда пайдо бўлган янги тушунчаларни номловчи, рус тили луғатларидан барқарор ўрин олган тил бирликлари киритилди, шунингдек, мавжуд сўз ва терминлар янги маънолар билан бойитилди;

– ҳозирги ўзбек тилида аниқ муқобили бўла туриб ўринсиз қўлланиб келаётган бир қатор русча ва байналмилал сўзлар мам-

лакатимиздаги ҳозирги тил сиёсати талаблари ва тил амалиётидан келиб чиққан ҳолда ўзбек тилида аввалдан мавжуд бўлган тегишли тил бирликлари билан алмаштирилди (мас., *автор* > *муаллиф*, *группа* > *гурӯҳ*, *каникул*, *отпуск* > *таътил*, *коллектив*, *команда* > *жасоа*, *музыка* > *мусиқа*, *область* > *вилоят*, *процесс* > *жараён*, *ревизия* > *тафтиш*, *экономика* > *иқтисодиёт* каби 50 дан ортиқ сўз).

– ҳозирги имло амалиётидан келиб чиққан ҳолда айрим сўзларнинг ёзилишига аниқликлар киритилди.

Умуман, янги нашрда қуйидагича миқдорий ўзгартишлар амалга оширилди: аввалги нашрдаги 8800 дан ортиқ луғат мақолалари (айрим эскирган сўзлар; миллат, халқ, элатларга мансуб ҳар иккала жинсдаги шахслар номлари; эркак жинсини англагувчи шахс номларидан ҳосил қилинган, аёл жинсидаги шахсларни англатадиган номлар; тугалланмаган феъл шаклларини ифодаловчи сўзлар ва б.) янги луғатда алоҳида луғат мақоласи сифатида берилмади, шунингдек, 1330 та иллюстратив мисол ҳам чиқариб ташланди. Бунинг эвазига луғатга янгидан 3460 та луғат мақоласи ҳамда 4000 дан ортиқ иллюстратив мисол киритилди. Бундан ташқари, мавжуд сўзларнинг 1060 та янги маъноси қайд этилди, 1070 та сўз янгидан изоҳланди, 7000 га яқин луғат мақоласи жиддий таҳрир қилинди; шунингдек, иллюстратив мисоллар ҳам анча кўпайтирилди, аввалги нашрдаги 92516 та ўрнига янги нашрда 95 236 та иллюстратив мисол берилди.

Хуллас, ушбу икки жилдли «Русча-ўзбекча луғат»дан 59 140 сўз ўрин олган (1-жилдда 31 146, 2-жилдда 27 994 сўз берилган).

Луғатни замонавийлаштиришда, асосан, қуйидаги манбалардан фойдаланилди: *Словарь русского языка в четырёх томах* (2-е издание, исправленное и дополненное). – Москва, 1981–1984; *Ожегов С. И. и Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка* (4-е издание, дополненное). – Москва, 1999, 2008; *Новые слова и значения. Словарь-справочник. Под редакцией Н. З. Котеловой.* – Москва, 1984; *Толковый словарь русского языка конца XX века.* – СПб., 1998; *Новейший словарь иностранных слов и выражений.* – Минск, 2003; *Большой иллюстрированный словарь иностранных слов.* – Москва, 2004; *Словарь правильной русской речи.* – Москва, 2004; *Новый словарь иностранных слов* (2-е из-

дание). – Ростов-на-Дону, 2006; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1–12-жилдлар. – Тошкент, 2000 – 2006; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1–5-жилдлар.

Шундай қилиб, 2013 йилда «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриётида чоп этилган янги икки жилдли луғат кенг китобхонлар оммасига ва, аввало, рус тилини ўрганувчиларга мўлжалланган. У таржимонлар ва нашриётларнинг муҳаррирлари, матбуот, радио ва телевидение ходимлари учун ҳам муҳим қўлланма бўлиб қолади.

Ўзбек луғатчилиги тарихида яратилган барча русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча луғатларни батафсил, чуқур таҳлил ва тадқиқ этиш бир мақола доирасида ҳал қилинадиган масала эмас, бу нарса теран тадқиқотларни талаб қилади. Шунинг учун ҳам биз бу мақолада фақат русча-ўзбекча луғатларнинг яратилиш тарихига бир назар ташладик, холос.

ЎЗБЕКЧА-РУСЧА ЛУҒАТЧИЛИК ТАРИХИ

Луғатлар маънавий маданият соҳасида муҳим ўрин эгаллаб, жамиятнинг маълум даврда эришган билимларини акс эттиради. Улар ўқувчига муайян ҳодиса ҳақида маълумот бериш, уни ўз ва ўзга тиллардаги сўзлар билан таништириш, тилни, унинг луғат таркибини такомиллаштириш ва тартибга солиш каби бир қатор ижтимоий вазифаларни бажаради.

Луғат тузиш ишлари жуда қадимги даврлардан бошланган. Дастлаб универсал характерга эга бўлган луғатлар тарихий таракқиёт давомида ўз мақсад ва вазифаларининг ўзгара ва такомиллаша бориши натижасида бугунги кунга келиб бир неча ўн турга бўлинади¹. Ҳозирги кунда кенг тарқалган лингвистик (филологик) луғатларнинг асосий мақсади тил бирлиги ҳисобланган

¹ Луғатлар ва уларнинг турлари ҳақида қаранг: *Акобиров С.* Нутқ маданияти ва норматив луғат. – Тошкент, 1977; *Миртожиев М.* Лексикография // Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент, 1981. – Б. 293–312; *Мадвалиев А.* Луғат ва луғат гурлари хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2008, 1-сон. – Б. 60–64; *Мадвалиев А.* Ўзбек лексикографияси тарихидан (кўлөзма луғатлар) // Ўзбек тили ва адабиёти, 2008, 2-сон. – Б. 37–41; *Мадвалиев А.* Ўзбек лексикографияси тарихидан (босма луғатлар) // Ўзбек тили ва адабиёти, 2008, 3-сон. – Б. 31–36.

сўзнинг маъноларини, турли лисоний хусусиятларини очиб беришдан иборат. Лингвистик луғат турларидан бири – бир тилга мансуб луғавий бирликларни бошқа тилга ўгириб берувчи таржима луғатлари ўзбек лексикографиясида кенг тарқалган, қадимдан ривожланиб келаётган луғат туридир.

Ўзбек луғатчилиги тарихи, шунингдек, бошқа туркийзабон халқлар лексикографияси ҳам машҳур аллома Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридан бошланган, деб айтиш мумкин. Агар ўзбек луғатчилиги ибтидосини «Девону луғотит турк» асаридан ҳисобласак, унинг 950 йилга яқин тарихга эга эканлиги маълум бўлади. XI асрдан то XX асрнинг 80-йилларигача (2 жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» тузилгунча) бўлган бутун давр мобайнида асосан икки тилли луғатчилик танҳо устунлик қилиб келганини кўрамиз. Маҳмуд Қошғарийнинг зикр этилган асари ҳам туркий сўзларни араб тилида изоҳлаш асосида юзага келган умумтуркийча-арабча луғатдир. Алишер Навоий замонаси ва ундан кейинги асрларда яратилган аксар эски ўзбек тили луғатлари ҳам икки тилли луғатлар бўлиб, ўзбекча (ўтмиш даврлар атамаси бўйича «туркий», «чиғатой») тил бирликларини араб, форс ҳамда усмонли турк тилларига таржима қилиш ва изоҳлаш асосида тузилган. Туркистонни чор Россияси босиб олгандан кейин ҳамда шўролар даврида яратилган деярли барча луғатлар ҳам икки ва кўп тилли луғатлардир.

XIX аср охири ва XX асрда рус, инглиз, немис, француз, испан, хитой, япон, корейс тиллари иштирокида тузилган икки тилли луғатлар ҳам пайдо бўлди.

Ўзбек луғатчилиги тарихида яратилган юқоридаги каби икки тилли луғатлар ичида рус-ўзбек ёки ўзбек-рус иккитиллилигига асосланиб яратилган таржима луғатлари кўпчиликни ташкил этади. Чунончи, яратилган ўзбекча-русча луғатларни шартли равишда уч даврга бўлиш мумкин:

1. Чор Россияси даврида яратилган ўзбекча-русча луғатлар.
2. Шўролар даврида яратилган ўзбекча-русча таржима луғатлари.
3. Ўзбекистон мустақиллиги йилларида яратилган ўзбекча-русча луғатлар.

XIX асрнинг сўнги чораги ва XX асрнинг дастлабки йигирма йили мобайнида, яъни Туркистон чор Россияси мустамлакасига айлантирилган йилларда турли сабаб ва эҳтиёжлар, давр тақозоси билан ўзбек-рус иккитиллиги асосида ўнлаб русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча луғатлар, сўзлашгичлар тузилиб нашр этилган бўлса-да, улар ичида ўзбекча-русча луғатлар у қадар кўп эмас. Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, бу даврдаги луғатларда кўпинча «ўзбек» сўзи ўрнида «сарт» сўзи, «ўзбек тили» ибораси ўрнида «сарт тили» ибораси ишлатилган. Тарихнавис Б. В. Луниннинг ёзишича, «Туркистон Россияга қўшиб олинганидан сўнг чор маъмурияти томонидан расмий равишда ўтроқ шаҳар аҳолисига нисбатан «сарт» номи, ярим кўчманчи ўзбек уруғларига нисбатан «ўзбек» атамаси қабул қилинган эди. Лекин амалда бу номларнинг бири ўрнига иккинчиси қўлланаверган»¹.

Бу даврда қуйидаги ўзбекча-русча луғатлар яратилган:

1. 1873 йилда нашр этилган «Туркистон ўлкаси статистикаси учун материаллар» китобига илова қилинган «Матбуотда учровчи айрим ўзбекча ва тожикча сўзларнинг изоҳи»ни, гарчи кичик ҳажмда бўлса ҳам, дастлабки ўзбекча-русча луғат деб ҳисоблаш мумкин². Бу рўйхатда ўзбек ва тожик тилларида тенг даражада қўлланувчи, асосан ижтимоий-сиёсий соҳага оид 336 та сўз рус графикасида (шакли, бинобарин, талаффузи ниҳоятда бузилган ҳолда) берилиб, рус тилида изоҳланган.

2. А. Старчевский томонидан 1878 йилда нашр этилган ва 5 та мустақил икки тилли луғатни қамраб олган «Рус кишисининг Ўрта Осиёдаги ҳамроҳи» деб номланган китоб ўзбекча-русча луғатчилик соҳасидаги дастлабки йирик ишдир³. Муаллиф китобда ўзбеклар тилини сунъий равишда иккига ажратиб, қипчок элементли ярим кўчманчи ўзбеклар учун туркийча (чиғатой-

¹ Лунин Б. В. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. – Ташкент, 1958. – С. 262.

² Объяснение некоторых, встречающихся в печати, слов из языков узбекского и таджикского // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. вып. 2. – С. -Петербург, 1893. – С. 565–573.

³ Старчевский А. Спутник русского человека в Средней Азии, заключающий в себе словари (написанные русскими буквами) языков: I Тюркского (джагатайского) или узбекского; II. Киргизского (казахского); III. Татарского (казанского и оренбургского); IV. Сартского (городского узбекского) и V. Таджикского. – Санкт-Петербург, 1878. – VI, 64 с., 804 столбцов.

ча)-русча луғат, шаҳар аҳолисидан иборат ўзбеклар учун сартча-русча луғат тузган. Китобнинг «Туркийча-русча луғат» қисмида 8455 та луғавий бирлик ва 980 та кўшимча иллюстрация рус тилига таржима қилинган. «Сартча-русча луғат»да эса бу нисбат 2745 ва 28 тани ташкил этади. Бу луғатларнинг асосий мақсади Туркистонда истило ва мустамлакачилик сиёсати туфайли тобора кўпайиб бораётган русийзабон аҳолининг маҳаллий миллатлар тилини тезроқ ўзлаштириши ва шу йўл билан мустамлакачиликни янада мустаҳкамлашга хизмат қилишдир.

3. 1884 йилда нашр этилган, 480 бетдан иборат «Русча-сартча ва сартча-русча луғат» ўзбек тилининг Наманган шевалари оғзаки материаллари асосида тузилган бўлиб, унинг русча-сартча қисми В. Наливкин томонидан, сартча-русча қисми эса унинг турмуш ўртоғи М. Наливкина томонидан тузилган¹. Ҳар иккала луғатнинг сартча (ўзбекча) қисми араб алифбосида берилган. Ушбу луғатда асосан Наманган шеваларига оид энг кўп қўлланивчи ўзбекча сўзлар келтирилган. Чунончи, унинг русча-сартча қисмида 8400 дан ортиқ сўз, сартча-русча қисми сўзлигида эса 4200 дан ортиқ сўз қамраб олинган.

4. Наливкин мазкур луғат ва унга илова қилинган Андижон лаҳжаси грамматикаси тажрибаларидан келиб чиқиб, ўзбек тилини мустақил ўрганувчилар учун «Сарт тилини амалий ўрганиш учун қўлланма» яратади (1898) ва унга қисқача русча-сартча ва сартча-русча луғатлар илова қилади². Қўлланманинг 193–258-бетларида келтирилган «Русча-сартча луғат» 2200 тага яқин бош сўзни, 261–331-бетларида келтирган «Сартча-русча луғат» эса 800 тадан ортиқ сўзни қамраб олган. Ушбу қўлланманинг 1911 йилдаги нашри деярли ўзгаришсиз чоп этилган.

5. 1912 йили В. Наливкиннинг яна бир «Русча-сартча ва сартча-русча луғат»и нашр этилди³. 145 бетдан иборат, алоҳида нашр

¹ *Наливкин В., Наливкина М.* Русско-сартовский и сартовско-русский словарь общепотребительных слов с приложением краткой грамматики по наречиям Наманганского уезда. – Казань, 1884. 480 с.

² *Наливкин В. П.* Руководство к практическому изучению сартовского языка с приложением русско-сартовского и сартовско-русского словарей. – Самарканд, 1898. 330 с. (2-е издание, – Ташкент, 1911. – 332 с.)

³ *Наливкин В. П.* Русско-сартовский и сартовско-русский словарь. – Ташкент, 1912. – 145 с.

этилган ушбу луғат юқорида зикр этилган қўлланмага илова қилинган луғатнинг айна ўзи бўлиб, сўзлар миқдори ҳам айнан бир хилдир.

Кўриб ўтилган луғатлар, асосан, тузувчиларнинг маҳаллий аҳоли билан бевосита алоқаси жараёнида, жонли сўзлашув ва талаффузга асосланиб тузилган ва чор амалдорларининг ўз ҳоқимиятини, мустамлакачилик сиёсатини янада мустаҳкамлаш, маҳаллий аҳолини тобеликда сақлаб туриш каби тор амалиётчилик мақсадларини амалга ошириш учун мўлжалланган эди. Масалан, дастлабки сартча (ўзбекча)-русча, туркийча-русча луғатларни яратган А. Старчевский ўз китобининг мақсад ва мўлжалини куйидагича изоҳлайди: «Биз Ўрта Осиёнинг ғарбий қисмини эгаллаганимизга деярли 12 йил бўлганига ва муттасил олға ҳаракат қилаётганимизга ҳамда у ердаги бир неча миллатдан иборат мусулмон аҳолиси орасида аллақачон минглаб рус кишилари борлиги, Туркистон ўлкасига ҳар йили маҳаллий тилларни билмайдиган кўплаб ҳарбий амалдорлар, руҳонийлар, савдогарлар, фабрикант ва саноатчилар юборилаётганига қарамай, бизда ҳозиргача бу ўлкага келаётганлар учун биронта сўзлашув китоби, биронта қўлланма мавжуд эмас. Ерли халқ орасида яшаб туриб, атрофингдаги одамлар нима ҳақда гапираётгани ҳақида биронта ҳам сўзни тушунмаслик ачинарли ҳолдир... Рус кишисига, у ким ва қандай амалда бўлмасин, бизнинг Туркистонимизда ва унга қўшни мамлакатларда амалда бўлган тиллар билан танишиш имконини яратиш мақсадида ҳижжа-лаб материал тўпладик ва шу тилларнинг бир қадар тўлиқроқ луғатларини туздик»¹.

Мазкур луғатларнинг аксар ҳолларда чор офицерлари, миссионерлар томонидан тузилганлиги ҳам фикримизни маълум даражада тасдиқлайди. Лекин ўз мақсад ва вазифаларига, оғзаки тил ва талаффуз асосида тузилганлиги ва ҳозирги кун нуқтаи назаридан ўта соддалигига қарамай, ушбу даврда тузилган луғат ва сўзлашгичлар кейинги, замонавий ўзбекча-русча луғатлар ва сўзлашгичлар тузиш учун муайян замин яратиб берди. Бу жиҳатдан В. Наливкин ва М. Наливкиналарнинг бир неча марталаб

¹ *Старчевский А.* Спутник русского человека в Средней Азии... С. 1–2.

нашр этилган ўзбекча-русча ва русча-ўзбекча луғатлари диққатга сазовордир.

Шўро даври ўзбекча-русча луғатчилиги катта даврни – ХХ асрнинг 20-йилларидан то 90-йилларигача бўлган даврни қамраб олади. Бу йиллар мобайнида турли мақсадларни кўзлаган кичик ҳажмли ўзбекча-русча луғатлар билан бирга, катта ҳажмли, фундаментал характердаги академик ўзбекча-русча луғатлар ҳам яратилди.

1920–1950 йиллар мобайнида тузилган ўзбекча-русча луғатлар кичик ҳажмлилиги, қисқалиги, нисбатан соддалиги, иллюстратив материалларининг камлиги билан ажралиб туради. Масалан, бу даврда яратилган дастлабки ўзбекча-русча луғат Н. Г. Брилевнинг 1925 йилда нашр этилган «Ўзбекча-русча луғат»и бўлиб, у ўша даврда мактабларда ўқитиладиган Шокиржон Раҳимийнинг «Катталар йўлдоши» дарслиги материаллари асосида, унга илова тарзида тузилган¹. Луғат муаллифи ўша даврда янги имло (ислоҳ қилинган ўзбек-араб алифбоси) асосида тузилган бирон-бир ўзбекча-русча луғатнинг йўқлиги европаликларнинг ўзбек тилини ўрганишини ниҳоятда қийинлаштирганини, шу боис бу жараёни енгиллаштириш учун ушбу луғатни тузишни ўз зиммасига олганлигини таъкидлайди. Демак, луғатнинг ўзбекча қисми ислоҳ қилинган араб алифбосида бўлиб, унда 1350 та сўз араб алифбоси бўйича эмас, балки мазкур дарсликнинг бўлим ва бобларига мувофиқ тарзда жойлаштирилган.

1924–1925 йиллар даврий матбуоти ва 1924–1926 йилларда нашр этилган бадий адабиёт материалларига, яъни ўзбек адабий тилига асосланиб тузилган дастлабки ўзбекча-русча луғат К. Юдахиннинг «Қисқача ўзбек-рус луғати»дир². Луғат 10620 сўз ва 3000 дан ортиқ иллюстратив материалдан иборат бўлиб, унинг ўзбекча қисми ислоҳ қилинган араб алифбосида берилган. Луғатда ўзбекча ва умумтуркий сўзлардан ташқари барча ўзлашма сўзларнинг қайси тилга мансублиги **а** (арабча), **п** (форсча), **р**

¹ Брилев Н. Г. Узбекско-русский словарь. К учебнику Шакирджана Рахими «Катталар юлдаши» // Шокиржон Раҳимийнинг «Катталарга ўқиш дарслиги» учун: Русча-ўзбекча луғат. – Москва, 1925. – 64 с.

² Юдахин К. Қисқача ўзбек-рус луғати // Краткий узбекско-русский словарь. – Ташкент: Средазнига, 1927. – 816 бет.

(русча ва рус тили орқали кириб келган) ҳарфлари билан, шу тиллар материаллари қўшилишидан ҳосил бўлган ясама сўзлар **ану** (арабча + форсча + ўзбекча), **ру** (русча + ўзбекча), **пу** (форсча + ўзбекча), **уп** (ўзбекча + форсча) тарзида кўрсатилган.

1930 йили М. Богданованинг «Ўзбекча-русча чўнтак луғати» нашр этилди¹. Саҳифалари 12–9 см бўлган бу жажжи луғатда газета ва бадиий адабиёт материалларидан танлаб олинган 3915 та луғавий бирлик (сўз, қўшма ёки жуфт сўз, баъзан сўзнинг фонетик варианты) ва уларнинг русча муқобил маънолари келтирилган. Луғат олдидан мустақил сўз туркумларининг ясалишини акс эттирувчи 5 та жадвал берилган. Луғатнинг ўзбекча қисми ўзбек-лотин алифбосида бўлиб, унда К. К. Юдахин ва Е. Д. Поливановлар луғатларидан унумли фойдаланилган.

Шу йили К. Д. Громатовичнинг «Асосий ўзбек тили дарслиги»нинг 2-нашри босмадан чиқди². Дарсликка «Русча-ўзбекча луғат» (353–399-бетлар) ва «Ўзбекча-русча луғат» (400–434-бетлар) илова қилинган. Русча-ўзбекча луғатда 2090 та сўз ва 710 та сўз бирикмаси, ўзбекча-русча луғатда эса 2475 та сўз ва 170 та сўз бирикмаси берилган Ушбу дарслик ва луғатлар европалик амалдорларнинг ўзбек тилини осон ўзлаштиришларига ёрдам бериш мақсадида тузилган.

1931 йилда Умар Аҳмаджонов ва Бурҳон Илёзовларнинг «Ўзбекча-русча луғат»и нашрдан чиқди³. Ушбу луғат асосан К. Юдахиннинг «Қисқача ўзбек-рус луғати»дан кенг фойдаланган ҳолда тузилган бўлиб, ўша давр маданий ҳаётининг муҳим ютуқларидан бири ҳисобланади. Унинг муҳимлигини ўша давр ўлчами билангина белгилаш мумкин. Луғат нашр қилинган пайтда лотин ёзувига эндигина ўтилган, бунинг устига бу соҳада етук миллий мутахассислар ҳам кам эди. Бу ҳолат луғат имлосига кучли таъсир кўрсатган: унинг ўзбекча қисми имло хатоларига тўлиб кетган, буни луғат сўнгида 9 бет қилиб берилган энг муҳим матбаа хатолари рўйхати ҳам тасдиқлайди. Луғатда 10052 луғат мақола-

¹ Богданова М. Карманный узбекско-русский словарь. – Ташкент, 1930. – 246 с.

² Громатович К. Д. Основной учебник узбекского языка. Для курсов взрослых европейцев, служащих в госаппарате УзССР. 2-изд. – Ташкент-Самарканд, 1930. – 448 с.

³ Ахмаджонов У. Илзов В. Ozbekca-rusca lug'at // Ахмеджанов У., Ильязов Б., Узбекско-русский словарь. – Ташкент: Oznash, 1931. – 430 бет.

си берилиб, улар орасида 80 тага яқин атоқли отлар (асосан, топонимлар ва антропонимлар) ҳам бор. Луғат мақолаларига 2312 та иллюстратив материал (сўз бирикмалари, баъзан гап тарзида) берилган. Ўзлашма сўзларнинг қайси тилга мансублиги қавс ичида кўрсатилган.

В. В. Решетовнинг «Қисқача ўзбекча-русча луғат»и¹ 1936 йилда нашр этилган бўлиб, ўша давр газета лексикасини ўзида акс эттиради. Ушбу китобда асосий луғат қисмидан (5–112-бетлар) ташқари бир қатор грамматик маълумотлар: турланиш, тусланиш жадваллари, ёрдамчи феъллар, ясовчи кўшимчалар, синтаксис ҳақида маълумотлар ҳам (113–176-бетлар) берилган. Муаллиф газета тилида қандай сўз учраса, ҳаммасини луғатга киритаверган. Луғатдаги 7250 тадан ортиқ луғавий бирлик ичида шахслар, ташкилотлар, мамлакатлар номлари, турли типдаги қисқартмалар ҳам берилган (улар 170 тадан ортиқ). Бундан ташқари, рус тилидан бевосита ўзбек тилига кириб келган ва таржима этилмаган, шу билан бирга ҳали ўзлашиб улгурмаган бир қатор сўзлар учрайдики, бу ҳол, биринчидан, луғат ҳажмини сунъий равишда оширишга хизмат қилган, иккинчидан, уларнинг мавжудлиги луғат номига мос келмайди ва, табиийки, луғатнинг сифатига салбий таъсир кўрсатади. В. В. Решетовнинг бу луғати К. К. Юдахиннинг юқорида кўриб ўтилган луғатига баъзи жиҳатлардан ўхшаса-да, сифат жиҳатдан ер билан осмонча фарқ қилади. Ундан қарийб 10 йил олдин нашр этилган К. Юдахин луғати ўз номи ва мақсадига тўлиқ мувофиқ келади.

Иттифоқ Фанлар академияси Ўзбекистон филиали Тил, адабиёт ва тарих институтининг бир гуруҳ ходимлари (асосан И. А. Киссен, К. С. Коблов ва бошқалар) 1941 йилда проф. А. К. Боровков раҳбарлигида аввал нашр этилган ўзбекча-русча луғатлар ҳамда Институт картотекасидан фойдаланиб, «Ўзбекча-русча луғат» тузиб нашр эттирадилар². Ушбу луғат ҳозирги ўзбек адабий ва сўзлашув тилидаги 17000 га яқин сўз, шунингдек, кенг тарқалган ибораларни қамраб олган. Луғат янгидан жорий

¹ *Resetov V. Qisqaca ozbekca-rusca lug'at // Решетов В. Краткий узбекско-русский словарь. – Тошкент: Ozdavnashr, 1936. – 176 bet.*

² *Узбекско-русский словарь // Ўзбекча-русча луғат (проф. Т. Н. Қориниёзов ва проф. А. К. Боровков таҳрири остида). – Тошкент, 1941. – VIII, 736 устун.*

этилган ўзбек-кирилл ёзувида тайёрланган бўлиб, у биринчи навбатда ўзбек тилини ўрганувчилар учун мўлжалланган бўлса-да, ундан рус тилини ўрганиш истагида бўлганлар ҳам фойдаланишлари учун у ёки бу русча сўзнинг маъносини аниқлаштирувчи айрим тушунтиришлар ва шартли белгилар ҳам қўлланган. Умуман, луғатда 16500дан ортиқ сўз ва 9250 га яқин иллюстратив материал берилган. Улар ҳар бетда икки устундан жойлаштирилган, устунлар эса алоҳида-алоҳида рақамланган.

Тил, адабиёт ва тарих институтининг илмий ходимлари И. А. Киссен ва К. С. Кобловлар Р. С. Бадалов билан ҳамкорликда ва проф. А. К. Боровков таҳрири остида «Қисқача ўзбекча-русча луғат» яратдилар ва 1942 йилда нашр эттирдилар¹. Даврий матбуот лексикасидан кенг фойдаланилган ушбу луғатда 9000 дан ортиқ сўз ва 2400 га яқин иллюстратив материал (сўз бирикмалари, фразеологизмлар, мақоллар) қамраб олинган. Луғат ҳам рус тилини ўрганувчилар, ҳам ўзбек тилини ўрганувчилар учун мўлжалланган.

Ўтган асрнинг 50-йилларида ўрта мактаб ўқитувчилари ва ўқувчилари учун бир неча кичик ҳажмли ўзбекча-русча луғатлар яратилган бўлиб, улардан ҳажман салмоқлироғи А. А. Клименконинг «Ўзбек тилидан луғат-минимум» қўлланмасидир². Бу луғат-минимум Ўзбекистондаги рус мактаблари учун ўзбек тили дастурининг сифатини ошириш, камчилигини тўлдириш мақсадида тузилган ва унда ҳозирги ўзбек адабий ва сўзлашув тилидаги 5600 тага яқин фаол сўз қамраб олинган. Бу китобда ўзбекча-русча луғатдан (6–158-бетлар) ташқари ундаги сўзлар доирасида тузилган қисқача русча-ўзбекча луғат ҳам (159–220-бетлар) берилган.

50-йилларгача тузилган икки тилли луғатлар, хусусан, ўзбекча-русча луғатлар, уларни тузиш бўйича орттирилган бой тажриба, беш жилдли ва бир жилдли катта русча-ўзбекча луғатларнинг нашр этилиши ҳамда ўзбек тилининг кўп жилдли изоҳли луғатини, Алишер Навоий асарлари тилининг катта ҳажмли изоҳли луғатини тузишга киришиш муносабати билан Институтда тўпланган салмоқли картотека фонди катта ҳажмдаги ўзбекча-русча луғат

¹ Қисқача ўзбекча-русча луғат // Краткий узбекско-русский словарь. – Тошкент, 1942. – 472 бет.

² Клименко А. А. Словарь-минимум по узбекскому языку. – Ташкент, 1950. – 220 с.

яратиш учун замин яратди. Б. Илёзовнинг хабар беришича, катта ҳажмли ўзбекча-русча луғат яратиш бўйича ишлар 1940 йилдаёқ бошланган¹. Луғат тузиш ишлари анча давом этиб, ниҳоят, 1959 йилда Москвадаги Хорижий ва миллий луғатлар давлат нашриётида (ГИИНС) 40 000 дан ортиқ сўзни камраб олган катта «Ўзбекча-русча луғат» нашр этилди². Ушбу луғат ўзидан олдин чоп этилган луғатлардан луғавий материалнинг ҳажми, шунингдек, ҳар бир сўзга берилган изоҳнинг мукамаллиги билан катта фарқ қилади. Луғатда ўша йиллар ўзбек адабий тилининг сўз бойлигини, унинг бой фразеологияси, иборалари, мақол ва маталларини мумкин қадар тўлиқ акс эттиришга ҳаракат қилинган.

Шуни ҳам айтиш керакки, бу луғатда ва, умуман, Шўро даврида яратилган барча русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча луғатларда «шўровий лексика» биринчи ўринда туради. Муаллифлар коммунистик ғоя ва шўро мафкурасини акс эттирувчи сўз, сўз бирикмаси, ҳатто гапларни (албатта. муайян сўз учун далилловчи мисол сифатида) имкон қадар луғатга киритишга ҳаракат қилишган ёки шундай қилишга мажбур бўлишган. Дарвоқе, ўша даврдаги катта луғатларнинг сўзликлари Москва билан келишилган ҳолда тасдиқланган. Шундай бўлса-да, ўша даврларнинг таниқли луғатчилари бўлган С. Ақобиров, З. Маъруфов, А. Хўжахоновлар таҳрири остида нашр этилган ушбу луғат ўзидан кейин яратилган ўзбекча-русча ва русча-ўзбекча луғатлар, 2 жилдли ва 5 жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» учун муҳим манба бўлди, ҳалигача мутахассислар ва таржимонлар учун хизмат қилиб келмоқда.

Ушбу луғатга проф. А. К. Боровков томонидан ёзилган «Краткий очерк грамматики узбекского языка» («Ўзбек тили грамматикасининг қисқача очерки») ҳамда луғатдаги ўзбекча сўзларнинг араб ёзувидаги рўйхатидан иборат «Арабча очқич» илова қилинган.

Ушбу луғат 1988 йилда тузатилган, тўлдирилган ҳолда қайта нашр этилади³. Унга С. Ақобиров ва Г. Михайловлар муҳаррирлик қилишган. Луғатда 50 000 га яқин сўз ва ибора берилган.

¹ Ильязов Б. Новые словари // Известия УзФАН СССР, 1940, № 11. – С. 70–71.

² Узбекско-русский словарь (Ўзбекча-русча луғат). – М.: ГИИНС, 1959. – 840 с.

³ Ўзбекча-русча луғат. (С. Ф. Ақобиров ва Г. Н. Михайлов таҳрири остида). – Тошкент: ЎзСЭ Бош редакцияси, 1988. – 726 бет.

Луғат сўзбошисида унинг 1959 йилги луғатдан фарқлари куйидагича кўрсатилади: «Мазкур луғат 1981–1985 йиллар мобайнида аввалги «Ўзбекча-русча луғат» асосида яратилди. Луғат устида олиб борилган ишлар асосан аввалги луғатни янги мақолалар, янги сўз ва маънолар, фразеологик бирликлар ва иллюстратив мисоллар ҳисобига бойитишдан иборат бўлди. Эскирган, истеъмождан чиққан ёки ўз зарурлигини йўқотган сўзлар аввалги луғат қўлёзмасидан тушириб қолдирилди, улар эвазига эса луғат янги сўзлар билан тўлдирилди, кўп ўринларда текстларга аниқлик киритилди, янги маънолар, мисоллар билан бойитилди. Натижада янги луғат ҳажми 38 % га ошди»¹. Луғат ҳажмининг 38 % га ошгани у қадар ишончли эмас. Чунки ҳар иккала луғатнинг биргина «А» ҳарфи бўйича сўзлиги солиштирилганда, 1959 йилги луғатда бош сўзлар 1480 та, иллюстратив мисоллар эса 1850 та эканлиги маълум бўлди. Кейинги луғатда эса бу нисбат 1510/1790 тани ташкил этади, холос. Шунингдек, шўро мафқурасини акс эттирувчи сўз ва иллюстратив мисоллар кейинги нашрда ҳам тўлалигича сақланиб қолган. Масалан, «апрель» сўзига берилган *Лениннинг апрель тезислари*, «гимн» сўзига берилган *Совет иттифоқининг давлат гимни*, «партия» сўзига берилган *партия тавсияномаси*, «эстетика» сўзига берилган *марксча-ленинча эстетика* каби ва бошқа шу каби бирикмалар ҳар иккала луғатда ҳам бир хил акс эттирилган. 1959 йилги луғатда берилган «Ўзбек тили грамматикасининг қисқача очерки» ва «Арабча очкич» кейинги нашрга киритилмаган. Аббревиатуралар рўйхати эса анчагина кенгайтирилган.

Мазкур катта ҳажмли ўзбекча-русча луғатлар нашрлари оралиғида бир қанча кичик ҳажмли, асосан, ўқув-таълимий характердаги ўзбекча-русча ўқув луғатлари яратилди². 2000 тадан 10 000 тагача сўзни қамраб олган бу ўқув луғатлари ўз вақтида

¹ Кўрсатилган луғат. – Б. 7.

² Краткий узбекско-русский словарь / Қисқача ўзбекча-русча луғат (Составители: А. А. Азизов, М. А. Акбаров, З. Азларов, М. А. Рогожина). – Ташкент, 1969. – 264 с. (2-е издание. – Ташкент, 1974; 3-е издание. – Ташкент, 1977); *Киссен И. А.* Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка. – Ташкент, Ўқитувчи, 1972. – 112 с.; *Ўзбекча-русча, русча-ўзбекча мактаб луғати* (Тузувчилар: Х. Асалов, Р. Йўлдошев). – Тошкент, 1981. – 208 бет; *Азизов О., Ризаева З.* Ўзбекча-русча луғат. – Тошкент, 1989. – 288 бет ва бошқалар.

ўрта ва олий мактаблардаги таълим сифатини оширишга, русий-забон ўқувчиларнинг ўзбек тилини, ўзбек ўқувчиларининг рус тилини пухта эгаллашларига маълум даражада ёрдам берди.

Юқоридагилардан ташқари З. М. Маъруфов ва Г. Н. Михайловларнинг «Қисқача ўзбекча-русча сўзлашув китоби» Тошкентда, В. И. Красних ва С. И. Гаюповларнинг «Ўзбекча-русча ва русча-ўзбекча сўзлашув китоби» Москвада бир неча қайта нашр этилди. Бу сўзлашгичлар ҳам ўқувчилар оғзаки нутқини оширишга ёрдам бергани шубҳасиз.

Ўзбекистон мустақиллиги йилларида ҳам ўзбек луғатчилиги соҳасидаги ишлар асло сусайгани йўқ, балки янада авж олади. Лекин мустақиллик йилларида манзара бироз бошқача тус олди. Рус тилини ўрганиш, русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча филологик луғатлар тузиш ишлари бир қадар эътибордан четда қолиши ҳисобига кўплаб шарқ тиллари ва, айниқса, инглиз тили иштирокидаги икки тилли луғатлар тузиш анча ривожланди. Шунга қарамай, рус тилини ўрганиш, русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча луғатлар тузиш масаласи кун тартибидан тушиб қолгани йўқ, ҳам кичик ҳажмли, ҳам катта ҳажмли русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча луғатларга бўлган эҳтиёж доим сезилиб туради, чунки 1950–1990 йиллар оралиғида яратилган русча-ўзбекча, ўзбекча-русча таржима ва ўқув луғатлари ҳозирги кунда топилиши қийин, бунинг устига улар маънавий жиҳатдан эскирган. Мустақиллик йилларида М. Абдурахимовнинг бир неча марта турли вариантларда нашр этилган ўзбекча-русча ва русча-ўзбекча луғатларини ҳисобга олмаганда, бу соҳада бирон-бир салмоқли луғат яратилгани йўқ. М. Абдурахимовнинг ўзбек-кирилл ва ўзбек-лотин алифболарида чоп этилган луғатлари¹ ўзбек ёки рус тилини ўрганувчи кенг оммага, бадиий адабиёт таржимонларига мўлжалланган. Уларда фольклор материаллари – мақол ва маталлар, топишмоқлардан ҳамда фразеологик бирликлардан кенг фойдаланилган. Ушбу луғатларда, уларнинг кичик ва

¹ *Абдурахимов М. Узбекско-русский и русско-узбекский словарь / Ўзбекча-русча ва русча-ўзбекча луғат. – Тошкент, 2008. – 640 бет; Абдурахимов М. Узбекско-русский и русско-узбекский словарь / O'zbekcha-ruscha va ruscha-o'zbekcha lug'at. – Toshkent: Fan, 2008. – 635 bet; Abdurahimov M. Ruscha-o'zbekcha va o'zbekcha-ruscha lug'at / Русско-узбекский и узбекско-русский словарь. – Toshkent: Fan, 2008. – 406 бет. (Бу луғатлар 2009 йили «Фан» ва «Академнашр» нашриётларида қайта нашр этилган).*

ўрта ҳажмда бўлишига қараб, 6–7 мингтадан то 18–20 мингтагача сўз ва иборалар қамраб олинган. Бу луғатларнинг нашр этилиши мустақиллик йилларида ўзбекча-русча луғатларга бўлган эҳтиёжни муайян даражада қондира олди, дейиш мумкин.

Ўзбекча-русча луғатлар тарихи бўйича амалга оширилган таҳлил шуни кўрсатадики, катта ҳажмли ўзбекча-русча луғат нашр этилганига чорак асрдан ошди. Бу давр ичида Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришди, ҳаётимизнинг ҳар бир жабҳасида туб ўзгаришлар, янгиланишлар рўй берди. Табиийки, мустақиллик йилларида ўзбек тили луғат таркибида ҳам сезиларли ўзгаришлар содир бўлди: тилимиз қатор янги сўзлар билан бойиди, айрим сўзлар янги маъно (лар) касб этди, айримлари эскириб, истеъмолдан чикди, қўлланиши бир пайтлар ноҳақ тақиқланган кўплаб сўзлар ўз мақомида қайта тикланди ва ҳоказо. Албатта, лексикадаги бундай ўзгаришлар луғатларда ўз аксини топиши зарур. Бинобарин, ўзбек тили луғат таркибидаги янгиланишларни акс эттира оладиган, шўровий мафкурадан холи, ҳозирги тил сиёсатимиз талабларига жавоб бера оладиган замонавий ўзбекча-русча луғат яратиш кун тартибига қўйилиши керак. Янги ўзбекча-русча луғатни яратишда тузувчилар 1988 йилги луғатнинг камчиликларига, ҳозирги кун талабларига жавоб бера олмайдиган жиҳатларига эътибор қаратсалар, фойдадан холи бўлмас эди.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, ўзбекча-русча луғатчилик ўз тарихий тараққиёти давомида ўзига хос анъаналарга, бой тажрибага эга бўла бориб, халқимизга турли ҳажм ва йўналишдаги кўплаб ўзбекча-русча луғатлар тақдим этди. Ҳозирги кунда эса халқимиз эҳтиёжини қондириш учун янги, катта ҳажмли ўзбекча-русча луғат яратиш ўзбек лексикографияси олдида турган навбатдаги муҳим вазифадир.

Тўртинчи бўлим
**СЎЗ ВА ТЕРМИНЛАРНИНГ
ЛЕКСИКОГРАФИК ТАЛҚИНИ**

**ИЗОҲЛИ ЛУҒАТДА ТЕРМИНЛАРНИНГ
ЛЕКСИКОГРАФИК ТАЛҚИНИГА ДОИР**

Бир қатор мақолаларимизда умумистеъмолдаги сўз ва термин, терминология ва номенклатура ўртасидаги муносабат, уларнинг умумий ва фарқли томонлари, умумфилологик (таржима, изоҳли) луғатлар билан терминологик луғатларнинг ўзига хос хусусиятлари, айрим соҳа терминларининг изоҳли луғатда берилиши каби масалалар ҳақида қисқача мулоҳазалар айтиб ўтилган эди¹. Ушбу мақолада эса изоҳли луғатда терминларнинг лексикографик талқинига доир айрим умумий жиҳатлар ҳақида сўз боради.

Терминлар ёки, умумий қилиб айтганда, терминологик лексика, аввало, терминологик луғатларнинг, шу билан бирга, умумтил лексикасининг таркибий қисмларидан бири сифатида филологик луғатларнинг, жумладан, изоҳли луғатларнинг семантик тавсиф объекти ҳисобланади. Лекин турли типдаги луғатларда терминларга муносабат, уларнинг дефиницияси (изоҳи) масаласи моҳиятан бир хил эмас. Изоҳли терминологик луғатларда терминлар муайян соҳада мавжуд бўлган тушунчаларнинг ифодаловчиси сифатида қаралиб, улар кўпинча энциклопедизм нуқтаи назаридан изоҳланади, яъни термин дефинициясида тушунчага хос барча асосий белгиларни кўрсатиш ҳаракати кузатилади. Бунинг асосий сабабларидан бири шундаки, терминологик луғатлар аксар ҳолларда тегишли соҳа мутахассислари томонидан тузилади ва бу мутахассислар энг аввало тушунчанинг барча белгиларини термин изоҳида акс эттиришга уринадилар, лекин сўзга хос лисоний белгиларни деярли эътибордан четда қолдирадилар.

¹ Қаранг: *Мадвалиев А.* Ўзбек тилида кимё терминлари ва уларнинг изоҳли луғатда берилиши // *Ўзбек тили ва адабиёти*, 2008, 5-сон. – Б. 53–62; *Мадвалиев А.* Термин – терминологик луғат – изоҳли луғат // *Ўзбек тили ва адабиёти*, 2008, 6-сон. – Б. 54–67.

Умумфилологик – таржима ва изоҳли луғатларни тузувчи лексикографлар эса терминга биринчи навбатда сўз сифатида қараб, уни сўзга хос умумий лисоний белгиларни ҳисобга олган ҳолда изоҳлайдилар ва изоҳда терминнинг мутахассис томонидан тайин қилинган барча белгиларини эмас, балки унинг энг муҳим, энг асосий 1–2 белгисини акс эттириш билан кифояландилар. Демак, «терминологик луғатда муайян бир соҳа терминологиясини имкони борича қамраб олиш ва шу соҳада шаклланган илмий тушунчалар тизимини мантиқан изчил тавсифлаш мақсадга мувофиқ бўлса, изоҳли луғатнинг вазифаси умумхалқ тилининг лексик-семантик тизимини муайян тил жамоасида қандай мавжуд бўлса, шундайлигича тавсифлашдан иборат»¹.

Адабий тилга кириб ўзлашган муайян илмий-техник терминнинг умумфилологик луғатларда ва соҳавий терминологик луғатларда ёки энциклопедияларда изоҳланиши бир хил бўлмаслигини ва бунинг сабабларини ўз вақтида Л. В. Шчерба ҳам кўрсатиб ўтган ва ўз фикрини аниқ мисоллар билан далиллаган эди².

Изоҳли луғатлар у ёки бу адабий тилнинг маълум давридаги ҳолатини белгилаш, уни меъёрлаштириш ёки меъёрларини аниқлаш, энг асосийси, муайян тилнинг луғавий бойлигини кўрсатиш ва бу бойликни шу тилда сўзлашувчиларнинг яхши ўзлаштириб олишига ёрдам бериш каби мақсадларни кўзлаган ҳолда тузилади. Шунинг учун ҳам унда илм-фаннинг турли соҳаларида шаклланган барча терминларни акс эттириш мақсадга мувофиқ эмас, зеро, бундай вазифани махсус тузилган терминологик луғатлар бажаради.

«Изоҳли луғатга фақат муайян тил вакили нутқий мулоқотидаги мавжуд (ёки потенциал) фонд таркибидаги сўзлар киритилиши ва улар амалда умумтилда қандай фойдаланилаётган бўлса, айти шу маънода изоҳланиши керак»³. Ушбу фикр бундан аввалроқ Л. В. Шчерба асарларида бошқачароқ ифодаланган эди: «Ҳарқа-

¹ Малаховский Л. В. Специальные термины в общем словаре: принципы отбора и толкования // Проблематика определенных терминов в словарях разных типов. – Л., 1976. – С. 226.

² Шчерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии // Шчерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – С. 280.

³ Малаховский Л. В. Кўрсатилган асар. – Б. 226.

лай, шуни эсда тутиш керакки, умумтилга умуман хос бўлмаган ва, энг муҳими, нутқий мулоқот жараёнининг бирон-бир омили ҳисобланмайдиган тушунчаларни умумтилга мажбуран олиб ўтишга ҳеч қандай асос йўқ»¹.

Юқоридагилардан шу нарса маълум бўладики, изоҳли луғатга у ёки бу терминологик луғатда мавжуд бўлган сўзларнинг барчаси эмас, балки муайян тор соҳа доирасидан чиқиб, у ёки бу даражада умумхалқ тилининг мулкига айланганларигина киритилиши мумкин. Лекин изоҳли луғатга у ёки бу терминологик тизимдан қайси тартибда, қанча миқдорда, қандай луғавий бирликлар киритилишининг умум томонидан қабул қилинган, барча тилларнинг изоҳли луғатлари учун мос, тўғри келадиган ягона меъёри, мезони мавжуд эмас. Бундай мезон ҳар бир тилнинг ривожланганлик даражасидан, тузилажак изоҳли луғат ҳажмидан (кичик, ўртача, катта) келиб чиқиб белгиланади. Ҳар бир тил изоҳли луғатини тузишда терминнинг табиатини ва унинг умумтилга мансублик мақомини аниқлашга имкон берувчи мезонларни ишлаб чиқиш эса тор соҳа мутахассисининг эмас, балки муайян тилнинг лексик-семантик тизимини яхши биладиган, ундаги «ўз» ва «ўзга» унсурларни зийраклик билан фарқлай оладиган тилшунос-лексикографнинг вазифаси ҳисобланади.

Ҳар қандай луғатчилик жамоаси фаолиятидаги энг оғир, энг мураккаб босқич у ёки бу луғат учун луғавий бирликлар миқдорини тўғри белгилаш бўлиб, бу нарса айна луғат типини, унинг йўналиши ва мақсадини ҳам ҳисобга олади. Ўзбек лексикографлари ҳам ўз фаолиятлари давомида, яъни икки тилли ва изоҳли луғатлар тузиш жараёнида олдиндан белгилаб олинган режалар, тузилган қўлланма ва йўриқномаларга риоя қилган ҳолда иш олиб борганлар. Дастлаб «Ўзбекча-русча луғат» тузиш бўйича қўлланма, кейинчалик С. Ф. Ақобировнинг «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»нинг чегаралари ва манбалари ҳақида»ги мақоласи, «Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма», «Ўзбек тилининг кўп жилдли изоҳли луғатини тузувчилар учун йўриқнома» тегишли луғатларни тузиш учун ана шундай

¹ Шчерба Л. В. Кўрсатилган асар. – Б. 281.

дастуруламал манба, асос бўлиб хизмат қилди¹. Жумладан, академик А. Ҳожиев томонидан тузилган йўриқномада изоҳли луғатга «кўпчилик қўллайдиган ва тушунадиган, дарслик, илмий-оммабоп асар ва даврий матбуотда кўп қўлланадиган терминлар» кiritилиши алоҳида таъкидланган².

Ўзбек тилининг ҳар иккала изоҳли луғатига термин танлашда, уларнинг чегара ва миқдорини белгилашда юқоридагидек қўлланма ва йўриқномаларга имкон бориша рия қилинган, бошқа тиллардаги изоҳли луғат тузиш тажрибаларидан унумли фойдаланилган. Масалан, ўзбек тилининг беш жилдли изоҳли луғатига 60 га яқин фан, техника, санъат ва маданият соҳалари, уларнинг тармоқларидан 17–18 мингдан ортиқроқ термин (бунда соф терминлар ҳам, умумодабий тилда қўлланувчи кўп маъноли сўзларнинг терминологик маънолари ҳам ҳисобга олинган) танлаб олинган ва тегишли даражада изоҳланган, зарур ҳолларда далилий мисоллар (иллюстрациялар) билан таъминланган.

Бу ерда шуни таъкидлаш керакки, барча терминологик тизимлардан бир хилда, тенг миқдорда термин кiritишнинг имкони ҳам, зарурати ҳам йўқ. Чунки барча тилларда бўлганидек, ўзбек тилида ҳам барча терминологик тизимлар бир пайтда шаклланмаган ва бирдай ривожланмаган, терминлар миқдори ҳам бир хил эмас. Масалан, математика (алжабр, илми ҳисоб), физика (илми ҳикмат), астрономия (илми нужум, илми ҳайъат), кимё (алкимё, илми кимё) каби табиий фанлар ва бир қатор гуманитар фанларнинг шаклланиши ва ривожи анча қадимий даврлардан бошланган. Лекин бу соҳаларнинг терминлари асосан араб тили, қисман форс ва туркий (ўзбек) тиллари материалларидан ташкил топган бўлиб, кейинчалик (XX аср давомида) уларнинг деярли барчаси рус тилидан ва у орқали европа тилларидан ўзлашган сўз-терминлар билан алмаштирилган, бошқача айтганда, мазкур фан соҳаларининг терминологик тизимлари қайта шаклланган.

¹ Руководство для составления «Узбекско-русского словаря». – Ташкент, 1960; *Акабиров С. Ф.* О границах и источниках толкового словаря узбекского языка // Тюркская лексикология и лексикография. – Москва, 1971. – С. 130–152; Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма. – Тошкент, 1965; Ўзбек тилининг кўп жилдли изоҳли луғатини тузувчилар учун йўриқнома (тузувчи: А. Ҳожиев). – Тошкент, 2000.

² Ўзбек тилининг кўп жилдли изоҳли луғатини тузувчилар учун йўриқнома. – Тошкент, 2000. – Б. 6.

Ботаника, зоология, тиббиёт соҳаларида бироз бошқачарок манзарага дуч келамиз. Бу фанларнинг терминологик тизимлари дастлаб туркий тил материалларига асосланган бўлса, бу соҳалардаги соф, замонавий терминлар кейинги даврларнинг маҳсулидир. Мазкур соҳалар бўйича танлаб олинган материал нисбатан катта миқдорни ташкил этса-да, уларнинг кўпчилиги термин эмас, балки номенлардир, яъни шу соҳалардаги конкрет предметлар — халқ тилида кенг қўлланадиган дарахт, бута, ўсимликларнинг; ҳайвон, парранда, ҳашаротларнинг; касалликлар, доривор моддалар, одам ва ҳайвон аъзоларининг номларидир. Буларнинг аксарияти, бир томондан, умумхалқ лексикасининг тенг ҳуқуқли аъзоси ҳисобланса, иккинчи томондан, тегишли терминологик тизимларда ўзига хос дефиницияга эга бўлган махсус сўзлар саналади. Қишлоқ хўжалигига оид терминлар ҳақида ҳам айни шундай фикрни айтиш мумкин.

Икки тилли (русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча) луғатларда терминологиянинг лексикографик талқини масалалари билан махсус шуғулланган С. Ф. Акабиров терминлар ва терминологик тизимлар ижтимоий аҳамиятига кўра ҳам бир-биридан фарқ қилишини, шу нуқтаи назардан ижтимоий-сиёсий терминология барча миллий тиллар учун бирдай аҳамиятли бўлганлигидан барча икки тилли луғатларга ҳам бир хил ва тўлиқ ҳажмда киритилиши мақсадга мувофиқлигини таъкидлайди. Фан, техника ва маданиятнинг бошқа соҳаларига оид терминларни умумий характердаги луғатларга киритмасдан, махсус соҳавий терминологик луғатларга киритишни тавсия этади. Лекин шундай бўлса-да, у икки тилли луғатларга маъно кўлами ва тарқалиш доирасига қараб қанча ва қандай терминларни киритишнинг тахминий мезонини таклиф қилади¹. Бу мезондан кейинчалик икки жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»ни тузишда барча тузувчилар унумли фойдаланишди ва натижада унда ижтимоий-сиёсий терминология катта миқдорни ташкил этди, бошқа соҳа терминлари эса луғатга чегараланган ҳолда киритилди. Беш жилдли изоҳли

¹ Акабиров С. Ф. Лексикографическая разработка терминологии в двуязычных словарях (на материале русско-узбекских и узбекско-русских словарей). АКД. — Ташкент, 1969. — С. 7–8.

луғатда ҳам ижтимоий- сиёсий терминларнинг бошқа терминларга нисбатан миқдорий устунлиги сақланиб қолган, лекин ушбу беш жилдликка янгидан термин танлашда муайян меъёрларга риоя қилиниб, ижтимоий-сиёсий терминлардан энг аҳамиятлилари, халққа тушунарли бўлганларига эътибор қаратилди; бунинг устига, илм-фан тараққиёти ва ғоявий-мафкуравий қарашларнинг алмашинуви оқибатида эскирган, пассивлашган 140 дан ортиқ термин истеъмолдан чиқарилди, шўро мафкура-си билан боғлиқ жуда кўплаб терминларга *эск., тар.* белгилари қўйилди. Шу билан бирга, иқтисодиёт, қишлоқ хўжалиги, дин ва диншуносликка оид терминларнинг беш жилдли изоҳли луғатга ҳам кўплаб киритилганлиги ушбу соҳаларнинг ҳозирги кунда долзарб, муҳим соҳалар эканлигини кўрсатади.

Қуйидаги жадвалда 60 га яқин фан соҳаси ва тармоқларидан энг асосий деб ҳисобланган 21 соҳа бўйича танлама йўл билан изоҳли луғатларга киритилган терминлар ва терминологик маънолар миқдори ўз аксини топган:

№	Терминологик тизимлар	ЎТИЛ-2 да берилган терминлар миқдори	ЎТИЛ-5 да янгидан киритилган терминлар миқдори	ЎТИЛ-2 да берилган, лекин ЎТИЛ-5га кирмаган терминлар миқдори	ЎТИЛ-5 даги терминларнинг умумий миқдори
1	Ижтимоий-сиёсий	1120	369	144	1345
2	Тиббиёт	410	448	15	843
3	Ботаника	495	233	20	708
4	Дин	431	184	9	606
5	Тарих	407	211	28	590
6	Зоология	483	104	4	583
7	Тилшунослик	365	210	16	559
8	Кимё	446	113	14	545
9	Қишлоқ хўжалиги	350	190	30	510
10	Педагогика	343	162	10	495

11	Иқтисодиёт	249	225	11	463
12	Санъат	294	170	7	457
13	Ҳарбий	371	92	15	448
14	Хуқук	236	155	14	377
15	Техника	248	131	18	361
16	Адабиётшунослик	245	114	4	355
17	Физика	229	89	8	310
18	Математика	198	55	3	250
19	Биология	120	132	7	245
20	Фалсафа	123	44	13	154
21	Астрономия	86	42	–	128
	Жами	7249	3473	390	10332

Ушбу жадвалда терминлар миқдори ва халқ ҳўжалигидаги аҳамияти жиҳатидан асосий ҳисобланган география, геология, радиоэлектроника, транспорт, физкультура ва спорт, электротехника, этнография ва бошқа соҳаларнинг терминлари ҳисобга олинмаган. Жадвалда кўриниб турибдики, унда фақат 21 та фан соҳаси танлаб олинган. Лекин уларнинг баъзилари ўзига яқин бўлган соҳалар билан умумлаштирилган ҳолда берилган. Масалан, тиббиётга оид терминлар гуруҳида анчагина анатомик, физиологик ва қисман фармацевтик терминлар ҳам санаб ўтилган. Ёки иқтисодиётга оид терминлар гуруҳига иқтисодиёт соҳасига яқин бўлган соҳа ва тармоқлар – банк, молия, бухгалтерия каби соҳалар терминлари ҳам киритилган. Мазкур 21 та фан соҳалари ва тармоқларига мансуб терминлар бўйича амалга оширилган статистик таҳлил луғатдаги 10 000 дан ортиқ термин ҳамда полисемантик сўзларнинг терминологик маъноси умумий терминлар миқдорига (18 000 дан ортиқ) нисбатан тахминан 58 % ни ташкил этганлигини кўрамыз.

Беш жилдди изоҳли луғатда терминларнинг фан соҳалари бўйича тақсимланишини ўрганиш билан бирга, қизиқиш учун уларнинг бош ҳарфлар бўйича тақсимланишини ҳам танлама усулда таҳлил қилиб чиқдик ва қуйидаги манзарага эга бўлдик (ҳарфлар сўзларнинг камайиб бориш тартибида жойлаштирилди):

Ҳарфлар	ЎТИЛ–2 да берилган терминлар миқдори	ЎТИЛ–5 да берилган янги терминлар миқдори	Жами терминлар миқдори
Т	610	233	843
Б	446	312	758
С	502	254	756
М	515	231	746
К	485	223	708
П	431	235	666
А	439	207	646
Д	322	185	507
Қ	373	114	487
Р	256	178	434
И	267	142	409
Жами	4646	2314	6960

Мазкур 21 фан соҳасидан ҳар иккала изоҳли луғатга киритилган 10 000 дан ортиқ термин бошланғич ҳарфлари бўйича тақсимланганда, уларнинг аксарияти, яъни 6960 таси ёки 69 % и ҳозирги ўзбек-кирилл алифбосидаги 33 ҳарфдан 11 тасига тўғри келиши маълум бўлди. Лекин бундай статистик манзара беш жилдли изоҳли луғатдаги умумий сўзликнинг бош ҳарфлар бўйича тақсимланишига мувофиқ келмайди. Чунки А, М, П, Р, С ҳарфларида терминлар миқдори нисбатан кўп бўлса ҳам, шу ҳарфлар бўйича умумий сўзликдаги сўзлар миқдори унчалик кўп эмас. Аксинча, Б, Т, Қ ҳарфларининг умумий сўзлиги катта миқдорни ташкил этишига қарамай, улардаги терминлар кутилганидан кам миқдорни кўрсатмоқда.

С. Ризаев ҳам ўзбек тилидаги илмий матнларда мавжуд бўлган сўзларнинг бош ҳарфлар бўйича тақсимланишини статистик таҳлил қилган¹. Лекин бу таҳлилда фақат терминлар эмас, балки танлаб олинган 6300 сўзли илмий матндаги барча сўзлар ҳисоблаб чиқилган. Мазкур миқдордаги сўзларнинг 3700 дан ортиғи ёки 60 % и юқоридаги жадвалда кўрсатилган 11 ҳарф билан бошланган. Кўринадики, луғатлардаги алоҳида олинган сўзлар билан яхлит танланма матндаги сўзларнинг статистик таҳлили

¹ Ризаев С. Ўзбек тилшунослигида лингвостатистика методлари. – Тошкент, 2005. – Б. 38.

бир хил натижа бермас экан. Лекин шундай бўлса-да, юқоридагидек статистик таҳлиллар келажакда нафақат изоҳли луғатлардаги, балки илмий матнлардаги терминларнинг қўлланиш даражасини, частотасини белгилаш учун асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Юқорида умумий луғатларга, жумладан, изоҳли луғатларга термин танлашда унинг махсус қўлланиш доирасидан чиққанлиги, умумистеъмолда кенг тарқалганлиги ва тушунарлилиги асосий мезон бўлиши кераклиги айтиб ўтилган эди. Бироқ республикамизнинг ҳозирги мустақиллик шароитида жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий ҳаётида, таълим тизимида рўй берган ва рўй бераётган улкан ўзгаришлар ҳамда фан ва техника тараққиёти туфайли янгидан пайдо бўлган тушунчаларни, бинобарин, уларни ифодаловчи терминларни, неологизмларни эътибордан қочирмаслик керак. Бундай терминлар ва неологизмларнинг баъзилари ҳозирча умумистеъмолга кенг кириб бормаган бўлса-да, мамлакатимиз Президенти ва ҳукумат қарорлари, расмий ҳужжатлар ва даврий матбуот саҳифалари орқали кенг жамоатчиликка маълум ва уларнинг маъносини билиб олиш ҳар бир ўқимишли кишини қизиқтириши шубҳасиз. Янги беш жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»дан *авизо, адъюнктура, аккредитив, анонс, аудитор, бакалавр, бартер, бағрикенглик, бенефис, биоиклимшунослик, биомайдон, бозор иқтисодиёти, бонус, брифинг, брокер, валюта бозори, вернисаж, видеофильм, генофонд, геосиёсат, геронтология, глобаллашув, деноминация, депозитарий, дизайнер, дилер, дисплей, инвестиция, инвестор, интернет, информатика, ипотека банки, конвертация, консалтинг, легитимация, логистика, магистратура, макроиқтисодиёт, маркетинг, маънавият, менежер, менежмент, менталитет, мониторинг, мультимедиа, муҳаддис, нострификация, ноутбук, ноу-хау, опцион, очиқ бозор, пейжер, принтер, провайдер, реинвестиция, рейтинг, репетитор, сайт, санация, сервер, сертификат(лаш), сканер, супермаркет, телебошқарув, телефакс, терминал, трансплантация, трепанация, универсиада, унитар давлат, уфология, уяли телефон, файл, факс, фитотерапия, шоу-бизнес, эвтаназия, қадрият, ҳадисшунослик каби*

ва яна бошқа бир неча юзлаб терминлар ва терминологик бирикмаларнинг жой олиши, биринчидан, юқоридаги зикр этилган омилларнинг таъсири натижаси бўлса, иккинчидан, луғат тузувчиларнинг ўзбек тили лексикасида рўй бераётган энг сўнги янгиликлардан яхши хабардор бўлиб, бу янгиликларни ўз вақтида луғатда қайд этганликларидан далолат беради. Демак, изоҳли луғатларга «термин танлашда терминнинг муайян фан тушунчалари тизимидаги аҳамияти эмас, балки унинг ижтимоий роли (хизмати) ҳал қилувчи омил бўлмоғи керак»¹.

Изоҳли луғатга сифат ва миқдор жиҳатидан зарурий терминлар танлаб олингандан кейинги жараён улар асосида мустақил луғат мақолаларини шакллантиришдан иборат. А. Ҳожиев томонидан тайёрланган ва юқорида эслатиб ўтилган «Ўзбек тилининг кўп жылдли изоҳли луғатини тузувчилар учун йўриқнома»да белгиланганидек, бош сўз ва унга оид материаллар луғат мақоласини ташкил этади². Луғат мақоласини ташкил этувчи компонентлар куйидагилардан иборат бўлади: 1. Луғатнинг бирликлари: а) бош сўз; б) турғун иборалар. 2. Этимологик маълумот. 3. Грамматик ва услубий характеристика (уни қайд этувчи белгилар). 4. Луғат бирликлари маъносини белгилаш ва қайд этиш. 5. Изоҳ. 6. Тасдиқловчи мисол, иллюстратив цитаталар.

Бош сўз ва унинг маъноси (маънолари)га бериладиган изоҳ ҳар қандай луғат мақоласининг доимий компоненти ҳисобланади ва у албатта бўлиши шарт. Қолган компонентлар эса луғат мақоласида бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, терминларда грамматик характеристикани қайд этувчи белгининг бўлиши шарт эмас, чунки терминлар асосан номинатив характерда бўлади, яъни улар фақат от туркумидаги ёки отлашган сўзлар билан ифодаланади. Шунинг учун терминлар учун тузилган луғат мақоласида грамматик характеристика белгиларини қайд этишга эҳтиёж йўқ.

¹ Ожегов С. И. О трех типах толковых словарей современного русского языка // Ожегов С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. – Москва, 1974. – С. 178.

² Ўзбек тилининг кўп жылдли изоҳли луғатини тузувчилар учун йўриқнома (тузувчи: А. Ҳожиев). – Тошкент, 2000. – Б. 9. Луғат мақоласи ва унинг баъзи компонентлари ҳақида билдирган мулоҳазаларимизда ана шу «Йўриқнома»дан фойдаландик.

«Йўриқнома» талаблари асосида луғатга киритилган терминлар бошқа сўзлар қатори алифбо тартибида берилди ва улар луғатнинг умумий сўзлигини шакллантиришда иштирок этди. Бош сўз сифатидаги термин ноль шаклда (бош келишик шаклида) берилди, фақат халқ, қабила, элат, уруғ, сулола номлари (*аборигенлар, албанлар, араблар, курдлар, нўгойлар, турклар, ўзбеклар, хакаслар, қорачойлар; аббосийлар, аштархонийлар, жунгорлар, оромийлар, сугдлар; мангитлар, хазарлар, қарлуклар, қипчоқлар*), шунингдек, ботаника, зоология, кимё ва бошқа фан соҳаларида дарахт ва ўсимликлар, ҳайвон ва паррандалар, алоҳида модда ва бирикмаларнинг тур, туркум, оила ва синфларини умумлашган ҳолда ифодаловчи терминлар (*айиқтовондошлар, бифидобактериялар, ботқалдоқлар, галофитлар, дельфинсимонлар, дефолиантлар, дуккакдошлар, лианалар, медиаторлар, микроўғитлар, мушуксимонлар, нитратлар, пайпаслагичлилар, пигментлар, реквизиитлар, рецепторлар, синантроплар, ферроқотишмалар, фитофаглар, қандлар*) кўплик шаклида берилди.

Терминологияда омонимлик ҳодисаси мақбул, меъёрий ҳолат ҳисобланмайди. Лекин терминологиялараро омонимияга йўл қўйилади, чунки бундаги омонимларнинг ҳар бири ўз терминологик тизимида ўзига хос дефиницияга, луғатда эса ўзига хос изоҳга эга бўлади. Масалан, луғатда берилган **пилла** I (*қ. х.*) ва **пилла** II (*тиб.*) омонимиясини ёки **реакция** I (*псхл., тиб.*) ва **реакция** II (*сиёс.*) омонимиясини ҳамда уларнинг изоҳларини қиёслаб кўриш мумкин. Омограф терминлар ҳам бошқа-бошқа сўз сифатида бош сўз қилиб берилди, фақат уларнинг талаффуздаги фарқи урғу ёрдамида кўрсатилди.

Турғун иборалар умумистеъмолдаги сўзларга нисбатан терминларга тузилган луғат мақолалари таркибида жуда озчиликни ташкил қилади. Улар асосан зоология, анатомия терминологик тизимларидаги бирликлар, анъанавий кимё терминлари (*кумуш, мис, олтин, темир, қўрғошин* каби), қисман бошқа терминологик тизимлардан танлаб олинган терминлар учун хос. Улар ҳам терминларнинг асосий маъноларидан сўнг ички алифбо асосида берилди.

Луғат бирликлари (бу ўринда: терминлар) маъносини аниқ, тўғри ва тўла белгилаш, луғат бирликлари маъноларини изоҳлаш,

уларни ўзаро боғлиқлик асосида тартиблаш, изчиллик билан қайд этиш изоҳли луғат тузиш ишининг энг қийин ва асосий жараёнларидан ҳисобланади ва лексикографдан чуқур билим ва катта маҳорат талаб қилади. Луғатнинг қиймати, муваффақияти ана шу вазифани қай даражада бажарилиши билан ҳам белгиланади. Бу масалалар мазкур «Йўриқнома»нинг 17–27-бетларида батафсил баён этилган ва луғат тузувчилар ўз фаолиятларида ундаги кўрсатмаларга тўлиқ амал қилганлар. Бунинг устига беш жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» ҳақида, унда сўзларнинг, жумладан, терминларнинг берилиши, изоҳланиши ва этимологияси ҳақида республика матбуотида эълон қилинган ўнга яқин мақолада бу соҳада эришилган муваффақиятлар ва йўл қўйилган айрим камчиликлар анчайин батафсил таҳлил этилган. Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда ва ушбу мақоланинг ҳажми кўтармаслиги сабабли мазкур масалаларни алоҳида мақолада ўрганиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

Изоҳли ва икки тилли луғатларда терминларнинг берилиши билан боғлиқ масалалардан яна бири бош сўз ҳисобланган терминларда махсус белгилар (пометалар)нинг қўлланиши масаласидир. Т. Л. Берковичнинг қайд этишича, «турли типдаги умумий луғатларда терминологик лексиканинг лексикографик тавсифи учун хизмат қилувчи белги (ишора)лар тизими хусусий белгиларни ва умумий белгиларни ўз ичига олади»¹. Хусусий белгилар «сўзнинг хўжалик, техника, фаннинг муайян соҳасига тааллуқли эканлигини» кўрсатади (*тиб*, *ҳарб*. ва ш. к.)².

Терминлар билан боғлиқ бундай хусусий белгилар рус лексикографиясида XVIII аср охиридан қўллана бошлаган, ўзбек лексикографиясида эса асосан ўтган асрнинг 40-йилларидан қўллана бошлаган. Хусусий белгиларнинг мазмун-мундарижаси ўзбек лексикографиясида яратилган турли типдаги луғатларда турличадир. Масалан, К. Юдахиннинг 1927 йилда чоп этилган «Ўзбек-рус луғати»да 18 та, У. Аҳмажонов ва Б. Илёзовларнинг

¹ Беркович Т. Л. Содержание и функции помет для терминологической лексики в общих словарях разных типов // Словарные категории. Сборник статей. – Москва, 1988. – С. 206.

² Инструкция для составления «Словаря современного русского литературного языка». – Москва, 1958. – С. 43.

1931 йилда чоп этилган «Ўзбекча-русча луғати»да 22 та шартли белги берилган бўлса-да, терминга алоқадор бирорта хусусий белги кўрсатилмаган. Белгиларнинг деярли барчаси сўзнинг бирор-бир тилга мансублигини кўрсатувчи белгилар бўлган. Бундай хусусий белгилар дастлаб 1942 йилда чоп этилган «Русча-ўзбекча луғат»да берилган бўлиб, умумий 65 та белгидан 38 тасини ташкил этган. Бу нисбат беш жилдли «Русча-ўзбекча луғат»да 103/58 тани, 1959 йилда нашр этилган «Ўзбекча-русча луғат»да 177/62 тани, сўнгги икки жилдли «Русча-ўзбекча луғат»ларда эса 178/64 тани ташкил этган¹.

Икки жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да умуман 187 та белги рўйхати берилган бўлса, беш жилдли изоҳли луғатда уларнинг миқдори 210 тагача кўпайтирилган. Кейинги луғатда келтирилган 210 та белгидан 56 таси сўзнинг грамматик характеристикаси учун, 100 тага яқини сўзнинг услубий характеристикаси учун қўлланган. Услубий характеристикани таъминловчи белгилардан 66 таси бевосита терминларга алоқадор махсус белги бўлиб, улар муайян терминнинг у ёки бу терминологик тизимга ёки халқ хўжалигининг бирор тармоғига мансублигини билдиради. Яна 34 та белги сўз ёки терминнинг этимологиясини белгилашда, айна сўз ёки терминнинг қайси тилга мансублигини билдиради. Қолганлари эса *ва б.*, *ва ш. к.*, *й.*, *кг*, *км* каби умумий характердаги белгилардир.

Хусусий белгилар (*мас., дин., ким., мат., физ., ҳарб., ҳуқ.* каби) муайян термин изоҳида шу терминнинг бирор фан соҳасига мансублигига ишора қилувчи сўз ёки сўз бирикмаси бўлмаган ҳолларда қўлланади ва изоҳда етишмаётган қисмни тўлдириш, изоҳни янада конкретлаштириш учун хизмат қилади. Агар термин изоҳида унинг бирор соҳага мансублигига ишора қилувчи луғавий бирликлар қўлланган бўлса, бундай луғавий бирликлар тегишли хусусий белгининг ўрнини боса олади ва хусусий белгини қўллашнинг зарурати бўлмайди. Масалан, *тилогоч* ва *тим-*

¹ Қаранг: Юдахин К. Қисқача ўзбек-рус луғати (ўзбекча қисми арабча шрифтда). – Тошкент, 1927; Аҳмаджонов У., Илёзов Б. Ўзбекча-русча луғат. – Тошкент, 1931; Русча-ўзбекча луғат (Т. Н. Қориниёзий ва А. К. Боровков таҳрири остида). – Тошкент, 1942; Русча-ўзбекча луғат. I–V жилдлар. – Тошкент, 1950–1955; Узбекско-русский словарь. – Москва, 1959; Русча-ўзбекча луғат. 1–2-жилдлар. – Тошкент, 1983–1984; Русча-ўзбекча луғат. 2 жилдли. – Тошкент, 2013.

соҳ сўзлари, бир томондан, умумхалқ лексикасида қўлланувчи сўзлар, иккинчи томондан, тегишли равишда ботаника ва зоология терминологияларига мансуб атамалар эканлигига қарамай, уларга *бот.*, *зоол.* сингари хусусий белгилар қўйилмади, чунки уларнинг изоҳларида айти терминлар қайси соҳага тегишли эканлиги сезилиб туради. Қиёсланг:

ТИЛОҒОЧ Ёғочи жуда қаттиқ, узун, **игнабаргли дарахт.**

ТИМСОҲ [этимологик маълумот] Иссиқ мамлакатлардаги сув ҳавзаларида яшайдиган, териси қалқонсимон қаттиқ ва қалин, танаси калтакесакка ўхшаш **судралувчи йирик сув ҳайвони.**

Худди шунингдек, кўпчилик ботаника ва зоология терминларига, кимёвий элементларни билдирувчи барча терминларга хусусий белги қўйилмади, чунки бундай терминлар (номенлар) изоҳида қўлланган *дарахт*, *бута*, *ўт*, *ўсимлик*; *ҳайвон*, *парранда*, *қуш*, *ҳашарот*; *кимёвий элемент* каби луғавий бирликлар терминларнинг қайси соҳага мансублигини кўрсатиб туради.

Агар умумистеъмолдаги кўп маъноли сўз бирор маъноси билан терминлик хусусиятини намоён этадиган бўлса, унинг айти шу маъноси учун хусусий белги қўлланиши зарур бўлади ва луғатда шундай йўл тутилган. Масалан:

ПАЙПОҚ 1... 2 *зоол.* Панжа устини, тўпиқни қоплаб турувчи пат (паррандаларда).

ТЕЗЛИК 1... 2... 3 *физ., тех.* Жисм босиб ўтган масофанинг шу масофани босиб ўтиш учун кетган вақтга нисбати.

ТИЛЧА 1 Тил 1 с. кичр.

2 *анат.* Оғиз бўшлиғида юмшоқ танглайнинг орқа чеккасида пастга осилиб турадиган юмшоқ ўсимта.

ҚОЛДИҚ 1... 2... 3... 4... 5 *мат.* Бўлув амалида ортиб қолган сон, миқдор.

Баъзи терминлар бир неча маънога эга бўлиб, бу маънолар бошқа-бошқа терминологик тизимларга мансуб терминларни ифодаласа ҳам, улар омоним терминлар сифатида ажратилмади, чунки бу маънолар ўзининг келиб чиқишига кўра бир манбага,

бир сўзга бориб тақалади. Шу сабабли бундай сўзлар кўп маъноли термин сифатида қаралиб, уларнинг ҳар бир маъноси тегишли хусусий белги билан таъминланди ёки изоҳда терминнинг қайси соҳага оидлиги маълум сўзлар орқали таъкидланди. Масалан, *пентагон* сўзи ҳар иккала маъноси билан *пента* (беш) сўзига, *ташхис* сўзи эса ҳар иккала маъноси билан *шахс* (одам) сўзига алоқадордир. Қиёсланг:

ПЕНТАГОН [юн. *pentagon* < *penta* – беш + *gonia* – бурчак] 1 *мат.* Беш бурчакли геометрик жисм; бешбурчак.

2 (Я – катта) АҚШнинг ҳарбий вазирлиги жойлашган, Вашингтондан унча узоқда бўлмаган беш бурчакли бино; АҚШнинг ҳарбий маҳкамаси.

ТАШХИС [этимологик маълумот] 1 *тиб.* Касаллик характери ва беморнинг аҳволи ҳақидаги қисқача хулоса, касаллик номи.

2 *ад.* Одамдан бошқа жонли ва жонсиз нарсаларга инсоний хусусиятларни кўчиришдан иборат бадиий санъат тури.

Лугатда айни бир терминнинг аниқ бир соҳага мансублигини белгилаш қийин бўлган ҳолларда ёки муайян термин бир неча соҳада ва касб-ҳунарда тенг даражада қўлланиши мумкин бўлган ҳолларда хусусий белгилар ўрнида умумий белги – *махс.* (махсус соҳага оид сўз) белгиси қўлланди. Масалан, *тезоб* сўзининг 1-, 2-, 3-маънолари умумистеъмолга, 4-маъноси эса терминологияга алоқадордир. Қиёсланг:

ТЕЗОБ [этимологик маълумот] 1... 2... 3... 4 *махс.* Турли технология жараёнларда эритиш, тозалаш, оқлаш, ошлаш ва ш. к. мақсадларда ишлатиладиган моддаларнинг умумий номи.

Маълум соҳага мансуб бўлган термин ўзининг асосий терминологик маъносидан ташқари бошқа маъноларида детерминлашиб, умумистеъмолда кўчма маъноларда қўлланган ҳолларда ҳам, бу маънолар тегишли хусусий ва умумий белгилар билан таъминланди. Масалан:

ОЛТИН 1 Менделеев даврий системасининг I гуруҳига мансуб кимёвий элемент; сариқ-қизғиш тусли қимматбаҳо нодир металл; зар; тилла.

2 *кўчма* Ҳар қандай қимматбаҳо ёки азиз нарса ҳақида.

3 *сфт. кўчма* Қимматли, бебаҳо (фикр, гап, сўз, иш, вақт ва ш. к. ҳақида).

ЧАЁН 1 *зоол.* Ўргимчаксимонлар синфига мансуб бўлган бўғимо-ёқлилар туркумига кирувчи заҳарли ҳашарот.

2 *кўчма* Тили аччиқ, бамисоли чаёндек чақувчи, газанда (одам ҳақида).

Изоҳли луғатда терминларни бериш ва изоҳлашда қўлланилган юқоридагидек хусусий ва умумий белгилар терминлар изоҳининг янада аниқроқ ва мукамалроқ бўлишига, терминлар табиатини тўлароқ очишга хизмат қилади.

Хуллас, ўзбек тилининг изоҳли луғатларида терминларнинг берилиши, уларнинг маъноси (ёки маънолари)ни белгилаш, маъно(лар)ни изоҳлашнинг жуда кўп нозик қирралари бўлиб, уларнинг ҳар бири алоҳида тадқиқотни тақозо этади. Ушбу мақолада изоҳли луғатда терминларнинг лексикографик талқинига доир айрим умумий жиҳатлар ҳақида фикр юритилди. Луғат мақола-сининг асосий ташкил этувчи компонентларидан бири – луғатда сўзларга, хусусан, терминларга этимологик маълумот бериш масаласи бундан кейинги мақолада ёритилган.

ЎЗБЕК ТИЛИ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТЛАРИДА СЎЗЛАРГА ЭТИМОЛОГИК МАЪЛУМОТ БЕРИШ МАСАЛАСИ

Ўзбек тилининг янги, беш жилдли изоҳли луғатининг аввалги, икки жилдли изоҳли луғатга нисбатан бир қатор янгиликлар, устуворликларга эга эканлигини изоҳли луғат ҳақида эълон қилинган бир қатор мақолаларда алоҳида таъкидлаб ўтган эдик. Беш жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»нинг энг муҳим янгиликларидан, афзалликларидан бири унда ўзбек тилига бошқа тиллардан кириб келган сўз ва терминларга этимологик маълумот берилганлигидир. Қандай сўзларга қай йўсинда ва қай даражада этимологик маълумот бериш ҳар иккала луғатни тузиш олдидан

луғат тузувчилар учун яратилган йўриқномаларда¹ махсус белгилаб берилган ва тузувчилар шу асосда иш олиб борганлар.

«Этимология» термини турли манбаларда бир-биридан у ёки бу даражада фарқланувчи, лекин ўзаро яқин мазмундаги таърифларга эга: «Этимонларни ва уларни ифодаловчи сўзларни ўрганувчи тилшунослик соҳаси этимология дейилади... Баъзан этимологияни сўзларнинг келиб чиқиши ҳақидаги таълимот дейилиши унчалик тўғри эмас»². «Сўзларнинг «биографияси»ни, келиб чиқиш тарихини ўрганувчи соҳа этимология дейилади»³. «Этимология сўзларнинг келиб чиқиши ҳақидаги таълимот (ЭТИМОЛОГИЯ – юн. *etymologia* < *etymon* – ҳақиқат ва *logos* – сўз, таълимот; рус тилида *этимология* сўзи икки маънога эга: «асли сўзнинг келиб чиқиши» ва «сўзнинг келиб чиқишини ўрганиш»)»⁴. А. Ҳожиев луғатида бу сўзга қуйидагича таъриф берилган: «1. Тилшуносликнинг сўз ва морфемаларнинг келиб чиқиши ва тарихини ўрганувчи бўлими. 2. Сўз ёки морфемаларнинг келиб чиқиши ва тарихи»⁵. Икки ва беш жилдли изоҳли луғатларнинг ўзида «этимология» термини бир хил изоҳланган: «1. Тилшуносликнинг сўзларнинг келиб чиқишини, манбаини ўрганадиган бўлими. 2. Сўзнинг манбаи, келиб чиқиши»⁶. Бизнингча, қуйидаги таъриф «этимология» терминининг мазмунини тўлиқ акс эттиради ва биз ҳам ана шу таърифга қўшиламыз: «ЭТИМОЛОГИЯ (юн. *etymologia* < *etymon* – ҳақиқат ва *logos* – сўз, таълимот) – 1) тилшуносликнинг сўзнинг келиб чиқишини ўрганувчи бўлими; 2) сўзнинг келиб чиқишини аниқлаш, тушунтириб беришга қаратилган тадқиқот усуллари мажмуи, шунингдек, ана шу аниқлашдан келиб чиққан натижа; 3) сўзнинг келиб чиқиши»⁷.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма. – Тошкент, 1964. – Б. 57–61; Ўзбек тилининг қўп жилдли изоҳли луғатини тузувчилар учун йўриқнома (тузувчи А. Ҳожиев). – Тошкент, 2000. – Б. 12.

² Головин Б. Н. Введение в языковедение. – Москва, 1966. – С. 87.

³ Содиқов А., Абдуазизов А., Ирисқулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент, 1981. – Б. 110.

⁴ Реформатский А. А. Введение в языковедение. – Москва, 1998. – С. 107.

⁵ Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2002. – Б. 136.

⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томли. 1-том. – Москва, 1981. – Б. 456; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли. 5-жилд. – Тошкент, 2008. – Б. 61.

⁷ Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва, 1990. – С. 596.

Қайд этилган сўнги манбада ёзилишича, тилшунослик бўлими ҳисобланган этимологиянинг асосий вазифаси муайян тил луғат таркибининг шаклланиш манбалари ва жараёнини ўрганиш ҳамда тилнинг қадимги давр (одатда, ёзув давригача бўлган) луғат таркибини қайта тиклашдан иборат. Ҳар бир тил лексикасида муайян миқдордаги сўзлар борки, уларнинг шакли билан маъноси ўртасидаги боғлиқлик шу тил эгалари учун тушунарсиз бўлиб қолган, чунки сўзларнинг тарихан ўзгара бориши уларнинг дастлабки шакл ва маъноларини хиралаштириб, ноаниқ қилиб қўйган; бундай сўзлар структураси (таркиби)ни ҳозирги тилдаги сўз ясаиш қолиплари орқали изохлаб бўлмайди»¹.

Сўзларни этимологик таҳлил қилишдан мақсад муайян сўзнинг қачон, қайси тилда, қандай сўз ясаиш қолипи бўйича, қайси тил материали асосида, қандай шаклда ва қандай маъно билан пайдо бўлганлигини аниқлашдир. Этимология билан боғлиқ бундай масалалар – муайян сўзнинг нега шундай шаклда эканлиги, унинг қандай юзага келганлиги ёки қайси тилга мансублиги, манба тилдаги маъносининг ўзлаштирувчи тилда кенгайиши ва торайиши ёки, умуман, бошқа маънога ўтиши каби масалалар нафақат филологларни, балки филологиядан анча йироқ бўлган кишиларни ҳам қизиқтириб, ўйлантириб келади. Уларни ҳал қилиш учун эса чуқур илмий тадқиқотлар, изланишлар олиб бориш зарур бўлади. Этимологик таҳлил билан шуғулланувчи олим ўз тили ва унинг тарихини, тилларнинг ўзаро қариндошлигини, тилдаги тарихий-фонетик, тарихий-морфологик ўзгаришлар ва бундаги қонуниятларни, фанлар тарихини ва кишилар турмуш тарзини яхши билмоғи керак. Ана шундай комплекс ҳарактердаги тадқиқотлар натижасидагина кўзланган мақсадга эришилади. Этимологик таҳлил ва тадқиқотларнинг натижалари тил тизими ва структурасидаги ўзгаришларни кузатишда ҳамда янгидан-янги сўзларнинг этимонини – сўзнинг дастлабки маъноси ва шаклини аниқлашда ва, ниҳоят, этимологик луғатлар тузишда асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Сўзлар этимологиясини белгилашнинг нисбатан қийин ва нисбатан осон жиҳатлари бор. Масалан, Маҳмуд Кошғарий дав-

¹ Кўрсатилган луғат. – Б. 596.

рида «бир турли мис» маъносида қўлланган *чозин* (чўзин) сўзининг қачон ва қандай қилиб ҳозирги «чўян» ҳолатига келганини ёки қарғанинг турларини англлатувчи *чумук, чумчук, чумгук*¹ сўзларининг қачондан бошлаб ҳозирги «чумчук» маъносига эга бўлганини аниқлаш учун бир қанча шева материалларига, кўплаб ёзма манбаларга мурожаат қилиш, тарихан рўй берган фонетик ва семантик ўзгаришларни қиёслаш ва чуқур таҳлил қилиш керак бўлади. Масалан, оддий *овқат* сўзини олиб кўрайлик. Бу сўзнинг араб тилидаги ва ўзбек тилидаги маънолари деярли бир хил бўлса-да, унинг мазкур тиллардаги фонетик қиёфаси ва талаффузи бир-биридан анчагина фарқ қилади. *Овқат* сўзи араб тилидаги *ақвот* сўзининг ўзлашиш жараёнида метатезага ва товуш ўзгаришига учраган кўринишидир. *Ақвот* сўзи эса, ўз навбатида, арабча *қут* «озик-овқат, егулик; озуқа, ем» сўзининг синиқ кўплик шакли бўлиб, «озик-овқатлар, озик-овқат маҳсулотлари» маъносини билдиради². *Ақвот* сўзининг *овқат* шаклига келиб қолиши ва шу ҳолатда оммавий қўлланишига, биринчидан, унинг талаффузда ноқулайлиги сабаб бўлса, иккинчидан, талаффуз жиҳатидан унга яқин *авқот* (арабча *вақт* сўзининг кўплик шакли) сўзининг анча аввалдан ёзма манбаларда қўлланиб келганлиги таъсир қилган бўлса ажаб эмас. Ана шу тасаввурлардан келиб чиқиб, бир қатор луғатларда, энциклопедик нашрларда, изоҳли луғатларда янгидан ўзлашган, барчага тенг даражада тушунарли бўлмаган терминларга изоҳ билан бирга этимологик маълумотлар ҳам берилади.

Муайян тил (бу ўринда ўзбек тили) учун ўзлашма ҳисобланган сўзларнинг дастлабки, бирламчи этимологиясини аниқлаш унчалик қийин эмас. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида қўлланаётган *дафтар, қалам, қандил* ва *иқлим* сўзларининг ўзбек тилига араб тилидан, араб тилига эса, ўз навбатида, юнон тилидан кириб келганлигини, уларнинг юнон тилидаги дастлабки маъноси ва шаклини аниқлаш учун араб ва юнон тилларига оид луғатларни ўзаро солиштириш, мазкур сўзларнинг тиллараро «саёҳати»ни кузатиш кифоя қилади. Шунинг ўзиёқ ушбу сўзларнинг ўзбек

¹ Қ а р а н г : Девону луғотит турк. Индекс-луғат. – Тошкент, 1967.

² Баранов Х. К. Арабско-русский словарь. – Москва, 1977. – С. 663.

тилига қандай шакл ва маъно ўзгаришлари билан ўзлашганини яққол кўрсатади.

Худди юқоридаги каби, тилимизда кенг истеъмолда бўлган ва «жуда қадимий, эски замонлардан бери» маъносида қўлланадиган *дақёнус* (*даққиюнус*)дан қолган, *алмисоқдан бери*, *алмисоқдан қолган* каби иборалар таркибидаги *дақёнус* (*даққиюнус*), *мисоқ* (*алмисоқ*) сўзлари этимологиясини, яъни уларнинг қайси тилга мансублиги ва манба тилда қандай маъно англатишини осонгина аниқлаш мумкин. Бироқ мазкур ибораларнинг нега айнан шу шаклларда қўлланишини, нега қадимийликни англатишини, яъни ибораларнинг этимологиясини аниқлаш учун динлар тарихидан, Қуръони каримнинг ўнлаб сураларидан, жумладан, «Каҳф» («Фор») сурасидан, Рим империяси тарихидан яхши хабардор бўлиш тақозо этилади.

Биринчи ибора ҳақида шуни айтиш мумкинки, Қуръони каримнинг «Каҳф» сурасида золим император Дақёнус (қадимги Рим императори Диоклетианнинг Шарқ халқлари орасидаги номи)нинг зулмидан қочиб, Оллоҳга бўлган имон-эътиқодларини сақлаб қолиш мақсадида ғорга яширинган ёш йигитлар (уларнинг нечта эканлиги – 3 та, 5 та ёки 7 та эканлиги ёлғиз Оллоҳга маълум) ва уларга эргашган бир итнинг Оллоҳнинг хоҳиш-иродаси билан ғорда 309 йил ухлаб ётгани ва уйқудан уйғонган йигитлар учун бу муддат куннинг бир қисмидай туюлгани, оч қолган йигитлардан бири таом келтириш учун ўз замонасининг пули билан шаҳарга боргани ҳикоя қилинади. Йигитнинг қўлидаги пулни кўрган шаҳарликлар (вақт ўтиши билан улар ҳам имонга келган эдилар): «Ие, бу пул Дақёнус (замони)дан қолган пул-ку!» деб ҳайратга тушганлар¹. Демак, иборанинг келиб чиқиш тарихи ҳам, ўзи англатган маъно сингари, қадимий даврларга бориб тақалар экан.

Юқоридаги сингари, беш жилдли изоҳли луғатда *алмисоқ* сўзи берилиб, унинг манба тил (араб тили)даги асл маъноси – «аҳд, қасам, шартнома, битим» кабилар этимологик маълумот сифатида қайд этилган. Шундан кейин *алмисоқдан бери* (ёки *буён*) ва *алмисоқдан қолган* иборалари келтирилган ва

¹ Яна қаранг: Ислом. Энциклопедия. – Тошкент, 2004. – Б. 32.

уларга «жуда қадим замонлардан бери», «қадимги замондан, дақёнусдан қолган» каби изоҳлар берилган. Иккинчи изоҳдаги «дақёнусдан қолган» бирикмаси иборалар этимологиясига бир қадар ойдинлик киритса-да, айна ибора нега шу шаклда ва маънода қўлланиши қўшимча далил талаб қилади. Бунинг учун яна Куръони карим сураларига мурожаат қилишга тўғри келади. «Бақара», «Ол-Имрон», «Нисо», «Моида», «Аъроф», «Анфол», «Раъд» каби ўндан ортиқ сурада турли грамматик шаклларда 30 мартага яқин қўлланган *алмисоқ* (*мисоқ*) сўзи мазкур сураларда тегишли равишда «аҳд, битим, келишув, шартнома; иттифоқ, онт, қасам» каби маъноларни ифодалаган¹. Булар Оллоҳ билан Бани Исроил қавми ўртасидаги, Оллоҳ билан насоролар ўртасидаги, Оллоҳ билан пайғамбарлар: Нуҳ алайҳиссалом, Иброҳим алайҳиссалом, Мусо алайҳиссалом ва Исо алайҳиссалом ўртасидаги аҳдлашув ва битимлар, қавмлараро, халқлараро шартномалар, ўзаро иттифоқлар ва бошқалардир. Кўриниб турибдики, бу аҳдлашув, битим, шартнома, иттифоқ ва онтлар, яъни мисоқлар жуда қадим замонларда, Исломгача бўлган даврларда бўлган ва Куръони карим сураларида батафсил баён қилинган. Шунинг оқибатида бўлса керак, жуда қадимдан мавжуд бўлган, ниҳоятда эскирган нарса-буюмлар ва воқеа-ҳодисаларга нисбатан уларнинг ҳолатини ифодалаш учун халқимиз орасида *алмисоқдан бери*, *алмисоқдан қолган* иборалари қўлланади.

Мазкур иборалар ҳақида ҳикоя тарзидаги юқоридагидек маълумотлар, албатта, изоҳли луғатда берилмаган, фақат уларнинг мазмунини етарли тарзда тушунтириб берадиган қисқача изоҳлар келтирилган. Бошқа иборалар ҳақида ҳам айна гапларни айтиш мумкин.

Энди бевосита изоҳли луғатларда сўзларга этимологик маълумот бериш масаласига қайтамыз. Изоҳли луғатга киритилган ҳар бир сўз ёки термин бош сўз ҳисобланиб, бош сўз ва унга оид материаллар алоҳида луғат мақоласини ташкил этади. Бош сўзга оид этимологик маълумот луғат мақоласининг бош сўздан ке-

¹ Йўналтирувчи манба: Куръони карим сўзларининг арабча-ўзбекча кўрсаткичли луғати (тузувчи Ботирбек Ҳасан). – Тошкент, 1995. – Б. 456.

йинги компоненти ҳисобланади ва ўқувчида катта қизиқиш уй-
ғотади. Юқорида зикр этилган йўриқномада белгиланганидек,
этимологик маълумот ўзбек ва туркий тиллардан бошқа чет тил-
лар сўзларига берилган. Икки жилдли изоҳли луғатда ҳам бош
сўзларга этимологик маълумот берилган бўлиб, унда муайян чет
сўз (термин)нинг қайси тилга мансублигини шартли қисқартма
орқали кўрсатиш билангина чекланилган. Масалан: **а** – арабча,
ф-г – форс-тожикча, **р** – русча ва ҳоказо. Янги изоҳли луғатда эса
муайян сўз асли мансуб бўлган тил (шартли қисқартма билан),
сўзнинг шу тилдаги ёзилиши ва дастлабки маъноси қайд этилган.
Масалан:

АБСОРБЦИЯ [лот. *absorbtio* – ютиш, ютилиш, шимилиш, син-
гиш]...

БОТАНИКА [юн. *botanikos* – ўсимликка тааллуқли < *botane* – ўт,
ғиёх, ўсимлик]...

ВЕЛОСИПЕД [фр. *velocipede* < лот. *velox* – тез + *pedis* – оёқ]...

ТАЭКВОНДО [корейсча: таэ – оёқ + квон – қўл + до – йўл: оёқ ва
қўлларнинг ҳаракат йўли, усули]...

ТИЛОВАТ [а. *تلاوت* (овоз чиқариб) ўқиш; ўқиб чиқиш]...

ФАЛСАФА [а. *فلسفه* < юн. *philosophia* < *phileo* – севаман + *sophia* –
донишмандлик]...

ХУДБИН [ф. *حو د بين* – манман, эгоист; ўзинигина кўзловчи]...

ҚАНДИЛ [а. *قندیل* – чирок, чилчирок, люстра < юн. *kandela* – шам <
лот. *candela* – шам]...

ҒАЗАЛ [а. *غزل* – хотин-қизларнинг кўнглини олиш, эркалаш; лирик
шеър]...

ҲАДИС [а. *حدیث* – сўз; суҳбат; ҳикоя, ривоят]...

Агар ўзлашма сўз таркибий қисмлардан, жумладан, мустақил
маъноли сўзлардан ташкил топган бўлса, янги луғатда бу ҳолат
ҳам қайд этилган. Масалан:

АНТОЛОГИЯ [юн. *anthologia* < *anthos* – гул + *lego* – териш: гуллар
дастаси]...

БИБЛИОГРАФИЯ [юн. *biblion* – китоб + *grapho* – ёзаман]...

МОРФОЛОГИЯ [юн. *morphe* – шакл + *logos* – таълимот]...

Агар сўзнинг таркибий қисмларидан бири (масалан, препозитив терминэлемент) ёки ҳар иккала қисмига алоҳида луғат мақоласи тарзида этимологик маълумот берилган бўлса, бу ҳолат ҳам луғатда тегишлича акс эттирилган. Масалан:

АСТРОЛОГИЯ [астро.. + юн. *logos* – билим, тушунча]...

БАДБИН [бад.. + ф. *bin* кўрувчи, қаровчи]...

БАРОТЕРАПИЯ [баро.. + терапия]...

ГИПЕРИНФЛЯЦИЯ [гипер.. + инфляция]...

ГУЛИСУМБУЛ [гул + сумбул]...

Бир сўз ясалиш асосидан ҳосил қилинган ясама сўзларга этимологик маълумот берилмади. Фақат сўз ясалишига асос бўлган сўзгагина этимологик маълумот берилди. Масалан, *анархия*, *анархизм*, *анархист*, *анархистик*, *анархиячи* сўзларидан фақат *анархия* сўзига ёки *дидактизм*, *дидактик*, *дидактика* сўзларидан фақат *дидактика* сўзига этимологик маълумот берилди. Шунингдек, *дистилламоқ*, *дистиллят*, *дистиллятор*, *дистилляция* сўзларидан фақат *дистилляция* сўзи этимологик маълумот билан таъминланди.

Маълумки, европа тилларига оид жуда кўп сўзлар ўзбек тилига рус тили орқали ўтган. Ўзбек тилининг икки жилдли изоҳли луғатида муайян ўзлашма сўзга этимология белгилашда у сўз қайси тилга мансуб бўлишидан қатъи назар, уни рус тили орқали ўзлашганлигига, охириги манба рус тили эканлигига ишора қилинган эди (*p* < *грек*, *p* < *лат*, *p* < *ингл*, *p* < *фр* тарзида). Масалан:

АМПУЛА [*p* < *лат*]...

АМФИТЕАТР [*p* < *грек*]...

ЗЕНИТ [*p* < *фр* < *a*.]...

Янги, беш жилдли изоҳли луғатда бундай усул қўлланмай, сўзнинг асли қайси тилга мансублиги кўрсатилди. Чунки этимологик маълумотда сўзнинг қайси тил орқали ўзлашгани эмас, балки бу сўзнинг қайси тилга оидлиги қайд этилади. Шу нуқтаи назардан мазкур сўзларнинг этимологияси янги луғатда қуйидагича белгиланди:

АМПУЛА [лот. *ampulla* – бўғзи тор, қорни катта, қўшқулоқли шиша ёки сопол идиш]...

АМФИТЕАТР [юн. *amphitheatron* – икки томонлама томоша]...

ЗЕНИТ [фр. *zenith* < а. *سمت* – йўл, мақсад; азимут]...

Этимологик маълумотларда европа тилларига, жумладан, юнон, лотин, инглиз, француз, немис, испан, итальян, голланд, поляк тилларига мансуб сўзлар лотин графикасида, араб, форс ва бошқа эроний тилларга мансуб сўзлар араб графикасида, бошқа тиллар (рус, хитой, ҳинд, мўғул)га оид сўзлар эса кирилл графикасида акс эттирилди. Сўзларнинг келиб чиқишини белгилашда ўтган асрнинг иккинчи ярмидан то ҳозирги кунгача нашр этилган икки тилли луғатлардан (арабча-русча, русча-арабча, арабча-ўзбекча, форсча-русча, русча-форсча, форсча-ўзбекча, лотинча-русча, инглизча-русча, французча-русча, немисча-русча, ҳиндча-русча, мўғулча-русча ва б.), хорижий сўзлар луғатларидан,¹ тожик тилининг изоҳли луғатидан,² зарур ҳолларда эса эски ўзбек адабий тили бўйича турли даврларда тузилган луғатлардан³ фойдаланилди ва барча ўзлашма сўзларга имкон қадар этимологик маълумот берилди. Ўзлашма сўзнинг аслида қайси тилга мансублиги аниқ бўлмаса, шунингдек, уни ҳозирги ёзув ёки ёзувлардан бири билан ифодалаш мумкин бўлмаса, этимологик маълумот берилмади.

Беш жилдли изоҳли луғатда сўз ва терминларга берилган этимологик маълумотларда манба тиллардаги сўзларнинг бошқа тилларга ўзлашишида кишини ҳайрон қолдирадиган даражада

¹ Словарь иностранных слов. Изд. 4. – Москва, 1954; Словарь иностранных слов. Изд. 18. – Москва, 1989; Новейший словарь иностранных слов и выражений. – Минск, 2003; Большой иллюстрированный словарь иностранных слов. – Москва, 2004; *Воронков А. И., Поняева Л. П., Попова Л. М.* Латинское наследие в русском языке. Словарь-справочник. – Москва, 2002.

² Фарҳанги забони тоҷики. Иборат аз ду жилд. – Москва, 1969.

³ «Абушқа» – «Луғати Навоийя...» (В. Вельяминов-Зернов нашри). – СПб., 1868; Бухорий Шайх Сулаймон. Луғати чигатоий ва турки усмоний (араб графикасида). – Истанбул, 1882; *Будагов Л.* Сравнительный словарь турецко-татарских наречий в 2-х томах. – СПб., 1869; Навоий асарлари луғати (тузувчилар: П. Шамсиев ва С. Иброҳимов). – Тошкент, 1972; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт жилдли. – Тошкент, 1983–1985; *Мирзо Маҳдийхон Астрободий.* Санглох (араб графикасида). – Техрон, 2002 ва б.

маъно ўзгаришларига учраганини кузатиш мумкин. Масалан, юнон тилидаги *аптека* (apotheke) сўзи дастлаб «омбор, қазноқ» маъносини ифодалаган. Кейинчалик бу сўз тилдан тилга ўтиш жараёнида (юнон > лотин > поляк > рус > ўзбек) янги – «дори омбори, дорихона» маъносига эга бўлган. Француз тилидан рус тили орқали ўзбек тилига ўзлашган *арсенал* сўзи эса аслида арабча сўз бўлиб, манба тилда *доруссаноа* (دارالسناعة) шаклида ва «ишхона, корхона» маъносида қўлланган. Ёки «ҳарбийлар ётиб даволадиган жой» маъносидаги лотинча *госпиталь* (hospitalis) сўзи дастлаб «меҳмондўст» маъносида қўлланган. Луғатни варақлаган ўқувчилар *банан, банк, банкрот, велосипед, вермишель, врач, газета, галактика, гимн, гимназия, граната, дежур, зенит, кафедра, магазин* каби юзлаб байналмилал сўзларнинг тилдан тилга кўчишда қанчалик маъно ўзгаришларига учраганини уларга берилган этимологик маълумотлардан билиб оладилар.

Янги изоҳли луғатни мутолаа қилган, ундан фойдаланган китобхонлар бир неча ўнлаб сўз ва терминларнинг атоқли отлар (антропоним ва топонимлар)дан ҳосил қилинганини билиб оладилар. Агар мактаб ўқувчилари мактаб дастурига кирган фанларни ўрганиш жараёнида *ампер, бессемер, ватт, вольт, гальвани(к), дальтонизм, дарвинизм, пастерлаш, рентген, цельсий* каби терминлар ва ўнлаб кимёвий элементлар номларининг келиб чиқиш манбаи атоқли отлар эканлигини яхши билсалар ҳам, ўқувчилар билан бир қаторда кенг китобхонлар оммаси луғатни мутолаа қилиш орқалигина *академия, баббит, бадминтон, банорас, батист, бойкот, браунинг, бруцеллэз, ватман, венерология, вокзал, вулкан, габбро, гайморит, галифе, гобелен, дизель, доломит, ироқи* (совун), *канифоль, коньяк, лимузин, лўттибоз, макинтош, маузер, мельхиор, никотин, олимпиада, патефон, пломбир, регби, реглан, тоифи* (узум) каби сўз ва терминларнинг ҳам атоқли отлар асосида юзага келганига гувоҳ бўладилар.

Араб тилидан ўзлашган кўплаб сўзлар маъносида ҳам ғаройиб ўзгаришлар содир бўлганини кузатиш мумкин. Масалан, *басир* (بصير) сўзи манба тилда, яъни араб тилида «кўриш қобилияти яхши, нарсаларни яхши фарқловчи, ўткир зеҳнли» каби маъно-

ларни ифодаласа,¹ ҳозирги ўзбек тилида умумистеъмолда «яхши кўра олмайдиган, кўр» маъноларини ифодалайди (ҳозирги кунда ҳам баъзи ота-оналарнинг ўз фарзандларига «Басир», «Басира» деб ном қўйишлари уларнинг араб тилидан, шу сўзнинг маъносидан яхши хабардорлигини кўрсатади). Ёки яна бир арабча сўз – *касал* (كسل) сўзи манба тилда «дангасалик; дангаса, ишёқмас» маъноларида қўлланса, ҳозирги ўзбек тилида «бемор, бетоб, хаста» маъноларида ишлатилади.

Шунингдек, икки жилдли изоҳли луғатда *эхром* сўзи кўп маъноли битта лексема сифатида изоҳланган:

ЭХРОМ [а.] 1 *эск. айн.* пирамида 1,2.

2 Пирамида шаклидаги бино, иншоот.

3 *дин.* Ҳажга боришдан олдин маълум давр давомида атир сепиш, соқол-мўйлов олиш каби дунёвий ишлардан воз кечиш ва Миср, Ироқ каби мусулмон давлатлари чегараларига етгандан сўнг оқ кийимга, одатда, тикилмаган оқ матога ўралиш ва шундай матонинг ўзи.

Ушбу сўзнинг этимологияси бўйича кузатишлар эса унинг кўп маъноли битта сўз эмас, балки ўзаро омоним бўлган иккита сўз эканлигини кўрсатди: араб тилида сўз таркибидаги ҳ товуши (ҳарфи)нинг икки хил ёзилиши (ح – ҳои ҳутти ва ھ – ҳои ҳавваз) ушбу сўзнинг манба тилда шаклан ва талаффуз жиҳатидан тамоман бир-бирига ўхшамаган иккита сўз эканлигидан далолат беради ва бу ҳолат янги изоҳли луғатда тегишли равишда акс этирилди:

ЭХРОМ I [а. *إحرام* – мусулмонларнинг ҳаж даврида муқаддас ҳудудга кириши ва эҳром кийиши] 1 Маккага ҳаж сафарига отланган кишиларнинг маълум вақт давомида баъзи нарсалардан фойдаланишдан (мас., атир сепиш, соқол-мўйлов, тирноқ олиш ва б. дан) ўзини тийиши.

2 Ҳажга борувчиларнинг махсус кийими: нина тегизилмаган икки парча қалинроқ газлама (мас., бўз)дан иборат бўлиб, бири бўйин ва чап елкага, иккинчиси белдан пастга ўралади.

¹ Араб тилидан ўзлашган сўзларнинг этимологиясини белгилашда асосан қуйидаги манбадан фойдаланилди: Баранов Х. К. Арабско-русский словарь. Изд. 5. – Москва, 1977

ЭҲРОМ II [а. هرام] «пирамида» (هرم) с. нинг кўпл.] 1 айн. пирамида
1. 2.

2 Пирамида шаклидаги бино, иншоот, масжид, мақбара.

Ўзбек тилига ўзлашиш жараёнида маъноси кескин ёки сезиларли даражада ўзгарган ёки янги маънолар касб этган арабча сўзлар қаторига яна *аёл, азамат, азон, айюҳаннос, арава, ароқ, аския, асфаласофиллин, ашаддий, ақалли, ақида, баёз, башара, бақбақа, бидъат, бисот, вазжоҳат, ирқ, касофат, кунпаякун, лаҳм, нафосат, пийсабилло, тиловат* каби, форсча сўзлар қаторига эса *абгор, абзал, астойдил, бадбин, боқимонда, дарбадар, дардисар, зимистон, худбин* каби жуда кўп луғавий бирликларни кўшиш мумкин.

Шунингдек, араб тилида кўплик шаклида бўлган бир қанча сўзларнинг ҳозирги ўзбек тилида кўплик маъносида эмас, балки бирлик маъносида қўлланаётганини ҳам изоҳли луғатдаги этимологик маълумотлардан билиб олиш мумкин. Биргина А ҳарфи билан бошланадиган бундай сўзлар 20 тадан ортиқдир. Айниқса, *авлиё* (бирлиги – *валий*), *авлод* (бирлиги – *валад*), *аждод* (бирлиги – *жадд*), *айём* (бирлиги – *йавм*), *алвон* (бирлиги – *лавн*), *анҳор* (бирлиги – *наҳр*), *арбоб* (бирлиги – *рабб*), *арвоҳ* (бирлиги – *руҳ*), *асбоб* (бирлиги – *сабаб*), *аския* < *азкиё* (бирлиги – *закий*), *ахлат* < *ахлот* (бирлиги – *хилт*), *ашё* (бирлиги – *шайъ*), *аъзо* (бирлиги – *узв*) каби сўзлар ҳозирги ўзбек тилида фақат бирлик сондаги сўз сифатида тушунилади ва айни маънода қўлланади, уларнинг бирлик шакллари эса ҳозирги ўзбек тилида жуда кам қўлланади ёки умуман қўлланмайди.

Хуллас, ўзбек тилида шарқ ва ғарб тилларидан ўзлашган, ўзлашиш жараёнида маъноси кескин ўзгарган юкоридагидек сўзлар янги изоҳли луғатда анчагина ва улар тегишли равишда зарурий этимологик маълумотлар билан таъминланган.

Муайян тилда мавжуд бўлган сўзларга, жумладан, ўзлашма сўз ва терминларга этимологик маълумот бериш ниҳоятда мушкул ва мураккаб иш бўлганлигидан, аввало, бу соҳада ғоят синчковлик, теран изланишлар олиб бориш талаб этилади, шу билан бирга, бу жараёнда маълум камчилик, ноаниқликлар ҳам бўлиши табиий. Беш жилдли изоҳли луғатнинг тузувчилари бу ишни имкон қадар

юксак савияда бажаришга ҳаракат қилган бўлсалар-да, луғатда баъзи сўзларга берилган этимологик маълумотлар ўқувчида иккиланиш, шубҳа пайдо қилиши мумкин. Буни биз *кўшк* ва *ош* сўзларига берилган этимологик маълумотлар мисолида кўриб ўтамиз.

Форс ва тожик тиллари бўйича тузилган луғатларда *кўшк* сўзи шу тилларнинг ўз сўзи сифатида қайд этилган, яъни мазкур луғатларда *кўшк* сўзининг бошқа бирор тилга мансублиги, бирор тилдан кириб келганлиги ҳақида ҳеч қандай ишора йўқ. Юқорида зикр этилган хорижий сўзлар луғатларида ҳам бу сўз форсча деб берилган. Шуларнинг таъсирида бўлса керак, икки жилдли изоҳли луғатда ҳам *кўшк* форсча-тожикча сўз сифатида белгиланган, беш жилдли изоҳли луғатда эса бу сўз иккиланиш билан туркий-форсий деб кўрсатилган. Лекин М. Фасмернинг «Рус тилининг этимологик луғати»да *киоск* сўзига берилган этимологик маълумотда у турк(ий)ча сўз сифатида изоҳланган: «**Киоск** тўғридан-тўғри туркча *köşk* «павильон»дан эмас, балки немисча *Kiosk* ёки французча *kiosque* сўзидан ўзлаштирилган»¹. Турк тили бўйича тузилган луғатларда ҳам бу сўз форсча деб кўрсатилмаган. Шу билан бирга, Маҳмуд Кошғарий луғатида *kowik* (ёпиш, бекитиш; ёпинчиқ) сўзи ва у билан боғлиқ *kowiklik jer* (соя ер, кўланкали ер) бирикмаси ҳам мавжудки², бу ҳолат, бизнингча, *кўшк* сўзининг этимологиясини белгилашда шошилмасликни, ушбу сўз тарихини ўтмишда яратилган ёзма ёдгорликлар асосида хронологик тарзда синчиклаб ўрганишни тақозо этади.

Айни юқоридаги ҳолат сингари, *ош* сўзининг этимологияси, келиб чиқиши ҳам мунозарага сабаб бўлиши мумкин. Бу сўз ҳам форс ва тожик тиллари бўйича тузилган луғатларда шу тилларнинг ўз сўзи сифатида қайд этилиб, унинг ўзга тилга мансуб эканлигига бирон-бир ишора қилинмаган.

Шу билан бирга, ўша луғатларда ушбу сўзнинг муносабатдошлари – *ошпаз*, *ошпазхона*, *ошхона* сўзлари ҳам берилган. Шунинг таъсири остида аввал икки жилдли, сўнг беш жилдли изоҳли луғатда *ош* сўзи форсча сўз сифатида кўрсатилган. Ле-

¹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4-х томах. Т. II. – Москва, 1967. – С. 235.

² Кошғарий Маҳмуд. Девону луғотит турк. Уч томлик. I том. – Тошкент, 1960. – Б. 387 ва 466.

кин туркий манбаларга мурожаат қилинганда, бунинг акси бўлиб чиқади. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида *ош* сўзи ва у билан муносабатдош бошқа бир қанча сўзлар берилганини кўрамиз. Чунончи, *ош* // *а:ш* – озиқ-овқат, ош, таом, овқат; *ашатми* – ош егизди, ошатди; *ашлиқ* II – ошхона; *ашлақ* – дастурхон; *ашич* – қозон; *ашсади* – (овқат, ош) ейишни истади; *ашсатми* – ош ейишга иштаҳа кўзғатди¹. Шунингдек, К. К. Юдахиннинг қирғизча-русча луғатида (М., 1965), катта ҳажмли туркча-русча луғатда (М., 1977) ҳам *ош* сўзининг форсча эканлигига ҳеч қандай ишора мавжуд эмас, яъни мазкур луғатларда *ош* сўзи туркий сўз сифатида берилган.

Демак, изоҳли луғатда юқорида таҳлил қилинган *кўшк*, *ош* сўзлари ва бошқа уларга ўхшаш айрим сўзларга берилган шубҳали этимологик маълумотларга аниқлик киритиш учун тегишли манбаларни диққат билан ҳар томонлама ўрганиш зарур бўлади. Ўйлаймизки, изоҳли луғатнинг кейинги нашрларида бундай ноаниқликлар бартараф этилиб, ишонарли этимологик маълумотлар берилади.

КИМЁ ТЕРМИНЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТДА БЕРИЛИШИ

Чегараланган лексиканинг бир қисми ҳисобланган терминларнинг умумфилологик, таржима ва изоҳли луғатларда берилиши – уларнинг чегараси ва миқдори, танлаб олиш тамойиллари, маъноси (маънолари)нинг изоҳланиши, этимологик маълумотлар ва грамматик белгилар билан таъминланиши ҳақида илмий адабиётларда, қўлланма ва йўриқномаларда мунозара-муҳокама-лар олиб борилган, зарур даражада фикрлар билдирилган, кўрсатмалар берилган².

¹ Қ а р а н г : Девону луғотит турк. Индекс-луғат. – Тошкент, 1967. – Б. 29–30 ва 35.

² Руководство для составления узбекско-русского словаря. – Ташкент, 1960; *Акабиров С. Ф.* Лексикографическая разработка терминологии в двуязычных словарях (на материале русско-узбекских и узбекско-русских словарей). АКД. – Ташкент, 1969; *Акабиров С. Ф.* О границах и источниках толкового словаря узбекского языка. // Тюркская лексикология и лексикография. – Москва, 1971. – С. 130–152; *Толикина Е. Н.* Термин в толковом словаре (к проблеме определения) // Проблематика определения терминов в

Фан ва техникага доир термин махсус яратилган, яъни сунъий тарзда ўйлаб топилган ёки табиий (жонли) тилдан олинган сўз-дир. Бундай сўзнинг қўлланиш соҳаси у ёки бу илмий мактабнинг вакиллари томонидан белгиланади ва чегараланади. Умумтил терминларидан, яъни умумқўлланишдаги сўзлардан фарқли равишда илм-фан соҳаларига мансуб терминлар иерархик (поғонавий, босқичма-босқич) тартибга солинган бирликларнинг терминологик тизимларига бирлашган бўладилар ва фақат ана шу тизимлар, уларга мувофиқ келувчи мантикий (тушунчавий) терминологик майдонлар ичидагина ўз маъносига эга бўладилар. Илм-фан тараққиётидаги ҳар бир қадам илмий терминлар яратиш ёки уларга (мавжудларига) аниқлик киритишга олиб келади¹.

Фан ва техника тушунчаларини терминлаштириш муайян соҳалар мутахассисларининг тилшунослар билан ҳамкорлик қиладиган алоҳида фаолият соҳасидир. Иерархик тартибли тушунчаларнинг ҳар бир қисми учун мос келувчи белгиларни излаб топиш анча мураккаб вазифадир. Бундай белгиларни онгли ва режали равишда излаб топиш ва жорий этиш бошланганига кўп вақт бўлгани йўқ. Масалан, тавсифий ботаника тушунчалари Карл Линней томонидан 1751 йилда тартибга солинган бўлса, систематик таснифнинг ҳайвонот оламига нисбатан ягона тамойиллари 1758 йилдан қўллана бошлаган. Кимё фани мутахассислари эса ўз фан соҳаларига оид тушунчаларни, бинобарин, кимё терминологияси ва номенклатурасини тартибга солишни XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаганлар ва бу жараён хануз давом этмоқда. Чунки бошқа терминологик тизимларга нисбатан энг байналмилал характерга эга бўлган, муттасил бойиб, кўпайиб бораётган кимё терминологияси минглаб терминлар (тушунчалар номлари) ва миллионлаб номенлар (конкрет предметлар номлари) билан иш кўради. Ушбу ҳолатни ўзбек кимё терминологияси мисолида ҳам кузатиш мумкин.

словарях разных типов. – Л., 1976. – С. 45–57; Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма. – Тошкент, 1965; Ўзбек тилининг кўп жилдли изоҳли луғатини тузувчилар учун йўриқнома (тузувчи А. Ҳожиев). – Тошкент, 2000 ва б.

¹ *Суперанская А. В.* Терминология и номенклатура // Проблематика определения терминов в словарях разных типов. – Л., 1976.

Ўзбек тилининг умумтерминологик тизимида ўзига хос ўринга эга бўлган ўзбек кимё терминологияси, ўз навбатида, маълум луғавий-мавзуий гуруҳларга бўлинади. А. А. Реформатский қайд этганидек, «терминология – муайян тилнинг умумлуғавий тизими доирасида аниқ ажралиб турувчи кичик бир тизимдир... шу билан бирга, ўз навбатида, мавзуий белгиларга кўра янада кичик тизимларга ажралади»¹.

Ўзбек кимё терминологиясининг асосий мавзуий гуруҳлари қуйидагилардан иборат:

1. Кимё фани тармоқларини билдирувчи терминлар. Энг кадимги фанлардан ҳисобланган кимё фани дастлабки даврларда жуда тор маънода, яъни оддий металлларни олтин ёки кумушга айлантириш санъати маъносида тушунилган ва ҳозиргидек кўп тармоқли бўлмаган. Моддалар ва уларнинг ўзгаришларини тартибга солувчи қонунлар ҳақидаги фан сифатида кимёнинг аста-секин ривожланиши оқибатида у бир қанча тармоқларга ажралиб кетади, шунга мувофиқ равишда бу тармоқларни ифодаловчи янги терминлар пайдо бўлади. Ҳозирги кунда кимёни асосий 5 бўлимга ажратиш жорий қилинган ва улар *анорганик кимё, органик кимё, физикавий кимё, аналитик кимё, юқори молекуляр бирикмалар кимёси* деб аталади. Кимёнинг бу беш асосий тармоғи ҳам, ўз навбатида, янада кичик соҳаларга бўлиниб кетиши натижасида уларни номловчи янги терминлар пайдо бўла бошлади. Биргина физикавий кимё тез ривожланиб бораётган *кимёвий термодинамика, кимёвий генетика, фотокимё, плазмалар кимёси, радиация кимёси, электрокимё, лазер кимёси* каби соҳаларга бўлиниб кетган. Бундай терминлар кимёнинг бошқа фанлар билан интеграцияси натижасида ҳам пайдо бўлмоқда. Масалан, *биокимё / биологик кимё, геокимё, космокимё, суд-экспертиза кимёси, фармацевтик кимё* каби. Шу кунларда *кимё ёки кимёвий сўзлари билан ҳосил бўлган ва кимёнинг турли тармоқларини ифодаловчи терминлар (ёки бирикма терминлар)* сони 40 тадан ошади.

¹ Реформатский А. А. Что такое термин и терминология? // Вопросы терминологии. – Москва, 1961. – С. 121–122.

Кимё терминининг ўзи, унинг келиб чиқиши ва этимологияси ҳақида кўплаб баҳсталаб, мунозарали фикрлар мавжуд. Кўпинча уни қадимги Мисрнинг номи – *Хем* «қора, қорамтир» сўзи билан боғлайдилар ва унинг маъносини «Миср фани» тарзида изоҳлайдилар. Айрим тарихчи ва филологлар ушбу сўз юнонча *chemia* «металларни эритиш санъати» сўзидан келиб чиққан, деб ҳисоблайдилар. Ҳар ҳолда, кўпчилик маълумот ва кузатувлар шуни кўрсатадики, ушбу термин юнон (лотин тили орқали) ва араб тилларининг ўзаро алоқаси натижаси ўлароқ пайдо бўлган¹.

2. Кимёвий элементларни билдирувчи терминлар. Ушбу гуруҳга мансуб терминлар лингвоэтимологик нуқтаи назардан катта қизиқиш туғдиради, шу сабабли бу терминларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида қуйида алоҳида тўхталамиз.

3. Умумкимёвий тушунчалар, кимёвий таҳлил методларини билдирувчи терминлар: *атом, молекула, валентлик, реакция, даврий қонун, кимёвий мувозанат, анализ, синтез, титрлаш, ацидиметрия, колориметрия* каби.

4. Кимёвий қонунлар, назариялар, ҳодисалар, шунингдек, реакцияларни билдирувчи терминлар. Бундай терминларнинг аксарияти ўз таркибида муайян кимёвий, шунингдек, физик-кимёвий қонунлар ва ҳодисаларни кашф қилган, тавсифлаб, изоҳлаб берган буюк олимлар ва кашфиётчиларнинг исм ва фамилияларини қамраб олган. Масалан: *Авогадро қонуни, Генри қонуни, Менделеев жадвали, Бутлеров назарияси, ионлаш назарияси, ҳажмий нисбатлар қонуни, қайтар реакция.*

¹ Ушбу мақолада ва «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да берилган кимё терминларининг этимологиясини белгилашда қуйидаги манбалардан фойдаланилди: *Фигуровский Н. А.* Открытие химических элементов и происхождение их названий. – Москва, 1970; *Ҳакимов И.* Кимёвий элементларнинг пайдо бўлиши. – Тошкент, 1974; *Трифонов Д. Н., Трифонов В. Д.* Как были открыты химические элементы. – Москва, 1980; *Бусев А. И., Ефимов И. П.* Определения, понятия, термины в химии. – Москва, 1981; *Соловьев Ю. И.* История химии. Развитие химии с древнейших времен до конца XIX века. – Москва, 1983; *Химический энциклопедический словарь.* – М., 1983; *Воронков А. И., Поняева Л. П., Попова Л. М.* Латинское наследие в русском языке. Словарь-справочник. – Москва, 2002; *Новейший словарь иностранных слов и выражений.* – Минск, 2003; *Большой иллюстрированный словарь иностранных слов.* – Москва, 2004. Булардан ташқари терминлар этимологиясини белгилашда 20 дан ортиқ икки тилли таржима луғатларидан фойдаланилди..

5. Кимёвий жараёнлар, амаллар ҳамда уларнинг натижаларини, ҳосилаларини ифодаловчи терминлар. Бундай терминлар қаторига тўғридан-тўғри ёки калька йўли билан ўзлаштирилган, шунингдек, ярим калькаланган («гибрид») байналмилал луғавий бирликларни киритиш мумкин (уларнинг кўпчилиги рус тили орқали ўзлашган): *абсорбция, адсорбция, гидролиз, коагуляция; ярим емирилиш, алкиллаш, ионлаш // ионланиш, кристалланиш, бессемерлаш, хлорлаш; чўкма, эритма, қотишма* ва б.

6. Физик-кимёвий хоссаларни ифодаловчи терминлар. Масалан: *амфотерлик, буферлик, изоморфизм, полиморфизм, радиоактивлик, тўйинганлик, электрманфийлик, электрўтказувчанлик, эрувчанлик, қаттиқлик* ва б.

7. Кимёвий асбоб-ускуна, аппаратлар ва уларнинг қисмларини билдирувчи терминлар. Бундай терминлар сирасига оддий лаборатория ускуналаридан тортиб улкан технологик қурилмалар, аппаратларгача бўлган тушунчаларнинг номлари киради: *колба, мензурка, пробирка, реторта, склянка, тигель, штатив, мўрили шкаф, поляризатор, ультрамикроскоп, кимёвий стакан; Кипп аппарати, Бессемер конвертори, Мартен печи* ва б.

8. Моддаларнинг синфларини ифодаловчи терминлар, шунингдек, сон-саноксиз номенлар. Ўзбек кимё терминологиясидаги ушбу мавзуий гуруҳ энг катта гуруҳ ҳисобланади, чунки кимё терминологиясининг асосий қисмини ҳозирги кунда миқдори 3 миллион бирликдан ортиб кетган ўзлашма байналмилал номенлар ташкил этади: *асослар, кислоталар, оксидлар, тузлар; оқсиллар, спиртлар, углеводлар // карбонсувлар, эфирлар; нитробирикмалар; ацетон, бензол, изобутан, карбонат ангидрид, натрий хлорид, сульфат кислота* ва б.

Ягона ўзбек кимё терминологияси тизимини ташкил этувчи терминларнинг мазкур мавзуий гуруҳларининг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга. Юқорида айтилганидек, **кимёвий элементларни билдирувчи терминлар** мавзуий гуруҳи уларнинг келиб чиқиши ва номланиш тамойилларига кўра алоҳида қизиқиш уйғотади.

Кимё терминларининг номланиши, бошқа тилларда бўлганидек, ўзбек тилида ҳам термин ҳосил қилишнинг алоҳида

усули бўлиб, ўзида ҳам семантик, ҳам аффиксал термин яшаш усуллари намоён қилади. Ҳозирги кунда кимё фани 105 та элемент билан иш кўради, демак, ўзбек кимё терминологиясида ҳам ана шу элементларни билдирувчи 105 та термин мавжуд. Ушбу ном-терминларнинг келиб чиқиши жуда хилма-хил бўлиб, уларнинг баъзилари тарих билан, хусусан, у ёки бу элементнинг кашф этилиш усули билан боғлиқ ҳолда вужудга келган бўлса, кўпчилик элементларнинг номлари ушбу элемент мавжуд бўлган бирикманинг хосса ва хусусиятлари асосида юзага келган. Айрим терминларда атоқли отларни – исм-фамилиялар, осмон жисмлари ва муайян жойларнинг номларини абадийлаштириш анъаналари ўз аксини топган. Кейинги даврларда бу анъана кучайиб, 30 га яқин элементнинг номи атоқли отлар асосида шаклланган.

Кимё фани тарихини чуқур ўрганган Н. А. Фигуровский ўзининг бир қатор ишларида кимёвий элементлар номларининг келиб чиқишини кенг изоҳлаган, лекин у мазкур номларни маъновий гуруҳлар асосида эмас, балки уларнинг кашф этилиш хронологияси нуқтаи назаридан изоҳлаган. Кимёвий элементлар номларини ўрганишнинг аҳамияти ҳақида шундай ёзади: «Бунда, шубҳасиз, элементлар номларининг келиб чиқишини изоҳлайдиган рўйхатнинг ўзи турли даврлардаги номенклатура яратиш анъаналарини акс эттирибгина қолмайди, балки кимёвий ва техникавий терминологияни ҳамда рационал номенклатурани ишлаб чиқишда айниқса катта аҳамиятга эга»¹.

Кимёвий элементлар номини билдирувчи терминлар гуруҳи, ўз навбатида, яна бир қанча гуруҳларга бўлиниб кетади. Улар қуйидагилардир:

1. Кимёвий элементларнинг қадимдан ўзбек тилида ва ўзбек кимё терминологиясида қўлланиб келаётган анъанавий номлари. Маълумки, барча кимёвий элементлар латин тили асосидаги байналмилал номларига эга. Шу билан бир қаторда, дунёнинг деярли барча тилларидаги кимё терминологик тизимларида энг қадимги даврлардан маълум бўлган кимёвий элементларни ифодаловчи муайян миқдордаги анъанавий терминлар мавжуд

¹ Фигуровский Н. А. Кўрсатилган асар. – Б. 36.

бўлган. Бундай терминлар рус кимё терминологиясида *золото, серебро, медь, железо, олово, свинец, ртуть, мышьяк, сурьма, сера* ва кейинги даврларда лотин тилидан калькаланган *водород, кислород, углерод* ва *кремний* сўзлари бўлса, ўзбек кимё терминологиясида *олтин, кумуш, мис, темир, қалай, қўرғошин, симоб, сурма, рух, маргимуш, олтингургурт* ҳамда бевосита рус тилидан ўзлаштирилган *водород, кислород, кремний, углерод* терминларидир. Бундай ҳолатни қозоқ ва тожик кимё терминологик тизимларида ҳам кузатиш мумкин¹.

Ўзбек кимё терминологиясида фаол қўлланувчи мазкур 15 та термин ўзбек (*олтин, кумуш, темир, қўрғошин, сурма, олтингургурт*), араб (*қалай*), форс (*мис, симоб, рух, маргимуш*) ва рус тилларига мансуб бўлиб, улар (*олтингургурт* сўзидан ташқари) ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан содда, туб терминлар ҳисобланади. Лекин манба тил нуқтаи назаридан форсча *симоб* (*сийм + об = кумушли сув*), *маргимуш* (*марг + муш = сичқон ўлдирувчи*) ва русча *водород* (*вода + род = сув туғдирувчи*), *кислород* (*кислый + род = аччиқлик туғдирувчи*), *углерод* (*уголь + род = кўмир туғдирувчи*) сўзлари кўшма термин саналади. Мазкур 15 та термин кимёга доир матнларда айни ҳолатда қўлланса ҳам, кимёвий реакциялар формулаларини ўқишда уларнинг лотинча дублетларидан фойдаланилади. Масалан, *олтин – аурум, кумуш – аргентум, темир – феррум, маргимуш – арсен, олтингургурт – сульфур, водород – гидроген (иум), углерод – карбон* ва ҳоказо.

2. Кимёвий элементлар номларининг кейинги гуруҳчасини атоқли отлар асосида ҳосил килинган терминлар ташкил этади. Маълумки, бундай терминлар, шунингдек, таркибида атоқли отлар бўлган бирикма терминлар лингвистик адабиётларда «*фамилиявий терминлар*» деб ҳам аталади². «*Фамилиявий терминлар*»

¹ *Беремжанов В. А., Омаров С. Т.* Русско-казахский словарь химических терминов. – Алма-ата, 1969; *Оспанова К. Т.* Лексико-грамматические способы образования химических терминов в современном казахском языке. АҚД. – Алма-ата, 1987; *Раджабов Л. Ш.* Основные принципы химической терминологии на таджикском языке. – Душанбе, 1967.

² *Лотте Д. С.* Основы построения научно-технической терминологии. – М., 1961. – С. 427; *Даниленко В. П.* Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – Москва, 1977.

терминологик лексиканинг алоҳида, махсус қатлами бўлиб, махсус тушунчалар, турли ходисалар, предметлар, меҳнат қуроллари ва маҳсуллари номларини билдиради. Бундай терминларни фан ва техниканинг деярли барча соҳаларида учратиш мумкин. Масалан, физикада *ампер, ватт, генри, жоуль, кюри, рентген*; математикада *чевиана, якобиан*; тиббиёт-биология соҳасида *дарвинизм, пастерлаш, гайморит* ва бошқалар фамилиявий терминлар ҳисобланади.

Ўзбек кимё терминологиясида ҳам кўплаб фамилиявий терминлар мавжуд бўлиб, улар олимлар ва ихтирочиларнинг исм-фамилялари, географик номлар, сайёралар ва бошқа осмон жисмларининг номлари, шунингдек, мифологик ва сеҳрли образлар номлари орқали ифодаланади. Уларнинг аксарияти тўғридан-тўғри рус тилидан ўзлаштирилган. Кимё соҳасидаги фамилиявий терминларни тузилиш жиҳатдан бир неча турга бўлиш мумкин. Лекин биз бу ўринда фақат кимёвий элементларни билдирувчи монолексемали фамилиявий терминлар устида тўхталамиз; улар Д. С. Лоттенинг фамилиявий терминларнинг ҳосил бўлиш шарт-шароитлари ҳақидаги тавсиялари ва талабларига жавоб бера олади¹.

а) дунёнинг энг машҳур химик ва физик олимларининг фамилиялари билан аталган кимёвий элементларнинг номлари. Масалан, муайян элемент номи *нобелий* швед кимёгари А. В. Нобель ва Нобель физика институти шарафига шундай аталган; *курчатовий* ва *менделевий* номлари эса машҳур рус олимлари И. В. Курчатов ва Д. И. Менделеевларнинг фамилияларидан ҳосил қилинган; *кюриий, лоуренский, нильсборий, фермий, эйнштейний* каби кимёвий элементларнинг номлари эса мувофиқ равишда дунёнинг турли мамлакатларида яшаган машҳур олимлар – эр-хотин Мария ва Жолио Кюрилар, Э. Лоуренс, Э. Ферми, Нильс Бор ва А. Эйнштейнларнинг исм ва фамилияларидан яратилган. Ушбу терминлар кейинги даврларда пайдо бўлган янгича номлаш таъминининг кенг қўлланиши маҳсулидир;

б) мамлакат (давлат)лар, шаҳарлар ва бошқа географик жойларнинг номи билан аталган кимёвий элементларнинг номлари.

¹ Фамилиявий терминларга қўйилган талаблар ҳақида қаранг: *Лотте Д. С. Кўрсатилган асар. – Б. 28.*

Америций, германий, европий, калифорний, франций каби элемент номлари шубҳасиз аниқ, ҳаммага маълум географик жойларни кўрсатиб турибди. *Рутений* (Россиянинг лотинча номи – Ruthenia), *полоний* (Польшанинг лотинча номи – Polonia), *гольмий* (Стокгольмнинг лотинча номи – Holmia), *берклий* (АҚШдаги Беркли – Berkeley шаҳри номидан), *иттербий, иттрий, эрбий* (ҳар учала термин Швециядаги Иттербю – Ytterby қишлоғи номидан), *гафний* (Копенгагеннинг лотинча номи – Hafnia), *лютеций* (Парижнинг лотинча номи – Lutecia) каби терминлар, шунингдек, миснинг лотинча номи *Cyprum* (Кипрнинг юнонча номи – Kypros) ва б. номлар ана шу элементлар ихтиро қилинган, ишлаб чиқарилган ёки топилган жой номлари билан аталган;

в) осмон жисмлари ёки сайёралар номлари билан аталган кимёвий элементлар: *гелий* (Қуёшнинг юнонча номи – Helios) дастлаб Қуёш спектрида спектрал таҳлил усули билан топилгани сабабли шундай аталган; *селен* (Ойнинг юнонча номи – Selena) бошқа бир элемент – *теллур* (Ернинг лотинча номи – Tellus)ни ўрганиш чоғида тасодифан топилган; ушбу ном «Ой – Ернинг йўлдоши» ўхшашлиги асосида пайдо бўлган, бунинг устига, *селен* ўз хоссаларига кўра *теллурга* жуда ўхшаш бўлган; *палладий* ва *церий* терминлари эса Паллада (юнонча Palladion), Церера (лотинча Cereris) кичик сайёралари номидан олинган; ушбу кичик сайёраларнинг номлари эса, ўз навбатида, юнон ва рим мифологияларидаги маъбудалар номларига бориб тақалади. *Нептуний, плутоний, уран* каби элементлар номи ҳақида ҳам айтиш мумкин;

г) мифологик қаҳрамонлар ва маъбудлар номлари билан аталган кимёвий элементлар. Бундай ҳолларда номланиш, ном бериш янги кашф этилган, топилган кимёвий элементнинг муайян хоссалари билан мифологик ёки сеҳрли образнинг хоссалари ўртасидаги ўхшашликка асосланади. Масалан, *прометий* элементининг кашф этилиши узоқ вақт, қийинчиликлар билан кечади (Зевсдан олов ўғирлаб, уни одамларга бергани учун бениҳоя, оғир азобга дучор этилган афсонавий қаҳрамон Прометей номидан). *Тантал* ва *ниобий* терминлари ҳам мифологик қаҳрамонлар – маъбудлар томонидан оғир қийноқ ва синовларга дучор қилинган Тантал ва унинг қизи Ниоба номи билан аталган, чунки мазкур ҳар иккала

элемент бирин-кетин, айна бир минерал таркибидан топилган, шунингдек, уларнинг номланишида элементлар билан мифологик қахрамонларнинг хусусиятлари ҳисобга олинган. *Титан* термини немис олими М. Клапрот хоҳиши билан Ернинг ўғиллари – титанлар шарафига шундай аталган. *Ванадий* термини, тузларининг чиройли рангда бўлгани сабабли, кимёгарлар Н. Серфстрем ва И. Берцелиус уни қадимги Скандинавия мифологиясидаги гўзаллик маъбудаси Ванадис номи билан аташган. *Кобальт* (Кобольд – англиз-саксон мифологиясида ер остида яшовчи жин), *никель* (немис мифологиясида мис рудаси қазувчиларга халақит берувчи, конда яшовчи жин), *торий* (қадимги Скандинавия мифологиясида момақалдиروق маъбуди Тора) каби элементларнинг номлари эса салбий мифологик образлар номи билан боғлиқ.

3. Муайян минераллар ва мураккаб моддалар таркибидан топилгани сабабли айна минерал ва модда номи билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлган кимёвий элементлар номлари гуруҳчаси. Масалан, *литий* элементи дастлаб қаттиқ минераллар таркибида топилганлиги сабабли юнонча *lithos* «тош» сўзи асосида номланган. *Кальций* элементи эса оҳакни ўрганиш жараёнида топилган бўлиб, унинг номи айна модданинг лотинча номи – *calx* асосида юзага келган. *Калий* ва *натрий* элементлари ўсимлик кули (арабча «ал-қали») ва табиий сода (арабча «натрун»)дан ажратиб олингани сабабли шундай номланган.

Қайд этиш керакки, кимёвий элементларнинг ушбу гуруҳчасида ҳам фамилиявий терминлар учрайди. Тўғри, бу ерда атокли от билан дастлаб минерал номланган, кейинчалик ушбу минерал таркибидан топилган кимёвий элемент айна минерал номи билан аталган. Масалан, *гадолиний* < *гадолинит* < Ю. Гадолин – фин кимёгари; *самарий* < *самарскит* < В. Е. Самарский – россиялик тоғ-кон муҳандиси; *стронций* < *стронцианит* < Стронциан – Шотландиядаги қишлоқ ва б. Шундай қилиб, **-ит** суффиксини **-ий** суффиксига алмаштириш йўли билан термин минераллар синфидан кимёвий элементлар синфига ўтади.

4. Кимёвий элементлар номларининг энг катта гуруҳини элементларнинг хусусиятлари ва таркибида айна элемент бўлган бирикмаларнинг хоссалари ёки муайян элементнинг олиниш усуллари билан боғлиқ номлар ташкил этади. Бундай номлар

муайян элементнинг барча асосий хоссалари ёки белгиларини қамраб ололмайдди, улар ана шундай хосса ёки белгилардан фақат биттасига асосланиши мумкин. Шунинг учун бундай номларнинг кўпчилиги содда, жўн, тасодифий характерга эга бўлади. Бироқ номлаш чоғида айни номга асос бўлган белги асосий, бошқаларига нисбатан ажралиб турадиган белги ҳисобланади.

Фан-техниканинг тобора ривожланиши билан термин яратишга асос бўлган белгилар иккинчи даражали бўлиб қолиши ёки олимларнинг у ёки бу терминнинг характери ва ҳажмига нисбатан қарашлари ўзгариши мумкин. Масалан, юнон тилида «ҳаёт, яшаш учун яроқсиз» маъносига эга бўлган *азот* (*a-* инкор қўшимчаси + *zoos* – тирик, жонли) термини 1787 йилда А. Лавуазье ва бошқа француз олимлари томонидан маълум кимёвий элемент номи сифатида таклиф қилинган эди. Кейинчалик бу терминнинг ҳақиқатга, элементнинг ҳақиқий хоссаларига тўғри келмаслиги, «азот» ўсимликлар учун ниҳоятда зарур элемент эканлиги маълум бўлади. Шунга қарамай, бу термин кўпчилик тиллар, шу жумладан, ўзбек тили кимё терминологиясида барқарорлашиб, фаол қўлланиб келмоқда.

Кимёвий элементларнинг бир қисми ранг билдирувчи сўзлар асосида номланган бўлиб, бу уларнинг спектрал таҳлил ёрдамида кашф этилганлигига ишора қилади. Булар: *висмут* (немисча Wismut – оқ модда), *индий* (испанча indigo – кўк бўёқ), *иридий* (юнонча iridos – камалак ранглари), *йод* (юнонча iodes – бинафшаранг), *родий* (юнонча rhodon – қизил атиргул), *рубидий* (лотинча rubidus – қизил), *таллий* (юнонча thallos – ёш яшил новда), *хлор* (юнонча chloros – яшил-сарик), *хром* (юнонча chroma – ранг), *цезий* (лотинча caesius – ҳаворанг).

Бошқа бир гуруҳ кимёвий элементларнинг номи уларнинг кимёвий фаоллик даражасини ифодалайди: *аргон* (юнонча argos – ҳаракатсиз), *астат* (юнонча astatos – беқарор, нотурғун), *фтор* (юнонча phthoros – ҳалокат, емирилиш, вайрон бўлиш). Яна бир гуруҳ элементларнинг номи ҳид билдирувчи сўзлар асосида пайдо бўлган: *бром* (юнонча bromos – бадбўй), *осмий* (юнонча osme – ҳид, ис); шунингдек, *алюминий* (лотинча alumen – аччиқтош) маза билдирувчи сўздан ҳосил қилинган

бўлса, *технеций* (юнонча *technetos* – табиий эмас, сунъий) шу элементнинг олиниш усулига ишора қилади ва ҳоказо.

Маълумки, тараққий этган тилларнинг барчасида терминологик лексика умумистеъмолдаги сўзлардан бир неча марта кўп бўлади. Кўп сонли терминларни умумфилологик, таржима ва изоҳли луғатларда акс эттириш, уларни қандай ва қанча танлаб олиш жуда мураккаб масала. Икки жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»ни тузувчилар учун чиқарилган қўлланмада бу ҳақда шундай дейилган: «Терминлардан луғатга кенг қўлланиладиган, ўрта ва қисман олий мактаб дарсликларида, илмий-оммабоп асарларда, вақтли матбуотда ва сўзлашувда кўп учрайдиганлари киритилади»¹. Академик А. Ҳожиев томонидан кўп жилдли изоҳли луғат тузувчилар учун ёзилган йўриқномада бу ифода янада аниқ ва қисқа қилиб берилган: (изоҳли луғатга) «Кўпчилик қўллайдиган ва тушунадиган, дарслик, илмий-оммабоп асар ва даврий матбуотда кўп қўлланадиган терминлар... киритилади»².

Ўзбек тилининг ҳар иккала изоҳли луғатига терминлар, хусусан, кимёвий терминлар танлаб олишда мазкур қўлланма ва йўриқномаларда, бошқа қўлланма ва тадқиқотларда берилган тавсияларга қатъий амал қилинган. Сон-саноксиз кимё терминларидан икки жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»га кимёга бевосита ёки билвосита алоқадор бўлган 450 тага яқин термин танлаб олинган бўлса, янги беш жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да бу миқдор 560 тага етказилди. Кимёвий элементларнинг номлари ҳам икки жилдли изоҳли луғатдаги 79 тадан беш жилдли изоҳли луғатда 95 тагача кўпайтирилди. Бунда, албатта, фан ва техниканинг, жумладан, кимё фанининг кейинги йиллардаги тараққиёти натижасида янгидан пайдо бўлган терминларга, мавжуд терминлардан айримларининг айни фан соҳасида, чоп этилаётган дарслик ва қўлланмаларда фаол қўлланаётганига эътибор қаратилди.

Изоҳли луғатга киритилган ҳар бир сўз ёки термин бош сўз ҳисобланиб, бош сўз ва унга оид материаллар алоҳида луғат мақоласини ташкил этади. Бош сўзга оид материаллар эса асо-

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма. – Тошкент, 1965. – Б. 14.

² Ўзбек тилининг кўп жилдли изоҳли луғатини тузувчилар учун йўриқнома. – Тошкент, 2000. – Б. 6.

сан сўзнинг ўзи, у ҳақдаги этимологик маълумот, грамматик ва услубий белгилар, унинг изоҳи (агар сўз ёки термин кўп маъноли бўлса, айти маъноларни қайд этиш ва изоҳлаш) ҳамда далилловчи мисоллардан иборат бўлади.

Бош сўзга оид этимологик маълумот луғат мақоласининг бош сўздан кейинги компоненти ҳисобланади ва у ўқувчида катта қизиқиш уйғотади, унинг билим савиясини оширади, дунёқарашини кенгайтиради. Йўриқномада белгиланганидек, этимологик маълумот ўзбек ва туркий тиллардан бошқа чет тил сўзларига берилади. Икки жилдли изоҳли луғатда ҳам этимологик маълумот берилган бўлиб, унда муайян чет сўз (термин)нинг қайси тилга мансублигини шартли қисқартма орқали кўрсатиш билангина чекланилган. Масалан: **а** – арабча, **ф-г** – форс-тожикча, **р** – русча ва ҳоказо. Янги изоҳли луғатда эса муайян сўз асли мансуб бўлган тил (шартли қисқартма билан), сўзнинг шу тилдаги ёзилиши ва маъноси қайд этилди. Масалан:

АБСОРБЦИЯ [лот. absorbtio – ютиш, ютилиш, шимилиш, сингиш]...

ЛЮИЗИТ [ингл. – lewisite < америкалик кимёгар У. Льюис (Lewis) номидан]...

ФОСФОР [юн. phosphoros – нурафшон, нур сочадиган < phos – ёруғлик + phoros – олиб борувчи]...

Кимё терминлари учун тузилган луғат мақолаларида грамматик белгиларга эҳтиёж йўқлиги сабабли улар қўлланмади. Услубий белгилардан фақат биттаси – шу ҳодиса-жараён, иш-ҳаракат, модда ёки бирикма кимёга алоқадор эканлигини таъкидлашга зарурат туғилганда – *ким.* шартли белгиси қўлланди. Агар термин изоҳида «кимё», «кимёвий» каби сўзлар ёки шу терминнинг кимёга алоқадорлигини билдирувчи бошқа сўз бўлган ҳолларда мазкур белги қўлланмаган. Лекин муайян кўп маъноли сўз ўзининг бирор маъноси билан кимёга алоқадорликни англатса, шу маънога нисбатан *ким.* шартли белгиси қўлланди. Масалан, *бирикиш* сўзи 2-маъноси билан, *бирикма* сўзи 1-маъноси билан, *бирикмоқ* сўзи 4-маъноси билан, *нейтралламоқ* сўзи 2-маъноси билан, *парчаламоқ* сўзи 3-маъноси билан, *синтезламоқ* сўзи 2-

маъноси билан, *ҳайдамоқ* сўзи 8-маъноси билан шу сўзларнинг кимё терминологиясига мансублигини билдиради ва тегишли маънолар *ким.* белгиси билан таъминланди.

Терминнинг бир маъноли эканлиги ёки бу ҳолат терминологиянинг идеали бўлганлиги сабабли уни изоҳлаш умумистеъмолдаги, айниқса, кўп маъноли сўзларни изоҳлашдан кўра осонроқ кечади. Шундай бўлса-да, янги изоҳли луғатда терминнинг, хусусан, кимёвий терминнинг изоҳи тўла ва аниқ, ҳам илмий, ҳам ўқувчига тушунарли бўлиши учун унинг мавжуд дарсликлардаги, махсус адабиётлардаги ва хорижий сўзлар изоҳли луғатларидаги таъриф ва изоҳларидан кенг фойдаланилди. Албатта, изоҳда муайян терминнинг барча семалари (белгилари)ни қамраб олишнинг имкони бўлмайди. Акс ҳолда, луғат изоҳли луғатдан кўра энциклопедик луғатга ўхшаб қолади. Кимёвий элементлар, моддалар, бирикмалар ва кимёвий жараёнлар номларини англатувчи терминларни изоҳлашда уларнинг энг муҳим жиҳатлари, жумладан, кимёвий элементларнинг асосий физик-кимёвий белгилари – унинг кимёвий элемент эканлиги, ранги, қаттиқ-юмшоқлиги, баъзан олиниш усули кабилар асос қилиб олинди. Умуман терминлар, хусусан, кимёвий терминлар изоҳи уларнинг энг зарурий белгиларига асослангани сабабли жуда зарур ҳоллардагина далилий мисоллар ва иллюстратив материал билан таъминланди.

Хуллас, изоҳли луғатда фан соҳаларига, жумладан, кимё фанига мансуб чекланган миқдордаги терминларнинг берилиши ва изоҳланиши ўқувчининг шу фанга доир энг зарурий ва умумий тушунчалар билан танишишига, унинг билим савиясини оширишга хизмат қилади.

ТИББИЁТ ТЕРМИНОЛОГИЯСИНING СОҲАВИЙ ВА ИЗОҲЛИ ЛУҒАТЛАРДА БЕРИЛИШИГА ДОИР

Ҳозирги ривожланган аксар тилларда ўнлаб фан соҳаларининг терминологик тизимлари борки, улар муайян халқнинг, тегишли фан соҳасининг шаклланиш ва ривожланиш даврларига ҳамоҳанг тарзда шаклланиб, тадрижий тараққиёт босқичларини бошдан кечирган. Ана шундай терминологик тизимлардан бири

Ўзбек тиббиёт терминологиясидир. Хар бир халқда бўлгани каби, ўзбек тиббиёт терминологиясининг шаклланиш манбалари ҳам узоқ ўтмишга бориб тақалади.

Инсон қадим замонлардан бошлаб ўз ҳаёти давомида табиат билан, атроф муҳит билан доимо узвий алоқада бўлади, унга таъсир ўтказди, ундан таъсирланади ва бу жараёнда турли табиий-биологик, руҳий ҳолатларни бошдан кечиради: гоҳ шодлик, гоҳ ғамгинлик, гоҳ мамнунлик, гоҳ асабийлик, гоҳ соғлик, гоҳ беморлик ҳолатларида бўлади ва бундай ҳолатларнинг сабабларини аниқлашга ҳаракат қилади, салбий ҳолатларни бартараф этиш йўллари кидиради. Айни пайтда у ўз ҳаётида, атрофидагилар ҳаётида намоён бўлган турли хил касалликлар, уларнинг белгиларига, касалликларни бартараф этувчи воситалар – доривор моддаларга ном беради, яъни уларни маълум сўзлар билан атади. Шу тариқа аста-секин тиббий атамалар (терминлар) тизими шакллана бошлайди. Ушбу жараёнлар билан ўта қизиққан, касалликларни даволаш, доривор моддаларни кидириб топиш ва уларни амалда қўллаш билан машғул бўлган кишилар орасидан шу соҳанинг машхур олимлари етишиб чиққанлар. Улар ўз сафларидан ўрганган билимларини, амалий тажрибаларини илмий рисоалар, китоблар, луғатлар саҳифаларига муҳрлаб, шогирдларга, келажак авлодга туҳфа қилиб қолдирганлар.

Шарқ, жумладан, ўзбек тиббиёт фани ва халқ табобати тарихида ҳам ўзидан ёрқин из қолдирган, Шарқ тиббиёти ва табобатини бутун жаҳон миқёсига олиб чиққан маълум ва машхур олимлар, табиблар, мутафаккирлар кўп бўлган (табобат билан қизиққан ва шуғулланганлар орасида ҳатто хонлар, подшоҳларни ҳам учратамиз). Ана шундай кишилардан бири 865–925 йилларда асосан Бағдод ва Рай шаҳарларида яшаб ўтган қомусий олим, табиб ва мутафаккир, ўз даврининг Галени (Жолинуси) деб тан олинган Абу Бақр Муҳаммад ибн Закариё **Розий**дир¹. У замона-

¹ Шу ўринда ва бошқа табобат олимлари биобиблиографиясига оид маълумотларни ёзишда куйидаги манбалардан фойдаланилди: *Ирисов А., Носиров А., Низомиддинов И.* Ўртаоғсиёлик қирқ олим. – Тошкент, 1961; Абу Бақр Розий ва унинг шогирди ёзиб қолдирган касалликлар тарихи. – Тошкент, 1974; *Каримова С. У.* IX–XI асрларда кимё ва доришнослик фанлари тараққиётида Марказий Осиё олимларининг ўрни. – Тошкент, 2002; *Муаллифлар жамоаси.* Ўзбек халқ табобати атамаларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2005; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 жилдлик. – Тошкент, 2000 – 2006 ва б.

сидаги 10 дан ортиқ фан билан мукамал шуғулланган, айниқса, тиб, кимё, ботаника, астрономия, мантиқ, фалсафа соҳаларида шуҳрат қозонган ва уларнинг ҳар бири бўйича етук асарлар ёзиб қолдирган. Хусусан, унинг табобатга оид асарларидан 36 таси ҳозирги давргача сақланиб келмоқда. Розийнинг энг муҳим асари «Китоб ул-ҳовий фит-тиб» («Тиббиётни қамраб олувчи китоб»)да антик даврдан Розий яшаган давргача тиббиёт соҳасида мавжуд бўлган назарий ва амалий фикрлар баён қилинган. Унинг яна бир йирик асари – «Ал-куннош ал-Мансурий» («Мансурга бағишланган тўплам») XVI асргача Шарқ табиблари ва Европа шифокорларининг асосий қўлланмаларидан бири бўлган. Розий табобат тарихида биринчи бўлиб чечакка қарши эмлаш зарурлигини кашф этган ва уни амалга оширган, жарроҳликда эса илк бора кетгут ишлатган.

Абу Бакр Розий билан суҳбатдош бўлган ва ундан кўп нарсалар ўрганган ўртаосиёлик (бухоролик) машҳур тиб олими Абу Мансур Ҳасан ибн Нух **Қамарий** (баъзи манбаларда – Кумрий) амир Мансур Сомонийнинг хос табиби бўлган. Абу Мансурнинг табобатга доир қатор асарлари, хусусан, «Китоби илал ал-алил» («Беморларнинг касалликлари ҳақидаги китоб»), оддий (содда) дорилар ҳақидаги, кўкрак касалликлари, истисқо касаллиги ҳақидаги ва бошқа бир қанча асарлари тиббиёт тарихида улкан аҳамиятга эга бўлиб, Ибн Синодек йирик алломанинг етишиб чиқишига замин ҳозирлади.

Ҳақиқатан ҳам жаҳон фани тараққиётига улкан ҳисса қўшган буюк қомусий олим **Абу Али ибн Сино** тиб илмини дастлаб Абу Мансур Қамарий раҳбарлигида ўрганади. У тинмай мутолаа қилиб, ўндан ортиқ турли илм соҳаларини ўзлаштириш билан бир қаторда табобатни кунт билан ўрганиб, бу соҳада юксак камолотга эришади, 17 ёшидаёқ Бухоро халқи орасида моҳир табиб сифатида танилади. Бухоро ҳукмдори Нух ибн Мансурни даволаб оёққа тургазиш эвазига сарой кутубхонасидан фойдаланиш имкониятига эга бўлади, натижада Ибн Сино ўз даврининг энг ўқимишли, билим доираси кенг кишиларидан бирига айланади.

Ибн Синонинг табобат соҳасидаги илмий-амалий фаолияти, биринчидан, унинг номини бир неча асрларга шу фан соҳаси би-

лан чамбарчас боғлади, иккинчидан, ўша давр табобатини бир неча асрларга илгарилатди, айрим соҳаларда ҳатто ҳозирги замон тиббиётига яқинлаштирди. Ибн Сино ўз тиббий фаолиятида антик олимлар (Гиппократ, Гален ва б.)нинг назарий қарашлари ва амалий кўрсатмаларига таянган бўлса-да, уларни бир қанча Шарқ мамлакатлари олимларининг ҳамда ўзининг тажрибалари ва билимлари асосида ривожлантирди ва бойитди. Турли манбалардаги маълумотларга кўра, Ибн Синонинг тиббиётга оид асарлари 50 тача бўлиб, улардан 30 тага яқини сақланиб қолган. Абу Али ибн Синонинг номини бутун жаҳонга маълум ва машҳур қилган, абадийлаштирган асарларидан бири беш жилдли «Китоб ул-Қонун фит-тиб» («Тиб қонунлари») китобидир. Бу асар Ибн Сино давридаги (XI асрдаги) табобатнинг мукаммал қомуси, олимнинг кўп йиллар олиб борган илмий ва амалий ишларининг самараси бўлиб, унинг ҳар бир жилдида инсон соғлиғи ва касалликларига оид деярли барча масалалар изчиллик билан, алоҳида-алоҳида батафсил баён қилинган.

«Тиб қонунлари»нинг биринчи китоби тиббиётнинг назарий асослари ҳамда амалий тиббиёт (табобат)нинг умумий қондаларига бағишланган. Иккинчи жилд ўша давр тиббиёти амалиётида қўлланган доривор моддалар ҳақида маълумот берувчи йирик мажмуа бўлиб, унда ўсимлик, ҳайвон ва минераллардан олинadиган 800 дан ортиқ оддий доривор моддаларнинг тавсифи берилиб, уларнинг шифобахш хусусиятлари ва қўлланиш усуллари кўрсатилган. «Қонун»нинг учинчи жилдида инсоннинг бошидан товонигача бўлган аъзоларидан ҳар бири учун хос бўлган «хусусий» ёки «маҳаллий» касалликлар ҳамда уларни даволаш йўллари баён қилинган. Тўртинчи жилд эса фақат биргина аъзога эмас, балки бутун танага хос бўладиган «умумий» касалликларга, сурункали ва юқумли касалликларга, токсикология ва косметологияга оид масалалар баёнидан иборат. Асарнинг бешинчи жилдида мураккаб таркибли дориларнинг турли шакллари тайёрлаш ва уларни амалиётда қўллаш усуллари кўрсатиб берилган.

Умуман, Ибн Синонинг («Тиб қонунлари»дан ташқари) тиббиётга оид асарларини мазмунига кўра уч гуруҳга ажратиш мумкин: 1) тиббиётнинг у ёки бу бўлимлари ҳамда айрим назарий ма-

салалари ёритилган умумий характердаги асарлар; 2) бирон-бир айрим аъзонинг касалликлари ёки аниқ бир касаллик (масалан, юрак касалликлари ва уларни даволаш воситалари, йўғон ичак – қуланж касаллиги, жинсий аъзолар функциясининг бузилишлари) ҳақидаги асарлар; 3) доришуносликка оид асарлар¹. Олимнинг асарлари ҳажм жиҳатидан бир хил эмас: уларнинг баъзилари қомуслар сингари йирик ҳажмли, 1500 varaқли қўлёзма бўлса, баъзилари 15–20 саҳифали рисоалардир. Ибн Синонинг «Ал-адвият ул-қалбия» («Юрак дорилари») ва тиббиётнинг умумий масалалари баён қилинган, арузнинг ражаз баҳрида ёзилган минг сатрли «Уржуза» асари ҳам Шарқ табобатида муҳим роль ўйнаган асарлардандир.

Ўрта Осиёнинг яна бир қомусий олими, ўнлаб фундаментал фанларнинг ўткир билимдони ва асосчиларидан бири Абу Райҳон **Беруний** аниқ фанлар соҳасида қилган катта хизматлари билан ўз даври илм-фанини анча илгарилатди. Бевосита мавзу доирасида гапирадиган бўлсак, Беруний Ўрта Осиёда биринчи бўлиб доригарлик ва доришунослик – фармация ва фармакогнозия ҳақида асар ёзди². Беруний «Китоб ус-сайдана фит-тиб» деб номланган бу асарида ўсимликлар, ҳайвонлар ва минераллардан олинадиган 1116 та доривор модда, уларнинг номланиши, бу номларнинг қайси тилларга мансублиги (этимологияси) ва синонимлари, доривор моддаларнинг шифобахш хусусиятлари, қайси касалликка ва қандай қўлланиши ҳақида батафсил маълумотлар беради. Шунини таъкидлаш керакки, Абу Райҳон Берунийнинг ушбу асари ҳамда Абу Али ибн Синонинг «Тиб қонунлари» асаридаги иккинчи ва бешинчи китоб (жилд)лар Шарқ табобатида доригарлик ва доришунослик соҳасидаги дастлабки махсус терминологик луғатлар ҳисобланади.

Абу Али ибн Сино ўзидан олдин ўтган антик ва Шарқ табобати намояндалари асарларини ўқиб ўрганиш, Нотилий, Абу Мансур Қамарий каби алломалардан таҳсил олиш орқали табобат соҳа-

¹ Каримов У. И. Абу Али ибн Сина и его «Канон врачебной науки» // Абу Али ибн Сина. Канон врачебной науки. Избранные разделы. – Ташкент, 1985. – С. 8.

² Абу Райҳон Беруни. Избранные произведения. Т. IV. Фармакогнозия в медицине – Китоб ус-сайдана фит-тиб (Исследование, перевод, примечания и указатели У. И. Каримова). – Ташкент, 1974.

сида машҳурлик даражасига эришган бўлса, ўзи ҳам бевосита ўқитиш-ўргатиш билан ёки билвосита (ёзиб қолдирган асарлари орқали) таобат оламида шухрат топган бир меча ўнлаб табибларнинг етишиб чиқишига сабаб бўлган. Ана шундай аллома табиблардан бири, бевосита Ибн Синодан таълим олган Шарафуддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф **Илоқий**дир. Илоқий ўз устозининг етук шогирди сифатида тиббиётга, тиббиёт тарихига оид «Куллиёти тибби Илоқий» («Илоқий таоботи куллиёти»), «Фусули Илоқий фи куллиёти тиб» («Таобатга оид куллиётда Илоқий боблари»), «Муолажоти Илоқий» («Илоқийнинг даволаш усуллари»), «Мухтасари Илоқий», «Китоб ул-асбоб вал-аломот» («Тиббиётдаги сабаблар ва белгилар ҳақида китоб») каби асарлар ёзган. Унинг ижоди ўз даври ва ўзидан кейинги даврларда ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Ўрта Осиёда таобат ва доришуносликнинг, бинобарин, бу соҳалар терминологиясининг кейинги ривожини Зайнуддин Абу Иброҳим Исмоил ибн Ҳасан **Журжоний** (XII аср) ва унинг «Захирайи Хоразмшоҳий», «Зубдат ут-тиб» («Таобат қаймоғи»), «Аъроз ут-тиббия» («Тиббий симптомлар») асарлари, Абдурахмон **Марвазий** (XII аср) ва унинг «Расойил фит-тиб» («Таобатга оид рисолалар») асари, Ҳаким **Азрақий** ва унинг «Алфия ва Шалфия» асари, Бадриддин Муҳаммад ибн Баҳром **Қалонасий Самарқандий** ва унинг доришуносликка оид «Қарободини Қалонасий» асари, Нажибуддин Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Али ибн Умар **Самарқандий** (XIII аср) ва унинг «Асбоб вал-аломот» («Сабаблар ва белгилар»), «Усули ат-тарокиб ул-адвия» («Дори-ларнинг таркиблари усуллари»), «Китоб ул-ағзия вал-ашруба» («Овқатлар ва ичимликлар») ва доришуносликка оид бир қанча асарлари, Султонали табиб **Хуросоний** (XV–XVI асрлар) ва унинг «Дастур ул-илож» («Даволаш бўйича қўлланма») асари, Юсуф ибн Муҳаммад ибн Юсуф **Юсуфий ал-Ҳиравий** (XV–XVI асрлар) ва унинг «Тибби Юсуфий» (бу асар форс тилида ёзилган бўлиб, кейинчалик икки марта – 1882 йилда Хоразмда ва 1898 йилда Тошкентда ўзбек тилига таржима қилиниб чоп этилган), «Баҳр ул-жавоҳир» («Гавҳарлар денгизи»), «Фавойид ул-ахёр» («Яхшиларга фойдалар»), «Далойили набз» («Томир кўрсатиш-

лари») асарлари, тиб ва доришуносликка оид арабча-форсча, хиндийча-форсча луғатлари, Убайдулло ибн Муҳаммад Юсуф **Каҳҳол** (XVI аср) ва унинг «Шифо ул-алил» («Касалларнинг давоси») асари, Жунайдуллох ибн Ислоншайх **Хозик** (XVIII–XIX асрлар) ва унинг «Таҳқиқ ул-қавоид» («Қоидалар тадқиқи») асари, Жаъфархўжа ибн Насриддинхўжа **ал-Хусайний Ҳазораспий** (XVIII–XIX асрлар) ва унинг ўзбек тилида ёзилган «Мултақи ут-тиб» («Тиббий маълумотлар тўплами») асари, Маҳмуд Ҳаким **Яйфоний Хўқандий** (XIX–XX асрлар) ва унинг «Қонун ул-илож» («Даволаш қонуни»), «Тарик ул-илож» («Даволаш усули») асарлари ва, ниҳоят, **Боситхон Зоҳидхон ўғли** (1878 – 1959) ва унинг халқ табобатига оид «Қонуни Боситий» ёки «Қонун ул-мабсут» («Мукамал қонун»), «Истилоҳот ул-атиббо фи интифоъот ул-ахиббо» («Дўстлар фойдаланадиган тиббий атамалар») асарлари билан боглиқдир. Сўнгги луғат асосида муаллифлар жамоаси томонидан халқ табобати атамаларининг изоҳли луғати нашр этилган¹.

Айни пайтда шуни ҳам таъкидлаш керакки, аксарият машҳур табиблар ҳукмдорлар, хонлар саройида уларнинг хос табиблари сифатида фаолият кўрсатганлар. Абу Мансур Қамарий, Абу Али ибн Сино, Зайниддин Журжоний, Ҳаким Азрақий, Султонали табиб Хуросоний, Юсуф ибн Муҳаммад Юсуфий, Убайдулло Каҳҳол ва бошқалар шулар жумласидандир. Ҳукмдорлар ўз табибларининг илмий-амалий ишларига зарур шароит яратиб бериш билан бирга ўзлари ҳам табобат билан қизикқанлар ва табобатга оид арзирли асарлар яратганлар. Бунга мисол тариқасида биринчи марта ўзбек тилида тиббий асарлар яратган ўзбек хонларидан Абулғозихон ва Субҳонқулихонларни кўрсатиш мумкин. Масалан, Абулғози ибн Арабмуҳаммадхон Хоразмий (XVII аср) хон авлодидан бўлса-да, тарих, тиббиёт ва адабиёт соҳаларида анча иқтидорли, билимдон киши бўлган. Унинг тиббиётга оид «Манофиъ ул-инсон» («Инсонга фойдали нарсалар») асари ўзбек тилидаги дастлабки тиббий асар ҳисобланиб, унда, асосан, содда, мураккаб ва умумий дорилар ҳақида сўз боради ҳамда аввал

¹ Усмонхўжаев А., Маҳмуд М., Тўрахонова М., Ҳамроев М. Ўзбек халқ табобати атамаларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2005.

ўтган ҳаким ва табибларнинг табобатга оид фикрлари, ҳикматли сўзлари баён қилинади. Бухоро амири Саидмуҳаммад Субҳонқулихон ибн Саиднадрмуҳаммадхон (XVII аср) эса табобат соҳасини ривожлантириш мақсадида Бухорода тиббиёт мадрасасини бино қилган. Мадраса қошида касалхона, амбулатория, дорихона ва кутубхоналар бўлган. Субҳонқулихон даврида тибга оид кўплаб асарлар ўзбек ва форс тилларига таржима қилиниб, кўп нусхаларда кўчиртирилган. Хоннинг ўзи табобатга оид ўзбек тилида «Тибби Субҳоний», форс тилида «Ихё ут-тибби Субҳоний» («Субҳоний табобатининг ҳаётбахшлиги») асарлари яратади. Уларни ёзишда ўзигача ўтган машҳур табибларнинг асарларидан кенг фойдаланади¹.

Умуман олганда, Абу Бакр Розий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино даврларидан бошланиб, XX асргача давом этган табобат ва доришунослик тарихи, бу даврда яратилган илмий асарлар, уларда қўлланган термин(атама)лар маълум маънода ўзбек халқ табобати атамаларининг, замонавий тиббиёт терминологиясининг шаклланишига асос бўлган, десак хато бўлмайди.

Замонавий ўзбек тиббиёт терминологияси қисман халқ табобати атамаларини ҳам қамраб олган бўлса-да, ўта байналмилаллашган терминологик тизимдир. Масалан, муаллифлар жамоаси томонидан нашр этилган тиббий терминларнинг изоҳли луғати-га² илова қилинган ўзбекча- русча очкичнинг «А» ҳарфида берилган 800 та терминологик бирликдан атиги 40 таси ўзбекча, холос. Шунингдек, «Б» ҳарфида 442/170, «В» ҳарфида 155/6, «Г» ҳарфида 822/13, «Н» ҳарфида 283/47, «П» ҳарфида 993/40 ва ҳоказо нисбатларни кўрамит.

Ўзбек тиббиёт терминологиясининг, умуман, барча тиббиёт терминологияларининг бунчалик байналмилал терминларга бой бўлишининг сабабларидан бири XVII–XVIII асрлардан бошлаб тиббиётнинг ривожланиш маркази Шарқдан Фарбга, хусусан, Европага кўчганлиги ва шу муносабат билан кўплаб тиббий тушунчалар – турли касалликлар, патологик ҳолатлар, симптом ва син-

¹ *Ирисов А., Носиров А., Низомиддинов И. Ўртаоғиёлик қирк олим, 91–93-бетлар.*

² *Муаллифлар жамоаси. Русча-лотинча-ўзбекча тиббий терминлар изоҳли луғати (бош муҳаррир: Ё. Х. Тўрақулов). – Тошкент, 1996.*

дромлар, сунъий дори-дармонлар, сон-саноксиз тиббий асбоб ва аппаратлар, касаллик қўзғатувчи микроорганизмларни номлаш учун юнон ва лотин тилларига мансуб луғавий ва аффиксал (префикс ва суффикс) элементлардан фойдаланган ҳолда минглаб янги терминларнинг яратилганлигидир. Бундай терминларнинг аниқлиги, қисқалиги, бир маънолилиги уларнинг дунёдаги барча тиллар қатори ўзбек тилига ҳам осон кириб келиб, тегишли терминологик тизимда барқарорлашувини таъминлади. Ўтган асрнинг 20–30-йилларидаги ихтиёрий-мажбурийлик тамойилига асосланган шўроча бир томонлама тил сиёсати ҳам бу жараёни тезлаштирган эди. Демак, ҳозирги ўзбек тиббиёт терминологияси таркибан: а) анъанавий халқ табобатида қўлланиб келган атамалардан, б) юнон ва лотин тилларига мансуб сўзлардан, в) юнон ва лотин тилларига мансуб сўз ясовчи элементлар (префикслар, суффикслар) иштирокида сунъий ҳосил қилинган терминлардан, г) оз миқдорда бўлса-да, бевосита рус тилининг ўзидан ўзлаштирилган сўзлардан ташкил топган.

Ўзбек тилидаги замонавий терминологик тизимларни ўрганиш, соҳа терминларини тўплаш, саралаш, тартибга солиш ва шу асосда луғатлар тузиб нашр этиш ишлари асосан ўтган асрнинг 30-йилларидан бошланган. Бу даврда тиббиётга бевосита ёки билвосита алоқадор анатомия, эмбриология, кимё, ботаника каби фан соҳалари бўйича терминологик луғатлар нашр этилган бўлса-да¹, яхлит тиббиёт терминологиясини ўрганишга 50-йилларнинг охири – 60-йилларнинг бошларидан киришилган. 1958–1970 йиллар мобайнида Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Ўлка тиббиёт институтида академик Ё. Х. Тўрақулов раҳбарлигида тиббиётнинг барча соҳаларига оид терминларни қамраб оладиган мукамал луғат яратиш устида жиддий иш олиб борилди ва натижада икки жилдли «Русча-ўзбекча медици-

¹ *Асгар А., Нажмиддин Т. Х.* Лотинча-ўзбекча-русча нормал макроскопик анатомия терминлари сўзлиги. – Тошкент, 1933; *Раҳматуллин З.* Русча-ўзбекча эмбриология терминлари сўзлиги. – Тошкент–Самарқанд, 1934; *Колосовский Н., Саидносирова З.* Кимё терминологик луғати. – Тошкент–Самарқанд, 1935; *Мурат З.* Русча-ўзбекча ботаник терминлар сўзлиги. – Тошкент–Самарқанд, 1934; *Саҳобиддинов С.* Қисқача русча-ўзбекча ботаника терминлари. – Тошкент, 1939 (Мазкур луғатларнинг ўзбекча қисми лотин графикасида ёзилган).

на луғати» тузилиб нашр этилди¹. Луғатни яратишда ўша йилларда тиббиёт фани амалиётида катта фаоллик кўрсатиб хизмат қилган 50 дан ортиқ таниқли олимлар ва шифокорлар жамоаси иштирок этган.

Тиббиёт ходимлари, талабалар, умуман, кенг ўқувчилар оммасининг ўзбек тилида тиббиёт терминлари луғатига бўлган улкан эҳтиёжини зътиборга олиб яратилган ушбу луғат тиббиётнинг назарий, клиник бўлимлари ва гигиенага оид ҳамда тиббиётга ёндош соҳаларга тегишли терминларни ўз ичига олади. Луғатда аввало рус тилида қабул қилинган термин келтирилиб, сўнг унга мувофиқ (муқобил) ўзбекча термин ва унинг ўзбекча қисқача изоҳи берилган. Ўзбекча эквиваленти бўлмаган ва тиббиёт адабиётида мунтазам қўлланиб келаётган терминлар ўзича қолдирилиб, уларга ҳам ўзбекча изоҳ берилган. Шундай бўлса-да, унда халқ таъбаотида, халқ тилида қўлланиб келаётган таъбат терминларини мумкин қадар кенгроқ қамраб олишга ҳаракат қилинган ва бунга эришилган ҳам. Луғатда жами 19 380 терминологик бирлик қамраб олинган бўлиб, уларнинг 11 445 таси асосий термин, 7935 таси ана шу асосий терминлар иштирокида ҳосил қилинган бирикма терминлардан иборат. Кўп ҳолларда асосий термин сифатида берилган бирикма терминлар такрор ҳолда, асосий терминга иллюстрация сифатида берилган бирикмалар қаторида ҳам қўлланаверган. Айни пайтда жуда кўп терминларнинг синонимлари шу термин билан ёнма-ён ёки алоҳида асосий термин тарзида берилган. Юқоридагиларга қарамай, ушбу икки жилдли тиббиёт луғати терминларни қамраб олиш жиҳатидан, уларни изоҳлаш нуқтаи назаридан энг тўлиқ, энг мукамал луғат ҳисобланади ва кейинги даврда тиббиёт соҳасида тузилган луғатлар учун база саналади.

1978 йилда нашр этилган «Русча-латинча-ўзбекча медицина луғати»² ҳажм жиҳатидан юқорида зикр этилган икки жилдликдан анча кичик бўлса ҳам, бошқа бир қанча афзалликларга эга. Улар ўзаро қуйидаги тафовутларга эга: 1) агар икки жилдликда

¹ Русча-ўзбекча медицина луғати. 1-жилд (Абазия – Мята). – Тошкент, 1962. – 366 бет; 2-жилд (Наблюдение – Яшур). – Тошкент, 1970. – 456 бет.

² Якубова С. И., Тўлаганов Ф. Ж. Русча-латинча-ўзбекча медицина луғати. – Русско-латинско-узбекский медицинский словарь. – Тошкент, 1978. – 188 бет.

19 380 та терминологик бирлик берилиб, шундан 7935 таси бирикма термин бўлса, кейинги луғатда атиги 3000 дан ортиқрок терминологик бирлик берилиб, улардан 500 таси бирикма терминлардир; 2) агар икки жилдли луғат тиббиёт ва унга ёндош бир қанча соҳаларга тегишли русча-ўзбекча терминларни қамраб олган бўлса, кейинги луғат фақат соф тиббиётга ва унинг асосий объекти бўлган анатомияга оид терминларни ўз ичига олади; 3) икки жилдли луғат русча-ўзбекча бўлиб, унда терминларнинг лотинча эквиваленти берилмаган, кейинги луғатда эса барча русча терминлардан кейин уларнинг лотинча эквивалентлари, ундан сўнг ўзбекча эквивалентлари берилиб, русча изоҳлар ўзбек тилига таржима қилинган. «Русча-латинча-ўзбекча медицина луғати»да ҳам байналмилал терминлар асосий ўринни эгаллайди, лекин муаллифлар имкон борича русча терминларнинг ўзбекча вариантларини топишга, халқ таъбиотида қўлланиб келган атамалардан фойдаланишга ҳаракат қилганлар (480 дан ортиқ ўзбекча содда ва бирикма терминлар ҳамда 170 дан ортиқ ўзбекча ва байналмилал сўзлардан ташкил тошган бирикма терминлар фикримизнинг далилидир).

Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши ва республикамиз ижтимоий ҳаётидаги янги тил сиёсати умумий амалиёти билан бир қаторда соҳа терминологик тизимларида ҳам сўз-терминлар ва ибораларни ўз ўрнида қўллашга, бунда она тили материалларидан кенг фойдаланишга жиддий эътиборни тақозо этганлиги боис шифокорлар ва беморлар ўртасидаги муомаланинг қулай ва тушунарли бўлишини, тиббиёт соҳасида иш юритишнинг тўлиқ давлат тилига ўтказишни таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва унинг бўлимлари ташаббуси ва қўллаб-қувватлаши билан бир қанча мўъжаз (кичик ҳажмли) луғатлар¹ ҳамда «Русча-ўзбекча сўзлашгич»² нашр

¹ *Муаллифлар жамоаси*. Шифокорга кўмакдош: русча-ўзбекча тиббий атамалар сўзлиги. – Тошкент, 1990; *Муродова М.* Шифокорга ёрдамчи: иш юритиш ва иқтисодиёт атамалари ва сўз бирикмалари (русча-ўзбекча) луғати. – Тошкент, 1990; *Усмоҳўжаев А., Нажмиддинов О. М., Муродова М.* Мўъжаз тиббий луғат: тиббий атамалар русча-ўзбекча луғати. – Тошкент, 1992.

² *Муаллифлар жамоаси*. Русча-ўзбекча тиббий сўзлашгич. – Русско-узбекский медицинский разговорник. – Тошкент, 1992.

этилди. Ушбу нашрлар маълум маънода юқорида зикр этилган мақсадларни амалга оширган бўлса-да (тиббийёт соҳасидаги иш юритишга оид кўплаб хужжатларни ўзбекчалаштиришга, тиббийёт муассасаларининг, улардаги клиник- маъмурий, клиник-хўжалик бўлинмаларнинг номларини тўғри расмийлаштиришга катта ёрдам берди, *тиб*, *тиббийёт*, *тиббий* ва *табобат* каби терминлар қўлланишини тўлиқ барқарорлаштирди ва ҳоказо), бир қатор камчиликларга ҳам эга эди. Масалан, «Шифокорга кўмакчи», «Шифокорга ёрдамчи» луғатчалари шошмашошарлик билан, ўша даврда матбуот саҳифаларида авж олган «сўзбозлик», «терминбозлик» ҳаракати таъсирида тузилган бўлиб, айрим содда ва бирикма терминлар учун тавсия этилган ўзбекча эквивалентлар кишини умуман қониқтирмайди, айрим ҳолларда эса ғашни келтиради. Аввалдан қўлланиб келган бир қанча байналмилал ёки русча терминларнинг ўрнига гўё мақбул ва маъкул термин сифатида арабча, форсча ёки шу икки тил материалларидан шакллантирилган терминларнинг тавсия этилишини «ёмғирдан қочиб, қорга тутилиш»дек бир ҳол дейиш мумкин.

1350 та терминологик бирликни ўз ичига олган ва академик Ё. Х. Тўрақулов таҳрири билан нашр этилган «Мўъжаз тиббий луғат»да ҳам русча тиббийёт терминларининг ўзбек тилидаги эквивалент (муқобил)ларини тўғри белгилашга, ўзбек тилининг ички имкониятларидан кенгроқ фойдаланишга ҳаракат қилинган. Лекин бу луғатда ҳам бир неча ўнлаб терминларнинг ўзбекча эквивалентлари нотўғри кўрсатилган ёки тегишли тушунчанинг маъноси тўлиқ акс эттирилмаган. Хусусан, *адинамия*, *амнезия*, *анамнез*, *артрит*, *бокс*, *больничная койка*, *бормашина*, *бронхит*, *ветеринар*, *горчичник*, *детское место*, *женьшень*, *кухня*, *кушетка*, *лаборатория*, *медбрат*, *метастаз*, *мигрень*, *молочная кухня*, *операция*, *патронаж*, *пинцет*, *презерватив*, *тромб*, *цистит* каби терминларнинг ўзбекча муқобилларини кўздан кечириш мазкур фикримизни тўла тасдиқлайди.

Тиббийёт амалиётида давлат тилининг жорий этилишини таъминлаш йўлидаги ишлардан яна бири юқорида эслатиб ўтилган «Русча-ўзбекча тиббий сўзлашгич»дир. Унда турли мутахассисликдаги врачларнинг беморлар билан, врачларнинг тиббийёт

муассасасидаги бошқа ходимлар билан, беморларнинг қариндош-уруғлари билан суҳбатлари, врачларнинг ўзаро мулоқотлари алоҳида мавзуларга бўлиб берилган. Китобнинг иккинчи қисми 6 мавзуга бўлинган русча-ўзбекча луғатдан иборат бўлиб, 1800 та терминологик бирликни қамраб олган: бу бирликларнинг ярмидан кўпроғини бирикма терминлар ташкил этади. Бу ерда луғат тузиш тамойилларига деярли риоя қилинмаган бўлса-да, халқ тилида қўлланишда бўлган *бавосир*, *безгак*, *бод*, *бўзма*, *вабо*, *ги-ёҳванд*, *говмижжа*, *дабба*, *доя*, *жарроҳ*, *иситма*, *истисқо*, *куй-дирги*, *кўкйўтал*, *кўричак*, *ришта*, *саратон*, *сил*, *сўзак*, *тахтакач*, *тепки*, *терлама*, *тошма*, *тутқаноқ*, *фалаж*, *хасмол*, *чечак*, *чиллашир*, *чипқон*, *шилпиқ*, *шохтомир*, *эшакем*, *ютқин*, *ўлат*, *қабзият*, *қадок*, *қазгоқ*, *қизамиқ*, *қичима*, *қоқишол*, *қуёнчиқ*, *қуллоб*, *ҳуқна* каби терминларнинг луғатдан ўрин олишига эътибор берилган. Шу билан бирга, айрим бирикма термин ҳосил қилувчи сифатлар, баъзи сўз-терминларнинг таржимасида камчилик ва нуқсонлар кузатилади. Масалан, **астма** «бўғилиш хуружи», **сиделка** эса «ўриндик» деб таржима қилинган. Улар аслида тегишли равишда «зиқнафаслик, зиқнафас касаллиги» ва «беморга қаровчи, касал боқувчи аёл» тарзида таржима қилиб берилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

1994 йилда нашр этилган «Тиббиёт қомусий луғати»да¹ ҳозирги ўзбек тиббиёт амалиётида кенг қўлланаётган 6100 га яқин терминологик бирлик берилган ва батафсил изоҳланган. Баъзи терминларнинг синонимларини ҳам қўшганда, бу миқдор 7000 га етади, шундан 1210 тасини бирикма терминлар ташкил этади. Шунингдек, унда 280 дан ортиқ фамилиявий терминлар берилиб, улар асосан *Аддисон касаллиги*, *Бартолин бези*, *Блант корсети*, *Больт симптоми*, *Бриккер операцияси*, *Буйо синдроми* каби бирикма терминлардан иборат. Баъзи ҳолларда *аддисонизм*, *бартолинит*, *венерология*, *паркинсонизм*, *рентген* сингари бир сўздан иборат фамилиявий терминлар ҳам берилган. Луғатдан соф тиббий терминлар билан бир қаторда тиббиётга бевосита алоқадор, унинг таркибий бўлими бўла оладиган анатомия, микробиология,

¹ *Муаллифлар жамоаси*. Тиббиёт қомусий луғати (бош муҳаррир – Ё. Х. Тўракулов). – Тошкент, 1994. – 288 бет.

фармакология, паразитология, психологияга оид терминлар ҳам ўрин олган. Масалан, унда замонавий тиббиётда, халқ табобатида муҳим аҳамиятга эга бўлган 70 дан ортиқ ўсимлик номи, шунингдек, энг асосий анатомик терминлар берилган. Асосий луғат сўнгида 800 та тиббий терминдан иборат ўзбекча-русча терминологик луғат илова қилинган. Луғат тиббиётнинг 23 соҳасида фаолият кўрсатиб, катта тажрибага эга бўлган 50 тага яқин олим ва шифокорлар томонидан тузилган.

Тиббиёт ходимлари, тиббиёт институтларининг талаба ва ўқитувчилари, ўрта тиббиёт билим юртлири ўқувчиларига, нашриётлар, газета ва журналларнинг ходимлари, таржимонлар ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган «Русча-лотинча-ўзбекча тиббий терминлар изоҳли луғати»нинг нашр этилиши¹ тиббий терминларни ўрганиш ва тартибга солиш йўлидаги яна бир муҳим босқич бўлди, чунки икки жилдли «Русча-ўзбекча медицина луғати» нашр этилгандан кейин ўтган 25–30 йил мобайнида бундай катта ҳажмли луғат яратилмаган эди. Ушбу луғат тиббиёт ва унга ёндош 20 дан ортиқ соҳанинг билимдонлари бўлмиш 55 та мутахассис томонидан тузилган ва тиббиётнинг тегишли соҳаларида нисбатан фаол қўлланувчи 15000 дан ортиқроқ терминологик бирликни ўз ичига олган: уларнинг 10000 таси асосий термин бўлиб, қолган 5000 тадан ортиқроғи уларга иллюстрация қилинган бирикма терминлардир.

Муаллифлар луғатни тузишда тиббиётнинг назарий ва амалий соҳаларида рўй берган жиддий ўзгаришларни – аҳолига тиббий хизмат кўрсатишда ва профилактика тадбирларини ўтказишда янги йўналишлар, даволаш ва диагностика соҳаларида янги усуллар ва доривор моддалар, тиббиётнинг янги тармоқлари ва лабораториялари пайдо бўлганлигини, шу муносабат билан юзлаб, ҳатто минглаб янги терминлар юзага келиб, эскириб қолган тушунчалар, усуллар, дори-дармонларнинг, бинобарин, уларнинг тилдаги ифодачилари бўлмиш минглаб терминологик бирликларнинг истеъмолдан чиққанлигини эътиборга олганлар. Албатта, таҳрир ҳайъати ва янги луғатни тузувчилар аввалги икки

¹ *Муаллифлар жамоаси. Русча-лотинча-ўзбекча тиббий терминлар изоҳли луғати (бош муҳаррир – Ё. Х. Тўрақулов).* – Тошкент, 1996. – 526 бет.

жилдли луғат материалларидан кенг фойдаланганлар: сўзлик, ўзбекча терминлар, муқобиллар, терминларни изоҳлаш усули деярли аввалгича қолган. Лекин терминларнинг тахминан 25 фоизи, изоҳларнинг эса 70–80 фоизи янгиланган. Луғатда, шунингдек, асосий терминлар қаторида шу терминларни ҳосил қилишда иштирок этадиган, асосан юнон ва лотин тилларига мансуб 240 тадан ортиқ халқаро препозитив терминэлемент берилган (икки жилдли луғатда бундай терминэлементлар 135 та бўлган). Луғат сўнгида 9100 га яқин терминологик бирликни ўз ичига олган ўзбекча-русча луғат илова қилинган. Бу нарсa ўқувчининг луғатдан ўзига керакли ўзбекча терминнинг изоҳини тез топиб олишига ёрдам беради.

Қисқача айтганда, академик Ё. Х. Тўракулов таҳрири остида нашр этилган ҳар учала луғат – икки жилдли «Русча-ўзбекча медицина луғати», «Тиббиёт қомусий луғати» ва «Русча-лотинча-ўзбекча тиббий терминлар изоҳли луғати» замонавий ўзбек тиббиёт терминологиясининг 50 йиллик тарихи ва ривожланишини, шу давр ичида унда рўй берган ўзгаришларни ўзида акс эттирувчи ўзига хос кўзгу ҳисобланади.

Бундан кейинги даврда яратилган А. И. Қосимовнинг «Тиббиёт ходимлари луғати», тўрт жилдли «Тиббиёт терминлари изоҳли луғати»¹ ҳам мазкур луғатлардан, ўзбек тилида нашр этилган турли хил тиббий адабиётлардан кенг фойдаланган ҳолда яратилган луғатлардир. Булардан «Тиббиёт ходимлари луғати» икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми «Русча-ўзбекча тиббий терминлар» деб номланиб, 6430 та терминологик бирликни қамраб олган бўлса, иккинчи қисми «Ўзбекча-русча тиббий терминлар» деб аталиб, 5700 та терминологик бирликдан иборат. Муаллиф луғатнинг ҳар иккала қисмида ҳам синонимларни кўпайтириб, тўғри бўлса-бўлмаса ҳам сунъий равишда омонимларни юзага чиқарган. Луғатдан термин бўлмаган, бу соҳага алоқаси йўқ сўзлар ҳам ўрин олган. Умуман олганда, луғат тузиш тамойилларидан бир қадар четга чиқилган. А. И. Қосимовнинг тўрт жилдли

¹ Қосимов А. И. Тиббиёт ходимлари луғати (русча-ўзбекча, ўзбекча-русча тиббий терминлар). – Тошкент, 1998. – 272 бет; Қосимов А. И. Тиббий терминлар изоҳли луғати. I жилд. – Тошкент, 2003. – 472 бет; II жилд. – Тошкент, 2003. – 568 бет; III жилд. – Тошкент, 2008. – 576 бет; IV жилд. – Тошкент, 2008. – 480 бет.

«Тиббиёт терминлари изоҳли луғати» ҳозирги тиббиёт амалиётида қўлланаётган терминларни имкон қадар кўпроқ камраб олганлиги жиҳатидан муаллифнинг аввалги луғатидан фарқ қилади. Аслида яхлит бир ёки икки жилддан иборат бўлиши мумкин бўлган луғат, муаллифнинг хоҳишига кўра, тўрт мустақил жилдга бўлиниб, якка қўлланадиган ўзбекча терминлар алоҳида, якка қўлланадиган байналмилал терминлар алоҳида, ўзбекча ва байналмилал элементлардан иборат бирикма терминлар алоҳида, ўзбекча бирикма терминлар алоҳида ажратиб берилган. Бу луғатда ҳам аввалги луғатда кузатилгани сингари нуқсонлар мавжуд.

Ўзбек тиббиёт терминологияси бўйича яратилган луғатлардан яна бири муаллифлар жамоаси томонидан тузилган «Ўзбек халқ табобати атамаларининг изоҳли луғати»дир¹. Луғат 6400 га яқин луғавий бирликни ўз ичига олади. Юқорида бир қатор аллома табибларнинг халқ табобати ва доривор моддалар атамалари бўйича луғатлар тузганликлари қайд этиб ўтилган эди. Замонавий муаллифларнинг ҳам ушбу соҳага қўл уриб, ўзбек халқ табобати атамаларини мумкин қадар тўларок жамлаб, уларни луғат ҳолида халққа таништириш йўлидаги ҳаракатларини маъқуллаш керак. Лекин муаллифларнинг (А. Усмонхўжаевдан ташқари) луғатчилик ишларидан, араб ва форс тилларидан яхши хабардор эмасликлари, ушбу иш дастлабки тажрибалардан бири эканлиги сабабли луғатда унинг сифатига таъсир кўрсатувчи бир қанча камчилик ва нуқсонларга йўл қўйилган. Чунончи: 1) луғатда халқ табобатига умуман алоқаси бўлмаган луғавий бирликлар: диний, диний-фалсафий, ижтимоий- сиёсий атама ва иборалар, антик ва Шарқ табобатида шуҳрат қозонган шахслар ва уларнинг асарлари номлари асосий атамалар билан аралаш бериллаверган (аслида шахслар ва асарларнинг номлари алоҳида кўрсаткичлар сифатида китоб охирида берилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди); 2) бир қатор арабча сўзлар форсча, жуда кўп форсча сўзлар арабча, айрим юнонча сўзлар арабча деб тақдим этилган; бир қанча арабча кўплик сондаги сўзнинг бирлик шакли ёки, аксинча, бирлик сондаги сўзнинг кўплик шакли хато кўрсатилган; 3) атамаларни бе-

¹ Усмонхўжаев А., Маҳмуд М., Тўрахонова М., Ҳамроев М. Ўзбек халқ табобати атамаларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2005. – 308 бет.

ришда ва уларни изоҳлашда кўплаб имловий ва услубий хатолар учрайди (агар тахрир ҳайъатидан ўрин олган мухтарам филолог профессор ва академикларимиз луғат кўлёмасини диққат билан ўқиб чиққанларида эди, мазкур камчиликларнинг асосий қисми бартараф этилган бўлар эди). Юқоридаги камчиликларига қарамай, ушбу луғатни халқ табовати атамаларини ўрганишда фойдали кўлланма бўлиб қолади, деб ўйлаймиз.

Тиббиётга доир сўнги йилларда нашр қилинган луғатларга икки жилдли «*Tibbiy terminlar ensiklopedik lug'ati*»¹, «*Katta tibbiyot o'quv lug'ati*»² ва «Тиббий атамалар луғати»³ни мисол қилиб келтириш мумкин.

«*Tibbiy terminlar ensiklopedik lug'ati*» ҳозирги тиббиётда қўлланадиган 20 000 дан ортиқ асосий терминлар ва тушунчаларни, улар иштирок этган терминологик бирикмаларни қамраб олган. Луғатдан асосий терминлар, тиббий тушунчалар билан бир қаторда анатомия, физиология, хирургия, тиббий психология, психотерапия, стоматология, биокимё, фармакология, психиатрия, ҳамширалик иши ҳамда соғлиқни сақлаш муассасалари соҳаларида кенг қўлланаётган янги терминлар ҳам ўрин олган. Ҳамширалик ишига оид термин ва тушунчалар ҳам биринчи марта берилиб, батафсил изоҳланган. Луғатдаги русча ва байналмилал тиббий терминлар, аввалги шундай луғатлардан фаркли равишда, биринчи марта икки ёзувда – ўзбек-кирилл ва ўзбек-лотин ёзувларида изоҳланган. Бу ҳолат, айниқса, ўрта ва олий тиббиёт ўқув юртларида лотин ёзувида таҳсил олувчи талабаларга катта ёрдам беради.

Луғат мақоласи қуйидагича шакллантирилган: 1-устунда русча-байналмилал термин катта қора ҳарфларда, кейин унинг лотин тилидаги шакли оддий катта ҳарфларда, сўнг ушбу терминнинг ўзбекча муқобили берилади ва у ўзбек кирилл ёзувида

¹ *Usmonxo'jayev A. H., Bositxonova E. I., Nazirov P. H., To'raxonova M. S. Tibbiy terminlar ensiklopedik lug'ati. 2 jildli. – Toshkent: Sug'diyona, 2010 (1-jild – 948 bet; 2-jild – 1134 bet).*

² *Usmonxo'jayev A. H., Bositxonova E. I., Avakov V. E., To'raxonova M. S. Katta tibbiyot o'quv lug'ati (ruscha-o'zbekcha). – Toshkent: Noshir, 2011. – 584 bet.*

³ *Қурбонов Т., Қурбонов Қ. Тиббий атамалар луғати. – Тошкент: Мухаррир, 2011. – 396 бет.*

изоҳланган; 2-устунда эса муқобил терминнинг лотин ёзувидаги шакли ва изоҳи берилган. Терминлар изоҳланган матнларда айрим имловий хатолар ва услубий нуқсонлар учрайди. Шунга қарамай, ушбу луғат амалиёт врачлари, фармацевтлар, тиббиёт муассасалари ходимлари, тиббиёт ўқув юртлари ўқитувчилари ва талабалари ҳамда таржимонлар учун тиббий терминлар моҳиятини ўзлаштиришда катта ёрдам беради.

«Katta tibbiyot o'quv lug'ati», айтиш мумкинки, юқорида кўрсатилган «Tibbiy terminlar ensiklopedik lug'ati»нинг қисқартирилган шакли бўлиб, у 10 000 га яқин клиник терминлар ва тиббий тушунчаларни қамраб олган. Уларнинг кўзга кўриниб турадиган фарқи шундаки, ўқув луғатида терминлар 2 устунда эмас, 3 устунда берилган: 1-устунда русча-байналмилал тиббий термин, унинг лотин тилидаги шакли ва рус тилидаги изоҳи, 2-ва 3-устунларда эса шу терминнинг ўзбекча муқобили ва изоҳи ўзбек кирилл ва ўзбек лотин ёзувларда келтирилган.

Тўлабой ва Қаҳрамон Қурбоновларнинг «Тиббий атамалар луғати»да рус тиббиёт терминологиясида қўлланувчи 3500 тадан ортиқ термин ва терминологик бирикмалар берилган. Бунда аввал русча терминлар, уларнинг лотин тилидаги шакли келтирилиб, сўнг қавс ичида шу терминнинг қайси тилга мансублиги, ўша тилдаги ёзилиши ва маъноси – этимологияси кўрсатилган. Шундан кейин муайян терминнинг ўзбек тилидаги муқобили ва изоҳи берилган. Луғат психиатр ва невропатологлар учун мўлжалланиб, унда асосан психиатрия, невропатология ва тиббиёт психологияси терминлари, қисман уларга ёндош соҳаларга оид ҳамда умумтиббий терминлар ҳам берилган.

Луғат муаллифлари аксар русча-байналмилал терминларни ўзбекчага мос муқобиллар топиб, таржима қилганлар; имкон борича *жонлантириш, захм, зотилжам, истисқо, чиллашир, шабкўрлик, шилтиқ, қоқшол* каби умумқўлланишда бўлган анъанавий терминларни қўллашга ҳаракат қилганлар; янгидан ясалган *ақлаиқлик* (деменция), *хосбелги* (феномен), *хотирасустлик* (гипомнезия) каби бир қанча терминларни тўғри тавсия этганлар. Лекин улар томонидан янгидан ясалган ва қўллашга тавсия этилган *асаббўшанглик* (неврастения), *асабмуҳимлик* (невризм),

асабпарвар шифокор (невропатолог), *асабтуғён* (невроз), *бадан туриши* (эрекция), *идрокчалғиш / мудроқчалғиш / нигоҳчалғиш / ҳисчалғиш* (галлюцинация), *идрокчалғишлик* (иллюзия), *нуқсоншунос* (логопед), *оғуниҳоллик* (токсикоз), *руҳпарвар шифокор* (психиатр), *руҳтиббиёт* (психиатрия), *руҳтуғён* (психоз), *телбамойиллик* (помешательство), *хулқбурдсизлик* (психопатия), *хосжарроҳлик* (нейрохирургия), *хостаҳлил* (анализ) каби ва яна бир қанча терминларни ҳаммага тушунарли, маънони тўғри аниқлаш терминлар сифатида маъқуллаб бўлмади.

Юқорида қисқача таҳлил қилинган терминологик луғатлар билан бир қаторда сўнги йилларда тиббиётнинг хусусий бўлимлари – анатомия, физиология, офтальмология, акушерлик, беморлар парвариши каби соҳалар бўйича, шунингдек, тиббиётга ёндош фармацевтика, кимё, микробиология, биология, ботаника соҳалари бўйича ҳам турли ҳажмдаги терминологик луғатлар нашр этилганини таъкидлаб ўтиш жоиз¹. Ушбу луғатлар умумтиббий терминологиянинг ривожланишига ва шу соҳада тузилажак луғатларнинг сифатини оширишга хизмат қилади.

Барча фан соҳаларининг терминологик луғатлари каби тиббиёт терминологияси бўйича яратилган бир тилли ёки икки тилли махсус луғатлар ҳам ўзбек тили изоҳли луғатларини яратишда муҳим манбалардан бири саналади. Тиббиёт соҳасида яратилган ва 560 тадан тортиб 20 000 тагача терминологик бирликни қамраб олган турли ҳажмдаги махсус луғатлардан, хилма-хил тиббий адабиётлардан изоҳли луғатга термин танлаб олиш, уларнинг миқдорий чегарасини белгилаш, маъно ёки маъноларини изоҳлаш, этимологиясини аниқлаш ва керакли белги (помета)лар билан таъминлаш мураккаб жараён ҳисобланади.

Ўзбек тилининг икки жилдли изоҳли луғатига 410 та тиббий термин танлаб олинди изоҳланган бўлса, беш жилдли изоҳли луғатга 448 та термин киритилиб, ўзлашма терминларнинг этимологияси белгиланиб, уларга тегишли изоҳлар берилган, зарур ўринларда иллюстратив материаллар билан таъминланган.

¹ Ушбу луғатлар бўйича библиографик маълумот ҳақида қаранг: *Маддалиев А.* Термин – терминологик луғат – изоҳли луғат // *Ўзбек тили ва адабиёти*, 2008, 6-сон. – Б. 54–67.

Агар икки жилдликда берилган терминлардан 15 таси кейинги луғатга киритилмагани ҳисобга олинса, беш жилдли изоҳли луғатда жами 843 та тиббий термин изоҳланган. Луғатга асосан содда (бир сўздан иборат) терминлар танлаб олинган бўлиб, 843 та терминологик бирликдан атиги 32 таси бирикма термин, холос.

Айни пайтда, тиббиётга оид терминологик луғатларда содда терминлар ичида ўзбекча сўзларнинг (ўзбек тилига аввалдан ўзлашган арабча, форсча, ҳиндийча сўзлар ҳам шу жумлага кирди) умумий миқдори жуда озчиликни ташкил этади (10% дан ошмайди). Лекин изоҳли луғатга тиббий терминларни танлаб олишда муаллифлар халқ таъбаотида, халқ тилида ишлатилади-ган касалликлар ва доривор моддаларнинг номларини тўлароқ қамраб олишга ҳаракат қилганликлари сабабли мазкур нисбат изоҳли луғатда бошқачароқ кўринишда бўлган: беш жилдли изоҳли луғатда берилган 843 та тиббий терминнинг 340 таси ўзбекча бўлиб, бу миқдор луғатда берилган барча тиббий терминларнинг 32,6 % ини ташкил этади. Булар *асорат* (*асорат II* нинг 2-маъноси), *бавосир*, *безгак*, *бенуштлиқ*, *битов*, *бод*, *буқоқ*, *бўжама*, *бўғма*, *вабо*, *газак*, *говмижжа*, *дабба*, *дамлама*, *дамқисма*, *дардисак*, *ёрғоқ*, *жарроҳ*, *зангила*, *зотилжам*, *иситма*, *истисқо*, *ичкетар*, *ичқотиш*, *камқонлик*, *караш*, *куйдирги*, *кўкйўтал*, *маймоқлик*, *мафосил*, *маъжун*, *мечал*, *милкак*, *мохов*, *назла*, *нафасқисма*, *ништар*, *оқма*, *пилла II*, *ришта* (2-маъноси), *савдо*, *сакта*, *сарамас*, *саратон* (3-маъноси), *сариқ* (4-маъноси), *ташхис*, *темиратки*, *тепки*, *тошма*, *тутқаноқ*, *учуқ*, *фалаж*, *хасмол*, *хафақон*, *чечак*, *ширинча*, *шол*, *қабзият*, *қизамиқ*, *қизилча*, *қилтомоқ*, *қорасон*, *қоқшол*, *қуёнчиқ*, *ҳайз*, *ҳуқна*, *ҳўпоз* каби терминлардир.

Шу билан бирга, луғат тузувчилар кейинги даврларда қўлланиши фаоллашиб, матбуот ва бадий адабиёт саҳифаларида ҳам ишлатилаётган ўзлашма тиббий терминларнинг, хусусан, *анестезия*, *анемия*, *асфиксия*, *бальнеотерапия*, *гайморит*, *гелиотерапия*, *геронтология*, *диатез*, *дисплазия*, *иммунология*, *катаракта*, *климакс*, *лейкоз*, *лимфоденит*, *мастит*, *метеоризм*, *микрoинсулт*, *микрoхирургия*, *морфинизм*, *наркомания*, *нар-*

котиклар, нейрохирургия, пальпация, перкуссия, полиартрит, радиотерапия, реанимация, ревмокардит, ринит, репродуктив саломатлик, сколиоз, солярий, стоматит, фимоз, фитотерапия, фототерапия, холецистит, цирроз, цистит, эвтаназия, эксгумация, электротерапия каби янги тиббий терминларнинг ҳам луғатдан ўрин олишига ҳаракат қилганлар.

Биз ушбу мақолада тиббий терминларнинг изоҳли луғатда берилиши, маъноларининг изоҳланиши, этимологияси, уларни турли хил грамматик ва услубий белгилар, шунингдек, иллюстратив материаллар билан таъминлаш ҳақида алоҳида тўхталиб ўтирмадик, чунки изоҳли луғат тузишдаги бу босқичлар ҳақида бундан олдинги мақолаларимизда¹ умумий тарзда фикр билдирган эдик. Ушбу мақолалардаги изоҳли луғатда терминларнинг лексикографик талқинига доир фикрлар тўла равишда тиббий терминлар учун ҳам мос келади.

¹ *Мадвалиев А.* Ўзбек тилида кимё терминлари ва уларнинг изоҳли луғатда берилиши // *Ўзбек тили ва адабиёти*, 2008, 5-сон. – Б. 53–62; *Мадвалиев А.* Изоҳли луғатда терминларнинг лексикографик талқинига доир // *Ўзбек тили ва адабиёти*, 2009, 1-сон. – Б. 56–66.

ЛЕКСИКОГРАФИК ИШЛАРГА ТАҚРИЗЛАР

ЎЗБЕК ДИАЛЕКТАЛ ЛЕКСИКОГРАФИЯСИГА ҚЎШИЛГАН МУНОСИБ ҲИССА

Ўзбек адабий тили доимий ривожланишда, тараққиётда. Унинг ривожланишида асосий манба вазифасини халқ сўзлашув нутқи ўтайди. Халқ нутқида бир нарсанинг, белгининг, ҳолатнинг, ҳаракатнинг номи турлича бўлиши мумкин. Бу табиий ҳол. Зеро, ўзбек тилининг лаҳжа ва шевалари нафақат фонетик ва морфологик жиҳатдан, балки лексик жиҳатдан ҳам фарқланади. Шевалараро ва адабий тил лексикасидаги фарқли бирликлар тил тараққиёти учун бирламчи аҳамиятга эга. Лексик фарқлар асосида сўзлашув нутқининг, халқ шеваларининг луғатини яратиш қийин ва мураккаб, катта амалий аҳамиятли вазифалардан бири саналади. Лекин ўзбек тилшунослиги, шу жумладан, ўзбек лексикографияси эришган ва эришаётган ютуқларни инобатга оладиган бўлсак, бу вазифани бажариш лексикограф олимларимиз учун унчалик қийин иш саналмаслигини ҳис этамиз. 1971 йилда яратилган «Ўзбек халқ шевалари луғати» бунинг ёрқин исботидир.

Маълумки, жамиятда юз бераётган сиёсий, иқтисодий, маданий, маърифий ўзгаришларнинг барчаси тилда ўз аксини топади. Бу жараёнлар тилнинг бойиши учун замин яратади. Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгандан кейинги туб ўзгаришлар, барча соҳаларда амалга оширилаётган ислохотлар туфайли халқ жонли тили ҳам тубдан ўзгарди. Халқ нутқида сиёсат, иқтисодиёт, маданият ва маърифат, техника, саноат, спорт соҳаларига оид янгидан-янги сўзлар пайдо бўлди. Умрини ўтаб бўлганлари эса истеъмолдан чиқиб ҳам кетди. Халқ жонли тилидаги бу жараёнларни янги яратилажак халқ сўзлари луғатида акс эттириш шу куннинг энг муҳим вазифалари сирасига киради. Бу – масаланинг бир томони. Иккинчидан, республикамизнинг ҳар бир ҳудуди (вилоят, туман, шаҳар, қишлоқлар) ўзига хос, бир-биридан

маълум даражада фарқ қилувчи сўзлашув анъанасига ва шева-ларга эга. Шунинг учун ҳам бундан қирқ йил олдин соф илмий мақсадда яратилган шева луғатида республикамиз ҳудудларида-ги сўзлар тўла қамраб олинган, деб айтиш қийин. Шундан келиб чиқиб, ҳар бир вилоятнинг халқ сўзлари луғатини яратиш маса-ласи ўз-ўзидан кун тартибига чиқди, деб айтиш мумкин.

Шу каби масалаларни инобатга олган тилшунос Тўра Нафасов «Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари луғати»ни (Тошкент, «Мухар-рир», 2011. – 468 бет) нашрдан чиқарди. Ушбу луғат мухтасар «Сўзбоши» билан бошланган. Муаллиф халқ жонли нутқининг тез ўзгарувчан, доимо янгиланиб турадиган фаол жараён экан-лигини аниқ мисоллар билан асослаб беришга ҳаракат қилган. Бундан ташқари, «Сўзбоши»да луғат материаллари қарийб ярим аср мобайнида Қашқадарё вилоятининг шаҳар ва туманлари, қишлоқ ва маҳаллаларидан тўпланганини таъкидлаган. Муал-лиф луғат материалларини узоқ йиллар мобайнида вилоятнинг Деҳқонобод, Касби, Китоб, Косон, Миришкор, Муборак, Нишон, Чирокчи, Шаҳрисабз, Яккабоғ, Қарши, Ғузор туманларидаги аҳоли яшаш манзилларида истиқомат қилаётган турли касб ва қатламга мансуб кишилардан биттама-битта ёзиб олган. Вилоят ҳудудида ҳозирда 12 та шаҳар ва 118 та шаҳарча мақомидаги аҳо-ли яшаш масканлари, 1200 тадан ортиқ қишлоқ мавжудлигини ҳисобга оладиган бўлсак, бу иш нақадар машаққатли кечганли-гини тасаввур этиш қийин эмас. Айтиш керакки, профессор Т. Нафасов шу машаққатли ишни бажариш натижасида вилоят халқ сўзларининг тўнғич луғатини яратди.

«Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари луғати» ўзининг бундан қирқ йил олдин яратилган ўтмишдоши – «Ўзбек халқ шевалари луға-ти»дан жиддий, тубдан фарқ қилади. «Ўзбек халқ шевалари луғати»да сўзлар транскрипция билан берилган, ўқилиш шакли кўрсатилган, бир сўз билан айтганда, диалектал луғатларнинг талаблари асосида тузилган. Янги луғатда эса сўзлар тран-скрипцияда берилмаган. Бу ҳолни муаллиф қуйидагича изоҳлай-ди:»Тўғриси айтиш керакки, халқ сўзлари дастлаб шевавий луғат тузиш мақсадида транскрипция билан ёзиб олинган эди. Дастлабки муддао ҳам Қашқадарё вилояти ўзбек халқ шевалари

луғатини тузишдан иборат эди» (5). Шундан келиб чиқиб, луғат номи ҳам шевалар луғати сифатида эмас, балки халқ сўзлари луғати сифатида танлангани ва шундай номланганини маъқул деб ўйлаймиз.

Луғат «Сўзбоши»сида *халқ сўзлари* атамасига изоҳ берилган, мисоллар асосида далилланган: «*Халқ сўзлари* атамаси – халқ нутқида қўлланиладиган бирикма. Ўзбек тилшунослигида *халқ сўзлари* атамаси йўқ. Ўзбек тилшунослиги терминлари луғатига бу атама киритилмаган ва шу боис изоҳланмаган. *Халқ сўзлари* атамаси кўп маъноли:

1. Маълум бир ҳудудда (шаҳар, шаҳарча, бир неча қишлоқ ва маҳаллада) яшовчи аҳоли нутқида хос, адабий тилимизда бўлмаган сўзлар. **Қалок, тошлоқ** сўзлари вилоятнинг тоғли ҳудудлари аҳолиси нутқида хос сўз. Текислик, чўл ҳудуддаги аҳоли масканларида яшаётган халқ нутқида бу сўзлар йўқ. Чунки бу сўзлар англатган тушунча, моддий нарсанинг ўзи йўқ. 2. Маълум бир касб-хунар, ишлаб чиқариш, фаолият соҳибларининг нутқида қўлланиладиган, кўпчиликка тушунарли, таниш, лекин адабий тилдан фарқ қиладиган сўз ва иборалар тўплами. 3. Вилоятнинг кўпгина шаҳар ва қишлоқлари аҳолиси нутқидагина мансуб сўзлар ва иборалар йиғиндиси. 4. Адабий тилда бўлса ҳам, вилоят аҳолиси нутқида янгича, ўзгача, фарқли маъноли сўзлар. 5. Халқ нутқида ясалган ясама сўзлар ва уларга боғли иборалар. 6. Адабий тилдаги шаклидан фонетик қиёфаси ўзгариб кетган сўзлар» (5–6).

Луғатда ана шу принципларга қатъий амал қилинган. Ушбу луғат сўзлиги ва уларга берилган изоҳлардан ёки адабий тил изоҳли луғатидаги сўзлар қиёсидан шу нарса маълум бўладики, тақризланаётган луғатга киритилган сўзларнинг катта қисми Қашқадарё вилояти ҳудуди аҳолисининг нутқида хос бўлганлиги сабабли, уларда шевавийлик, халқ нутқида фаол-нофаол қўлланиш, маълум бир ҳудудга хослик яққол сезилади. Уларнинг қайси бири ҳам қипчоқ, ҳам қарлуқ шеваларига ёки фақат қарлуқ ёки қипчоқ шеваларига мансублигини аниқлаш қийин. Луғатхонни ана шу мураккаб ҳолатдан чиқариш ва сўз изоҳига ишонтириш учун муаллиф белгиси (*) билан исботловчи жумлалар берган.

Аммо ҳамма сўзларга мисоллар берилмаган. Айримларига халқ мақоллари илова қилинган: *Ёримаганнинг боласи ёлчимаганга тушади. Эси кетган одамга эшак озончи. Безга мол бўлмас, барги йўқ тол бўлмас. Эшмачи эшиб олар, тешиачи тешиб олар. Ҳезанги бўлсанг ҳам, безанги бўлма. Беот яшаб бўлади, орсиз яшаб бўлмайди. Ўрозлининг ўроғи икки ўрилади. Ўрозлининг меҳмони қўш келади. Орқали орқасини мақтар, орқасиз марқасини мақтар каби.*

Республикамиз вилоятлари орасида Қашқадарё вилояти шевалари етарлича ўрганилган дейиш мумкин. Шунингдек, шевашунослар нутқида Юқори Қашқадарё, Ўрта Қашқадарё, Қуйи Қашқадарё номлари кенг қўлланиб келинади. Ана шу уч худудий бўлакка бўлинган вилоятнинг халқ шевалари А. Шерматов, Б. Жўраев, Д. Абдурахмонов, Т. Қудратов, Н. Шоимова ва бошқа қашқадарёлик шевашунослар томонидан яхши ўрганилган. Т. Нафасов ўзи тузган луғатда мазкур олимлар томонидан тўпланган материаллардан далиллар, намуналар ҳам мавжудлигини қайд этган (8–9).

«Луғатнинг тузилиши» қисмида ушбу луғат қандай шакл-шамойилга эга эканлиги, сўз танлаш ва изоҳлаш тамойиллари хусусида кенг маълумот олиш мумкин. Муаллифнинг таъкидлашича, тўплаган далилларининг маълум бир қисми луғатга киритилган. Муаллиф луғатда вилоят аҳолиси нутқида қўлланишда бўлган маънодош сўзлар, шаклдош сўзлар, кўп маъноли сўзлар, вариантдош сўзлар, кўчма маънога эга бўлган сўзларни беришга ҳаракат қилган ва бу ишни уддалаган. Уларга изоҳ бераётганда ўзбек лексикографияси анъаналарига суянган. Айрим ўринларда эса ўзига хос йўлдан беришга ҳаракат қилган.

Маънодошлик хусусиятига эга бўлган сўзларнинг ҳар бир маъноси лингвистик луғатларда берилгани каби алифбо тартибидан, ҳар қайсиси алоҳида, махсус изоҳланган. Бири бирига ҳавола қилинмаган. Масалан: *арвой(и)тир – арвойихотир* (22), *билагон–билгир* (41), *бугдойзор – бугдойпоя* (57), *гумона* (74) – *огироёк* (219), *гурунғбоз – гурунғкаш – гурунғчи* (75), *олашақшақ – олаҳакка* (204–205), *ориятчи – орталош, оркаш – орчи* (209) ва ҳ.

Шаклдош сўзлар ҳам вилоят аҳолисининг жонли нутқида анчагина эканлиги луғат материаллари орқали маълум бўлади: *аччиқчи* (25), *бесон* (37), *бурчоқ* (56), *босма* (51), *ботин* (51), *будоқ* (53), *бурма* (56), *бўз* (58), *бўла* (60), *бўчаламоқ* (62), *гади* (65), *газар* (66), *газанда* (66) каби. Шаклдошлик ҳосил бўлишининг бир қатор усуллари луғатда инобатга олинган. Масалан, адабий тилда қўлланиб келаётган *кўча* сўзи билан вилоят аҳолиси нутқида қўлланишда бўлган, таомнинг бир тури маъносини билдирган *кўча* сўзи шаклдошлик мақомига эга. Муаллиф сўзни қуйидагича изоҳлайди:

КЎЧА (Чироқчи) 1. Бугдойни туйиб, уни сувда пишириб тайёрланадиган ва қатик қўшиб ичиладиган таом, гўжа.* Кўча пиширдим. 2. Гўжа пишириш учун келида туйиладиган бугдой.* Кўча туйишни билман (162).

Луғатда вилоят аҳолиси нутқида қўлланаётган кўп маъноли сўзларнинг ҳар бир маъноси араб рақами билан рақамланиб, кетма-кетликда берилган. Бу билан муаллиф ўзбек лексикографиясида амалда бўлган анъанани сақлаб қолган. Шу билан бирга, луғатда бир фонетик шаклга эга бўлган сўзларни турли ўринларда берилиш ҳолатларига ҳам дуч келиш мумкин. *Топпот* сўзи кўп маъноли сўз сифатида 1, 2, 3 рақамлар билан тегишли маънолари изоҳланган (274), бошқа бир ўринда *топпот* шаклида берилиб, сўзнинг 3-маъноси деярли қайта такрорланган (292).

Маълумки, халқ нутқида сўзлар кўпинча фонетик, морфологик, морфемик жиҳатдан кўп вариантли бўлади. Муаллиф вариантдош сўз ва ибораларнинг адабий тилга яқинроқ шаклини танлаб, саралаб олиб луғатга киритгани ва изоҳлагани сезилиб турибди. Аммо бу мураккаб жараёнга у тўла амал қилган ва эришган деб бўлмайди: *бача* (29) ва *бачча* (30), *белбувма* ва *белбўзар* (34), *бидирдоқ* ва *бидирлоқ* (40–41), *бағирқурт* (30) ва *бовриқурт* (46), *биткўз* (44) ва *питкўз* (229), *била* ва *билла* (41), *барра* (29) ва *марра* (176) сингари сўзларнинг изоҳи бир-бирига яқин бўлиб қолган. *Уйурмоқ* (315) ва *уюрмоқ* II (320) феълларининг 1 рақами билан берилган маънолари ва изоҳи қарийб бир хил, 2 рақами билан берилган маъноси эса бир-биридан тубдан

фарқ қилади. Бу ҳолатни изоҳлашда илмий ва амалий жиҳатдан қулай усул топиш зарур эди. *Уйутқи* (314) ва *уютқи* (320) каби вариантдош сўзларнинг изоҳига ҳам аниқлик киритиш лозимга ўхшайди.

Луғат сўзлигининг, шубҳасиз, катта қисмини ўзбек адабий тилида бўлмаган, вилоят аҳолисининг нутқидагина учрайдиган сўз ва иборалар ташкил этади. *Оққува, сўлима, мича* сингари қатор сўзлар шулар жумласидандир. Шунингдек, луғат сўзлиги ичида ўзбек адабий тилидаги маъноси вилоят аҳолиси нутқидаги маъносидан кескин фарқ қиладиган сўзлар ҳам анчагина. *Оёқланмоқ, белбоғ, белгили, бешбармоқ, бирда, бирдан, биқмоқ, кўчирмоқ, ваҳмак* сингари қатор сўзлар шундай хусусиятга эгадир.

Республикамининг кўпгина вилоят, туман, қишлоқлари аҳолиси узоқ замонлардан буён чорвачилик билан шуғулланиб келади. Қишлоқ халқи ҳаётида ит, от ва бошқа ҳайвонлар билан боғлиқ сўзлар, иборалар кўп. Бу азалий, ҳаётий ҳолат халқ сўзларида ўз аксини топган. Ушбу луғатда *итазоб, итамал, итбалиқ, итбурун, итдум, итётиш, итёқа, итингак, итирқин, итйиқилиш, итқучала, итқўз, итқўйлак, итмижсоз, иторқа, итталаиш, иттирсак, иттумишук, итфёъл, итхона, итчивин, итчил, итчилик, итқараиш* (125–128) каби халқона сўзлар берилган ва изоҳланган, уларга матний парчалар илова қилинган. Шунингдек, *отбоз, отбозор, отёгоч, отжағ, отичак, откофир, отқўмар, отмўрча, отпаиша, оттепти, оттери, оттўрва, отчи, отчивин, отчилик, отчумоли, отюррак, отўйин, отқорин, отқудуқ, отқумурсқа* (211–213) каби халқона сўзлар фақат отбозларнинггина эмас, воҳа аҳолисининг барчаси учун фаол тил бирликлари бўлгани сабабли луғатга киритилган. *Мол* сўзи билан ясалган сўзлар кўлами ҳам анча ранг-баранг: *молбозор, молбоиш, молбоиши, молбоқар, молғўшит, молдастур, молётоқ, молёяр, молжаллоб, молйигар, молкелар, молламоқ, моллик, молсиз, молтом, молтопар, молфаҳм, молхўр, молчивин, молқайтар, молқўра, молқўтон* (182–183). *Молёяр, молйигар* сўзлари худуд аҳолиси нутқида пайт маъноси билан муқимлашган. Зикр этилган сўзларнинг барчаси тўлиқ маънода халқ сўзлари мақомига эга. Уларнинг маънолари ҳам турлича.

Қашқадарёнинг кўпгина туманларида қипчоқ лаҳжасида сўзлайдиган аҳоли яшайди. Шу боис луғатда қипчоқ лаҳжасига мансуб сўзлар миқдори кўп. Сўз бошида [ж]-[й] товушларининг қўлланишида қипчоқ лаҳжасида сўзлашувчилар нутқининг бир қатор ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Қашқадарёда, жумладан, бошқа вилоятларда ҳам қипчоқларнинг қарлуқча талаффузда сўз қўллашга, гап шаклини тузишга ва танлашга ўтиб бораётганига анча вақт бўлди. Бу ҳолат ушбу луғатда ҳам ўз аксини топган. Шунга қарамаздан, луғатда [ж] ундоши билан бошланадиган 250 га яқин сўз изоҳланган (98 – 111). Изоҳланган сўзларнинг адабий талаффуздаги мавқеи ва мақоми турлича. Айримларининг қарлуқ лаҳжасида талаффуз шакли йўқ.

Т. Нафасов томонидан тузилган ушбу луғатнинг муҳим, ижобий фазилатлари сифатида қуйидагиларни алоҳида таъкидлаш зарур: 1) вилоят аҳолиси нутқидан ўзбек адабий тили лексикасидан тубдан фарқ қиладиган 8 мингдан ортиқ сўз ва ибораларнинг ёзиб олинishi, аниқланиши ва изоҳланиши; 2) ҳар бир сўз ва ибора ёзиб олинган манзилнинг берилиши; 3) луғат илмий-оммабоп нашр мақомида тузилганлиги; 4) луғатда изоҳланган сўзлар катта илмий-назарий ва амалий аҳамиятга эгаллиги, бошқа тур луғатларга далил, манба бўлиши, ундан ОАВ ходимлари, таржимонлар, ижодкорлар, ноширлар ва суҳандонлар, этнологларнинг фойдаланиши; 5) вилоят аҳолисининг ижтимоий ҳаёти, турмуш тарзи, ишлаб чиқариши, табиатга муносабатини билдирувчи қадимий ва замонавий, маҳаллий сўзларнинг миқдоран кўплиги; 6) қадимги ва эски туркий тилга, халқ шеваларига хос сўз ясашиш тизимини кўрсатувчи сўзларнинг мавжудлиги; 7) вилоят ҳудудида қадимда яшаган ва ҳозир ҳам яшаётган эроний тилли аҳолининг тилига хос сўзларнинг, ўзбек ва тожик тилининг ўзаро таъсири ва муносабатини акс эттирувчи лисоний бирликларнинг луғатда акс этганлиги; 8) луғатда изоҳланган сўзларда сўз маъноларидаги, сўзнинг товуш тузилиши, морфем ва морфологик таркибидаги ўзгаришлар акс этганлиги; 9) халқ нутқининг шаклдош, маънодош, зид ва кўп маъноли сўзларга, паронимларга бойлигини намоён этиши; 10) янгича йўналишдаги изоҳли луғат эканлиги ва ҳоказо.

Муҳими – луғатнинг оммабоп қилиб тузилганлиги ва луғавий бирликларнинг мақсадга мувофиқ изоҳланганлигидир. Истиклол йилларида ижодкорларнинг халқ нутқида қўлланадиган сўз ва ибораларга, идиомаларга фаол мурожаат қилаётганлиги, шу тариқа адабий тил лексикасини бойитиш сари дадил фаоллик кўрсатаётганлиги ижтимоий ва маданий-маънавий ҳаётдаги қонуний жараёндир. Ушбу луғат ҳам халқ нутқи, шева ва лаҳжалар адабий тилни бойитадиган муҳим манбага айланганлигини исботлайдиган тадқиқотдир. Шу турдаги луғатлар барча вилоятлар, қатта шаҳарлар, ҳудудлар бўйича тузилса, сўз ва ибораларнинг қўлланиш даражаси, адабий тилга мослиги ёки мос эмаслиги, мулоқот учун қулайлиги аниқланади.

Шуни ҳам айтиш керакки, луғат нашрида бир қатор жузъий техник нуқсонлар ҳам йўқ эмас. Изоҳли мақола сифатида берилган *ингаламоқ* сўзи *ингалоқ* (123) шаклида ёзилиши лозим эди. *Беадип* сўзи изоҳидан сўнг берилган иллюстратив мисол курсив билан ёзилмаган (31). *Оқ тушмоқ* (Қалқама) (216) иборасига берилган изоҳ мос эмас. *Бўз* сўзининг шаклдош сўз сифатида уч маъноси изоҳланган. Унинг I маъносига иллюстратив мисол келтирилган, холос, II, III, шаклларига иллюстратив мисол берилиши керакка ўхшайди. *Даққи* (83) сўзининг кўп маъноли сўз сифатида икки маънода қўлланиши қайд этилган. Ҳолбуки, Қашқадарё вилоятининг чорвачиликка ихтисослашган тоғли ҳудудларида бу сўзнинг луғатда берилган маъноларидан тубдан фарқ қиладиган бошқа маънода қўлланиши ҳам кузатилади, яъни қўй, эчки, қорамолларнинг ишлатишга яроқсиз, патак ҳолга келиб қолган жуни ҳам *даққи* деб номланади. Бундай камчиликларни бошқа баъзи кўп маъноли сўзларда ҳам кузатиш мумкин. Муаллиф халқ сўзларининг барча маъноларини беришни ўз олдига мақсад қилиб қўймаган, албатта. Бу нарса луғатнинг «Сўзбоши» қисмида ҳам таъкидланган.

Профессор Тўра Нафасов Қашқадарё вилояти топонимларини ўрганган ва шу соҳа тараққиётига ўзининг самарали улушини қўшиб келаётган олимлардан биридир. Айни пайтда, Т. Нафасовнинг ўзбек лексикографиясини ривожлантиришда ҳам салмоқли хиссаси бор. Муаллифнинг «Ўзбекистон топонимлари луғати»,

«Ўзбек тили паронимларининг ўқув-изоҳли луғати», «Қашқадарё қишлоқномаси», «Чироқчинома» сингари луғатларини му- тахассислар ва кенг китобхонлар оммаси яхши билади. Бу луғат- лар сафига муаллифнинг «Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари луғати» қўшилгани муаллифнинггина эмас, балки ўзбек диалектал лекси- кографиясининг ҳам катта ютуғи саналади.

Мақола Э. Жабборов билан ҳамкорликда ёзилган.

ДЕҲҚОНЧИЛИК СЎЗЛАРИ ЛУҒАТИ

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислоҳ Каримовнинг 2016 йил 13 майдаги «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида»ги фармонида «турли мавзу ва йўналишлар бўйича луғат ва қомуслар, рисола ва дарсликлар яратиш» масаласи- га алоҳида эътибор қаратилди. Дунёдаги энг бой ва қудратли тил- лардан бири сифатида ўзбек тили ўзининг луғат жамғармасида минглаб нодир сўзларни сақлаб келаётгани ҳеч кимга сир эмас. Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридан бошла- ниб, Мустақиллик шарофати билан ўзининг янги сифат босқичи- га кўтарилган ўзбек луғатшунослиги янгидан-янги марраларни қўлга киритиб бормоқда. Тилимизнинг «олтин сандиғи»да сақла- наётган беҳисоб сўзлар устида жиддий лексикографик тадқиқот- лар олиб борилмоқда.

Истиқлолдан кейинги йилларда тил соҳасида амалга оши- рилган ишлар кўлами нечоғли самарали эканлигини ҳаммамиз яхши биламиз. Хусусан, ўзбек лексикографияси том маънода катта ютуқларни қўлга киритди. Ватанимизнинг миллий қомуси янгича тафаккур тарзи ва дунёқараш асосида тамоман янгидан яратилди. Ўзбек тилининг беш жилдли изоҳли луғати ва соҳалар бўйича яратилган ўнлаб луғатлар халқимиз онгу тафаккурида бўлаётган янгиланишлар, ўзгаришлар самараси сифатида баҳо- ланмоғи даркор.

Ўзбек лексикографияси эришган ва эришаётган ютуқлардан яна бири сифатида соҳавий сўз ва терминларнинг тўпланаётгани ва янги номдаги луғатлар яратилаётганида кўзга ташланади. Соҳавий луғатларни яратиш эса осон иш эмаслигини яхши биламиз. Бунинг учун шу соҳага оид бой илмий, адабий, тарихий манбаларни кўриб чиқиш, халқ орасида бўлиб, улар тилидан сўз олиш ва танлаш, уларнинг изоҳини яратиш каби машаққатли меҳнат ётибди. Ана шу қийинчиликлардан чўчимай, соҳа терминлари ва сўзларини тўплаб луғат тузган ҳар қандай илм аҳли меҳнати муносиб тарзда баҳоланиши, қадрланиши керак.

Яқинда соҳа терминологияси ва лексикасига оид луғатлар сони яна биттага ортди. Қарши давлат университети доценти Хўжамурод Жабборовнинг «Дехқончилик сўзларининг қисқачи изоҳли луғати» нашрдан чиқди (Қарши: Насаф, 2016. – 296 бет). Луғат мухтасар сўзбоши билан бошланган. Унда деҳқончилик соҳаси тарихи, тараққиёти, истиқлолдан сўнг соҳада амалга оширилган туб ислохотлар ва бу жараённинг ижобий натижаси, самараси ўлароқ халқимиз онгу тафаккурида янги лисоний бирликларнинг шаклланиши хусусида сўз юритилади.

Иқтисодий-ижтимоий соҳадаги улуғвор вазифаларнинг ҳаммаси негизида, замирида янги тушунчалар, уларнинг тилдаги ифодаси – сўз ва терминлар ётади. Ўзгариш ва тараққиётлар асосида янги сўз ва терминлар пайдо бўлади. Уларни тўплаш ва луғат сифатида шакллантириш, илмий тадқиқотлар олиб бориш тилшуносларимиз чекига тушадиган ўта масъулиятли ва айни чоғда шарафли вазифадир. Шундай экан, Х. Жабборовнинг мазкур луғатига илмий, амалий, маърифий аҳамиятга молик иш сифатида баҳо бериш тўғри бўлади.

«Дехқончилик сўзларининг қисқача изоҳли луғати»дан уч мингдан ортиқ сўз ва термин ўрин олган. Муаллиф эътироф этганидек, луғатдан деҳқончиликка бевосита алоқадор бўлган йигирмага яқин мавзуй гуруҳга кирувчи сўз ва терминлар жой олган ва уларнинг ҳар бирига ишончли изоҳлар берилган, мисоллар орқали далилланган. Масалан, луғатда берилган сўз ва терминларни ўндан ортиқ мавзуй гуруҳга ажратиш мумкинлиги ҳақидаги муаллиф фикрлари ҳам асослидир. Луғат мақолала-

ри кузатилганда бунга яна бир бор ишонч ҳосил қилдик. Луғатдаги сўз ва терминларнинг катта қисмини **пахтачилик** (*чигит, пахта, ягана, чеканка* каби), **полизчилик** (*тарвуз, ҳайитқора, тилик, чинни; қовун, ҳандалак, бўрикалла, амири; қовоқ, ошқовоқ, бодринг, помидор* каби), **дончилик** (*бугдой, арпа, макка, маккажўхори, соя, зигир, тариқ, шоли, гуруч, бошоқ, сўта* каби), **сабзавотчилик** (*карам, редиска, турп, шолгом, петрушка, укроп, картошка, қалампир, бақлажон, ловия, нўхат, лавлаги* каби), **мевачилик** (*кишимш, тойипи, сурхак, анор, олма, жавназак, олмақоқи, ўрик, зардоли, туршак, гилос, олча, олволи, қароли, шафтоли, анжир, бодом* каби), **кўчатчилик** (*кўчат, қаламча, кўчатзор* каби) сингари деҳқончилик соҳалари бирликлари ташкил этади. Бундан ташқари, луғатдан деҳқончилик тарихи билан боғлиқ бўлган *омоч, қўш, туркиш, мола*; экин экиладиган майдонни ифодаловчи *шудзор, текислаш, молалаш, бороналаш, бугдойпоя, арпапоя, пайкал* каби сўз ва терминлар; деҳқончиликда ишлатиладиган турли қурол-асбоб ва техника номларини билдирувчи *трактор, культиватор, кетмон, бел, мола, сихмола* каби бирликлар; суғориш (ирригация) ва мелиорацияга оид *ирригатор, сувчи, мироб, зовур, дренаж* каби сўз ва атамалар ҳам муносиб ўрин олган.

Луғатнинг фойдали томонларидан бири истиқлол туфайли деҳқончилик илмида найдо бўлган янги терминлар ҳамда халқимиз жонли тилида яралган сўзларнинг луғатга киритилгани ва изоҳланганидир. Муаллиф кейинги йигирма йил ичида тилимиздан мустаҳкам ўрин олган *ширкатчилик, пайчилик, пудратчилик, фермерлик* сингари янги мулкчилик шаклларига оид сўзларни тўплаган ва ўз луғатида изоҳлашга ҳаракат қилган.

«Луғатнинг тузилиш тартиби»да сўзларнинг луғатда берилиш тартиби, бош сўзларнинг ажратилиши ва изоҳланиши, халқ жонли тилида мавжуд бўлган айрим сўзларнинг луғатдан ўрин олиш сабаблари, қўшма, бирикмали терминларнинг берилиши ва уларнинг имлоси билан боғлиқ ҳолатлар, деҳқончилик лексикасида мавжуд бўлган кўпмаънолилик, шаклдошлик, маънодошлик, вариантдошлик сингари ҳодисаларни ифодаловчи бирликларнинг

луғатда берилиш тартиби масалаларига қисқача изоҳ ва тушунтиришлар берилган.

Луғатда беш жилдли изоҳли луғатга кирмай қолган бир қатор деҳқончиликка оид сўз ва терминларнинг берилиши унинг илмий ва амалий қимматини янада оширган. Масалан, *нончи, арпачак, атан, ахмана, банжида, бешак, бироёқ, богчи, дапан, етимча, жойпана, калгав* ва бошқа сўзларга берилган изоҳлар хусусида шундай фикрларни билдириш мумкин. Маълумки, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да нон ва у билан боғлиқ ўнга яқин сўзлар киритилган ва изоҳланган. Масалан, *нон, нонвой, нондон, нонкўр, нонкўрлик, нон-намак, нон-насиба, нонпаз, нонтепки, нонтепкилик, нонтопар, нонушта, нонхўр, нонхўрак, нон-қатиқ* сингари сўзлар изоҳлангани ҳолда *нончи* сўзи луғатга кирмай қолган. Х. Жабборовнинг мазкур луғатида бу сўзга қуйидагича изоҳ берилган:

НОНЧИ (Қр) *эск.* Узоқ масофадан оқар сув олиб келиш учун кетган деҳқонларнинг орқасидан нон ва бошқа егуликлар олиб борувчи, таъминогчи. *Ўн йил нончи бў(л)ганман, Хонободда юрганман* (151-бет).

Арпачак, банжида сўзлари маълум ҳудуд аҳолиси нутқида қўлланадиган шевага оид сўз бўлгани боис изоҳли луғатдан ўрин олмаган дейиш мумкин. Буни Х. Жабборов луғатида берилган изоҳ ҳам исботлайди.

Луғат муаллифи эътироф этганидек, «деҳқончилик илми ва амалиёти бўйича нолисоний манбалар таҳлили шуни кўрсатадики, ҳали ўзбек тилида деҳқончилик сўзлари тўла тўпланиб, мукамал луғат яратилмаган» эди. Бу ишни қисман Х. Жабборов уддалади, дейиш мумкин. Муаллиф узоқ йиллар Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларининг шаҳар ва қишлоқларида кезиб юриб, халқ тилидан ўта ноёб сўзларни битталаб йиғиб чиққан. Луғатга киритилган сўзлар ўзбек деҳқончилигининг узоқ ўтмишидан, халқимиз тафаккури ва дунёқарашининг кенлигидан далолат бериб турибди. Фикримизнинг исботи сифатида экини, ҳосили йиғиб олинган ер номини ифодалаш учун берилган қуйидаги лексик birlikларни келтириб ўтайлик:

АНФИЗ 1. Ғалла ва ем-хашак экинлари ўриб-йиғиб олинган ер, майдон. 2. Муайян экин ўриб олингандан кейин унинг далада тиккайиб қолган пояси (31-бет).

АДИЗ (Китоб) Бугдойи ёки арпаси ўриб олинган майдон (24-бет).

АНГОР/АНГАР (Чироқчи) Ҳосили йиғиштириб олинган экин майдони (29-бет).

Бу каби лексик бирликлар луғатда кўплаб топилади. Масалан, луғатда *ариқ* сўзига куйидагича изоҳ берилган:

АРИҚ 1. Суғориш шохобчаларининг Туркистонда ишлатиладиган маҳаллий номи. Одатда, одамлар томонидан аҳоли ва экин майдонларини сув билан таъминлаш мақсадида қазилган бўлади: доимий ариқ, вақтинча ариқ (муваққат ариқ). Сунъий равишда ҳосил қилинган сув йўли, ўзани ва ундаги сув. 2. Экин экиш ва суғориш учун экин майдонида тортилган махсус сув йўли, жўяк. Экин майдонида жўякларга сув тарқатиш учун олинган марказий ариқ. Ўтиборлиси, мазкур сўз қамровида *ариқ бузиш, ариқ қовлаш, ариқ тозалаш, ариқбоши, ариқдош, ариқоқсоқол, ариқча, ариқчи, ариқ қазғич, ариқ қазииш, ариқ ҳайров* каби ўнлаб оригинал сўзлар келтирилган. Уларнинг ҳар бири халқ тили, урф-одатлари билан боғлиқ ҳолатда ўзига хос оҳангда жараңлайди. Масалан, **АРИҚ ҲАЙРОВ** (Касби) Оммавий равишда ариқ тозалаш учун ташкил этиладиган халқ хашари. (33-бет).

Х. Жабборов тилимизда нофаол ишлатиладиган, халқ тилида яшаётган узум, қовун, олма, анор, хандалак ва бошқа меваларнинг номларини батафсил йиғишга уринган. Буни *анзоб, атир узум, бабара, бедона, биҳишти, бурмак, гўзал қора, дилкаптар, китоб сурхаги, каттақўргони, тош буваки, қора жанжал, қора калтак* каби узум; *босволди, бўрикалла, гуврак, гурскетти, жўрақанд, калҳасан, кўктурна, ҳўкизкалла, томоша қовун, эскичопон* каби қовун; *бахри карам нуха ошқовоқ, гул ошқовоқ, бузоқ ошқовоқ, бобоқовоқ, чилимқовоқ, тўнка ошқовоқ, дастор ошқовоқ, сандал ошқовоқ* сингари ошқовоқ номларига берилган изоҳларда кузатиш мумкин. Бу каби изоҳлардан Х. Жабборовнинг деҳқончилик билан боғлиқ сўзларни йиғишда ва изоҳлашда ўта синчков олим эканлиги кўриниб турибди.

Луғатнинг ютуқларидан яна бири шундаки, унда айрим сўзларнинг семантик тармоқланиши ҳам эътиборга олинган. Жумладан, сув сўзининг 29 та маъноси келтирилган ва шу асосда ҳосил қилинган *сув барги, сув босма, сувлоқ, сувтарош, сувўлчагич, сувмирчи, сувманба, сувхўрда* каби 100 га яқин номлар изоҳланган. Бу сўзларнинг ҳар бири тилимиз учун қадрлидир. Масалан: *Сувхўрда – меъёрдан ортиқ суғориш натижасида ёки серсувликдан говлаб кетган, ҳосил бермайдиган палак.* (202-бет)

Муаллиф луғатга киритилган сўзларни далиллаш мақсадида Алишер Навоий, Абдулла Қодирий, Ғафур Ғулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Мирзакалон Исмоилий, Абдулла Орипов, Ўткир Ҳошимов, Тоғай Мурод, Улуғбек Ҳамдам сингари шоир ва ёзувчиларнинг асраларидан парчалар келтирган.

Ушбу луғатнинг яратилиши ва муомалага киритилиши таҳсинга сазовордир. Луғатдан шу соҳадаги мутахассислар, талабалар, ўқувчилар кенг фойдаланишлари мумкин.

Ҳар бир янги бошланган иш маълум камчиликлардан холи бўлмаслиги аниқ. Х. Жабборовнинг мазкур луғатидаги айрим сўзларнинг изоҳларини ойдинлаштириш зарур. Бир деҳқончилик маҳсулоти икки мавзуй гуруҳга киритилган ўринлар бор. Масалан, луғатнинг сўзбошисида *помидор* экини номи полизчилик мавзуй гуруҳининг қовоқчилик кичик тури таркибида келтирилган. Кейинги ўринда эса сабзавотчилик мавзу гуруҳининг томатгулдошлар кичик гуруҳи таркибида берилган. Бундай жузъий камчиликлардан қатъи назар, мазкур луғат катта амалий ва илмий қимматга эга деб айтиш мумкин.

Мақола А. Собиров ва Э. Жабборовлар билан ҳамкорликда ёзилган.

УСТОЗЛАР ҲАҚИДА ХОТИРА ВА ҚУТЛОВ МАҚОЛАЛАРИ

ЖОНКУЯР ОЛИМ

Етук тилшунос олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ар-боби, республика Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти терминология бўлимининг мудирининг Олим Усмон етмиш ёшга тўлди. Ана шу давр ичида у машаққатли ва сермазмун ҳаёт ва меҳнат йўлини босиб ўтди.

Олим Усмон турли даврларда Тошкент давлат педагогика институтида, Ўрта Осиё (ҳозирги ТошДУ) давлат университетидида ўзбек тили тарихи курсининг бўйича дарс беради.

Олим Усмоннинг асосий меҳнат фаолияти ХХ асрнинг 30-йиллари ўрталаридан бошлаб то шу кунларгача Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтида давом этмоқда. Олим ака шу илмий даргоҳнинг фахрли меҳнат ветерани, тиниб-тинчимас фидойи ходимидир.

У Алишер Навоий тили ва Навоий давридаги ўзбек тили тарихининг биринчилардан бўлиб ўрганди. 1947 йилда Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул луғатайн» асари бўйича ёзилган илмий ишининг ҳимоя қилди. Олимнинг бу соҳадаги самарали меҳнатлари «Муҳокаматул луғатайн» ва Навоийнинг лингвистик қарашлари», «Алишер Навоийнинг лингвистик рисоласи ҳақида», «Алишер Навоийнинг ўзбек тили ва адабиёти учун кураши», «Ўзбек адабий тилининг буюк ҳимоячиси», «Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул луғатайн» асари» каби бир неча илмий мақола ва алоҳида йирик монография ҳолида илмий жамоатчиликка ҳавола қилинди.

Олим Усмон ўзбек тили морфологиясининг бир қатор масалаларининг илмий асосда ўрганишга ҳам киришди. Бунинг учун у ўзбек тили тараққиёти тарихининг барча даврларининг синчковлик билан ўрганди, ўзбек тили грамматикасининг долзарб масалаларига бағишланган «Ўзбек тили морфологияси» дарслиги ҳақида», «Ўрта мактаблар учун она тили программаси», «Ўзбек тили

грамматикаси», «Ўзбек адабий тилининг тараққиёти ҳақида» каби қатор илмий мақолалар, дарслик ва қўлланмалар ёзди.

Лексиколог олим сифатида у XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларидаги ўзбек тили лексикаси мавзуида жуда салмоқли илмий ишни якунлади. Бу ишнинг биринчи жилди «Ўзбек тили лексикаси тарихидан материаллар» номи билан нашр этилди.

Олим Усмон илмий фаолиятида ўзбек ҳамда рус тиллари ва маданиятларининг ўзаро алоқалари муаммоси ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг рус тилининг ўзбек тилига таъсири, уни бойитишдаги роли ва рус маданияти, илм-фанини маҳаллий халқ орасида тарғиб қилган Ўрта Осиё ва ўзбекистонлик маърифат-парварларнинг фаолиятини ўрганишга бағишланган кўплаб тадқиқотлари мавжуд.

Олим Усмон илмий фаолиятининг яна бир соҳасини имло, алифбо ва орфоэпия масалалари ташкил этади. XX асрнинг 30-йиллари охирлари ва 40-йилларнинг бошларидан бери у ўзбек ёзуви, имло ва адабий талаффуз масалалари билан мунтазам равишда шуғулланиб келади.

Олим Усмон луғатчилик илми билан ҳам кўп йиллар шуғулланди. У беш томли «Русча-ўзбекча луғат»нинг ҳам тузувчиси, ҳам муҳарриридир. «Имло луғати», «Интернационал сўзлар луғати», «Русча-интернационал ўзлаштирама сўзлар изоҳли луғати», «Ижтимоий-сиёсий терминлар луғати» каби қайта-қайта нашр этилган муҳим ва зарурий асарлар Олим Усмон қаламига мансубдир. У кейинги йилларда ўзбек тили ва терминологиясида фаоллашган сўз ясовчи аффикслар ҳақида туркум мақолалар эълон қилди.

Олим Усмон маҳсулдор тадқиқотчи, унинг нашр этилган илмий асарлари сони 100 дан зиёд бўлиб, умумий ҳажми 500 босма табоқни ташкил этади.

Ҳукуматимиз заҳматкаш илмий ходим Олим Усмоннинг фан ва маданият соҳаларидаги хизматини муносиб тақдирлади. У давлатимизнинг бир қанча орден ва медаллари, «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» фахрий унвони билан тақдирланган.

*Мақола Олим Усмон таваллудининг
70 йиллигига бағишлаб М. Сафаров
билан ҳамкорликда ёзилган.*

ОЛИМ УСМОН ВА ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ

Агар мухтарам устоз ва таниқли тилшунос Олим Усмонов ҳаёт бўлганларида шу кунларда 90 ёшни қаршилаган бўлар эдилар. Заҳматкаш аллома, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Олим Усмоновнинг ўзбек тилшунослигида алоҳида ўрни бор. Унинг бутун фаолияти ўзбек тили илмини чуқур таҳлил этиш, мавжуд сўз бойликларини тўплаб, халққа етказишга бағишланган.

Олим Усмонов 1912 йилда Қирғизистон Республикасининг Жалолобод вилоятида таваллуд топган. Унинг илмий фаолияти 1935 йилда ЎзР Фанлар комитети аспирантурасида ўқиш ва сўнгра шу ерда илмий ходим бўлиб ишлашдан бошланган. 1940 йилда у Тошкент давлат педагогика институтини тезкор (экстерн) усулда тугатгач, Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт институтида илмий ходим ҳамда Ўқувпеддавнашрда бўлим бошлиғи вазифасида ишлайди. 1942–1943 йилларда Ўзбекистон ФА нашриётини бошқарди. Унинг ташкилотчилик қобилияти шу 30-йилларда кенг намоён бўлди. Республика Ҳукуматининг топшириғи билан у 1943–1944 йилларда ўша даврнинг зарбдор қурилиши бўлган Фарҳод ГЭС қурилишида, сўнгра Министрлар Кенгаши қошидаги Радиокомитетда фаолият кўрсатди.

Олим Усмонов илмий фаолиятининг асосий даври – 1958–1985 йиллар ЎзФА Тил ва адабиёт институти билан алоқадор. 1946 йилда Ҳукумат қарори билан О. Усмонов Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт институтига ишга юборилади. У 1952 йилгача луғат бўлими бошлиғи ва катта илмий ходим вазифаларида ишлайди. Айни вақтда, Тошкент давлат педагогика институтида ўзбек тили тарихи бўйича ўқитувчилик ҳам қилди. Олим Усмон ўзбек мумтоз адабиётининг буюк намояндаси Алишер Навоийнинг ижоди ва асарларининг тили билан чуқур шуғулланди, 1947 йилда мазкур илмий изланишлар самараси сифатида Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул луғатайн» асари бўйича номзодлик илмий ишини ҳимоя қилди.

Ўтган асрнинг 50-йилларидаги «шўролар қатағонлиги» Олим Усмоновни ҳам четлаб ўтмаган. Унинг ўзбек тилини чуқур тарғи-

бот қилиш ва ундаги сўз бойлигини кенг қўллашга интилиши ўша вақтда «миллатчилик» тарзида ҳам баҳоланган эди. Бирок метин иродали ва миллатсевар инсон, ўзбек тилининг жонкуяр тадқиқотчиси бундай ноҳақликлар олдида чекинмади. У ўзбек тили сўз бойлигини луғатларда тўплаш, унинг имло ва талаффуз қоидаларини илмий асослашга бутун мазмунли ҳаётини бағишлади.

Шўро тузуми даврида ўз мавқеини анча йўқотган, оддий муомала тилига айланиб бораётган ўзбек тилини юксак мақомда кўриш, фан ва техника атамаларини бошқариб турувчи алоҳида ташкилот – Атамалар кўмитасини ташкил этиш О. Усмоновнинг энг юксак орзуси эди. Унинг бу орзуларига Республикамиз мустақиллиги туфайлигина эришдик. Афсуски, улуғ устоз ва аллома бу дамларни кўролмади – 1989 йил 19 сентябрда, республиканинг «Давлат тили ҳақида»ги қонуни қабул қилинишидан ропна-роса бир ой олдин вафот этди.

Устоз Олим Усмонов ҳозирги ўзбек тилшунослигининг таниқли намояндалари саналмиш Ҳ. Ғозиев, Сафо Зуфаров, Аюб Ғуломов, Зокир Маъруфов, Саидфозил Ақобиров, Собиржон Иброҳимов, Фахри Камол ва Фаттоҳ Абдуллаев кабилар билан замондош ва илмий сафдош бўлиб фаолият кўрсатди. О. Усмоннинг ўзбек тилшунослиги бўйича олиб борган илмий ва педагогик фаолиятини, ёзган асарларини шартли равишда бўлса ҳам қуйидагича гуруҳлантириш мумкин: 1 Ўзбек тили грамматикаси бўйича ёзилган асарлар. 2 Имло, талаффуз ва алифбо бўйича ёзилган асарлар. 3. Ўзбек тили тарихига доир илмий ишлар. 4 Лексикология, лексикография ва терминологияга доир асарлар. 5 Рус ва ўзбек тиллари ва маданиятларининг ўзаро алоқасига бағишланган илмий ишлар. Жами 100 дан ортиқ номдан иборат бўлган бу илмий асарларнинг умумий ҳажми 500 босма табоқдан ортиқдир. У ана шундай юки залворли аллома эди.

Маълумки, ўтган асрнинг 30-йилларида мактаб ва маориф соҳасида жуда муҳим вазифалар турган эди. Хусусан, етти йиллик таълимни тўла амалга ошириш, ўрта таълимни ҳар томонлама ривожлантириш, ўрта ва катта ёшдаги аҳоли ўртасида саводсизлик ва чаласаводликни тугатиш, бунинг учун эса шу

мактаблар ва ҳар хил курсларга мос дастур, дарслик, қўлланма ва адабий мажмуалар тузиш ҳамда буларни ёзадиган, тузатадиган муаллифлар жамоасини танлаш, бундай дарслик ва қўлланмаларни сифатли қилиб нашр этиш каби қатор масалалар ўша давр учун жуда долзарб эди. Мактабларда ва курсларда нисбатан эски дарсликлардан, ҳар хил қўлланмалардан ҳам фойдаланилар, булар эса баъзан илмий жиҳатдан анча саёз бўлиб, хато ва чалкашликлардан ҳам холи эмас эди. Таълим-тарбия, ўқув-ўқитув ишларидаги бундай камчиликлар Республика ҳукуматининг ўша йиллардаги қатор қарорларида танқид қилинди. Ана шундай даврда Олим Усмонов шахсий қузатишлари асосида бир неча илмий мақолалар эълон қилди: «Ўзбек тили грамматикасидаги формализм ва илмий бузуқликлар ҳақида» («Маданий инқилоб», 1937, 27-сон), «Ўзбек тили морфологияси» дарслиги ҳақида» («Маданий инқилоб», 1937, 36-сон), «Ўзбек тили дарслигида феълларнинг классификациясидаги бузуқликлар» («Маданий инқилоб», 1937, 47-сон), «Ўрта мактабларнинг ўзбек тили программаси ҳақида» (Ўша газета, 1937, 107-сон) каби илмий мақолаларида мактабларда ўзбек тили курсини ўқитишда йўл қўйилаётган камчиликлар ҳамда мавжуд дастур, дарслик ва қўлланмаларда учраб турадиган назарий хатолар, чалкашликларни танқид қилади. Булар билан кифояланмай, ўзбек тилини чуқурроқ таҳлил қилиш, уни рус тили грамматикасининг қонун-қоидалари билан кийёсий ўрганиш асосида тўлиқсиз ва ўрта мактаблар учун ўзбек тили бўйича ўша вақтда энг яхши деб топилган дастурлар ҳамда дарсликлар яратади. Ўзбек тили грамматикаси (фонетика ва морфология) бўйича Олим Усмонов ва Барот Аvezовлар томонидан ўрта мактаблар учун тузилган дарслик 1938–1941 йиллар мобайнида қайта ишланиб, тўлдирилиб, тўрт марта нашр этилди.

Ҳозиргача ўзбек тилшунослигида кенг қўлланиб келаётган *ундош, сифатдош, равишдош, аслий сифатлар, нисбий сифатлар* каби атамалар ҳамда ўзбек тилида асосий сўз туркумларини от, сифат, сон, равиш, олмош, феълга ажратиб тасниф этиш О. Усмоновнинг ўзбек тили грамматикаси илмига ана шу дарслик туфайли қўшган янгиликларидир. Ҳеч муболағасиз айтиш мум-

кинки, бу дарслик етти йиллик ва ўрта мактаблар учун ўзбек тили морфологияси бўйича барқарор дарсликлар яратишдаги дастлабки поғона бўлди.

О. Усмонов кейинчалик ҳам ўзбек тили грамматикаси юзасидан кузатишларини давом эттирди. Бу соҳадаги ишлардан, айниқса, айрим морфологик шаклларнинг, хусусан, **-дор, -кор, но-, -ий, -вий** каби бир қатор сўз ясовчи қўшимчаларнинг қўлланиши ва маъноларида юз берган ўзгаришлар, уларнинг сўзларга қўшилишидаги янгиликларни ёритишга бағишланган мақолалари диққатга сазовордир. Масалан, «**-кор** аффикси ҳақида» (ЎТА, 1975, 1-сон), «**-дор** аффикси ҳақида» (ЎТА, 1976, 1-сон), «Русча **не-** префиксли сўз-терминларнинг ўзбек тилида ифодаланишида **но-** префиксининг роли» (ЎТА, 1979, 2-сон) сингари мақолалар шулар жумласидандир.

О. Усмонов ўзбек тили тарихи билан ҳам узоқ йиллардан буён ижодий равишда шуғулланиб келади. Айниқса, ўзбек халқининг ва ўзбек тилининг ташкил топиши ҳамда шаклланишида иштирок этган этнолингвистик жараёнларни жуда тўғри тушуниб, уларни ҳолисона илмий баён қилади. Жуда кўп туркий ва туркий бўлмаган уруғ-қабилалардан ташкил топган ўзбек халқи ва тилининг умумтуркий тил тизимидан ажралиб чиқиши ва мустақил халқ ва тил сифатида ташкил топиши, шаклланиши ҳамда ҳудудий тарқалишини бой тарихий-археологик, этнографик ва антропологик материалларга суянган ҳолда изоҳлайди. Бу соҳадаги айрим ғайриилмий ва чалкаш қарашларни танқид қилади. Ўзбек тили тарихини даврлаштириш бўйича ўзининг янги таснифини илм аҳли муҳокамасига ҳавола этади (қаранг: «Ўзбек тили тарихини даврлаштириш масаласига доир» / Ўрта Осиё давлат университети илмий асарлари. CIV чиқиши, II китоб. –Тошкент, 1957, 186–205-бетлар). Бу асарда ўзбек халқи ва унинг тили тарихининг жуда қадимги (VI аср – турк хоқонлиги) даврларидан бошлаб то Алишер Навоий давригача бўлган тараққиёт йўли ҳақида фикр баён қилган бўлса, вақт жиҳатдан аввалроқ ёзилган бир қатор асарларини эса Алишер Навоий давридаги эски ўзбек адабий тилини ўрганишга бағишлайди. Бу масалалар ёритилган бир монография ва саккизта илмий мақолада буюк Алишер На-

войнинг ўзбек тили учун олиб борган кураши, илмий, амалий ва бадиий хизматлари, унинг лисоний қарашлари, ўзбек адабий тилини ривожлантиришдаги ўрни, бу даврдаги эски ўзбек тили ва унинг асосий хусусиятлари каби қатор муаммолар ёритилади. Навоийнинг «Муҳокаматул луғатайн» асари эса махсус монографик тарзда тадқиқ қилинган.

Кўринадики, ўзбек тили тарихининг бу даврини ҳам олим ўз тенгдошлари, умуман, ўзбек тилшунослари орасида биринчилардан бўлиб илмий асосда текширади. Бу асарларда ҳам О. Усмоновга хос бўлган иш усули – ўзбек тили тарихини бевосита ўзбек халқи тарихи билан боғлаб тадқиқ қилиш кўзга яққол ташланиб туради.

70-йилларда О. Усмонов «XIX аср охири ва XX аср бошларидаги ўзбек тили лексикаси» деган мавзу юзасидан кенг миқёсли илмий тадқиқот олиб борди. Икки қисмдан иборат бўлган бу илмий иш муваффақиятли яқунланди. Унинг 26 босма табоқдан иборат биринчи луғат қисми (Ш. Ҳамидов билан биргаликда) «Ўзбек тили лексикаси тарихидан материаллар (XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошлари)» номи билан нашр этилди (Тошкент, 1981). Асарни ёзишда фойдаланилган манбалар рўйхатидан ҳам аниқ кўринадики, у ниҳоят даражада машаққатли ва унумли меҳнатнинг самарасидир. Бугина эмас. У ўзбек адабий тили тараққиётининг кейинги йигирма асрлик даврини ҳам синчковлик билан кузатади. Ўзбек тили тарихи мутахассиси сифатида ўзбек тилининг барча тарихий тараққиёт давларида рўй берган етакчи тамойилларни белгилаш, уларнинг қонуниятларини аниқлаш билан қизиқади. Ана шундай мукамал ва кенг миқёсдаги илмий йўналиши билан олимнинг илмий-тадқиқот фаолияти бошқа ўзбек тилшунослари ишларидан алоҳида ажралиб туради.

Олим рус ва ўзбек тиллари ва маданиятларининг ўзаро алоқалари масаласи билан жуда жиддий шуғулланади. Унинг бу мавзуга бағишланган йигирмадан ортиқ мақола ва монографияларини кенг илмий жамоатчилик яхши билади. Ўтган асрнинг 50–80-йилларида эълон қилинган бу асарларда рус тилининг турли давларда ўзбек тилига таъсирини ҳамда бу жараёнда-

ги хусусий ва умумий қонуниятларнинг илмий умумлашмалари берилганлигидан ташқари, рус тили ва рус маданиятини ўзбеклар орасида тарқатиш борасида ўта жонбозлик кўрсатган Сатторхон, Исҳоқхон (Ибрат) каби ўзбек маърифатпарварларининг фаолиятлари ҳам кенг жамоатчиликка таништирилади. Олимнинг бу борадаги илмий фаолияти ҳам ўзбек тилшунослиги фани тарихида алоҳида аҳамиятга молик бўлиб, О. Усмонов илмий хизматларининг ўзига хослигини кўрсатади. Шу маънода, у ўтмишда Ўрта Осиё ва Ўзбекистонда яшаган маҳаллий ва миллий маърифатпарвар кишиларнинг жонкуяр илмий тарғиботчисидир.

Маълумки, ўзбек тили ниҳоятда кўп шевага эга бўлган тил. Бундай ҳолатда адабий тилнинг ёзув ва талаффуз меъёрларини белгилаш ва тўғри илмий-назарий асосга суянган ҳолда унинг қоидаларини ишлаб чиқиш мушкул иш эди. 1939–1940 йилларда ўзбек ёзувининг лотин графикасидан рус графикаси асосидаги янги алифбога ўтиши эса ўзбек тилида бу масалани (ҳам амалий, ҳам назарий жиҳатдан) тезда ҳал қилиш ишини яна қийинлаштирди. Шундай шароитда О. Усмонов бу масала билан ҳам астойдил шуғулланишга киришди ва умрининг охиригача – қарийб 50 йил мобайнида шуғулланиб келди.

О. Усмонов имло, талаффуз ва алифбо масалаларига бағишланган 16 та илмий мақола ёзди, луғатлар тузди. У 30-йилларнинг охирлари ва 40-йилларнинг бошларида мактаблар учун «Орфографик машқлар тўплами»ни (ҳамкорликда) тузган эди. У рус графикаси асосидаги янги ёзувда ҳам имло қоидалари ва луғатлар тузди. Унинг «Темирқонунчилар»нинг реакцион назарияларига қарши» («Маданий инқилоб», 1937, 111-сон), «Орфографиямизнинг икки проблемаси ҳақида» («Маданий инқилоб», 1938, 17-сон) «Орфографиямизни ислоҳ қилиш ҳақида» (1938), «Янги ўзбек алфавити» (1938, ҳамкорликда), «Стабил орфографияни яратайлик» (1939), «Янги ўзбек алфавити ҳақида» (1939) каби кўплаб мақолаларида мазкур масалалар чуқур илмий таҳлил қилинган.

Ўзбек адабий тили имлоси, талаффуз қоидалари ҳамда алифбоси, унинг назарий ва амалий масалаларини, уларнинг ишла-

ниш ва такомил тарихини О. Усмоновнинг эзгу меҳнати ҳамда иштирокисиз тасаввур қилиш қийин. У амалдаги имло қоидаларимизнинг тузувчиларидан бири ҳамдир.

Халқимизнинг саводхонлигини ошириш билан боғлиқ бўлган адабий тилимизнинг бу соҳасини Олим Усмон домла ҳамisha долзарб масала деб билган ва уни юзаки, шошмашошарлик билан, чуқур илмий-назарий асосга таянмай туриб ҳал қилишга қарши турган.

Ниҳоят, О. Усмоновнинг илмий фаолияти ўзбек тили терминологияси, лексикологияси ва лексикографияси билан ҳам мустақкам боғлиқ. Олим ўзбек терминологиясининг назарий асослари билан эса астойдил шуғулланган ва унга бағишлаб бир қанча асарлар ёзган. «Ўзбек илмий терминологиясининг тараққиёти масалалари тўғрисида» («Ўз ФА ахборотлари», 1948, 5-сон), «Ўзбек адабий тилининг тараққиёти ҳақида («Звезда Востока», 1949, № 2), «Ўзбек илмий терминологияси масалалари» («Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари тилларини ўрганиш масалалари» тўплами, Тошкент, 1953), «Ўзбек тилида илмий терминологиянинг тараққиёти тарихи масалаларига доир» (ЎТА, 1972, 2-сон, ҳамкорликда) каби мақолалар ана шундай асарлардандир.

О. Усмонов туркийшунослик илмида ҳамда Ўзбекистон жамоатчилигига машҳур бўлган йирик луғатшунос олим. У катта ҳажмдаги беш жилдли русча-ўзбекча луғат (1950–1955 йиллар) нинг тузувчиларидан ва муҳаррирларидан бири; 1956, 1961, 1964 йилларда мактаблар учун ва оммабоп қилиб чиқарилган русча-ўзбекча луғатлар ҳам у кишининг иштирокида юзага келган. Айниқса, «Интернационал сўзлар луғати» (Тошкент, 1959, 1962), «Русча-интернационал ўзлашма сўзлар изоҳли луғати» (Тошкент, 1965, 1972, ҳаммуаллиф), «Ижтимоий-сиёсий терминлар луғати» (Тошкент, 1976; муҳаррир ва ҳаммуаллиф) каби йирик-йирик луғатлар ўзларининг илмий-амалий қимматига кўра алоҳида қайд қилиниши зарур бўлган ишлардандир. Устоз тузган ва унинг раҳбарлиги ҳамда иштирокида тузилган бу луғатлар айни чоғда жуда бой тил фактлари йиғиндиси ҳам ҳисобланиб, келажакда йирик-йирик илмий-тадқиқот ишларининг юзага келишига асос сифатида хизмат қилиши шубҳасиздир.

О. Усмоновнинг илмий-педагогик, ноширлик ва, умуман, меҳнат фаолияти Хукуматимиз томонидан бир неча фахрий ёрликлар, орден ва медаллар билан тақдирланган. 1973 йилда эса Олим Усмоновга «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» деган юксак унвон берилган.

Катта тажриба ва фундаментал билимга эга бўлган О. Усмоновнинг илмий иш услуби ёш олимларга намуна бўларлидир. Айниқса, олимнинг иш услубидаги ниҳоятда ҳалоллик ва поклик, синчковлик ва янги гап айтиш, ўзига нисбатан ўта талабчанлик ва қаттиққўллик, камтарлик ва хокисорлик каби фазилатларни алоҳида қайд этиб ўтишни истаймиз. Домланинг илмий раҳбарлигида ўндан ортиқ киши илмий даражага эга бўлди. Ҳозирги ўрта ва катта ёшдаги кўплаб тилшунос олимлар, журналистлар, ноширлар О. Усмоновнинг шогирдларидир. Уларнинг кўпчилиги янги авлодга ўз билим ва тажрибаларини сингдириш билан машғулдирлар.

*Мақола Олим Усмон таваллудининг
90 йиллигига бағишлаб Н. Қосимов ва
Н. Маҳкамовлар билан ҳамкорликда ёзилган.*

УЛКАН САЛОҲИЯТЛИ, ЗАКИЙ ЛУҒАТШУНОС

Устоз луғатшунос Саидфозил Ақобиров ҳаёт бўлганларида бу йил юз ёшга тўлган бўлар эдилар. Ёшликдаги ғайрат, техникага кизиқиш туфайли бўлғуси олим 30-йилларда камдан-кам ўзбек ёшларига насиб қиладиган бахтга – Москвада билим олишдек бахтга муяссар бўлиб, аввал Москва Автотранспорт институтида (1931 – 1932), сўнгра Қизил Армияни моторлаштириш ва механизациялаш ҳарбий академиясида (1932 – 1936) ўқиб, олий ҳарбий маълумотга эга бўлди. Тошкентга қайтгач, ҳаёт тақозоси билан Тошкент қишлоқ хўжалиги машинасозлиги («Ташсельмаш») заводида муҳандис бўлиб ишлаш билан бирга машинасозлик техникумида дарс берди. 1939 йилдан 1943 йилгача Тўқимачилик институти талабаларига маъруза ўқиди, автомактабда устоз-

лик қилди. Ўрта Осие Индустиал институти аспирантурасида ўқиди. 1943 – 1945 йилларда армия сафида хизмат қилди. 1945 – 1949 йиллар орасида қишлоқ хўжалигини механизациялаш техникумида ва мактабида ўқитувчи ҳамда директор лавозимларида ишлади. 1949 йилдан умрининг охиригача Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг луғат сектори (кейинчалик лексикология ва лексикография бўлимида фаолият олиб борди. Бу давр унинг ҳаётида муҳим йиллар бўлди: фан номзоди, моҳир луғатшунос сифатида элга танилди.

Айтиш керакки, луғатчилик олим ҳаётида салмоқли ўринни эгаллади. Саидфозил ака тузган луғатлар халқимиз маънавий хазинасидан мустаҳкам ўрин олди. Чунки уларда ихчам, лўнда шаклда халқимизнинг тарихи, фалсафаси, адабиёти, этнографиясига оид маълумотлар акс этган.

С. Ақобиров луғатчилик ишига ўтган асрнинг 50-йилларида кириб келди. Аввал у 1950 – 1955 йилларда нашр қилинган беш жилдли «Русча-ўзбекча луғат»да кичик илмий ходим сифатида иштирок этди. Биринчи жилдда техникага оид сўзларни изоҳлаган бўлса, иккинчи ва учинчи жилдларда муҳаррир сифатида иштирок этди. Тўртинчи жилдда **П** ҳарфи билан бошланувчи русча сўзларни ўзбек тилига таржима қилди. Бешинчи жилдда ҳақиқий луғатшунос сифатида **С** ҳарфи (**снимок** сўзидан охиригача) бўйича луғат тузди. Кўриниб турибдики, С. Ақобиров даставвал ўрганувчи луғатшунос сифатида махсус терминларни изоҳлаган бўлса, кейинги жилдларда ҳақиқий луғатшунослар сафидан жой олди. Оз вақт ичида бундай муваффақиятга эришуви олимнинг изланувчанлиги, меҳнатсеварлиги туфайли бўлди. Саидфозил ака йирик туркийшунос-луғатшунослар билан мулоқотда бўлиб, уларнинг иш услубини ўрганди, тажриба ортирди, сўзлар маъносини очишда кўпроқ нимага эътибор бериш кераклигини англади. Энг муҳими, ўзи тузган луғатга ижодий ёндашиб, ютуқ ва камчиликлардан тўғри хулоса чиқара олди. Биринчи луғатда тўпланган тажриба унинг ҳаётидаги иккинчи катта луғат – бир жилдли «Ўзбекча-русча луғат»ни (Москва, 1959) яратишда асқатди. Кўпчилик туркийшунос олимларнинг ижобий баҳосига сазовор бўлган ушбу луғатда олим **О**, **Қ**, **Ў**

харфларини тузишда қатнашди. Шунингдек, олим ушбу луғатда ҳамкасблари томонидан тузилган ўнга яқин харфлар билан бошланувчи луғат мақолаларини таҳрир қилди, тузатди, тўлдирди.

1960 йили Ўзбекистон Фанлар академияси «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»ни тузиш ҳақида қарор қабул қилгач, олим бутун вужуди, бутун ғайрати билан изоҳли луғат яратиш ишларига киришиб кетди. Дастлаб у луғатнинг назарий масалалари билан шуғулланиб, турли илмий журнал ва тўпламларда «Ўзбек тили луғатининг баъзи бир масалалари» (1960), «Ўзбек тилининг изоҳли луғатида қўшма сўзлар» (1965), «Ўзбек тилининг изоҳли луғатида фразеология» (1966), «Некоторые вопросы разработки толкового словаря узбекского языка» (1964), «О границах и источниках толкового словаря узбекского языка» (1971) каби мақолалар эълон қилди, ҳаммуаллифликда «Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма» (1964) ҳамда «Қўлланма»да тавсия этилган қоидаларнинг амалда қандай қўлланишини кўрсатиш мақсадида «Ўзбек тилининг луғати макети»ни (1970) яратди. «Макет»га унинг рус тилида ёзган «О составе и построении словаря» мақоласи илова қилинган эди. Олим икки жилдди «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»га салмоқли ҳисса қўшди: **Б, Ж, С, Т** (қисман) харфлари билан бошланувчи сўзлар луғатини тузди (54 босма табоқ), ҳар иккала жилдда бошқа муаллифлар томонидан тузилган 174 босма табоқ ҳажмидаги луғат мақолаларини дастлабки таҳрирдан чиқарди. 1981 йилда Москвада нашр қилинган ушбу луғат халқимиз саводхонлигини оширишда ва умуман маданиятимиз тарихида муҳим роль ўйнади, айни пайтда тилшуносликнинг нутқ маданияти, услубшунослик соҳаларининг ривожланишига самарали таъсир кўрсатди. Луғат билан танишган ҳар бир киши ўзбекча сўзларни ўзбек тилида изоҳлаш қанчалик машаққатли иш эканлигини англайди. Оддий, кундалик турмушда кенг қўлланувчи **ангишвона, бўғирсоқ, нон, ош, чой, элак** каби сўзларнинг изоҳи луғатшуноздан жуда кўп билим ва меҳнат талаб қилганлигини тушунади.

Рус тилини мукаммал билган С. Ақобиров 1983 – 1984 йилларда республикамиз маданий ҳаётида муҳим роль ўйнаган катта ҳажмли икки жилдли «Русча-ўзбекча луғат» тузишда иштирок этиб, унинг биринчи жилдига муҳаррирлик қилди. Ушбу икки жилдли луғат ўзидан ўттиз йил илгари тузилган беш жилдли русча-ўзбекча луғатдан сўзлар миқдори жиҳатидан ҳам, сўз маъноларини изоҳлаш жиҳатидан ҳам тубдан фарқ қилади. Ушбу луғатда ўтган асрнинг 80-йилларда рус адабий тилида муомалада бўлган деярли барча сўзлар қамраб олинган. Лексикология ва лексикография илмининг охириги ютуқлари асосида тузилган ушбу луғат кенг жамоатчилик томонидан юқори баҳоланди. Олим ушбу луғатда туркий халқлар ичида биринчи бўлиб академик Л. В. Шчерба ғояларини амалга оширди. Л. В. Шчерба ҳеч бир тил иккинчи тилга ўхшамайди, шу сабабли сўз ва тушунчаларни иккинчи тилга изоҳ йўли билан таржима қилиш лозим, шу йўл билан бир тилнинг иккинчи тилдаги изоҳли луғатини яратиш мумкин, деб таъкидлаган эди. Саидфозил ака рус олимининг бу ғоясини ушбу «Русча-ўзбекча луғат»да амалга оширди. Бунда унга луғатлар тузиш пайтида тўплаган бой тажрибаси ёрдам берди. Гап шундаки, рус тили ўзига хос мураккаб тил бўлиб, рус халқига хос реалиялардан ташқари, турли хил префиксли (олд қўшимчали) сўзларга бой. Масалан, **бегать** феълени **чопмоқ** сўзи билан таржима қилиш мумкин. Аммо у **в-**, **до-**, **под-**, **при-**, **про-**, **раз-**, **с-**, **у-** олд қўшимчалари билан турли хил нозик маъноларни ифодалайди. Уларни оддий бир сўз билан таржима қилиш мушкул, фақат изоҳ йўли билан таржима қилиш зарур. Олим туркий луғатчиликда ҳали ҳеч ким қилмаган иш – олд қўшимчали русча сўзларни, жумладан рус тилига хос реалиялар номларини изоҳ йўли билан таржима қилиб, луғатчилик амалиёти ва назариясига муҳим ҳисса қўшди. Тўғри, бу хил изоҳлаш ҳаммининг ҳам қўлидан келавермайди. Бунга рус тилини мукаммал билишдан ташқари меҳнат, меҳнат ва яна меҳнат керак. Бахтимизга ана шундай фазилатлар олимда мавжуд бўлгани учун бу иш муваффақиятли якунланди.

XVI асрда яшаган француз филологи ва тарихчиси Скалигер дунёда луғат тузишдан қийинроқ иш йўқ, деганда минг марта ҳақ

эканлигини фақат луғат тузган кишигина тўғри англайди. Француз олими кишиларни жазоламоқчи бўлсанг, унга луғат туздир, деб куйидаги сатрларни ёзган экан:

Кимики зўр жазога маҳкум эрса,
Шунинг-чун чекса қайғу, ғам ҳар онда,
Темирчи бўл дема, қийнаб уни сен,
Қўмир қаздирма-ю, ишлатма конда.
Жазо берма, луғат туздиргил унга, –
Бунингдек мушкул иш йўқ ҳеч жаҳонда.

Атоқли рус тилшуноси Л. В. Щербача ҳам луғат ишининг ниҳоятда қийин ва мураккаблигини таъкидлаб, Скалигернинг мазкур сатрларини ўзининг «Русча-французча луғат»ига ёзган сўзбошида XVIII аср рус диний арбоби Феофан Прокопович таржимасида келтиради. Шеърни ўзбек тилига таниқли шоиримиз Набихон Чустий аруз вазига солиб, қойилмақом тарзда таржима қилган.

Саидфозил ака луғатлар тузиш жараёнида муттасил ўқиб, бошқа луғатшунослар тажрибасини ўрганиб, ўз билимини ошириб борди. Луғат бўйича тўпланган билимларини илмий жиҳатдан тартиблаштириб, 1969 йилда «Русча-миллий луғатларда терминологиянинг лексикографик талқини» мавзуида номзодлик диссертациясини ёқлади. Шу билан бирга, у «Тил ва терминология» (1968), «Луғат – сўз хазинаси» (1977), «Нутқ маданияти ва норматив луғат» (1977) каби рисоаларни нашр эттирди. Бир-бирини тўлдирувчи ушбу рисоаларда олим тил ва терминология, сўз ва термин муносабатлари, терминларнинг ясалиши, терминологик луғатлар тузиш ва терминологияни тартибга солиш йўллари, луғатларнинг турлари ва уларнинг кишилар турмуши ва жамият ҳаётида тутган ўрни, меъёрий луғат, луғат ва нутқ маданияти муштараклиги, ўзбек лексикографияси муаммолари ва истиқболлари масалаларини таҳлил қилиб, ўзининг ҳолисона мулоҳазаларини баён қилади.

Юқоридагилардан ташқари, С. Ақобиров институтдан ташқаридаги нашрларда ҳам синчков муҳаррир ва моҳир таржимон си-

фатида иштирок этган. У «Ҳисоблаш техникасига доир русча-ўзбекча луғат», «Русча-интернационал сўзларнинг изоҳли луғати», «Математикадан русча-ўзбекча луғат» каби луғатларга ва техникага оид кўплаб дарсликларга муҳаррирлик қилиб, уларнинг сифатли чиқишига ўз ҳиссасини кўшган, таржимон сифатида эса фан ва техникага оид ўндан ортиқ китобларни рус тилидан ўзбек тилига таржима қилган.

Устоз ўз ишини пухта билган, луғатчилик соҳасида ўта синчков ва талабчан, ҳар бир сўз, унинг маънолари ҳақида соатлаб баҳс, мунозаралар қилишдан чарчамайдиган, ўз фикрини исботлашда бир қадар қизиққон олим эди. Бироқ кундалик турмушда у ўз яқинларига, ҳамкасблари ва шогирдларига ниҳоятда меҳрибон, бағрикенг инсон бўлган. Айниқса, эндигина илм йўлига кириб келаётган ёш шогирдларга оталарча меҳрибонлик қилган пайтлари кўп бўлган. Биргина мисол: Саидфозил ака ушбу мақола муаллифларидан бири – А. Мадвалиевнинг Тошкентда муқим яшаб қолишига, ҳозирги кунда таниқли луғатчи бўлиб етишишига бевосита сабабчи бўлган. Тошкент шахрига рўйхатдан ўтиш қийин бўлган бир даврда оддий лаборант шогирд билан идора-идора бирга юриб, уни ўз уйига рўйхатдан ўтказдирди, боз устига маҳалласидан бир уйни ижарага олиб берди. Шундан бошлаб А. Мадвалиев узоқ йиллар устознинг луғатчилик фаолиятидаги яқин ҳамкорига айланди. С. Ақобиров икки жилдди «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» ва икки жилдди «Русча-ўзбекча луғат» материаллари устида ишлаш жараёнида у ёки бу сўзнинг луғатлардаги талқини ҳақида ёш шогирди билан маслаҳатлашар, унинг фикрини билишга қизиқар, шу йўл билан унинг луғатчиликка бўлган иштиёқини кучайтирар эди. Саидфозил ака Қозоғистон, Татаристон ва Туркманистондан Тошкентга илмий сафарга келган таниқли луғатчилар билан ўз уйида уюштирган дўстона мусоҳабаларга А. Мадвалиевни ҳам таклиф этиб, уни бу суҳбатлардан баҳраманд қилиб, луғатчилик сир-синоатларини пухта эгаллашига катта ёрдам берган эди.

Машҳур француз файласуфи ва математиги Рене Декарт (XVIII аср) луғатларнинг аҳамияти ҳақида шундай ёзган экан: «Сўзларнинг маъноларини тушунтириб беринг, шунда сиз инсо-

ният оламини англашилмовчиликларнинг ярмидан халос қилган бўласиз!» Ҳақ гап. Саидфозил ака иштирокида тузилган луғатларни ўқиган ҳар қандай киши бир умр англашилмовчиликлардан халос бўлади, десак муболаға бўлмайди.

XX аср ўзбек лексикографиясининг дарғаларидан бири, филология фанлари номзоди, ажойиб инсон, меҳрибон устоз Саидфозил Ақобиров ўзининг луғатчилик ва луғатшунослик соҳаларидаги бетакрор ишлари билан уни таниган ёш ҳамкасблари ва шогирдлари қалбида яна узоқ йиллар яшаб қолади.

*Мақола С. Ақобиров таваллудининг
100 йиллигига бағишлаб Э. Умаров билан
ҳамкорликда ёзилган.*

СЕРҚИРРА ТИЛШУНОС

Ўзбек тилшунослигининг ривожига улкан ҳисса қўшган атоқли олим, тиниб-тинчимас тадқиқотчи, моҳир педагог, талабчан ва меҳрибон устоз, филология фанлари доктори, профессор Фаттоҳ Абдуллаев таваллудига яқинда юз йил тўлади.

Инсоннинг кадр-қиммати унинг неча йил умргузаронлик қилгани билан эмас, балки қандай умр кўргани, жамиятга қанчалик наф келтиргани, эзгу амалларининг салмоғи билан ўлчанади. Шу нуқтаи назардан қараганда, Ф. Абдуллаевнинг умр дафтари ранг-баранг саҳифаларга бой, илмий фаолияти ниҳоятда сермаҳсул, машаққатли ва сермазмун.

Олим ўзбек тилшунослигининг деярли барча соҳалари бўйича илмий изланишлар олиб бориб, замондошлари ва келгуси авлод учун беқиёс аҳамиятга молик, қимматли илмий-маънавий мерос қолдирди.

Маълумки, домланинг ҳаёти ва ижодий фаолияти тўғрисида унинг ҳамкасблари ва шогирдлари томонидан қатор мақолалар, хотира китоблари битилган. Лекин Ф. Абдуллаевнинг ўзбек тилшунослигининг ривожига учун қўшган ҳиссаси, чеккан заҳматлари, қолдирган илмий мероси шу қадар залворли ва аҳамиятлики,

уни келгуси авлодга етказиш учун ҳар қанча ташвиқ ва тарғиб қилсак, оз.

Фаттоҳ Абдуллаев 1914 йилнинг 16 январида Қозоғистоннинг Жамбул шаҳрида туғилган. 1920 – 1924 йилларда бошланғич диний мактабда ўқиб, сўнг янги йўналишдаги мактабга борган. 1929 йилда етти йиллик мактабни, 1933 йилда Каттакўрғон шаҳридаги педагогика техникумини битирган. 1933 – 1934 йилларда «Каттакўрғон ҳақиқати» газетасида адабий ходим бўлиб ишлаган.

Бўлғуси олим 1934 – 1939 йилларда Ленинград университетида ўқиб, у ерда машҳур шарқшунослар: И. Ю. Крачковский, А. Н. Самойлович, И. И. Мешчанинов, Е. Э. Бертельс каби таниқли олимларнинг таълимини олиб, тил илми бўйича фундаментал билимга эга бўлгач, Ўзбекистонга қайтади. У 1939 – 1944 йилларда Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтида ўқитувчи бўлиб ишлайди. Айни йилларда (1941 – 1944) шу институтнинг аспиранти ҳам бўлган. Ўша даврда республикада олий маълумотли мутахассисларга эҳтиёж катта эди. Шу туфайли Ф. Абдуллаевни 1944 йилда Ўзбекистон Маориф вазирлигининг буйруғи билан Наманган ўқитувчилар институтига юборишади. Домла бу ерда педагогик фаолиятини қизгин давом эттириш билан бирга ўзбек тили луғат таркибидаги араб ва форс тилларидан ўзлашган сўзлар устида илмий изланиш олиб бориб, 1946 йилда «Ўзбек тилида арабизмлар» деган мавзуда номзодлик диссертациясини ҳимоя қилади. Бу иши билан у ўзбек тилининг луғат таркиби тараққиётида рўй берган ўзгаришларнинг тарихий илдизларини илмий асосда ёритиб беради.

1947 йилда олимни Ўзбекистон ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтига ишга чақирадилар ва у ерда ҳозирги ўзбек тили секторининг мудирини вазифасида ишлайди. 1950 йилда у яна ўқитувчилик ишига жалб қилиниб, 1950 – 1951 йилларда Белинский номидаги Тошкент кечки педагогика институтида ишлайди.

1956–1957 йилларда яна Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтида фаолият олиб борди. 1957 йилда Ўзбекистон ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтига ишга қайтади ва то умрининг охиригача катта илмий ходим, ҳо-

зирги ўзбек тили ҳамда туркий тилларни қиёсий ўрганиш секторлари мудири лавозимларида ишлайди.

Олимнинг ҳаёти ва илмий фаолияти билан танишар эканмиз, у педагогик фаолиятини илмий-тадқиқот ишлари билан уйғунликда олиб борганлигини кўрамыз. У қаерда ишламасин, ўша ернинг турмуш тарзи, урф-одати ва маданияти, халқ оғзаки ижоди, шева-сининг ўзига хос хусусиятларини синчковлик билан ўрганади ва илмий жиҳатдан таҳлил қилади.

Маълумки, ўтган асрнинг ўрталарида тилшунослик масалалари бўйича қизғин мунозаралар бошланиб кетади. Инсонлар ўртасидаги энг муҳим алоқа воситаси бўлган «Тил синфийми ёки синфий эмасми?» деган баҳс-мунозарада академик Н. Я. Маррни ёқлаб чиққанлиги учун Фаттоҳ Абдуллаевни Хоразм давлат педагогика институтига ишга юборадилар. Халқ ибораси билан айтганда, «йиқилган еридан бир сиқим тупроқ олиш»га одатланган домла 1951 – 1956 йиллар давомида Хоразм педагогика институтида ишлаб, талабаларга тил илмидан дарс бериш билан бирга, бу қадимий ўлка халқининг тарихи, маданияти ва шеваларини чуқур ўрганишга бел боғлади. Чунки Хоразм шевалари олим учун «очилмаган кўрик» эди. У ўзбек тилининг ўғуз ва қипчоқ лаҳжаларига оид шевалар бўйича материал тўплаш мақсадида Хоразм воҳаси, қўшни Қорақалпоғистон ва Туркменистон ҳудудларида жойлашган 300 дан ортиқ қишлоқни гоҳ пиёда, гоҳ от-аравада, гоҳ велосипедда кезиб, турли тоифадаги ва турли ёшдаги кишилар билан дилдан суҳбатлашиб, уларнинг оғзидан ҳикоя, мақол, матал, кўшиқ ва эртақларни ёзиб олиб, ниҳоятда бой материал тўплайди. Тўпланган материалларни ҳам ҳудудий жиҳатдан, ҳам тил хусусиятларига кўра тасниф қилади, уларни қиёсий-тарихий жиҳатдан чуқур таҳлил этиб, ўзига хос фонетик, лексик ва грамматик хусусиятларини аниқлайди, шеваларни ўзаро, шунингдек, адабий тил билан чоғиштириб, уларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини мисоллар асосида тавсифлаб беради. Тинимсиз изланишлар натижаси ўлароқ олимнинг шевашуносликка оид бир қатор мақолалари ва монографиялари эълон қилинди. Чунончи, «Урганч шевасининг баъзи бир фонетик хусусиятлари» (1957), «Жанубий Хоразм шевалари тарихига доир» (1958), «Ўзбек тили

Хоразм шеваларининг таснифи масаласи» (1961), «Қипчоқ-ўғуз шеваларида п, б, в мослиги ҳақида» мақолалари, «Хоразм шевалари» (1961), «Хоразм шевалари фонетикаси» (1967) монографиялари ва бошқалар чоп этилади. Бу ишларнинг пировардида олим 1961 йилда «Ўзбек тили Хоразм шеваларининг фонетикаси» мавзуида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди ва 1965 йилда унга филология фанлари доктори илмий даражаси, 1969 йилда эса профессор илмий унвони берилди.

Ф. Абдуллаевнинг Хоразм шеваларига оид фундаментал асарлари, таъбир жоиз бўлса, рус шарқшунос олими С. П. Толстовнинг «Древний Хорезм», биринчи ўзбек археолог олими Яхё Ғуломовнинг «Хоразмнинг суғорилиш тарихи», М. Йўлдошевнинг «Хива хонлигида ер-сув солиғи ва давлат тузилиши» асарлари билан бир қаторда турганлигини эътироф этиш ўринлидир. Зеро, домланинг юқорида қайд этилган асарларисиз Истиклол шарофатидан юзага келган кенг тармоқли «Хоразмшунослик» фани кемтик бўлиб қолган бўлар эди.

Табиийки, домла Хоразмда яшаб ижод этган давр мобайнида тадқиқот учун материал тўплаш жараёнида фақат ўзигина меҳнат қилиб, заҳмат чекиб қолмай, илмга қизиқувчи кўпчилик ёшларни, талабаларни ҳам бу хайрли ишга жалб қилдики, бу уларнинг қалбида ўз юртига, ўз она тилига муҳаббат, илмга ҳавас туйғуларини уйғотди, Хоразмда бўлғуси шевашунос олимлар авлодининг етишиб чиқиши учун замин яратди.

Олим шевашунослик бўйича изланишларини давом эттириб, «шимолий ўзбек шевалари» деб ҳисобланган, Чимкент вилояти ҳудудида жойлашган Иқон, Қарноқ, Қорабулоқ каби қишлоқларда яшовчи ўзбекларнинг шеваларини ҳам ўрганди. Бу шеваларни ўғуз лаҳжасига мансуб бошқа шевалар билан қиёслаб, уларнинг ўзига хос фонетик, лексик, морфологик ва синтактик хусусиятларини таҳлил этди. Бу тадқиқотларининг натижаси сифатида 1978 йилда «Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси» номли монографиясини нашр эттирди.

Ф. Абдуллаев ўзининг илмий фаолиятида фақат шевашунослик билан чегараланиб қолмай, ўзини ўзбек тилшунослигининг барча соҳалари бўйича илмий изланишлар олиб борган кўп қиррали, заҳматкаш тадқиқотчи сифатида намоён этди. У кўп йил-

лар давомида ўзбек тилининг тарихий тараққиёти масалалари билан шуғулланиб, ушбу масалага оид талайгина илмий мақола-лар ёзди. Масалан: «Ўзбек тили тарихидаги бир фонетик мослик ҳақида» (1958), «Алишер Навоий асарларида унли товушлар уй-ғунлиги масаласига доир» (1966), «XV аср ўзбек адабий тилида ўғуз традицияси» (1968), «Туркий тиллар тарихида *y/a* мослиги» (1970), «Эски ўзбек тилида форс-тожик ва арабча изофалар қўлланишининг баъзи хусусиятлари» (1984) ва бошқалар.

Олим ўзбек миллий тилининг шаклланиши ва ривожланиши, бу жараёнда умумий ва хусусий ҳолатлар, миллий адабий тил ва жонли тил – шевалар ўртасидаги муносабат, адабий тилнинг структур ва функционал ўзгаришлари ва бу ўзгаришларни юза-га келтирувчи ички ва ташқи омиллар каби масалалар билан кизиқиб, бу мавзуга оид «Адабий тилнинг функционал ривожланиши масалалари» (1974), «Миллий тилларнинг ривожланишида умумий ва хусусий моментлар» (1972) каби мақолалар, «Тил қандай ривожланади?» (Тошкент: Фан, 1979) номли рисо-ла эълон қилди. Бу ишларда кейинги йилларда ўзбек тилининг фонетикаси, лексикаси ва грамматикасида рўй берган ўзгариш-лар таҳлил этилади; тил тараққиёти жамият тараққиёти билан чамбарчас боғлиқлиги, миллатлар ҳаётида юз берган ҳар кан-дай ўзгариш миллий тилларда ўз аксини топиши, шунингдек, миллий тилнинг ривожланишига таъсир қилувчи ички омиллар ҳам мавжудлиги айтилади. Тилда рўй берган ўзгаришлар ва ян-гиликларни аниқлаш, уларни юзага келтирган сабаб ва қонуни-ятларни очиш учун бу ҳодисаларни алоҳида ўрганиш, текши-риш зарурлиги таъкидланади.

Домла ўзбек тилининг синтактик қурилишида юз берган ўзга-ришларга алоҳида аҳамият бериб, сўз бирикмалари синтаксиси масалалари билан ҳам жиддий шуғулланди. «Сўз бирикмала-ри синтаксисидаги янгиликлар ҳажм эътибори билан ҳам, лек-сик-семантик нагруканинг ғоят кенг ва мураккаблиги нуқтаи назаридан ҳам махсус текширишни талаб этадиган синтактик ҳо-дисалар», – деб таъкидлайди домла ўзининг «Тил қандай ривож-ланади?» номли рисоласида.

Олим ўзбек тилининг лексикасида, морфологияси ва синтак-сисида рўй берган ўзгаришлар ҳақида фикр юритар экан, бу ўз-

гаришлар, биринчидан, тилнинг ўз ички имкониятлари асосида ривожланишининг ҳосиласи бўлса, иккинчидан, ўзбек тилига рус тилининг таъсири натижасида юзага келган янгиликлардир, деган хулосага келади.

Дарҳақиқат, рус тилининг ўзбек тилига таъсири натижасида сўз бирикмалари қурилишида ҳам сезиларли ўзгаришлар рўй берди: кўмакчили конструкцияларнинг қўлланиш доираси анча кенгайганлигини кўришимиз мумкин: *китоб устида ишламоқ, тинчлик учун кураш, айёмлари билан, туғилган кунингиз билан* каби. Шунингдек, битишув ва бошқарув йўли билан юзага келган сўз бирикмаларининг ҳажми ва қўлланиш доираси анча кенгайиб, ривожланиб бораётганлиги ҳам рисолада мисоллар билан асослаб берилган.

Дарвоқе, домла сўз бирикмалари синтаксиси устида жиддий ишлади ва бу соҳадаги изланишларининг натижасида «Сўзлар ўзаро қандай боғланади?» номли рисола (Тошкент: Фан, 1974) эълон қилди. Мазкур рисолада сўз бирикмаси нима?, у бошқа сўз қўшилмаларидан қай жиҳатлари билан фарқ қилади?, сўзларнинг ўзаро боғланишида қандай усуллар ва воситалар мавжуд?, синтактик алоқа нима?, синтактик муносабат нима?, синтактик алоқа ва синтактик муносабатларнинг қандай турлари мавжуд? каби саволларга атрофлича жавоб берилади. Рисолада сўз бирикмалари компонентлари боғланиш усулига кўра турларга ажратилади ва атрофлича таҳлил этилади: битишувли бирикмалар, бошқарув йўли билан юзага келган бирикмалар каби.

Битишувли бирикмалар, ўз навбатида, эргаш ва бош сўзларнинг қайси туркумга оидлигига кўра турларга ажратилиб, уларнинг ҳар бирида қандай синтактик муносабатлар ифодаланиши мисоллар билан изоҳлаб берилади. Масалан: *мовут чопон, чилвир белбоғ* каби бирикмаларда предмет ва унинг нимадан ясалганлиги ифодаланади ва шу кабилар.

Бошқарув йўли билан ҳосил қилинган сўз бирикмалари ҳам бош сўзнинг қайси сўз туркумига оидлигига кўра (отли, сифатли, феълли каби) турларга ажратиб таҳлил этилган. Масалан: *ватанга муҳаббат, денгиздан қатра, меҳнатда фидокор, ёшликдан таниш, ота-онани ҳурмат қилиш* кабилар.

Ушбу мақола муаллифларидан ҳамда Ф. Абдуллаевнинг истеъдодли шогирдларидан бири (Ф. Иброҳимова) шундай хотирлайди: «Домла сўз бирикмалари синтаксиси билан фақат ўзларигина шуғулланиб қолмай, бу масалани тадқиқ этишга шогирдларини ҳам жалб этдилар. Маълумки, профессор Ф. Абдуллаев ҳаёти ва илмий фаолияти давомида кўплаб шогирдлар етиштирган. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида у кишининг шогирдлари бор. Камина ҳам домланинг шогирдларидан бириман. Мен устоздан номзодлик диссертацияси учун қайси мавзунини танласам экан, деб маслаҳат сўраганимда, у киши ҳеч иккиланмай, «Сўзлар орасидаги синтактик муносабатларнинг ифодаланиши» деган мавзуда реферат ёзиб келишни тавсия этдилар. Мен айтилган муддатда рефератни тайёрлаб бордим. Домла ишим билан танишиб чиқиб маъқулладилар ва шу заҳотиёқ камчиликларимни ҳам кўрсатиб ўтдилар. Натижада номзодлик диссертацияси мавзуси «Ҳозирги ўзбек адабий тилида от бошқаруви» бўлади деган тўхтамга келдик. Дастлаб мен бироз чўчидим, чунки мавзу тордек кўринди менга. Лекин мавзуга оид адабиётларни ўрганиш, материал тўплаш, уларни таснифлаш ва таҳлил қилиш жараёнида шунга амин бўлдимки, устоз менга бу мавзунини тадқиқ этишни тавсия этиб, жуда тўғри иш қилган эканлар.

Устоз ўта талабчан, камчиликларга мурасасиз, лекин жуда меҳрибон, софдил инсон эдилар. У киши менга сўз бирикмалари бўйича изланишни давом эттиришимни, от бошқарувли бирикмалар билан бирга феъл бошқарувли бирикмаларни ҳам тадқиқ этишни маслаҳат бердилар. Натижада устоз билан ҳамкорликда «Ўзбек тилида бошқарув» номли монография тайёрладик ва 1982 йилда нашр эттирдик. Домланинг сўз бирикмалари синтаксиси бўйича ёзган ишлари 1976 йилда «Фан» нашриётида чоп этилган «Ўзбек тили грамматикаси»нинг 2-жилдида алоҳида боб сифатида берилган. Ушбу бобдан бошқарувли бирикмалар ҳам ўрин олган. Мен профессор Ф. Абдуллаевнинг шогирди бўлганимдан фахрланаман. Мени илм оламига етаклаб кирган домланинг маслаҳатлари, насиҳатлари ҳеч қачон ёдимдан чиқмайди: «Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин. Ҳеч қачон одамийликни йўқотманглар» деган ўғитлари ҳамон қулоғим остида жаранглаб тургандек бўлади».

Ўзбек тили шевашунослиги, фонетикаси, грамматикаси ва унинг тарихи бўйича амалга оширган асосли илмий тадқиқотлари билан нафақат республикамиз, балки кўплаб хорижий мамлакатларда забардаст тилшунос сифатида ном қозонган Фаттоҳ Абдуллаев айни пайтда моҳир таржимон ҳам бўлган. У ўтган асрнинг 50 – 60-йилларида Умар Хайём рубойлари ҳамда туркман шоири Камина шеърларидан намуналарни, туркман адиби Б. Кербобоевнинг «Дадил қадам» ва «Небитдоғ» романларини, Жек Лондоннинг бир қанча ҳикояларини ўзбек тилига маҳорат билан таржима қилган.

Фаттоҳ Абдуллаев республикада филолог илмий кадрлар тайёрлаш ишига ҳам салмоқли ҳисса қўшган олимлардандир. У бевосита 4 та докторлик диссертациясига илмий маслаҳатчи ва 14 та номзодлик диссертациясига илмий раҳбар бўлган. Шунингдек, 10 та докторлик ва 30 дан ортиқ номзодлик диссертацияларига расмий оппонентлик қилган.

Ф. Абдуллаевнинг ўзбек тилшунослиги ва туркийшунослик соҳасида олиб борган фундаментал тадқиқотлари юксак баҳоланиб, 1984 йилда унга «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» фахрий унвони берилган. Туркий тиллар соҳасида олиб борган изланишлари учун эса 1978 йилда «Turk dil qurumi»нинг (Туркия) мухбир-аъзолигига сайланган.

Фаттоҳ Абдуллаев 1985 йил 9 сентябрда Тошкент шаҳрида дунёдан ўтди. Халқимизда «Яхшидан боғ қолади» деган нақл бор. Домла ҳозирда жисман орамизда бўлмасалар-да, у кишидан ҳеч қачон ўз қимматини, аҳамиятини йўқотмайдиган, ўзбек тилшунослигининг ривожига улкан ҳисса бўлиб қўшилган илмий мақолалар, монографиялар, рисоалар, дарслик ва қўлланмалар биз учун, келгуси авлод учун бебаҳо илмий мерос бўлиб қолди. Устознинг ҳаёти ва илмий фаолияти ҳам илм йўлида риёзат чекишни ўзига мақсад қилиб қўйган ёшлар учун намуна, ибрат бўларлидир.

Заҳматкаш олим, қалби дарё инсон, профессор Ф. Абдуллаевнинг ёрқин хотираси қалбимизда абадий сақланади.

*Мақола Ф. Абдуллаев таваллудининг
100 йиллигига бағишлаб Ф. Иброҳимова
билан ҳамкорликда ёзилган.*

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИНИ ДУНЁГА ТАНИТГАН ОЛИМ

Ўзбек тилшунослиги ва туркийшуносликнинг равнақига салмоқли ва самарали ҳисса қўшган йирик олим, моҳир педагог ва истеъдодли тадқиқотчи, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг академиги, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор Ғанижон Абдурахмоновнинг туғилганига 90 йил, илмий-педагогик фаолиятига қарийб 70 йил тўлди.

Ғанижон Абдурахмонов 1925 йил 3 декабрда Фарғона шаҳрида хизматчи оиласида туғилди. У 1942 йилда Фарғона шаҳридаги 1-ўрта мактабни аъло баҳолар билан битириб, Улуғбек номидаги Фарғона давлат педагогика институтининг тил ва адабиёт факультетига ўқишга киради. Уни 1946 йилда имтиёзли диплом билан тугатгач, шу институтда (1946–1950) ўқитувчи бўлиб ишлади. Ана шу даврдан бошлаб бўлажак олимнинг ижоди камол топа бошлади.

Тилшунослик фанига дадил кириб келган Ғ. Абдурахмонов ўз педагогик фаолиятини илмий иш билан боғлиқ ҳолда олиб бориб, 1950 йилда Самарқанд давлат университетида профессор Улуғ Турсунов раҳбарлигида «Ҳозирги ўзбек тилида сифатларнинг отлашуви» мавзuida номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди.

Истеъдодли олим 1950–1958 йилларда Фарғона давлат педагогика институтида ўзбек тили кафедраси мудири, проректор ҳамда ректор вазифасини бажарувчи лавозимларида хизмат қилди. 1958–1966 йиллар мобайнида Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтида аввал ўзбек тили тарихи, сўнг ўзбек тилини тарихий-қиёсий ўрганиш сектори мудири, 1967–1971 йилларда Улуғбек номидаги Фарғона давлат педагогика институти ректори сифатида фаолият кўрсатди. 1971–1978 йилларда Ўзбекистон Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги лавозимида ишлади. 1978–1983 йилларда Тошкент давлат чет тиллар педагогика институти ректори, 1983–1988 йилларда Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти ректори, 1989–1991

йилларда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Атамашунослик қўмитасининг раиси, 1991–1997 йилларда ЎЗР ФА Тилшунослик институтининг бош илмий ходими, 1997–2014 йилларда Тошкент давлат шарқшунослик институти туркиёт кафедраси профессори лавозимларида хизмат қилди.

Ғ. Абдурахмоновнинг илмий ишлари фонетика, морфология, синтаксис, тил тарихи, тарихий фонетика, қиёсий грамматика, қадимги ёдгорликлар тили, миллий тиллар тараққиёти, нутқ маданияти ва услубшунослик, олий, ўрта махсус ҳамда ўрта таълимда она тилини ўқитиш каби қатор соҳаларни қамраб олган бўлиб, улар илмий принципиаллиги, фактларга бойлиги ва тадқиқот усулининг пухталиги билан умумтуркийшунослик аҳамиятига эгадир. Хусусан, забардаст олимнинг ўзбек тилидаги «Ажратилган иккинчи даражали бўлақлар», «Бир составли гапнинг типлари ҳақида», «Қўшма гап синтаксиси асослари», «Эргаш гапли қўшма гаплар масаласи», «Миллий тилларнинг тараққиёти масаласи», «Ўзбек тили синтаксисидаги мураккаб гаплар масаласига доир», «Ўзбек тили фонетикаси тарихидан», «Ўзбек тилшунослигининг актуал проблемалари», «Адабий асар тилини ўрганиш ҳақида», «Стилистик нормалар ҳақида», «Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси» (ҳаммуаллифликда), «Ҳозирги ўзбек адабий тили. II қисм. Синтаксис» (ҳаммуаллифликда), «Ўзбек тилидан қўлланма», «Қўшма гап», «Пунктуациядан таблицалар», «Пунктуация ўқитиш методикаси», «Девону луғотит турк» (Индекс-луғат, ҳаммуаллифликда), «Ўрхун ёдномалари тилида қўшма гап конструкциялари», «Қадимги туркий тил» (ҳаммуаллифликда), «Навоий тилининг грамматик хусусиятлари» (ҳаммуаллифликда), «Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиш тарихи», «Ўзбек тили ва адабиёти» (ҳаммуаллифликда), «Ўзбек тили грамматикаси. Синтаксис» (ҳаммуаллифликда), «Ҳозирги ўзбек адабий тили» (ҳаммуаллифликда); рус тилидаги «За дальнейшие успехи узбекской филологии» (ҳаммуаллифликда), «Грамматический очерк старотюркского языка» (ҳаммуаллифликда), «Исследование по старотюркскому синтаксису», «К вопросу развития сложных предложений», «К изучению синтаксиса тюркских языков», «Некоторые вопросы сравнительно-типологических ис-

следований» каби асарлари ва мақолалари, дарсликлари ва бошқа кўплаб қўлланмалари ўзининг назарий жиҳатдан чуқурлиги, баён этилган фикрларнинг ҳаққонийлиги, бой фактик материалнинг тўғри ёритилганлиги билан алоҳида ажралиб туради.

Ғанижон Абдурахмонов энг сермахсул ўзбек тилшуносларидан биридир. Ҳозирги вақтгача олимнинг қаламига мансуб бўлган ва нашр этилган ишларнинг рўйхати 200 га яқин бўлиб, уларнинг умумий ҳажми 380 га яқин босма табоқни ташкил этади.

Ҳар қандай олимнинг фан олдидаги хизмати яратган асарларининг миқдори билан эмас, балки қандай ғоялар берганлиги, фанга қандай янгилик киритганлиги билан белгиланади. Ғанижон Абдурахмоновнинг илмий меросига ана шу нуқтаи назардан баҳо берадиган бўлсак, у ўзбек тилшунослигига бир қатор янги ғоялар олиб кирганлигининг гувоҳи бўлаемиз.

Гарчи тиллар бажарадиган вазифаси, онтологик табиати нуқтаи назаридан умумийлик касб этса ҳам, лекин ички тузилиш хусусиятлари жиҳатидан ўзига хосликка эга. Ана шундан келиб чиққан ҳолда, Ғ. Абдурахмонов ўзининг кўшма гапларга бағишланган монографиясида ўзбек тили кўшма гаплари ҳинд-европа тиллари кўшма гаплари тузилишидан бирмунча фарқ қилиши, шунинг учун уларни ўрганишда Европа тилшунослиги анъаналаридан воз кечиш лозим деб ҳисоблайди.

Олимнинг ҳозирги ўзбек адабий тили синтаксиси ва тарихий синтаксисига доир илмий тадқиқотларида туркийшуносликда биринчилар қаторида энг мураккаб синтактик муаммолар тилга олиниб, улар назарий ва амалий жиҳатлардан тўғри ҳал этиб берилди. Кўшма гап синтаксиси масаласида кўшма гапга унинг барча белгиларини ўзида мужассамлаштирувчи оригинал, аниқ таъриф беради, кўшма гап объектини белгилаш орқали эса унинг тузилишидаги нозик синтактик ҳолатларни синчковлик билан аниқлайди.

Системавий тадқиқ усули ўзбек тилшунослигига XX асрнинг 70–80-йилларидан кириб келган бўлса ҳам, лекин унинг айрим белгилари Ғ. Абдурахмонов изланишларида 60-йиллардаёқ номён бўлганини кузатаемиз. Хусусан, олим кўшма гапларни икки ва ундан ортиқ содда гапларнинг ўзаро мазмуний, грамматик ва

интонацион муносабатидан ташкил топган бутунлик эканлигини таъкидлайди.

Объектга система сифатида ёндашувчи ҳар қандай фан унинг таркибий қисмлардан ташкил топишини тан олиш билан бирга, таркибий қисмлар ҳамда улар билан бутун ўртасидаги муносабатларни ўрганишга асосий эътиборни қаратади. Бутунлик таркибий қисмларнинг оддий йиғиндисидан ташкил топмаслиги, қисмлар бутунлик таркибида ўзига хос хусусиятга эга бўлиши, бутунлик эса алоҳида-алоҳида қисмларида мавжуд бўлмаган янги сифатга эга бўлишини эътироф этади. Ғ. Абдурахмонов ҳам қўшма гапларга бир бутунлик сифатида ёндашар экан, унинг таркибий қисмлари бўлган содда гаплар бутун таркибида мазмуний, грамматик ва интонацион мустақиллигини йўқотишини баён қилади. Шу билан биргаликда, қўшма гапларнинг моҳиятини ёритиш учун бутунлик таркибидаги қисмларнинг ўзаро муносабатига таянади.

Ғанижон Абдурахмоновнинг новаторлиги айрим лисоний тушунчаларнинг таснифида ҳам кўзга ташланади. Формал мантиқ тушунчалар таснифида учинчиси истисно қонунига амал қилади. Формал мантиқ андозалари асосида шаклланган анъанавий тилшуносликда бу нарса ўз таъсирини кўрсатиб келди. Ҳатто структур тилшуносликда ҳам лисоний тушунчалар таснифида бинар тамойил устунлик қилди. Ғ. Абдурахмонов ўзбек тилшунослиги тарихида илк марта қўшма гапларни бинар тамойил асосида эмас, балки тринар тамойил асосида тасниф этди. Шу билан бирга, қўшма гапларнинг учала турига ҳам кирмайдиган, уларнинг ҳар бирининг белгисини ўзида намоён қилган алоҳида типдаги қўшма гапларнинг ҳам мавжудлигини, бундай гаплар қўшма гапларнинг ўткинчи тури эканлигини баён қилди.

Ғ. Абдурахмонов кейинчалик қўшма гаплар таснифига қўллаган юқоридаги тамойилни гапларнинг тузилишига кўра таснифига ҳам татбиқ этди: гапларни одатдагидек содда ва қўшма гапларга эмас, балки содда, мураккаблашган ва қўшма гапларга ажратди. Шу билан биргаликда, содда ва қўшма гаплар оралиғидаги уларнинг ҳар иккисига хос белгиларни ўзида мужассам этган мураккаблашган гаплар ва мураккаблаштирувчи воситаларни

ўрганишга алоҳида эътибор қаратди. Олим содда гап қисмлари таснифида ҳам ана шу бош тамойилга содиқ қолди: у гапни бўлакларга ажратишда бош ва иккинчи даражали бўлакларга ажратиш етарли эмаслиги, гапнинг учинчи даражали бўлакларини ҳам ажратиш мумкинлигини қайд этди. Ана шуларни эътиборга олган ҳолда Ғ. Абдурахмоновни ўзбек тилшунослигига лисоний тушунчалар таснифининг бинар тамойили ёнига тринар тамойилни олиб кирган тилшунос деб эътироф этишимиз мумкин.

Ғанижон Абдурахмонов гапларнинг ҳозирги ўзбек тилидаги хусусиятларини ўрганиш билан бирга, унинг тарихий тараққиётини ўрганишга ҳам астойдил киришди. Туркий тиллардаги қўшма гаплар тарихий тараққиётини ўрганиш баробарида тилларнинг тарихий тараққиёти ҳақидаги умумий тилшуносликка дахлдор қонуниятларни ўртага ташлади. Шунинг учун ҳам олимнинг туркий тиллардаги қўшма гапларнинг тарихий тараққиётига бағишланган тадқиқоти туркийшуносликда катта муваффақият қозонди ва Москвада рус тилида нашр этилди. Бу билан Ғ. Абдурахмонов ўзбек тилшунослигида диахрон синтаксисга асос солди. Диахрон синтаксисда орттирган тажрибасини тилнинг бошқа сатҳ бирликларини ўрганишга ҳам татбиқ эта бошлади.

Ғ. Абдурахмонов ўзбек тили синтактик бирликлари рус тилшунослиги андозалари асосида тадқиқ этилган илмий изланишларни танқидий баҳолади ва уларга объектив талқин берди. Ана шундай синтактик ҳодисалардан бири сифатдош ва ҳаракат номи ўрамларидир. Бу ҳодисалар бир қатор рус туркийшунослари томонидан қўшма гап таркибидаги бир содда гап деб баҳоланган эди. Ғ. Абдурахмонов уларни қайси ҳолатда қўшма гап таркибидаги содда гап, қайси ҳолатда эса содда гапнинг кенгайган бўлаги бўлиши мумкинлигини илмий асослаб берди.

Етук олим Ғ. Абдурахмонов ўзбек тили тарихини ўрганишни замонавий фан талаби даражасига кўтаришда жуда катта ишларни амалга оширди: унинг қўшма гапларнинг тарихий тараққиёти, Ўрхун ёдгорликлари тилида қўшма гап конструкциялари, қадимги туркий тил синтаксиси бўйича тадқиқотлари, шунингдек, тарихий фонетикага, тарихий синтаксисга, қиёсий-тарихий тилшуносликка доир илмий тадқиқотлари диққатга сазовордир. Ўз даврида ўзбек адабий тилини даврлаштириш, ўзбек тилшунос-

лиги олдида турган муҳим масалалар ҳам олимнинг назаридан четда қолмади.

Ғанижон Абдурахмонов олий ўқув юртлари, академик лицей ва ўрта мактабларда тил ўқитиш сифати ва самарадорлигини ошириш бўйича ҳам баракали меҳнат қилиб келди. Унинг юқорида тилга олинган, олий ўқув юртларининг филология факультетлари талабалари учун ёзган «Ҳозирги ўзбек адабий тили. II қисм. Синтаксис», «Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси», «Ўзбек тили грамматикаси (синтаксис)», «Қадимги туркий тил», нофилологик олий ўқув юртлари талабалари учун ёзган «Ўзбек тили ва адабиёти», академик лицейлар учун ёзган «Ҳозирги ўзбек адабий тили», ўрта мактабларнинг X-XI синфлари учун яратган «Она тили» дарсликлари бир неча йиллар мобайнида қайта-қайта нашр қилиниб, ҳозиргача ҳам ёшларни тил таълимига ошно этишга хизмат қилиб келмоқда.

Ғанижон Абдурахмонов тарихий манбаларни тадқиқ этиш ва уларни нашр қилишда ҳам жонбозлик кўрсатди. Жумладан, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарининг нашрга тайёрланиши ва индекс-луғатининг тузилиши (1960 – 1967), Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарининг нашр этилишида (1971) унинг ҳаммуаллиф, муҳаррир, тақризчи сифатида хизматлари катта. Кейинчалик ҳам Ғ. Абдурахмонов бу манбалар устида ишлашни давом эттирди ва 2010 – 2011 йилларда ҳамкорликда «Қутадғу билиг» асарини кўзлэмалари асосида унинг 5 жилдли илмий-танқидий матнини тайёрлаб, русча таржимаси билан эълон қилди.

Ғанижон Абдурахмонов халқаро миқёсда ўтказилган илмий анжуманларда фаол иштирок этиб келди. У собиқ иттифоқдаги йирик илмий марказлар (Москва, Ленинград, Тошкент, Боку, Қозон, Олмаота ва б.)дан ташқари яна 1966 йил сентябрь ва 1973 йил октябрда Туркиянинг Анқара ва Истанбул шаҳарларида, 1976 йил июнда Хельсинкида бўлиб ўтган туркийшуносларнинг халқаро йиғилишларида илмий маърузалар қилди.

Ғанижон Абдурахмонов юқори малакали тилшунос илмий кадрлар тайёрлаш борасида ҳам самарали фаолият кўрсатиб келди. Шу кунгача унинг раҳбарлигида 6 та фан доктори ва 38 та фан номзоди етишиб чикди. Шунингдек, у 50 дан ортиқ ном-

зодлик ва докторлик диссертацияларига расмий оппонентлик қилиб, уларга ҳолисона баҳо берган.

Ғанижон Абдурахмонов йирик олимгина эмас, балки таниқли жамоат арбоби ҳамдир. У ўн йилга яқин Олий ва ўрта махсус таълим вазири, қатор йиллар мамлакатимизнинг етакчи олий ўқув юртлари (Фарғона давлат педагогика институти, Тошкент давлат чет тиллар педагогика институти, Тошкент давлат педагогика институти) ректори ва бошқа вазифаларда фаолият кўрсатди. Ғ. Абдурахмонов қаерда ва қандай лавозимда ишламасин, ўзини самимий ва ҳалол инсон, истеъдодли ва сермаҳсул олим, моҳир педагог, ишчан ва қатъиятли раҳбар сифатида намоён этди. Шунинг учун ҳам устознинг илм-фан, эл-юрт олдидаги хизматлари муносиб тақдирланди: у ҳукуматнинг бир қанча орден ва медалларига, фахрий ёрликларига сазовор бўлди, мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикасининг «Шуҳрат» медали билан мукофотланди, ЎЗР Фанлар академияси академиги, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби унвонларига эга бўлди.

Хуллас, Ғанижон Абдурахмонов ўзбек тилшунослиги ютуқларини бутун туркий оламга танитишда баракали хизмат қилди.

Академик Ғанижон Абдурахмонов бугун қутлуғ 90 ёшини қаршилаётган экан, биз, шогирдлар ва ҳамкасблар, муҳтарам устозни табаррук ёшлари билан чин дилдан муборакбод этамиз ва устозимизга Оллоҳдан узоқ умр, мустаҳкам сиҳат-саломатлик, оилавий бахт-саодат тилаб қоламиз.

*Мақола Ғ. Абдурахмонов таваллудининг
90 йиллигига бағишлаб Н. Маҳмудов А. Мамажоновлар
билан ҳамкорликда ёзилган.*

ЧИН ИНСОН ВА ЗУККО ОЛИМ ҲАҚИДА ЁДНОМА

Инсон ҳаёти давомида, иш фаолияти даврида узоқ йиллар бирга ҳамсуҳбат, ҳамкор бўлган, бирга ишлаган, кейинчалик фоний дунёдан боқий оламга кўчган яқинларини гоҳ бирон сабаб билан, гоҳ беихтиёр бот-бот эслаб, хотирлаб туради. Бундай хотиралар сабабчисининг баъзилари нохуш кайфият уйғотса, баъзилари

кайфиятингизни чоғ қилади, бундай ёрқин хотиралар сизни шодон, бахтиёр ўтмиш кунларга етаклайди. Мен 1972 йилдан ҳозиргача қарийб 45 йил Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги (Республикамиз мустақилликка эришгунга қадар замон тақозоси билан А. С. Пушкин номида бўлган) Тил ва адабиёт институти даргоҳида ўзбек филологиясининг не-не даҳолари, машҳури замон олимлари, ўз соҳасининг етук билимдонлари билан бир сафда ишлаб, улар билан ҳамсуҳбат бўлиб, улардан илм-фан сирларини ўргандим ва шу орқали ўз соҳамда муайян бир даражага эришдим десам, хато айтмаган бўламан.

Булар бевосита бирга ишлаганим марҳум Иззат Султонов, Собиржон Иброҳимов, Ҳомил Ёқубов, Мансур Афзалов, Жуманиёз Шарипов, Матёқуб Қўшжонов, Ғани Абдурахмонов, Шоназар Шоабдурахмонов, Абдуқодир Ҳайитметов, Абдурашид Абдуғафуров, Музайяна Алавия, Олим Усмонов, Зокир Маъруфов, Саидфозил Ақобиров, Фаттоҳ Абдуллаев, Солиҳ Қосимов, Насимхон Маматов, Набихон Хўжаев (Чустий), Салоҳиддин Мамажонов, Содир Эркинов, Азим Ҳожиёв, Эрнст Бегматов, Эрик Каримов, Шамсиддин Шукуров, Қозокбой Маҳмудов, Қаюм Каримов, Исроил Исмоилов, Гель Николаевич Михайлов, Степан Сен-Дюнович Ким, Ренат Дониёров, Аҳмад Ишаев, Тешабой Аликулов, Шукур Носиров, Мақсуд Абдурахимов ва бошқалар; ҳозирда ҳам институтда бирга ишлаётган Наим Каримов, Тўра Мирзаев, Бахтиёр Назаров, Эргаш Умаровлар; бошқа ташкилот ва муассасаларда ишлаётган ёки нафақада бўлган Суюн Қораев, Ёқубжон Исҳоқов, Суюма Ғаниева, Сорахон Отамирзаева, шунингдек, бир қанча тенгқурларим – уларнинг ҳар бири ҳаётдаги ва илмдаги ўрнимни топишда менга у ёки бу даражада устоз ва ўрнак бўлдилар.

Ушбу мақола ва эсдаликларим сабабчиси бўлган Аҳмад ака Ишаев ҳам юқорида санаб ўтган устозларимнинг бири сифатида хотирамда ёрқин ва теран из қолдирган ажойиб инсондир. У ўз даврида институтда ишлаган ҳар бир ёш ходим каби менга ҳам яқин дўст, дилкаш ҳамсуҳбат ва улфат, меҳрибон устоз, ҳаётда ва илмда тўғри йўл кўрсатган жонкуяр мураббий бўлган. Аҳмад ака (баъзилар унга Аҳмад оға, Аҳмад валий, Аҳмад Валиуллаевич,

тенгдошлари эса соддагина қилиб Аҳмад ёки Ишаев деб мурожаат қилганлар) ўта содда ва ишонувчан, камтар ва хокисор, кийим ва овқат танламайдиган, шунинг учун бўлса керак, кийимлари бир қадар ўзига ярашмай-ёпишмай турадиган, соддалигидан бироз дарвешнамо, афандинамо кўринадиган, доимо кўзойнак тақиб юрадиган киши эди. У ён-атрофдагилар билан бетакал-луфрок, расмийроқ муомалада бўлар, ўзидан катталарни ҳисобга олмаганда, ўзидан кичик ёшдагилар ва тенгдошларининг бирортасига сизлаб гапирмас, уларни ўзига яқин тутиб, доимо сенлаб гаплашар эди. Улфатчиликни ҳам жойига қўяр, бунда улфатини сен катта, сен кичик деб ажратиб ўтирмас, лекин улфатчилик харажатлари тенг даражада тақсимланиши тарафдори бўлар эди. Шундай бўлса-да, айрим қув улфатлари унинг ўзини кўпроқ харажатга туширишар эди. Аҳмад ака буни кейинчалик билиб қолса ҳам, кўпам хафа бўлавермас эди.

Аҳмад ака ўтган асрнинг 80-йилларида институтда йўлга қўйилган ёш олимлар семинарининг ташаббускори ва ташкилотчиларидан бири бўлган ва ўзи биринчи бўлиб семинарнинг дастлабки машғулотини ўтказган. У илк семинар машғулотида ёш илмий ходимларга илмий иш техникаси ва илмий иш аппарати тушунчалари ҳақида маълумот бериб, илмий тадқиқотга қандай киришини, уни нимадан бошлаш кераклиги ҳақида, ёш ходимларга ўзи танлаган мавзу бўйича материалларни қандай танлаш ва тўплаш, уларни қандай саралаш ва жой-жойига қўйиш, илмий муомалага киритиш, ёш тилшунослар учун карточка билан ишлаш усулининг аҳамияти, илмий тадқиқот (диссертация)нинг структураси, унда бўлим (боб)ларнинг жойланиш тартиби, қайси бобда нималарга эътибор қаратиш ва бошқа жиҳатлар ҳақида эринмай, биттама-битта маслаҳатлар берган. Бундай маслаҳатлар, бевосита амалий ёрдам кўрсатишлар нафақат семинар машғулотларида, балки кундалик мулоқотларда ҳам Аҳмад аканинг доимий ишига айланган.

Биз юқорида Аҳмад акани ўта содда, ҳар қандай гапга ишонаверадиган одам эди, дедик. Ҳақиқатдан ҳам ғоятда соддалик, ишонувчанлик, бироз ҳадиксираш, хавотирлик ҳолатлари учун унинг ҳаётидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Улардан айримларини эслаб, эслатиб ўтиш айтган фикрларимга далил бўлади деб ўйлайман:

1. Ўтган асрнинг 70-йилларида Тил ва адабиёт институти Гоголь (ҳозирги Яхё Ғуломов) кўчасидаги 70-уйнинг биринчи қаватида жойлашган эди. Бир йили бино ҳовлисида институт ходимлари учун фуқаро мудофааси бўйича амалий машғулот олиб борилаётганда А. Ишаев химиклар гуруҳига бошлиқ этиб тайинланади. Аҳмад ака ўз вазифасини нимадан иборатлигини унча тушунмай, бу ҳақда ёнидагилардан сўраганда, ҳазилкаш дўстларидан Ёқубжон (Музаффар) Исҳоқов: «Мабодо уруш бўлиб, бомба тушадиган бўлса, сизнинг гуруҳингиз бомбапанадан ташқарига чиқиб, атроф-муҳитнинг кимёвий қурол таъсиридан заҳарланган ёки заҳарланмаганлигини аниқлаб қайтиши керак, биз эса бомбапананда кутиб турамиз. Агар сизлар қайтиб келсангиз, биз ҳам хотиржам ташқарига чиқамиз; аксинча, қайтиб келмасангиз, демак, ҳалок бўлган деб дуойи фотиҳангизни ўқиймиз ва то бошқа қутқарувчилар етиб келмагунча шу ерда ўтириб турамиз», – дейди ярми ҳазил, ярми чин маънода. Бу гапга чиппа-чин ишонган Аҳмад ака соддалик билан, бироз бесаранжом ва хавотир ҳолатда: «Мен бу гуруҳга аъзо ҳам, бошлиқ ҳам бўлмайман», – дейди. Ўз эътирозини машғулот бошлиғига айтгунча бўлмай, газниқоб (противогаз) тақиш машқи бошланади. Шунда унинг яна бир ҳазилкаш улфати Қосим Муҳаммаджонов ва Ё. Исҳоқов биргалашиб, сездирмасдан Аҳмад аканинг газниқобидаги ҳаво ўтказувчи шланг қопқоғини қўл билан беркитиб қўйишади. Аҳмад аканинг бўз ранги янада бўзариб, нафас ололмай бўғилиб қолади. Бундан ҳазилкашларнинг ўзлари ҳам хавотирга тушиб, қопқоқни очиб юборишади-да: «Бир дақиқага ҳам чидамадингиз-ку, яна биз сизга ишониб ўтирибмиз-а», – деб мазах қилиб кулишади. Аҳмад ака эса қўл силтаб, «Эҳ, аҳмақлар!» – деб қўя қолади.

2. Шўро даврида пахта йиғим-терими айна авжига чиққан паллада ходимларнинг ёшига, соғ-касаллигига, эркак-аёллигига қарамай, барча йиғим-теримга сафарбар қилинар эди. Аҳмад ака ҳам соғлиги яхши бўлмаса-да, бошқа тенгдошлари қатори 60 ёшни қоралаб қолгунча, пахта йиғим-теримига қатнашиб турди. Ўтган асрнинг 70-йиллар охиридаги йиғим-терим пайтида кунлардан бир кун Аҳмад ака шамоллаб қолиб, ихраб-сихраб, ётиб олади. Ичимизда анча қувроқ ва шўхроқ бўлган Баҳодир Сарим-

соқов (мархум филология фанлари доктори, таниқли адабиётшунос-фольклоршунос) Аҳмад Ишаевга синчиклаб қараб: «Сизга қаттиқ кинна кирган. Мен сизга яхшилаб кинна солиб қўйсам, тузалиб қоласиз», – деди. Аҳмад ака бу гапга ишониб-ишонмас-да, барибир, рози бўлди. Баҳодир ака бу пайтларда ўзбек маросим фольклори билан ҳам шуғулланар ва анча-мунча дуоларни билар эди. Шундай бўлса-да, у овоз чиқармай, пичирлаб, анча дуоларни ўқиган бўлди ва: «Ана энди тузалиб кетасиз, устоз. Лекин кинна ҳақини ўз вақтида бермасангиз, кинна солишнинг фойдаси бўлмайди, унинг кучи йўқолади», – дейди. Аҳмад ака оғринибгина 3 сўм пул чиқариб беради. Орадан бироз ўтиб, Баҳодир ака пешонасига ургандай бўлиб, Аҳмад акага қараб: «Мени кечиринг, устоз! Мен хомкалла сизга кинна соламан деб адашиб, жанозада ўқиладиган дуоларни ўқиб юборибман. Буни тезлик билан қайтариш керак. Бўлмаса, охири ёмон бўлади», – деб бошқаларга кўз қисиб қўяди. Бемор бу гапга ҳам ишониб: «Ҳеч аҳмақлигинг қолмади-да, Баҳодир. Мени ўлдирмоқчимисан?! Тез бўл, қайтарма дуоларингни ўқи», – дейди. Баҳодир ака аввалги жараённи яна такрорлайди ва қайтарма дуолари учун ҳам хизмат ҳақи сўрайди. Албатта, Аҳмад ака норозилик билдиради ва кинначининг хатоси учун иккинчи марта пул тўламаслигини айтади. Баҳодир ака ҳам бўш келмайди ва қайтарма дуолар учун ҳақ тўламаслиқнинг оқибати ёмон бўлишлигини яна бир бор эслатиб ўтади. Шунда Аҳмад ака бир ёнга ўгирилиб, шимининг ичидан тикилган яширин чўнтакчасидаги захира пулларида яна 3 сўм олиб беради. Баҳодир ака ҳам, бу ҳангоманинг томошабинлари ҳам хурсанд: кечки овқатга келтириладиган ичкилик учун пул тайёр! Кечки пайт ичкилик келтирилиб, Аҳмад акани ҳам тақлиф қилишади ва кейин уни ётқизиб, яхшилаб ўраб қўйишади. Аҳмад акадаги дуоларга ишончми ёки ичкилик таъсирими, ҳарқалай, у эрталаб, соппа-соғ ўрнидан туриб, соддалик билан: «Баҳодир, кейинги дуоларинг анча ўткир экан. Мен тузалиб қолдим», – дейди.

3. Аҳмад Ишаев бевосита ўзи илмий раҳбар бўлган ёки расмий оппонентлик қилган шогирдларига ва, умуман, барча ёш тадқиқотчиларга астойдил ва беғараз ёрдам берар, ишнинг яхшиланишига,

сифатини оширишга доир қимматли маслаҳатлар берар эди. Ана шундай ишлардан бири М. Садриддинованинг 1985 йилда ҳимоя қилинган «Ўзбек мақоллари ва маталлари лексикаси» («Лексика узбекских пословиц и поговорок») мавзуидаги номзодлик диссертациясидир. Бу ишга Аҳмад ака иккинчи расмий оппонент этиб тайинланган ва ишни ўқиш жараёнида бир қадар таҳрир қилган ҳамда диссертантга керакли маслаҳатлар берган эди. Диссертация ҳимояси бўладиган кун эрталаб институт директори М. Қўшжонов столида бир «юмалоқ хат» пайдо бўлади. Хатда М. Садриддинованинг диссертациясини Аҳмад Ишаев ёзиб берган деган мазмундаги хабар бор эди. Бундан хабардор қилинган А. Ишаевнинг ўша пайтдаги аҳволини тасвирлаб бериш қийин: гоҳ хонага кирар, гоҳ коридорга чиқар, коридор бўйлаб юрар, ўзича минғирлар, хуллас, ўта ҳаяжонда ва хавотирда эди. Ҳол сўраганларга эса, бу кип-қизил тухмат эканлигини, диссертацияни у ёзмаганлигини, бор-йўғи оппонент этиб тайинланганини, шунинг учун баъзи маслаҳатлар берганини айтарди, холос. Диссертация ҳимоясини қолдириш учун ҳам, уни ўтказиш учун ҳам жиддий, ишонарли далиллар керак эди. Вақт эса ўтиб борарди. Шунда директор М. Қўшжонов оқилона йўл тутиб, маъмурият, партком ва касабакўм вакилларида учлик комиссия тузиб, унга зудлик билан ҳақиқатни аниқлашни топширади. Комиссия ҳам адолатли иш олиб боради: М. Садриддинованинг диссертация бўйича барча қораламаларини, тўплаган карточкаларию эълон қилган мақолаларини холисона синчиклаб ўрганади ва хатда келтирилган даъволар асосиз, тухмат эканини аниқлайди. Диссертация ҳимояси ўша куннинг ўзида, белгиланган вақтда бўлиб ўтади. Шундай бўлса-да, тухматдан гарангсиган Аҳмад ака ўзининг расмий оппонент сифатида ёзган тақризини ўқиб бераётганда, уни анчагина ҳаяжон босгани сезилиб турарди. Қарангки, каттаю кичик – барчага ўз ёрдамини аямай келган, оққўнгил ва самимий, «қўй оғзидан чўп олмаган» Аҳмад акадек инсонга ҳам ғаламислар тухмат уюштириб, уни анча безовта қилган эдилар.

Аҳмад ака ҳаётида юқоридаги каби баъзан кулгили, баъзан нохуш хангомалар турли ҳолатларда: диссертация муҳокамалари ва ҳимояларида, турли-туман йигин ва ўлтиришларда, диалекто-

логик экспедицияларда ва бошқа маросимларда анчагина содир бўлган. Менимча, мазкур уч ҳолатнинг ўзи Аҳмад аканинг нақадар содда, ишонувчан бўлганлигини, шу билан бирга нақадар беғараз, беғубор ва самимий инсон бўлганлигини кўрсатади.

Аҳмад Ишаев китобга ниҳоятда ўч одам бўлган. У мунтазам китоб сотиб олар ва муттасил китоб мутолааси билан машғул эди. «Аҳмад кийимга ва овқатга унчалик кўп пул сарфламаса ҳам, китоб сотиб олишга пулни ҳеч қизганмайди», – дейишарди тенгдошлари. Ҳақиқатан ҳам Аҳмад ака ўзи китоб сотиб олиш баробарида вилоятларда ва бошқа республикаларда чоп этилган ва ўзига керакли деб ҳисоблаган китобларни танишлари ёки шогирдлари орқали сўраттириб оларди. У истиқомат қиладиган 2 хонали квартирада сон-саноксиз китоблар тартиб билан териб кўйилган эди. Баъзан улфатлари, дўстлари «Билса – ҳазил, билмаса – чин» қабалида сездирмасдан биронта китобини олиб кетиб қолса (бу ҳолат тез-тез содир бўлиб турарди), у катта бойлигини йўқотган кишидай, қаттиқ хафа бўлар эди.

Хуллас, Аҳмад ака умумий ва ўзбек тилшунослиги, туркийшунослик, шевашунослик, этнография ва бошқа соҳалар бўйича бой шахсий кутубхонага эга эди. Умрининг охириги йилларида тез-тез касалланиб, куч-қувватдан қолаётгани сабабли дўстлари ва шогирдларига ўздан кейин меросхўри бўлмаганлигидан шахсий кутубхонасини тўлиқ ҳолда жонажон институтига ҳадя сифатида қолдиришини бир неча бор эслатган. Шундай бўлди ҳам: 1991 йил ёзда вафот қилгач ва институт ходимлари томонидан дафн маросими ва эҳсон оши ўтказилгач, Аҳмад аканинг китоблари институтда алоҳида ажратилган хонага ташиб келтирилди. Лекин, кейин аниқланишича, келтирилган китоблар тўлиқ эмас экан. Аввало, дафн маросимида чопон кийиб, белбоғ боғлаб, «ука» ёки «ўғил» мақомида турган хўжандлик шогирди «устоздан эсдалик» деб анча-мунча сара, аҳамиятли китобларини олиб кетибди. Бунинг устига, китобларни институтга ташиётган ўзимизнинг шоввоз йигитларимиз ҳам «бизга-да устоздан эсдалик бўлсин» дея, ўзларига ёққан китоблардан ўзларини бенасиб қолдирмаган эканлар.

Ҳали китоблар жойлаштирилиб бўлмасдан туриб, менинг хонамга (ўша йиллари мен ЎзР ФА Тилшунослик институтининг илмий котиби эдим) Аҳмад аканинг туғишган опаси – Ҳаёт опа кириб келиб: «Укам Аҳмад ўз китобларини институтга беришни васият қилган экан, мен ҳам розиман, чунки қариган чоғимда бу илмий китобларнинг менга ҳам кераги йўқ. Лекин бу ерда яна бир неча кун яшашим ва кейин юртимга етиб олишим учун бир миқдор пул топиб берсанглар, сизлардан миннатдор бўлар эдим», – деди. Мен Аҳмад аканинг китоблари туфайли институт катта бойликка эга бўлганини, шунинг учун унинг илтимосини бажаришга ҳаракат қилишимни айтиб, ундан харажатлари учун қанча пул кераклигини сўрадим. Ҳаёт опа бироз тортиниброк 1500 сўм пул сўради. Мен ёнимда бўлган бор пулимни – 1600 сўмни унга тутқаздим ва, розимисиз деб сўрадим. У рози бўлиб, дуолар ўқиб, хайрлашиб кетди.

Аҳмад ака кутубхонасининг кейинги тақдири ҳақида ҳам бир-икки оғиз гапириб ўтиш керак бўлади. Ўша вақтдаги «Тил тарихи ва тилларни қиёсий ўрганиш» бўлимининг мудирини Ш. Шукуровнинг талаби билан ушбу кутубхонани шу бўлим ихтиёрига беришга тўғри келди. Китобларни сақлаш учун масъул қилиб шу бўлим ходими М. Рустамов, сўнг А. Халилов тайинланди. Кейинчалик, мазкур бўлим мудирини ва аксар ходимлари ҳар ёққа тарқаб кетгач, мен ёш илмий ходим Н. Чинниқуловни кутубхона учун масъул қилиб қўйдим. Н. Чинниқулов ишдан бўшаб кетгач эса, кутубхонани вақтинчалик муҳрлаб қўйдим. Чунки юқоридаги ҳар учала шахс масъуллиги даврида уларнинг шахсий манфаатлари ва бепарволиклари туфайли кутубхонанинг яна 200 тага яқин китоби талон-торож бўлган экан (Оллоҳга шукрки, асосий ноёб китоблар сақланиб қолибди). Менинг кутубхонани муҳрлаб қўйганим баъзиларга ёқмай, институтнинг 2012 йилдаги умумий йиғилишларидан бирида норозилик билдириб, менинг бундай қилишга ҳаққим йўқлигини исботламоқчи бўлганларида, мен бунга ҳаққим борлигини билдириш учун Ҳаёт опа билан бўлган воқеани айтиб бердим. Лекин ўша пайтгача мен китоблар учун Ҳаёт опага пул бериб, уни рози қилиб юборганимни бирон марта миннат қилмаган эдим.

Хуллас, Аҳмад Ишаев кутубхонаси, йўқолган китобларни ҳисобга олмаганда, кейинги 3–4 йил ичида бус-бутун сақлан-моқда, йўқотишлар бўлмади, аксинча, авваллари институтда ишлаган, ҳозирда марҳум устозларимиз Олим Усмонов ва Қосим Муҳаммаджоновларнинг фарзандлари ҳадя қилиб олиб келиб берган китоблар, алоҳида совға қилинган нашрлар билан бойитилди. Ушбу китоблардан фойдаланиш истагида бўлганлар учун кутубхона эшиги доимо очик. Институтдаги тилшуносликка ихтисослашган, асосий қисми Аҳмад Ишаев китоблари бўлмиш мўъжазгина кутубхонанинг ташкил топиш тарихи шундан иборат.

Модомики, гап А. Ишаевнинг кутубхонаси устида борар экан, Аҳмад аканинг шу билан боғлиқ яна бир хайрли иши ҳақида айтиб ўтиш керак бўлади. А. Ишаев кутубхонасининг маълум қисмини «Ўзбек тили ва адабиёти», «Советская тюркология» журналларининг жамламалари, турли йилларга мансуб авторефератлар ташкил этади. Аҳмад ака мазкур журналларнинг ташкил топган йилидан то 1991 йилгача бўлган барча сонларини тўплаб, ҳар йилгисини алоҳида-алоҳида муқовалатиб, китоб ҳолига келтириб қўйган экан. Бу иши билан нафақат ўзига, балки ушбу журналлардан фойдаланувчи келгуси авлодга ҳам қулайлик яратиб кетганига гувоҳ бўлиб турибмиз.

Аҳмад Ишаев гоят синчков, дақиқ ва иқтидорли олим эди. Бунга кўплаб китоблар кўриш, муттасил мутолаа қилиш, ўқи-ганларини чуқур, атрофлича таҳлил қилиш орқали эришгани шубҳасиз. У 40 йилдан ортиқроқ илмий-ижодий фаолияти давомида 300 га яқин номдаги катта-кичик илмий, илмий-оммабоп, ҳаммабоп асарлар эълон қилди. У эълон қилинган ишларининг миқдори ва ҳажми бўйича ўша йиллари нафақат диалектология бўлимининг, балки институтнинг ҳам пешқадами ҳисобланган. Аҳмад аканинг асарлари илмийлиги, ўз даври учун долзарблиги, фактларга бойлиги ва уларнинг ишонарлилиги билан ажралиб турарди. Илмийлик бобида у ўзига ҳам, шогирдларига ҳам ниҳоятда талабчан бўлган.

Аҳмад Ишаев ниҳоятда ишчан, меҳнатсевар олим бўлган. Унинг учун ишнинг катта-кичиги бўлмас эди: у хизмат вазифа-

си ва олимлик бурчи тақозо этган ҳар қандай ишни, топширилган вазифани астойдил, сидқидилдан бажарарди. Чунончи, ўз вақтида Қомуслар бош редакцияси Ўзбекистондаги дастлабки 14 жилдли Ўзбек энциклопедияси учун мақолалар ёзиб бериш таклифи билан барча соҳалар мутахассислари, жумладан, тилшунослар ва адабиётшуносларга ҳам мурожаат қилган эди. Лекин бу таклифни ҳамма ҳам бирдай бажонудил қабул қилгани йўқ. Баъзилар энциклопедияга мақола ёзишни майда, арзимас иш деб ўйлаганидан, баъзилар эса бу ишнинг анчагина қийинлигини тушунганидан унга бош қўшмади. Албатта, энциклопедия учун мақола ёзиш осон иш эмас. Бир, икки ёки уч саҳифали, лекин талаб даражасида мазмунли кичик бир мақола тайёрлаш муаллифдан бир неча, ҳатто кўплаб манбаларни кўриб чиқишни, уларни қиёслашни, улардаги энг асосий фикрларни саралаб, қисқа, лўнда баён қилишни тақозо этардики, бу нарса ҳар кимнинг ҳам қўлидан келармасди. Лекин Аҳмад ака авваллари ҳам ўз соҳасига оид жажжи мақолалар ёзиб юргани учун, бу ишга астойдил киришди ва муваффақият билан бу ишнинг уддасидан чиқди – энциклопедия учун тилшуносликдаги турли термин, тушунча ва ҳодисаларни тавсифловчи 100 дан ортиқ илмий ва илмий-оммабоп мақолалар ёзиб берди ва бу билан ўзининг ҳам қомусий билимларга эга олим эканлигини кўрсатди.

Аҳмад Ишаевнинг илмий фаолиятдаги қизиқишлар доираси жуда кенг бўлган. У ўзбек шевалари ҳамда қардош туркий тиллар шевалари фонетикаси, ўзбек шевалари лексикаси ва қиёсий лексикология, умумий лексикография ва диалектал лексикография (диалектография), этимология, ономастика, этнография каби кўплаб соҳаларда қалам тебратиб, кўплаб илмий-фактик жиҳатдан бақувват мақолалар, фундаментал монографиялар ёзди, оригинал луғатлар яратди. У яратган ва эълон қилган барча асарлар ўзбек шеваларини ўрганиш, бу шеваларни фонетик, лексик ва бошқа жиҳатлардан қардош туркий тиллар (асосан қипчоқ ва қисман ўғуз гуруҳига мансуб тиллар) ва улардаги шевалар билан қиёслашга бағишланган (А. Ишаевнинг асосий илмий асарлари ҳақида маълумотга эга бўлиш учун «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг 2013 йил 6-сонидagi Э. Шералиев ва Д. Абдуллаеваларнинг мақоласига қаранг).

Биз қуйида Аҳмад Ишаевнинг сон-саноксиз мақолалари ҳақида эмас, балки унинг 4 фундаментал асари ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиз:

1. «Ўзбек халқ шевалари луғати» (Тошкент: Фан, 1971. — 408 бет) жамоавий иш бўлиб, у Ш. Шоабдурахмонов, А. Ишаев, Ш. Носиров, Д. Абдурахмонов ва Ҳ. Узоқовлар томонидан тайёрланган. Ушбу китоб Ўзбекистонда, шунингдек, Қозоғистон, Қирғизистоннинг жанубий туманлари ҳамда Қорақалпоғистонда яшовчи ўзбекларнинг қарлуқ, қипчоқ, ўғуз лаҳжаларига мансуб шевалар материаллари асосида тузилган бўлиб, ушбу материаллар диалектологик экспедицияларда тўпланган ҳамда ўзбек шевалари бўйича ҳимоя қилинган диссертациялар ва эълон қилинган мақолалардан саралаб олинган луғавий бирликлардан иборат. Луғат «Сўзбоши»сида таъкидланганидек, унга ҳозирги ўзбек тили шеваларида учрайдиган сўзларнинг энг муҳимларигина киритилган. Луғатдаги сўзларнинг маънолари ўқувчига яхши тушунарли бўлиши учун бу сўзлар изоҳидан сўнг сўз бирикмаси ёки гап шаклидаги иллюстратив мисоллар ҳам келтирилган, лекин зарурати бўлмаган ҳолда, луғат мақолаларининг русча таржимаси ҳам берилган. Ўзбек лексикографияси тарихидаги дастлабки соф диалектал луғатда 4800 дан ортиқ сўз берилган бўлиб, улардан 2405 тасини Ш. Носиров, 1700 тасини А. Ишаев, 525 тасини Д. Абдурахмонов, 205 тасини Ҳ. Узоқов изоҳлаган. Аҳмад ака луғат тузиш билан бирга унинг махсус муҳаррири сифатида луғат мақолаларининг умумий ва илмий савияси талаб даражасида бўлиши учун ҳам жавобгар бўлган. Устознинг ушбу китобдаги ҳиссаси бу билан чекланмайди. У ўзбек шевашунослигига оид адабиётлардан саралаб олган ва ўзи 120 та саволдан иборат анкета асосида тўплаган материалларни — ўзбек шеваларидаги қариндошлик терминларини луғат ҳолига келтиради. 720 га яқин (вариантлари билан 800 дан ортиқ) сўздан иборат ушбу материал китобнинг 320 — 385-бетларида «Ўзбек шеваларидаги қариндошлик терминлари» номи билан илова қилиб берилади. Демак, Аҳмад акани «Ўзбек халқ шевалари луғати» нинг энг асосий муаллифи дейиш мумкин.

2. «Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари» (Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларининг қипчоқ группасидаги тур-

кий тилларга муносабати. Луғат). – Тошкент: Фан, 1977. – 176 бет. Ушбу китобда Аҳмад Ишаев, биринчидан, Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари бўйича олиб борган изланишларини умумлаштириб, муайян тартибга келтирган бўлса, иккинчидан, шу ҳудуддаги ўзбек тили қипчоқ ва қисман ўғуз шеваларининг айрим фонетик, морфологик ва лексик хусусиятларини туркий тилларнинг қипчоқ гуруҳига мансуб қозоқ, қорақалпоқ, нўғой, татар, бошқирд, қорачой-болқор, қўмиқ, қараим, қримтатар тилларига қиёслаб ўрганган ва ишонарли, оригинал хулосалар чиқарган. Илмий журнал ва тўпламларда эълон қилинган бир қанча мақолаларда китобнинг тадқиқот қисми ва муаллифнинг хулосалари ҳақида анча гаплар айтилган. Шунинг учун бу ҳақда яна тафсилотларга берилмай, китобнинг энг муҳим ва асосий иккинчи қисми – «Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларининг луғати» ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиз. Ушбу луғат аҳамияти жиҳатидан юқорида тавсифланган «Ўзбек халқ шевалари луғати» дан қолишмайди. Аҳамият беринг: 5 та муаллиф томонидан яратилган «Ўзбек халқ шевалари луғати» Ўзбекистон ва унга ёндош ҳудудлардаги деярли барча ўзбек шеваларини қамраб олгани ҳолда 4835 сўздан иборат бўлса, А. Ишаевнинг биргина Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари материаллари асосида тузилган луғатида 3700 га яқин, сўз вариантлари ва иллюстратив сўз бирикмаларини қўшиб ҳисоблаганда 4000 дан ортиқ луғавий бирлик мавжуд. Луғатда бош сўздан кейин шу бош сўз учрайдиган объектлар (ҳудудлар) номи қисқартирилган ҳолда қавс ичида берилган. Шеваларнинг кўпчилигига ёки барчасига оид бўлган бош сўзларнинг қайси ҳудудларда учраши кўрсатилмаган. Луғат материалларини ҳозирги ўзбек адабий тилидаги айти шундай материаллар билан таққослаган киши улар ўртасида нақадар жиддий фонетик-морфологик, маъновий тафовутлар борлигига гувоҳ бўлади. Ушбу китоб ҳақида эълон қилинган тақризларда бу луғат ўзбек диалектал лексикографияси соҳасидаги навбатдаги улкан ютуқлардан бири сифатида баҳоланади.

3. «Ўзбек шевалари лексикасидан материаллар тўплаши учун сўроқлик» (Тошкент: Фан, 1989. – 212 бет). Ушбу «Сўроқ-

лик», номидан ҳам кўриниб турибдики, муайян бир ўзбек шеvasи ёки лаҳжасини кўзда тутиб эмас, балки ўзбек тилининг қарлуқ, қипчоқ, ўғуз лаҳжаларига оид барча шеваларни назарда тутган ҳолда лексик материал тўнлаш учун қўлланма сифатида тузилган бўлиб, унда 50 дан ортиқ соҳа бўйича 2520 савол, жавоб талаб қилувчи дарак гаплар 5 та гуруҳга ажратиб берилган. Респондентларнинг жавоб беришини осонлаштириш учун ҳар бир саволдан кейин жавоб тариқасида айтилиши мумкин бўлган бир ёки бир неча сўз келтирилган ва уларнинг умумий маъноси рус тилига таржима қилиб берилган. Ўз вақтида, ушбу сўроқлик қўлёзмасининг муҳокамаси арафасида Аҳмад ака мени ўз хонасига чақириб: «Сен ҳам кандидат бўлиб биз билан бараварлашдинг, ҳадеб терминология билан машғул бўлмай, бошқа соҳаларга ҳам аралашиб тур. Яқинда мен тузган шева сўроқлиги муҳокама қилинади. Сен ҳам уни бир кўздан кечириб, ўз фикрларингни айтурсан», – дея қўлимга салмоқлигина бир папка тутқазди. Мен Аҳмад аканинг бу илтифотидан хурсанд бўлиб, 2 – 3 кун қўлёзмани кўриб чиқиб, баҳоли қудрат мўъжазгина (2 бет) тақриз ёздим ва муҳокамада ўз мулоҳазаларим билан ўртоқлашдим. Аҳмад ака бошқалар қатори менинг ҳам айрим таклифларим ва танқидий мулоҳазаларимни бажонудил қабул қилди, уларни инобатга олишини айтиб, миннатдорчилик билдирди. Ўзбекистон ва ундан ташқаридаги ўзбек шева ва лаҳжаларини тадқиқ этиш ва уларнинг луғатларини тузиш учун зарур бўладиган лексик материаллар тўплашни қулайлаштирувчи, амалий жиҳатдан ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлган ушбу «Сўроқлик» ҳали-ҳануз шева материалларини тўпловчи тадқиқотчилар, талабалар учун ўзига хос дастур вазифасини ўтаб келмоқда. Айтиш мумкинки, «Сўроқлик» ни қайта нашр этиш фойдадан холи бўлмайди.

4. «Ўзбек диалектал лексикографияси» (Тошкент: Фан, 1990. – 140 бет). Ушбу китоб Аҳмад аканинг йирик ва энг муҳим асарларининг сўнгисини бўлиб, унда муаллиф ўзбек диалектал лексикографиясининг 1988 йилгача бўлган умумий манзарасини тасвирлаб беради, ютуқ ва камчиликларини батафсил ёритади, бу соҳада келгусида нималар қилиш, нималарга эътибор бериш кераклиги ҳақида дастурий йўл-йўриқлар белгилайди. Бунда Аҳ-

мад ака 200 га яқин илмий адабиётдан фойдаланган ҳолда ўзбек диалектал лексикографиясида яратилган, нашр қилинган ёки докторлик ва номзодлик диссертацияларига илова қилиниб, нашр этилмай қолган 20 дан ортиқ луғатларни бирма-бир таҳлил қилиб, уларнинг салбий ва ижобий томонларини очиб беради (хатто бўлимда бирга ишлайдиган Т. Содиқов, Ш. Носировларнинг ишларидаги камчиликларни ҳам аямасдан жиддий танқид қилади). Таҳлил қилинган мавжуд диалектал луғатларнинг савияси турли даражада бўлиб, улар 200 тадан 5000 тагача сўзни қамраб олган эди. Аҳмад ака луғатларни танқид қилиш баробарида уларда йўл қўйилган хато ва камчиликларни бартараф этиш йўллари ҳам кўрсатиб ўтади. Ишда диалектал лексикография ва диалектал луғат тушунчалари батафсил тавсифланади, диалектал луғат турлари мисоллар ёрдамида тушунтирилади, умумўзбек диалектал луғатини яратиш зарурати, унга сўз танлаш тамойиллари, ундаги луғат мақоласининг тузилиши ва бошқа масалалар кўриб чиқилади.

Ўзбек шевашунослигида диалектал лексикография атрофлича ўрганилган ушбу ягона асар ҳақида яна бир ёрқин хотира қолган менда. Аҳмад ака бу китобини менга совға қилар экан, унга шундай дастхат ёзиб берган эди: «Бўлғуси атамашуносларнинг пирларидан бири Абдуваҳобга. Тезроқ доктор бўлишингни тилаб, муаллиф А. Ишаев. 9. 9. 90». Афсуски, Аҳмад аканинг менга билдирган мазкур тилакларини турли сабабларга кўра тўлиқ амалга оширишнинг имкони бўлмади. Яна бир афсус шундан иборатки, Аҳмад ака ва унинг сафдошлари бўлажак ёш шевашунослар учун барча қулайликларни яратиб кетдилар, уларнинг тадқиқотлари ва луғатлари, сўроқлиги ва йўл-йўриқлари ёш шевашунослар учун тайёр дастур ҳамда тадқиқот манбаи бўла олади. Аммо ҳозирги кунда тадқиқотлар ва луғатлар яратувчи шевашуноснинг ўзи йўқ.

Аҳмад ака Ишаев ҳақида хотира-мақола ёзиш баҳонасида унинг илмий меросига яна бир бор назар солиш натижасида шунга амин бўлдимки, ўзбек шевашунослигида унчалик сермахсул, кўп ва хўб ёзган олим бўлмаган экан. Бироқ у ҳеч қачон ўз меҳнатларини пеш қилмас, хамиша ўзи ишлаган бўлимнинг ва, умуман, институтнинг обрў-эътибори учун беминнат, ҳормай-толмай

хизмат қилар эди. Аксар ҳолларда ўз меҳнатларининг унча қадрланмаслигидан хафа бўлмасди. Дўстлари, улфатларининг баъзан енгил, баъзан кулги-мазах даражасидаги кўпол ҳазилларига ҳам унча парво қилмасди. Аҳмад ака ана шундай чин инсон, ҳақиқий зўр олим бўлган.

Гарчи Аҳмад Ишаев оила, бола-чақа қилмай, ўзидан зурриёд қолдирмаган бўлса-да, ҳозир орамизда бўлмаса ҳам, бу зўр истеъдод эгаси ўз ҳамкасбларига, дўстларига, шогирдлари ва ҳамюртларига ибрат бўларли самимий инсон, меҳрибон устоз, иқтидорли олим умрини яшаб ўтди. Ишонаманки, унинг порлоқ хотираси ҳамкасблари, дўстлари, шогирдлари ва уни таниган, билган азиз инсонлар ёдида умрбод сақланажак!

*Мақола А. Ишаев таваллудининг
85 йиллиги олдидан ёзилди.*

ДАҚИҚ ОЛИМ ВА МЕҲРИБОН УСТОЗ

Акбар ака Матғозиевдек ажойиб ва камтарин инсон, меҳрибон мураббийни эслаш мени талабалик йиллари, ёшлик хотиралари сари етаклади. Маълумки, ёшлик хотиралари киши қалбида бир умрга муҳрланиб қолади, барельеф, горельеф янглиғ бўртма ёки чуқур из қолдиради. Улардан бирини эсласанг, бошқалари ҳам турналар қатори каби кўз олдиндан бирин-кетин ўтаверади...

Мен 1966–1970 йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Фарғона давлат педагогика институти (ҳозирги Фарғона давлат университети)да кечган талабалик давримни хотирласам, ҳар доим нафақат Акбар ака, балки ўша йиллар сермазмун, қизиқарли, ҳатто бир қадар мунозара-тортишувлар билан ўтадиган, савол-жавобларга бой маърузалар ўқиган, ўз касбига меҳр қўйган олим мударрисларимиз – Исмоил Фармонов, Ҳасанали Рустамов, Карим Юсупов, Ғани Абдурахмонов, Яҳё Зулфиев, Тўйчи Турғунов, Иқбол Назаров каби тилшунос; Ўринбой Холматов, Акрам Иброҳимов, Маҳмудали Юнусов, Муҳаммаджон Мадғозиев, Хатибахон Ҳақимова, Эътибор Иброҳимова, Азим Раҳи-

мов, Йўлдош Солижонов, Асқарали Шаропов сингари адабиётшунос устозларим, яна бошқа кўплаб домлаларимнинг ёрқин сиймолари кўз олдимида намоён бўлади. Уларнинг ҳар бири ўзига хос шахс, алоҳида инсон, алоҳида олам бўлган. Бундай устозларни қанча эсласак, қанча хотирга олсак, улар ҳақида қанча хотиралар, эсдаликлар ёзсак ҳам, биз, шогирдлар, устозларнинг бизга берган таълими, сабоқлари, ўғитлари олдида ҳаммиша қарздор бўлиб қолаверамиз.

Менинг ҳозирги кунда республикамиз филологлари орасида танилишимда, фан ташкилотчиси сифатида шаклланишимда юқорида номлари зикр этилган устозларимнинг, айниқса, Ҳасанали Рустамов, Акбар Матғозиев, Яхё Зулфиевларнинг (албатта, Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтидаги бир қанча улуғ устозларимнинг ҳам) йўл-йўриқлари, маслаҳатлари муҳим роль ўйнади ва мен улардан умрбод миннатдорман. Хусусан, Ҳасанали Рустамов ва Муҳаммаджон Мадғозиевлар мен ўқиган Марғилон шаҳридаги 14-ўрта мактабнинг юқори синфларида (1964–1965 йиллар) она тили ва адабиётдан дарс бериб, маърузалар ўқиб, шеърхонлик кечалари уюштириб, иншолар танлови ўтказиб, менинг (умуман, ўқувчиларнинг) она тили ва адабиётга бўлган қизиқишимни янада кучайтирган бўлсалар, Акбар Матғозиев ва Яхё Зулфиевлар менга талабаликнинг иккинчи ва учинчи йилларида илмий тадқиқот олиб бориш техникаси, унинг сир-синоатию усул ва йўллари йўргата бошлаганлар.

Акбар ака билан танишувимиз 1967–1968 ўқув йилининг иккинчи ярмида, у киши бизга ўзбек тили морфологиясидан дарсга кирганларидан бошланган. Бу пайтда устоз Ўзбекистон Фанлар академияси ҳузуридаги аспирантурани тугатиб, номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилиб, ўзи ўқиган ва ишлаган жонажон институтига ишга қайтган, кўзлари чакноқ, юзидан нур ёғилиб турган ўктам йигит бўлганлар. Домла ҳар бир дарсга (маърузага) пухта тайёргарлик кўрар, тегишли мавзуга доир барча фактлар, тафсилотларни назардан қочирмас, бўлажак савол-жавобларни ҳам ҳисобга олар эдилар. Маърузаларни бирон-бир нуқтага қараб эмас, балки у ёки бу талабанинг кўзига

нимтабассум билан боққан ҳолда жўшқинлик ва ҳаяжон билан ўқир эдилар. Баъзан кўрсаткич бармоқларини тик кўтарган ҳолда «а-а-а» дея тўхтаб қолардилар. Бу – бирон талабанинг дабдурустдан берган саволига жавоб қайтариш, унинг саволи тўғри ёки нотўғри эканлигини тушунтириш ёки бирор лисоний фактни талабага қандай қилиб тўлиқ ва тушунарли қилиб етказиш учун қилинган пауза бўлиб, домла бироз ички мулоҳазадан сўнг бу ҳолатдан осонгина чиқиб кетар эдилар.

Маъруза пайтларида домланинг юқоридагидек бироз тин олишларию бош ва кўрсаткич бармоқлари билан лабларининг четини силаб қўйишдан бошқа кўзга ташланадиган одатлари йўқ эди. Баъзи домлалар сингари дарс пайтида папирос чекиш, қурут шимиш, бирон талаба ёки ўқитувчини калака қилиб, унга ўхшовсиз ном (лақаб) бериш каби ҳолатлар у кишига мутлақо бегона эди. Бундай ҳолатлар ҳақида эшитганларида, «оббо», «курмағур-ей», «шундай дедими» каби жумлалар билан ўз хайратларини билдирардилар. Домла бизга нафақат илм бердилар, балки ташки қиёфа, муомала маданияти, ўз касбига меҳр, ўзи масъул бўлган ишни ҳалоллик билан адо этиш билан, умуман, одатий, кундалик турмуш тарзи билан намуна, ибрат бўлдилар.

Юқорида А. Матғозиев ва Я. Зулфиевлар мени илмий изла-нишлар олиб боришга қизиқтирганлари, илмий-тадқиқот тех-никасини эгаллашга даъват этганликларини айтган эдим. Акбар ака бизга маъруза ўқиш давомида Б. Саримсоқов ва бошқа бир неча курсдошларимга, менга дарслардаги фаоллигимиз сабабли алоҳида эътибор бериб, бизга ўзбек тили бўйича курс иши ёзиш учун бир қанча мавзуларни таклиф этадилар (адабиётшунослик ёки тилшунослик бўйича ёзиладиган бундай курс ишлари қарийб ҳозирги бакалаврларнинг битирув-малакавий ишларига тенг бўлган, баъзи ҳолларда савияси ундан-да юқори бўлган, масалан, кейинча бутун республикага танилган курсдошим, филол. ф. д., проф. Б. Саримсоқовнинг ўша даврда ёзган, «Ўзбек адабиётида сажъ» деб номланган курс иши унинг номзодлик диссертация-сига асос бўлган). Мен бу таклифни бажонудил қабул қилдим ва мавзу танладим. Худди шу пайтларда домламиз Я. Зулфиев ҳам ўз йўналишлари бўйича курс иши ёзишни таклиф қилдилар. Ҳар

иккала устозимни ҳам ўта ҳурмат қилганим сабабли у ёки бу таклифни рад эта олмадим. Шундай қилиб, А. Матғозиев раҳбарлигида «Пошшоҳўжа асарларининг айрим тил хусусиятлари ҳақида (лексика ва морфология)», Я. Зулфиев раҳбарлигида эса «Ўзбек тилида араб тили элементлари» мавзуларида курс ишлари ёзишга киришдим.

Бир қанча муддатдан сўнг ҳар иккала курс ишини ёзиб тугаллаб, устозлар ҳукмига ҳавола қилдим. Ҳар иккала устозим ҳам менинг илмга бўлган рағбатимни кучайтириш учунми ёки кўнглимни кўтариш учунми, ҳар ҳолда, ишларимнинг нуқсонларидан кўз юмиб, уларга юқори баҳо бердилар ва намунавий курс ишлари сифатида она тили кабинетигаги ойнаванд жавонга жойлаб қўйдилар. Бу ишлар узок вақт кўргазмада туриб, 25–30 йиллардан кейин устозларим томонидан менга эсдалик сифатида қайтариб берилди. Бу курс ишлари ҳозирги тадқиқотларим, мақолаларим билан таққослаганда анчайин содда, жўн туюлса-да, устозларим менга мазкур мавзуларни тавсия қилиш орқали мени илмий изланишлар томон етакладилар. Бундай ғамхўрлик ва жонкуярликнинг хайрли, ижобий натижалари ҳозирги кунда илмий жамоатчиликка маълум бўлса керак.

Акбар ака Матғозиев мамлакатимизда ва қардош туркийзабон республикаларда ўзбек тилининг тарихий ва замонавий грамматикаси (морфологияси), лексикаси бўйича таниқли мутахассислардан бири эди. У 1966 йили проф. Ғ. Абдурахмонов раҳбарлигида «Ўзбек тилида эргаштирувчи боғловчиларнинг тараққиёт тарихи» мавзусидаги номзодлик диссертациясини, 1980 йилда эса «Эски ўзбек тили морфологияси бўйича тадқиқот» мавзусидаги докторлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди. Докторлик диссертацияси учун асос бўлган «XIX аср ўзбек тилининг морфологияси» номли монографиясини (Тошкент, 1977), республика ва хориждаги нуфузли журналларда ва тўпламларда 20 дан ортиқ мақолаларни чоп эттирди ва бу ишлари билан ўзбек тилининг тарихий морфологиясини янги маълумотлар, янги назарий фикрлар билан бойитди.

Устознинг докторлик диссертацияси ўзбек тили тарихидаги кам ўрганилган, тил ривожининг турли босқичларида грамма-

тик тизимда рўй берган ўзгаришлар яхши ёритилмаган ўта мураккаб даврга – XVIII аср охири ва XIX асрнинг 70-йилларигача бўлган ўзбек тили морфологик тизимига бағишланган эди. Бу даврнинг мураккаблиги, биринчидан, янги адабий-лисоний марказларнинг пайдо бўлиши; иккинчидан, лаҳжа ва шеваларнинг қайта гуруҳланиши ва «тенглашиш» жараёнининг кучайиши; учинчидан, жанр ва мавзу жиҳатидан ранг-баранг бўлган, тегишли лаҳжа хусусиятлари яққол сезилиб турган кўплаб бадий ва илмий асарларнинг яратилиши, форс, араб, рус тилларидан янги таржималарнинг пайдо бўлиши; тўртинчидан, ўзбек тилининг расмий-идоравий вазифалари кенгайиши билан ажралиб туради. Домла ана шу мураккаб давр ўзбек тили морфологик тузилишининг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш ва тавсифлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйиб, бу мақсадни тўлиқ амалга оширади ва докторлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилади. Устознинг расмий оппонентлари: Озарбайжон ФА академиги, филол. ф. д., проф. М. Ш. Шералиев, филол. ф. д., проф. К. М. Мусаев, ЎзФА мухбир аъзоси, кейинчалик академик, филол. ф. д., проф. Э. И. Фозиловлар диссертацияни атрофлича таҳлил қилиб, айрим жузъий камчиликларини кўрсатган бўлсалар-да, унга асосан юқори баҳо бердилар. Биз, ўша пайтда Тошкентда, ЎзФА Тил ва адабиёт институтида ишлаётган шогирдлари – мен, Б. Саримсоқов, Ҳ. Шамсиддинов ҳамда Фарғона давлат педагогика институтидаги ҳамкасблари ва шогирдлари ушбу диссертация ҳимоясида ва унинг «бадий қисми»да – ҳимоядан кейинги зиёфатда ҳам мезбон, ҳам меҳмон сифатида иштирок этиб, устозимизнинг муваффақиятларидан гоят қувонган эдик.

Мен талабалик йилларимдан то Акбар ака вафот этганларига қадар у киши билан самимий, беғараз, энг яқин устоз-шогирдлик муносабатида бўлиб келдим. У киши илмий сафар ёки бирор сабаб билан Тошкентга келганларида, худди шундай сабаблар билан мен Марғилон, Фарғонага борганимда, албатта, турли мавзуларда мириқиб суҳбатлашардик. Бундай яқинликнинг янада мустаҳкамланиши учун яна бошқа сабаблар ҳам бўлган. Масалан, домланинг расмий шогирди (аспиранти), ҳозирги кунда фан доктори, шоир ва публицист Сиддикжон Мўминов номзод-

лик диссертациясини яқунлаб ҳимояга чиқаётганида, домла менга Сиддиқжонга оппонент бўлишни таклиф этдилар ва мен бу таклифни хурсанд бўлиб қабул қилдим ҳамда С. Мўминовнинг 1990 йилда ҳимоя қилган «Окказионал-нутқий номлашларда мотивациянинг ўрни» мавзуидаги ишига 2-расмий оппонент бўлдим. Шундай қилиб, устоз-шогирдлик муносабатимизга яна бир халқа кўшилди: Сиддиқжон билан ҳозирги кунгача устоз-шогирд, яқин дўст сифатида тез-тез учрашиб, суҳбатлашиб турамиз. Яна бир сабаб: бундан 10–12 йил олдин Акбар ака билан Фарғонада учрашганимизда, набиралари ҳам филология мутахассиси бўлаётганини, унга илмий раҳбар ва бирор мақбул мавзу белгилаш заруратини айтиб ўтдилар. Кейин билсам, набиралари Сурайёхон Ғофурова проф. Э. А. Умаров раҳбарлигида «Салоҳиддин Ташкандий «Луғоти салос» асарининг лексикографик жиҳатлари» мавзуида илмий тадқиқот олиб бораётган экан. Домланинг бу соҳада олдиндан кўриш, мавзу танлаш қобилиятига қойил қолиш керак, чунки мазкур «Луғоти салос» («Уч тилли луғат») ҳар томонлама қизиқарли ва диссертациябоп асар бўлиб, тиллараро (арабий, форсий ва туркий сўзлардаги) синонимларни қамраб олган шеърӣ луғатдир. Ҳозирги кунгача Сурайёхон ушбу мавзу бўйича 10 дан ортиқ мақола эълон қилиб, ўз тадқиқотини деярли яқунламоқда. Баъзан маслаҳат сўраб мурожаат қилганида, мен ҳам баҳоли қудрат йўл-йўриқ, маслаҳат бериб тураман. Демак, устоз-шогирдлик муносабатлари устоз вафотларидан кейин ҳам давом этмоқда.

Бундай ўйлаб қарасам, Акбар аканинг атрофида бутун бир филологлар давраси, силсиласи пайдо бўлган экан. Бирга ишлаган ҳамкасблари (аксарияти юқорида зикр этилди), бевосита ва билвосита шогирдлари қаторида устознинг қизлари Шоҳистахон Ғофурова – рус тили ва адабиёти ўқитувчиси; Шоҳистахоннинг қизлари Сурайёхон Акбар аканинг ҳамкасби, филол. ф. н., доцент Маҳфузулло Раҳмонов ва менинг курсдошим Мавлудахон Исоқовалар оиласига келин бўлиб тушган. Мен эса, курсдошим Мавлудахоннинг синглиси Хулқарой (у киши ҳам филолог) билан куда бўлиб, қизимни у кишига келин қилиб берганман. Демак, охир-оқибат, мен Акбар акага шогирд бўлиш билан бирга, у

кишининг оилаларига қандайдир даражада қариндош ҳам бўлиб қолдим.

Хуллас, ажойиб ва камтарин инсон, синчков олим, меҳрибон устоз Акбар ака Матғозиев ўз яқинларига, ҳамкасбларига, шогирдларига ибрат бўларли ҳаёт йўлини босиб ўтди. Устоз табаррук 70 ёшни қоралаб қолганда, 2004 йил аввалида ўзининг муқаддас ниятига етди – Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавварани зиёрат қилиб, ҳожилик мартабасига эришди, Акбар хожи бўлди; ўз исмидан келиб чиқиб мажозан айтсак, «хожи акбар» бўлди.

Устозим Акбар ака ҳақидаги хотираларимдан айримларинигина эслаб ўтдим. Улар талайгина ва мен уларни доимо қалбимда сақлаган ҳолда дуо қиламанки, у кишининг охиратлари обод бўлсин, оллоҳ у кишига жаннатдан жой ато этсин!

*Мақола А. Матғозиев таваллудининг
80 йиллигига бағишлаб ёзилган.*

КЕНГ ҚАМРОВЛИ, ИЖОДКОР ОЛИМ ЭДИ

Ўзбек тили ва тилшунослигининг етук билимдони, хусусан, ўзбек тили лексикологияси, ономастикаси, имлоси ва услубшунослиги соҳаларидаги таниқли мутахассис, филология фанлари доктори, профессор Эрнст Азимович Бегматов ҳаёт бўлганида, бугунги кунда 80 ёшга кирар эди.

Эрнст Бегматов 1936 йил 7 июнда Наманган вилоятининг Тўрақўрғон туманида ўқитувчи оиласида туғилган, ёшлик йиллари эса Қозоғистоннинг Чимкент вилояти Туркистон туманидаги Қарноқ қишлоғида ўтган. У 1955 йилда ўрта мактабни аъло баҳолар билан битириб, 1955 – 1959 йилларда Ўзбекистон давлат университети (ҳозирги Самарқанд давлат университети) нинг филология факультетида таҳсил олди.

1961 йилдан Эрнст Бегматовнинг бутун ҳаёти ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институти билан боғлиқ бўлиб, умрининг охиригача 54 йил давомида шу институтда кичик илмий ходим (1961–1967), катта илмий ходим (1967–1974), бўлим мудири (1975–1986),

етақчи илмий ходим (1986–1989), бош илмий ходим (1990–1991), директорнинг илмий ишлар бўйича ўринбосари (1991–1998), бўлим мудири (1998 йилдан) лавозимларида сидқидилдан хизмат қилиб келди.

Мен устоз Эрнст ака билан 1972 йилдан бошлаб 44 йил бирга ишлаб, бирга илмий-ижодий ҳамкорлик қилиб, у кишидан илмий тадқиқот сир-асрорларини ўргандим, устозни ҳориб-чарчамас, серқирра тадқиқотчи, ўзига ва бошқаларга нисбатан талабчан олим сифатида танидим. Унинг одамийлик, самимийлик, беғаразлик, оилапарварлик каби жуда кўплаб ижобий хислатларидан ўрнак олдим. Бугунги кунда таваллудининг 80 йиллиги нишонланаётган ажойиб инсон, забардаст олим ижодининг айрим қирралари ҳақида бир-икки оғиз фикр билдиришга жазм этдим.

Эрнст Бегматов 1962–1965 йиллар давомида ўзбек ономастикаси муаммолари билан шуғуллана бошлади, ўзбек исмлари, лақаб ва тахаллуслари, фамилия ва ота исмлари билан боғлиқ бой материалларни синчковлик билан тўплади, ўзбек антропонимларининг тарихи, луғавий-маъновий ҳамда грамматик хусусиятларини тадқиқ этди. Бу изланишларининг натижаси сифатида 1965 йилда таниқли тилшунос Фаҳри Камолов раҳбарлигида «Ўзбек тили антропонимикаси» мавзуида номзодлик диссертациясини муваффақиятли ёқлади. Ана шу йиллардан бошлаб унинг асосий тадқиқот объекти ўзбек ономастикаси, хусусан, антропонимикаси бўлиб қолди – 1965–1991 йилларда киши исмлари тадқиқи бўйича бир неча ўнлаб мақолалар, ўнга яқин рисола ва луғатлар эълон қилди. Ҳатто умрининг охириги йилларида нашр эттирган «Ўзбек тили антропонимикаси» (2013), «Исмларнинг сирли олами» (2014) монографиялари ҳам айни шу соҳани ўрганишга бағишланган эди.

1966 йилда ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтида янги – Нутк маданияти бўлими ташкил қилиниб, унга проф. С. Иброҳимов мудир этиб тайинланади. Э. Бегматов С. Иброҳимов билан биргаликда янги бўлимнинг илмий ва ташкилий ишларига астойдил киришади. Ушбу илмий йўналишнинг мақсад ва вазифалари, тадқиқот объекти ҳам деярли аниқ эмаслиги сабабли янги бўлим дастлаб осонроқ йўлни танлади: «Ўзбек тилининг имло луғати»-

ни тузишга ва нутқ маданияти соҳасининг моҳияти ва вазифаларини аниқлашга, уни илмий жамоатчилик орасида тарғиб қилишга киришди. Бу ишларда Э. Бегматов ҳам фаол иштирок этди. Бунинг самараси сифатида унинг ўзбек адабий тили, унинг меъёр ва услубларини талқин ва тарғиб қилишга бағишланган рисолалари юзага келди. «Нутқ маданияти ва адабий норма» (1973), «Нотиклик маҳорати» (1979), «Ўзбек имлоси» (1979), «Нотикнинг нодир бойлиги» (1980), «Адабий талаффуз маданияти» (1982), «Нутқ гавҳари» (1984) рисолалари ва ўнлаб мақолалари шулар жумласидандир. Ушбу рисола ва мақолаларда нутқ маданияти тушунчасининг, таъсирчан, маҳоратли нутқнинг адабий тил ва адабий меъёр билан боғлиқлиги, тил ва унинг меъёрлари нотикнинг асосий қуроли эканлиги, нутқий маҳорат ва нотиклик сирлари, бунда тилнинг луғавий бойлиги, адабий талаффуз, имло ва саводхонлик муҳим, ҳал қилувчи ўрин тутиши ихчам ва содда тилда илмий баён қилинган.

Нутқ маданияти муаммоларига бағишлаб ёзилган ишлар орасида Э. Бегматовнинг «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг 1980 йил 4-сонида босилган «Ўзбек нутқ маданияти масалалари» мақоласи алоҳида аҳамиятга эга. Ушбу мақола муаммовий-назарий ва илмий-дастурий хусусиятга эга бўлиб, унда ўзбек нутқи маданияти соҳасининг ўрганилиши лозим бўлган долзарб масалалари, чунончи, нутқ маданиятининг умумназарий масалалари 14 бандда, ёзма ва оғзаки нутқ маданияти масалалари, нутқ маданиятининг илмий-амалий масалалари 27 бандда бирма-бир таъкидланган ва аниқ санаб кўрсатилган. Э. Бегматовнинг нутқ маданияти бўйича олиб борган тадқиқотлари кейинчалик ушбу соҳа учун ўқув қўлланма сифатида ҳаммуаллифликда яратилган «Ўзбек нутқи маданияти асослари» (1992), «Нутқ маданияти ва услубият асослари» (1992) китобларида ўз ифодасини топган.

С. Иброҳимов вафоти туфайли кўлёзма ҳамда чала қолган «Ўзбек тилининг имло луғати», «Ўзбек адабий талаффузи луғати» каби жамоавий ишлар Э. Бегматов томонидан тўлиқ таҳрир этилди, такомиллаштирилди ҳамда 1976 ва 1984 йилларда нашр қилинди. Шу ўринда эслатиб ўтиш жоизки, олим умрининг охиригача ўзбек тили имлоси ва адабий меъёр масалалари би-

лан шуғулланиб келди. Унинг 2013 йилда А. Мадвалиев билан ҳамкорликда кирилл ва лотин ёзувларида алоҳида-алоҳида нашр эттирган, 85000 дан ортиқ сўз ва сўзшаклларни қамраб олган «Ўзбек тилининг имло луғати»/ O‘zbek tilining imlo lug‘ati» ушбу фикрнинг яққол исботидир.

Нутқ маданияти бўлими Э. Бегматов мудирлик қилган даврда асосий эътиборни нутқ маданиятининг назарий муаммоларини ўрганишга қаратди. Натижада «Адабий норма ва нутқ маданияти» (1983), «Ўзбек нутқ маданияти очерклари» (1988) каби жамоавий тадқиқотлар нашрдан чиқарилди. Э. Бегматовнинг адабий меъёрга оид қарашлари кейинчалик «Адабий норма назарияси» деб номланган, уч қисмдан иборат фундаментал тадқиқотнинг (А. Маматов билан ҳамкорликда; 1997, 1999 ва 2000 йиллар) яратилишига асос бўлди.

Э. Бегматов 1966 йилда нашр этилган икки жилддан иборат «Ҳозирги ўзбек адабий тили» тадқиқотининг биринчи жилди учун «Ундов» ва «Тасвирий сўзлар», 1981 йилда нашр этилган «Ўзбек тили лексикологияси» жамоавий тадқиқоти учун «Ўзбек тили лексикасининг ижтимоий-тарихий асослари» ва «Ўзбек тили лексикасининг тарихий-функционал хусусиятлари» бўлимларини ёзиб берди. У лексикани ўрганиш бўйича бошланган ишларини давом эттирди ва ўзбек тили лексикасининг луғавий қатламларини назарий жиҳатдан чуқур таҳлил қилишга киришди. Бу улкан меҳнатнинг самараси сифатида «Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари» (1985) номли фундаментал тадқиқот юзага келди. Ушбу тадқиқот кейинчалик – 1988 йилда ҳимоя қилган «Ҳозирги ўзбек адабий тили лексикасининг ўз қатлами» мавзуидаги докторлик диссертацияси учун асос бўлди.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши кўпчилик олимлар қатори Э. Бегматовни ҳам янги-янги изланишларга, амалий ишларга ундади ва илҳомлантирди. У ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг «Давлат тили ҳақида»ги қонунини амалга ошириш бўйича республика комиссияси таркибидаги топонимия комиссияси раисининг ўринбосари (1991 йилдан), Ўзбекистон Республикасидаги топонимик объектларга машҳур кишиларнинг номини бериш масалаларини мувофиқлаштирувчи республика комиссиясининг аъзоси (1994 йилдан), Ўзбек имлосининг янги қоидаларини

ишлаб чиқишни амалга оширувчи ишчи гуруҳ раисининг ўринбосари (1993 йилдан), Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш бўйича Тошкент шаҳар комиссияси раисининг ўринбосари (1993 йилдан), Тошкент шаҳар ҳокимлиги қошидаги топонимия комиссиясининг аъзоси (1994 йилдан) сифатида «Давлат тили ҳақида»ги қонунни амалга ошириш, лотин ёзуви асосидаги янги алифбога ўтиш, ўзбек тилининг янги имло қоидаларини яратиш, республика ҳудудидаги жой номларини тартибга солишнинг илмий тамойиллари ва тавсияларини ишлаб чиқиш ишларида фаол иштирок этди.

Олим ўзининг 1989–2003 йилларда ёзган 10 дан ортиқ мақоласини «Давлат тили ҳақида»ги қонуннинг мазмун ва моҳиятини тушунтириш ҳамда бундан келиб чиқадиган вазифаларни белгилаш, лотин ёзувига ўтишнинг аҳамияти, янги ўзбек алифбосининг афзаллик томонларини кўрсатишга бағишлади ва янги имло қоидаларининг «Бош ҳарфлар имлоси», «Кўчириш қодалари» бўлимларини ёзди. Э. Бегматовнинг республика мустақиллиги шароитида топонимик тизимни меъёрлашга доир илмий қарашлари «Жой номлари – маънавият кўзгуси» (1998) рисоласида мукамал тарзда умумлаштирилди.

Э. Бегматов кейинги йилларда ҳам ўзбек антропонимикаси бўйича тадқиқотларни изчил давом эттирди. Унинг ўзбек антропонимикаси тизимининг лисоний хусусиятлари бўйича қўп йиллик кузатишлари кейинчалик «Исм чиройи» (1993) рисоласида, «Ўзбек исмлари маъноси» (1998, 2007, 2010), юқорида зикр этилган «Ўзбек тили антропонимикаси» (2013), «Исмларнинг сирли олами» (2014) деб номланган йирик тадқиқотларида ўз аксини топган. Хусусан, 3 марта нашр этилган «Ўзбек исмлари маъноси» луғат-тадқиқоти ўзбек исмшунослигига қўшилган бебаҳо ҳиссадир. Унда 14 мингдан ортиқ ўзбек исмларининг мотиватив маънолари изоҳланган.

Э. Бегматовни ҳақли равишда ўзбек ономастикаси ва нутқ маданияти соҳаларининг асосчиларидан бири деб айтиш мумкин. У нафақат республикамизда, балки барча туркийзабон давлатларда ҳам танилган. Ўз соҳасининг жаҳон афкор оммаси, хусусан, филологлари олдида оташин тарғиботчиси сифатида Лейпциг (1984), Хельсинки (1990), Измир (1994) шаҳарларида бўлиб ўтган

халқаро конгресс ва йиғинларда, шунингдек, МДХ мамлакатлари ва республика миқёсидаги юздан ортиқ анжуманларда иштирок этган ва маърузалар қилган. Унинг ўзбек тилининг лисоний хусусиятлари тадқиқи бағишланган теран илмий мақолалари Москва, Волгоград, Боку, Олмаота, Фрунзе, Уфа, Лейпциг, Хельсинки, Сеул, Чимкент, Нукус шаҳарлари ҳамда республикамизнинг деярли барча вилоят марказларидаги нашрларда босилган. Сермаҳсул олимнинг умри давомида эълон қилган ишларининг умумий миқдори 400 дан ортиқ бўлиб, уларнинг 30 га яқини ўз муаллифлигидаги ёки жамоавий монография ва луғатлар, 10 дан ортиғи илмий ва илмий-оммабоп рисоалардир.

Шу билан бирга, Э. Бегматов 20 йилдан ортиқроқ давр мобайнида ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти қошидаги докторлик диссертациялари ҳимояси бўйича ихтисослашган кенгаш аъзоси, раиси, раис ўринбосари сифатида ҳамда Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети қошидаги айни шундай кенгашнинг аъзоси сифатида республика учун малакали тилшунос кадрлар тайёрлаш соҳасида самарали фаолият кўрсатиб келди. Унинг илмий раҳбарлигида 30 дан ортиқ тадқиқотчи докторлик ва номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилди. Шунингдек, у 46 та докторлик ва номзодлик диссертацияларига оппонентлик қилган.

Э. Бегматовнинг самарали илмий фаолияти, кенг кўламли ташкилотчилик ишлари Ҳукуматимиз томонидан юксак баҳоланди: 2001 йили у «Дўстлик» ордени билан мукофотланди.

Э. Бегматов қанчалик синчков, заҳматкаш тадқиқотчи бўлса, шунчалик камтар, камсуқум, ғамхўр мураббий ҳам эди. У ана шундай фазилатлари туфайли ўзи хизмат қилган илмий жамоада, ҳамкасблари, шогирдлари орасида катта ҳурматга сазовор эди. Эрнст Бегматов ўз ҳамкасблари, шогирдлари ва фарзандларига ибрат бўларли умр йўлини босиб ўтди. Ўзининг бутун онгли ҳаётини ўзбек тилини ўрганиш, тарғиб-ташвиқ қилишга, ўзбек тилшунослигини ривожлантиришга бағишлаган фидойи олим, меҳрибон инсон Эрнст Бегматовнинг порлоқ хотираси доимо қалбимиздадир.

*Мақола Э. Бегматов таваллудининг
80 йиллигига бағишлаб ёзилган.*

ЎЗБЕК ЛЕКСИКОГРАФИЯСИ ВА СУЮН ҚОРАЕВ

«Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ» деганларидек, бирор яқин кишинг билан доимо юзма-юз учрашиб ёки бирор-бир восита орқали алоқа қилиб, вақти-вақти билан унинг иш фаолиятидан хабардор бўлиб турганинда, у ҳақда яхлит бир тасаввур ҳосил қила олмайсан. Лекин муайян бир саналарда, масалан, таваллуди нишонланадиган кунларда у ҳақда эълон қилинадиган биобиблиографияларда, мақолаларда, эсдаликларда, юбилей муносабати билан уюштириладиган тантаналарда ана шу инсоннинг бир бутун ҳаёти, меҳнат фаолияти яққол намоён бўлади. Айни шу фикрларни мен 1972 йилдан бери таниган, ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтида 15 йил бирга ишлаган, бугунги кунда ўз таваллудининг муборак 90 йиллигини нишонлаётган ажойиб инсон, таниқли тилшунос-топонимшунос, филология фанлари номзоди, география фанлари доктори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, Халқаро Айтматов академиясининг академиги Суюн Қораев ҳақида ҳам айтиш мумкин.

Суюн Қораев республикамиздагина эмас, балки барча туркийзабон давлатларда ҳам танилган, жой номларини, географик терминларни ўрганишнинг ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатлари чуқур таҳлил этилган ўнлаб монография, луғат, рисола ва қўлланмалар, юзлаб илмий ва илмий-оммабоп мақолалар эълон қилган тиниб-тинчимас, ҳориб-чарчамас, ўта ишчан олимдир. У ўзининг асосий илмий йўналиши – жой номларини ҳар томонлама ўрганишдан ташқари ўзбек тилининг ривожини, ўзбек тилшунослигининг таракқиёти учун жонбозлик кўрсатиб келган истеъдодли тилшунос ҳамдир. Дарвоқе, у ўз вақтида 1981 йилда Москвада нашр этилган 2 жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» ҳақида ўз танқидий ёки тавсия маъносидаги холисона мулоҳазаларини қоғозга тушириб қўйган экан (бирок бу мулоҳазалар негадир ўз вақтида эълон қилинмаган).

Модомики, гай изоҳли луғатга бориб тақалган экан, умуман луғатчилик, хусусан кейинги, 5 жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»нинг тузилиш сабаблари, унинг асосий хусусиятлари ва янгиликлари ҳақида бир-икки оғиз гапириб ўтишни лозим топдик.

Адабиётларда ҳар қандай миллий тилнинг асосий сўз бойлигини, шу тилнинг тарихан ривожланиши ҳамда муайян луғатни яратиш чоғидаги турғун ҳолатини ифода этувчи катта ҳажмли филологик луғатлар улкан маданий аҳамиятга молик ишлар сифатида баҳоланади.

Маълумки, яқин йилларгача фойдаланиб келганимиз икки жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» (Москва, 1981) ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти луғатчи олимларининг жуда катта меҳнати эвазига юзага чиққан. Лекин бу луғат маълум сабабларга кўра, хусусан, луғатга сўз танлашдан тортиб, сўз маъноларини белгилаш, қайд этиш, изоҳлаш масалаларида бир қатор камчиликларга эгалиги, энг асосийси – бугунги давримизга, республиканинг мустақиллик ҳолатига мос, мувофиқ келмайдиган сиёсий, мафкуравий қарашларни маълум даражада ифодалаганлиги туфайли ҳозирги кун талабларига жавоб беролмай қолган эди.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви билан тил сиёсатида жиддий ўзгариш юз бериб, ўзбек тилининг тараққиёт йўлида янги давр бошланди. Республикамиз ҳаётининг барча соҳаларида рўй бераётган катта ўзгаришлар, ривожланган жуда кўп мамлакатлар билан алоқаларнинг тобора кучайиб бораётганлиги қисқа вақт ичида ўзбек тили, хусусан, унинг лексикаси ривожига сезиларли ижобий таъсир кўрсатди. Масалан, бозор иқтисодиёти, янгича иқтисодий сиёсат тизимидаги **авизо, аудит, аудитор, брокер, депозит, дилер, консалтинг, лизинг, менежер, менежмент, мониторинг, ноу-хау, санация, холдинг каби**; фан ва техникага оид янги тушунчаларни ифодаловчи **дисплей, интернет, монитор, принтер, сайт, сканер, файл** сингари бир қанча янги сўзларнинг кенг қўллана бошлаши; **вазир, домла, миршаб, посбон, ҳоким каби** сўзларнинг янгича маънолар касб этиши, ўзбек спортининг ривожланиши туфайли **кураш, ёнбош, чала, ҳалол каби** сўзларнинг янги маъноларга эга бўлиши, юзлаб диний-тасаввуфий ва фалсафий атамаларнинг истеъмолга кириб келиши айни шу ижобий таъсир натижасидир.

Юқорида зикр этилган омиллар таъсирида ўзбек тили луғат таркибида юз берган жиддий ўзгаришлар муносабати билан янги

давр талабига жавоб берадиган изоҳли луғат яратиш заруратидан келиб чиқиб, ўзбек тилининг янги кўп жилдли изоҳли луғатини тузиш ва чоп этиш Республика ҳукуматининг махсус қарори билан Давлат дастурига киритилди ва уни амалга ошириш ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти зиммасига юклатилди (ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 10 сентябрдаги 311-сонли қарори ва унга илова қилинган Давлат дастури). Академик А. Ҳожиев раҳбарлигидаги институт луғатшуносларининг қарийб 10 йиллик жиддий меҳнати туфайли янги, беш жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» яратилди ва у 2006 – 2008 йилларда «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриётида чоп этилди.

Беш жилддан иборат «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» мавжуд икки жилдли изоҳли луғат материалларидан танқидий фойдаланган ҳолда, ўзбек ва жаҳон луғатчилигининг янги, ижобий ютуқларини, Ўзбекистон мустақиллиги йилларида ҳаётимизда рўй берган туб ўзгаришлар ва шу муносабат билан ўзбек тили лексикасида содир бўлган янгиликларни эътиборга олиб яратилган янги луғатдир. Р. А. Будаговнинг таъкидлашича, бирор назария, усул, борингки, луғатнинг эскисига нисбатан янгилиги жиддий асосланмас экан, янгилик фақат терминбозликдан иборат бўлар экан, бундай янгилик фанни олға ривожлантирмайди, балки унинг тараққиётига тўсқинлик қилади.

Ушбу фикрга жавобан қуйидагиларни айтиш мумкин: луғатнинг янгилиги, мавжуд икки жилдликдан фарқли томонлари шундаки, у, энг аввало, мустақиллик йилларида мамлакатимизнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, илмий ва маънавий-маданий ҳаётида рўй берган янгиликларни акс эттирувчи луғавий бирликлар (сўз-терминлар, сўз бирикмалари), иллюстратив материаллар билан бойитилди; шўро мафқураси билан боғлиқ сўзлар, терминлар, сўз бирикмаларидан холи қилинди, «тозаланди» (зарур ҳолларда улар «эскирган», «тарихий» белгилари билан берилди) ёки, аксинча, аввалги луғатда «эскирган», «тарихий», «диний» каби белгилар билан берилиб, маъноси ўша давр мафқураси нуқтаи назаридан бир томонлама изоҳланган кўплаб сўз-терминлар ҳозирги кун талабларидан келиб чиқиб қайта изоҳланди. Шу билан бирга,

деярли барча ўзлашма сўзларнинг этимологияси, яъни уларнинг аслида қайси тилга мансублиги, ўша тилдаги ёзилиши ва дастлабки, асл маъноси кўрсатилди. Сўзларнинг келиб чиқишини белгилашда ўтган асрнинг иккинчи ярмидан то ҳозирги кунгача нашр этилган икки тилли луғатлардан, хорижий сўзлар луғатларидан, бир қанча тилларнинг изоҳли ва этимологик луғатларидан, зарур ҳолларда эса эски ўзбек адабий тили бўйича турли даврларда тузилган луғатлардан фойдаланилди ва ўзлашма сўзларга имкон қадар этимологик маълумот берилди. Бу этимологик маълумотларда манба тилдаги сўзларнинг кишини ҳайратга соларли даражада маъно ўзгаришларига учраганини кузатиш мумкин. Масалан, **басир** сўзи манба тилда, яъни араб тилида «кўриш қобилияти яхши, нарсаларни яхши фарқловчи, ўткир зеҳнли» каби маъноларни ифодаласа (ҳозирги кунда ҳам айрим ота-оналарнинг ўз фарзандларига «Басир», «Басира» деб ном қўйишлари уларнинг араб тилидан, шу сўзнинг маъносидан яхши хабардорлигини кўрсатади), ҳозирги ўзбек тилида умумистеъмолда «яхши кўра олмайдиган, кўр» маъноларини ифодалайди. Қисқа муддатда бундай луғатнинг яратилиши мустақиллик туфайли юзага келган кенг имкониятлар натижаси бўлиб, ўзбек халқи маънавияти, маданияти соҳасидаги муҳим янгилик бўлди дейиш мумкин.

Луғатчилик сўзларни алифбо тартибига солиб, наридан-бери изоҳлаб ёки бирон тилга таржима қилиб қўйишдан иборат осон иш эмас. Аксинча, у қийин ва сермеҳнат жараёндир. Айниқса, изоҳли луғат яратиш мураккаб ва қийин фаолият ҳисобланади, шунинг учун ҳам машҳур немис филологи Готфрид Германн: «Дунёда иккита қийин иш бўлса, бири – луғат тузиш, бири – грамматика ёзиш», – деган эди.

Испан лексикографи Х. Касарес луғатчиликнинг мураккаблиги ва қийинлиги ҳақида: «Гап шундай бир сермашаққат, мураккаб ва оғир иш устида борадики, бу ишда лаззат топа билмаган, унга майл қўя олмаган киши уни тезда ташлаб кетади, чунки кўпгина луғат мақолаларини тузиш учун керак бўладиган вақт ичида муаллиф унга шуҳрат келтира оладиган монографиялар ёзиши мумкин», – дейди.

Луғат ишининг ниҳоятда қийин ва мураккаблигини XVI асрда яшаган француз филологи ва тарихчиси Скалигер ғоят чиройли,

образли тасвирлаб берган (Бу ҳақда ушбу китобдаги «Улкан салоҳиятли, закий луғатшунос» мақоласига қаранг).

Луғат тузишнинг оғир иш эканлигини жиддий луғатлар яратган кишигина тўлиқ ҳис қилади. Лекин луғат яратилиб, нашр этилгандан сўнг луғат тузиш машаққатини билмаган кишилар оппонент мақомида ундан камчилик қидира бошлайдилар. Ўзбек тилининг 5 жилдли изоҳли луғати нашр этилганидан кейин ҳам ана шундай аҳвол содир бўлди. Ушбу луғат ҳақида матбуотда 30 га яқин ижобий тақриз эълон қилиниши билан бир қаторда луғат ҳақида танқидий фикрлар ҳам айтилди. Танқидий фикрларнинг қай бири холис, беғараз, маслаҳат тарзида бўлса, айримлари ғаразли, носамимий бўлди. Масалан, севимли шоиримиз Э. Воҳидов луғат нашр этилишидан олдин ҳам, у нашр этилганидан кейин ҳам ўз мақолалари ва «Сўз латофати» китобида луғатнинг нашр этилганини қўллаб-қувватлаш билан бирга, унинг янада камровли бўлишини, мумтоз адабиётимизда қўлланган сўзлар ҳисобига ўзбек тилининг кўп жилдли янада мукамал изоҳли луғатини яратиш зарурлигини айтиб, жўяли, мақбул таклиф ва тавсиялар берган бўлса, ўзбек филологларига яхши таниш бўлган иккита фан доктори ва бир академик луғат нашр этилганидан кейин ундан фақат кир кидириш билан машғул бўлдилар. Бу ўткинчи, ғаразли танқидларга қарамай, луғат тўлиқ нашр этилган 2008 йилдан буён яшаб келмоқда, халқимизга, ўзбек тили мухлисларига хизмат қилмоқда.

Алоҳида таъкидлаш керакки, луғат сифатини оширишга хизмат қиладиган маслаҳат, таклиф ва тавсиялар берган, у нашр этилганидан сўнг у ҳақда илиқ сўзлар айтган кишилар кўпчиликини ташкил этади. Ана шундай инсонлардан бири Суюн Қораевдир. Юқорида Суюн Қораев 5 жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»нинг сифатини оширишга ўз ҳиссасини қўшганлиги ҳақида айтиб ўтган эдим. Луғатнинг 1- ва 2-жилдлари нашр этилиш арафасида Суюн ака менга қўнғироқ қилиб: «Сизлар янгидан изоҳли луғат тузаяпсизлар экан ва сиз луғатнинг муҳаррири экансиз. Менда аввалги 2 жилдли изоҳли луғат ҳақида ёзилган ва анчадан бери сақлаб юрган бир мақола бор. Ундан фойдалансангиз, фойдадан холи бўлмайдим», – деб менга 23 бетли мақолани лутфан тақдим этди.

Ҳақиқатан ҳам бу мақола «фойдадан холи бўлмаган» материал бўлиб, Суюн ака 2 жилдди «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»ни синчиклаб варақлаб, унинг хоҳ жузъий, хоҳ жиддий камчиликларини одилона ва самимий кўрсатиб ўтган ва бу камчиликларни нималар ҳисобига камайтириб ёки бартараф этиб, луғат сифатини ошириш йўлларини бирма-бир тушунтирган. Мақола ўтган асрнинг 80-йилларида ёзилган бўлса ҳам, С. Қораев уни қандайдир андиша билан – балки мўътабар луғатчи олимларимизнинг чеккан заҳматлари ҳурматиданми ёки узоқ йиллар кутилган дастлабки изоҳли луғатимиз ҳақида танқидийроқ материал бўлгани учунми, ҳар ҳолда, нашр эттирмаган экан. Албатта, бу андиша охир-оқибат яхшилик учун хизмат қилди – мен луғатнинг муҳаррири сифатида Суюн аканинг мақоласидаги аксар таклиф ва тавсиялардан унумли фойдаландим ва уларни луғатга сингдириб юбордим. Луғат сўзбошисида Ўзбекистон халқ шоири Э. Воҳидов билан бир қаторда география фанлари доктори Суюн Қораевга ҳам таклиф-тавсиялари учун алоҳида миннатдорчилик билдирилди.

Суюн Қораев изоҳли луғат яратиш бевосита ўзининг фаолият соҳасига алоқадор бўлмагани сабабли мазкур мақолани эълон қилмаган бўлса-да, ўзининг севимли соҳаси бўлмиш жой номларини ўрганишда – жой номларининг таркибий тузилиши, келиб чиқиши ва этимологиясини белгилашда ҳар қандай киши билан соатлаб баҳслашадиган, ўз фикрини қатъий туриб ҳимоя қила оладиган ўта талабчан ва принципиал олимдир. Унинг «Географик номлар маъносини биласизми?», «Географик терминлар ва тушунчалар изоҳи луғати», «Тошкент топонимлари», «Географик номлар маъноси», «Этнонимика», «Ўзбекистон топонимларини ҳосил қиладиган асосий терминлар ва бошқа сўзлар луғати», «Ўзбекистон вилоятлари топонимлари», «Топонимика» (бакалаврлар учун дастур), «Топонимика» (ўқув қўлланмаси), «Топонимия Узбекистана», «Топонимия Узбекистана с топонимическим словарём» (2015, 500 бет) каби бир неча ўнлаб фундаментал асарлари, юзлаб мақолалари устоз олимнинг ишчанлиги, ўзига талабчанлиги ҳақидаги фикрларимизнинг ёрқин далилидир. У ўзининг монография ва мақолаларида атоқли отлар топонимларнинг олий шакли эканлиги, уларни каталоглаштириш, асраб-авайлаш, қонунлаштириш зарурлиги, жойларга енгил-елпи ном-

лар қўймаслик, топонимларнинг имкон қадар кам компонентли бўлишига эришиш каби масалаларга алоҳида эътибор қаратади. Унинг номзодлик («Ўзбекистон топонимиясини ўрганиш тажрибаси», 1969) ва докторлик («Ўзбекистон ойконимияси», 1998) ҳам айна шу масалаларга бағишланган.

Юқорида С. Қораев фақат республикамиздагина эмас, балки бошқа давлатларда ҳам танилган олим дедик. Ҳақиқатан ҳам унинг бир неча ўнлаб мақолалари Москва, Волгоград, Уфа, Қозон, Олмаота, Боку, Фрунзе (Бишкек), Шимкент, Анқара, Хельсинки ва бошқа шаҳарларда чоп этилиб, бу мақолалар Ўзбекистонда топонимика бўйича амалга ошириладиган ишларни тарғиб этишга хизмат қилди.

С. Қораев нафақат истеъдодли олим ва илм соҳасидаги янгиликларнинг, ютуқларнинг тарғиботчиси, балки моҳир таржимон ҳамдир. У туркийларнинг атоқли ёзувчиси Чингиз Айтматов билан юзма-юз мулоқотлар ва ўзаро ёзишмалар натижасида Ч. Айтматов ижодининг шайдосига айланди. С. Қораев ана шу мулоқот ва ёзишмалар чоғида атоқли ёзувчидан баъзи асарларини ўзбек тилига таржима қилиш учун розилик олган ва ёзувчининг бир қанча ҳикоялари ва қиссаларини, «Тавро Кассандры» романини «Охир замон нишонлари» номи билан, «Когда падают горы» («Вечная невеста») романини «Тоғлар қулаётган замон» («Абадий қаллик») номи билан ўзбек тилига таржима қилган.

Суюн Қораев кўплаб ижобий инсоний фазилатларга эга: мен у киши билан 15 беш йил ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институтида ишлаган пайтимда уни барчага тенг муомала қиладиган бағрикенг инсон, дилкаш ҳамсуҳбат, яқин улфат, энг асосийси, ҳориб-чарчамас тадқиқотчи сифатида таниганман. У ўзининг ушбу фазилатлари туфайли ҳам узоқ умр кечириб, бугунги кунда 90 ёш билан қаршилашиб турибди.

Мен устоз Суюн Қораевга юксак инсоний фазилатлар бундан кейин ҳам уни тарк этмаслигини, узоқ умр кўриб, соғ-саломат юришини, янгидан-янги илмий асарлар яратишини тилаб қоламан!

*Мақола С. Қораев таваллудининг
90 йиллигига бағишлаб ёзилган.*

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОРИ ИНСТИТУТИ
ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АСОСИЙ КУТУБХОНАСИ

АБДУВАҲОБ МАДВАЛИЕВ

70

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИМЛАРИНИНГ БИОБИБЛИОГРАФИЯСИГА
ДОИР МАЪЛУМОТЛАР**

Масъул муҳаррир
Т. Мирзаев,
*Ўзбекистон Республикаси Фан арбоби,
филология фанлари доктори, профессор*

Тузувчи
Ғ. Исмоилов,
филология фанлари номзоди

Муҳаррир - библиографлар:
С. Жўраева, Б. Мирзаева

ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти

АБДУВАҲОБ МАДВАЛИЕВ БИОБИБЛИОГРАФИЯСИ

ЎЗБЕК ТЕРМИНОЛОГИЯСИ ВА ЛЕКСИКОГРАФИЯСИНИНГ ЗУККО ТАДҚИҚОТЧИСИ

Таниқли терминшунос ва лексикограф, ўзбек лотин графикаси ҳамда расмий услуб тилининг янгидан шаклланишига муносиб ҳисса қўшган олим, филология фанлари номзоди Абдуваҳоб Мадвалиев 70 ёшга тўлди.

1947 йилнинг 15 апрелида Фарғона вилоятининг Марғилон шаҳрида хунарманд-косиб оиласида туғилган Абдуваҳоб Мадвалиев 1966 йилда мазкур шаҳардаги 14-ўрта мактабни тугатгач, Мирзо Улуғбек номидаги Фарғона давлат педагогика институти (ҳозирги Фарғона давлат университети)нинг ўзбек тили ва адабиёти факультетига ўқишга кирди. Унинг филология йўналишини танлашига кўп жиҳатдан ўша йиллари мактабда она тили ва адабиётдан дарс берган филология фанлари номзоди, доцент Ҳасанали Рустамовнинг сабоқлари катта туртки бўлди. Институтда таҳсил олган йиллари Абдуваҳоб таниқли тилшунос ва адабиётшунослар – Ғ. Абдурахмоиов, А. Матғозиев, И. Фармонов, Ҳ. Рустамов, К. Юсупов, Я. Зулфиев, Т. Турғунов, А. Иброҳимов, Ў. Холматов, Х. Ҳакимова, И. Назаров, А. Раҳимов, А. Шаропов, Й. Солижонов ва бошқалардан педагогик маҳорати, илмий излашниш сирларини ўрганди. Устозлари А. Матғозиев ва Я. Зулфиевларнинг сабоқларидан илҳомланиб, уларнинг маслаҳатлари асосида «Пошшоҳўжа асарларининг лисоний хусусиятлари» ҳамда «Арабча кўшлик шаклларининг ўзбек тилида ифодаланиши» мавзуларида илмий маърузалар тайёрлади. Ўқиш ва жамоат ишларидаги фаоллиги туфайли Навоий стипендиясини олишга сазовор бўлди. Институтни имтиёзли диплом билан тугатган А. Мадвалиев 1970 – 1972 йилларда Фарғона вилояти Охунбобоев (ҳозирги Ёзёвон) туманидаги таълим икки тилда олиб бориладиган

10-ўрта мактабда она (ўзбек) тили ва адабиёти ўқитувчиси бўлиб ишлади. Институтда ўқиб юрган кезларида бошланган илмга чанқоқлик уни Тошкентга – Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтига етаклади ва 1972 йил ноябрь ойидан Институтнинг Олим Усмон раҳбарлик қилаётган Терминология бўлимида лаборант сифатида иш бошлади. Институтдаги қарийб 45 йиллик фаолияти даврида лаборант, катта лаборант, кичик илмий ходим, катта ва етакчи илмий ходим (1972–1990), ЎЗР ФА Тилшунослик институтининг илмий котиби (1991–1998) бўлиб ишлади, 1998 йил июль ойидан то 2016 йилнинг июлигача, яъни 18 йил Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти директорининг илмий ишлар бўйича ўринбосари сифатида фаол меҳнат қилиб келди. 2016 йил август ойидан шу институтнинг бўлим мудири, етакчи илмий ходими бўлиб ишламоқда.

Институтдаги беғараз, лекин талабчан илмий муҳит, республика миёнда ва ундан ташқарида ҳам маълум ва машҳур бўлган тилшунослар (С. Иброҳимов, О. Усмонов, З. Маъруфов, С. Ақобиров, Ф. Абдуллаев, Ш. Шоабдурахмонов, Ғ. Абдурахмонов, А. Ҳожиев, Ш. Шукуров, Э. Бегматов, А. Ишаев, Р. Дониёров, С. С. Ким ва б.) давраси А. Мадвалиевга одамийлик ва олимликнинг янги-янги қирраларини ўрганиш, ўзлаштиришга катта ёрдам берди. У 1986 йили Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоблари – доцент Олим Усмонов ва академик Ҳамдам Усмоновлар раҳбарлигида «Ўзбек кимё терминологияси ва уни тартибга солиш масалалари» мавзусидаги номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди. Ўз иш фаолияти даврида ўзбек тилшунослигининг терминология, лексикология ва лексикография, расмий услуб ва графика каби соҳаларида изланишлар олиб борди. Шу давргача эълон қилинган 500 га яқин илмий ва илмий-оммабоп ишлари, тезис ва хабарлари унинг серқирра олим эканлигига яққол далolat бўла олади.

А. Мадвалиев энг аввало терминшунос олим сифатида танила бошлади. Ҳали лаборантлик давридаёқ терминология бўлими ходимлари яратаётган «Ижтимоий-сиёсий терминлар луғати»ни тузиш ва нашрга тайёрлашда фаол иштирок этиб, шу луғатнинг

ҳаммуаллифлари қаторидан жой олди. Кейинчалик бўлимнинг режали ишлари асосида нашр этилган «Ўзбек тилида лексик вариантлар» (1986), «Ўзбек тили илмий-техникавий терминологияси ва уни тартибга солиш принциплари» (1991) каби жамоавий монографияларнинг асосий муаллифларидан бири сифатида салмоқли мақолалари билан иштирок этди, «Ўзбек терминологияси бўйича библиографик кўрсаткич» (1981) ҳам унинг фаол иштирокида яратилди. Терминология соҳасидаги ишларни ЎзР ФА ҳузуридаги Республика муассасалараро терминология комиссияси (РМТК)да жамоатчилик асосида, шунингдек, ЎзР Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Республика атамашунослик қўмитасида етакчи мутахассис лавозимида (1985–2001) давом эттириб, бу муассасалар ўтказган илмий-амалий анжуманларнинг ташкилотчи ва иштирокчиларидан бири, ана шундай анжуманлар материалларини, РМТК бюллетенлари ҳамда Атамақўм ахборотномаларининг масъул муҳаррирларидан бири ва таҳрир ҳайъатининг масъул котиби сифатида катта илмий-амалий ишларни амалга оширди. Унинг ўзбек тили терминологияси ва уни тартибга солиш масалаларига бағишланган кўплаб мақолалари, бир қатор олимлар билан ҳаммуаллифликда яратган «Ижтимоий-сиёсий терминлар луғати» (1976), «Қисқача русча-ўзбекча ҳарбий терминлар луғати» (1989), «Иш юритиш атамаларининг русча-ўзбекча қисқача луғати» (1994), «Қисқача русча-ўзбекча-инглизча иш юритиш луғати» (1995), «Иш юритиш. Русча-ўзбекча-инглизча луғат» (2005), «Тестология бўйича русча-ўзбекча, ўзбекча-русча изоҳли терминологик луғат-минимум» (2005), «Иш юритиш бўйича электрон луғат» (2006; ЎзР Давлат патент идорасининг DGU 01122 рақамли муаллифлик гувоҳномаси) кабилар ўзбек тили терминологияси ривожига қўшган ҳиссасини аниқ кўрсатиб турибди.

Республика ҳукуматининг махсус қарори асосида Тил ва адабиёт институтида ўзбек тилининг кўп жилдли изоҳли луғатини тузиш ишларининг бошланиши ва унга масъул муҳаррир этиб тайинланиши А. Мадвалиевнинг ҳақиқий луғатшунос сифатидаги хислатларини очиб берди. У янгидан яратилаётган кўп жилдли изоҳли луғатнинг Б, Д, Г, Ё, Ж, З, П, Р, С, Ц, Э ҳарфларини ҳам-

муаллифликда тузиш билан бирга, луғатнинг масъул муҳаррири сифатида барча ҳарфлардаги байналмилал, арабча, форсча ва бошқа чет тиллардан ўзлашган сўзларнинг биринчи манба тилда қандай ёзилиши, шу сўзларнинг ўша тилдаги асл ёки луғавий маъносини аниқлаб, улар ҳақида мумкин қадар тўлиқроқ этимологик маълумот беришга ҳаракат қилди ва бунинг уддасидан чиқди. Шу билан бирга луғатнинг барча қисмларини бозор иқтисодиёти, ижтимоий-сиёсий, маданий ва бошқа соҳаларда ўзбек тилига янгидан кириб келаётган сўз ва терминлар билан бойитди; луғатга танлаб киритилаётган терминлар таърифини ҳам илмий, ҳам ўқувчига тушунарли бўлишини таъминлади. Умуман, ҳам масъул муҳаррир, ҳам тузувчи мақомида луғатнинг янада мукамал, янада сифатли бўлишига муносиб ҳисса қўшди.

Республикада расмий иш услуби тилини шакллантиришда ҳам А. Мадвалиевнинг ўз ўрни бор. Бу соҳада, XX асрнинг 30-йилларида эълон қилинган баъзи луғатларни ҳисобга олмаганда, бирон-бир жиддий изланиш олиб борилмаган, бирон-бир оммабоп қўлланма яратилмаган эди. 1989 йили ўзбек тилига давлат тили мақомини берувчи «Давлат тили ҳақида»ги қонун қабул қилинган, Тил ва адабиёт институтининг ўша даврдаги директори, проф. Б. Назаровнинг тавсияси ҳамда А. Мадвалиев ва Н. Маҳкамовларнинг ташаббуси билан Н. Маҳмудов ва А. Аминовлар – 4 киши ҳаммуаллифлигида республикамизда биринчи марта «Ўзбек тилида иш юритиш» деб номланган оммабоп қўлланма яратилди (1990). Бу қўлланма «Давлат тили ҳақида»ги қонуннинг асосий талабларидан бири – барча идоравий-расмий ҳужжатлар ва ўзаро ёзишмаларнинг ўзбек тилида расмийлаштирилиши зарурлиги ҳақидаги талабни амалга оширишга ёрдам бериш билан бирга, шунга ўхшаш ўқув ва оммабоп қўлланмаларнинг яратилишига тurtки бўлди. Мазкур қўлланмага бўлган катта эҳтиёж туфайли 2000, 2003, 2009, 2010, 2012, 2014, 2015, 2016 йилларда у қайта ишланган ва тўлдирилган ҳолда «Иш юритиш. Амалий қўлланма» номи билан 8 марта нашр этилди. Ушбу қўлланмаларнинг нашр этилишида, иш юритиш терминлари бўйича мазкур 4 та луғатнинг яратилишида, бинобарин, ўзбек тили расмий ус-

лубини шакллантириш ва ривожлантиришда А. Мадвалиевнинг хизматлари эътиборга лойиқдир.

А. Мадвалиев илмий тадқиқотчилик ишларини педагогик фаолият билан қўшиб олиб бораётган олимларимиздандир. У 1991–2007 йилларда Тошкент давлат шарқшунослик институти-нинг ўзбек тили кафедрасида катта ўқитувчи лавозимида ишлаб, ушбу даргоҳда талабалар дунёқараши ва билим савиясини юксалтириш, талаба ва ёш ўқитувчиларни илмий-тадқиқот ишлари-га жалб қилиш, умуман, таълим сифатини ошириш каби ишлар-ни амалга ошириш билан бирга Ў. Лафасов ва А. Исмоиловлар билан ҳамкорликда русийзабон гуруҳлар учун «Ўзбек тили» дарслиги ва ўқув дастурини нашр эттирди.

А. Мадвалиевнинг меҳнат фаолиятида муҳаррирлик ҳам муҳим ўрин тутди. 1995–2004 йиллар мобайнида ЎзР Вазир-лар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат тест марказида етакчи мута-хассис лавозимида ишлаб, ДТМнинг шу йилларда ўзбек тилида нашр этилган барча «Ахборотнома»ларини (100 тадан ортик), ўтказилган тест синовлари таҳлилига бағишланган 10 га яқин китобларни (жами 400 б. т. дан ортик) таҳрирдан ўтказди. Шунингдек, у А. Исмоилов ва Л. Рауфоваларнинг «Ўзбек лотин ёзу-ви», А. Исмоилов ва Ў. Лафасовнинг «Ўзбек тили (машқлар тўп-лами)», А. Ҳожиёвнинг «Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати» (2002), З. Мираҳмедованинг «Ўзбек тилининг анатомия терминологияси ва уни тартибга солиш муаммолари» (2010) монографияси, «Фаттоҳ Абдуллаев замондошлари хотирасида» (2013) китоби, Н. Маҳмудов ва Ё. Одиловларнинг «Сўз маъно тараққиётида зиддият. Ўзбек тили энантиосемик сўзларининг изоҳли луғати» (2014) китоби, Э. Умаров нашрга тайёрлаган «XV асрнинг биринчи ярмида ўзбек тилида яратилган мунозаралар» (2015) рисоласи, Н. Маҳмудовнинг «So‘z sandiqchasi. O‘zbek tilining izohli lug‘atchasi», Ш. Бўтаев ва М. Ирискуловларнинг 2006–2013 йилларда турли ҳажмда ўзбек-лотин ёзувида нашр этилган бешта инглизча-ўзбекча ва ўзбекча-инглизча луғатлари-ни таҳрир қилган, шунингдек, 1986–2004 йиллар мобайнида ЎзР Фанлар академияси ҳузуридаги Республика муассасалараро тер-минология комиссиясининг «Бюллетен»лари ҳамда ЎзР Вазир-

лар Маҳкамаси ҳузуридаги Республика атамашунослик қўмитаси «Ахборотнома»ларининг деярли барча сонларида, яна бошқа бир қанча тўпламларда муҳаррир ёки таҳрир ҳайъатининг аъзоси сифатида иштирок этган. Илмий ва илмий-оммабоп таҳрир соҳасида орттирилган бой тажриба А. Мадвалиевга «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриётидаги фаолиятида катта ёрдам берди. 2003–2008 йилларда мазкур нашриётнинг Тил ва адабиёт илмий таҳририятининг мудир лавозимида ўриндошлик асосида фаолият кўрсатиб келган Абдуваҳоб Мадвалиев ушбу улкан ва беқиёс нашрнинг 5–12-жилдларида тил, адабиёт, фольклор ва журналистикага доир барча мақолаларни (жами 70 б. т. дан ортиқ) таҳрирдан ўтказди ҳамда уларни мукамал ва сифатли нашр этилишига муносиб ҳисса қўшди. Ниҳоят, кўп жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»га масъул муҳаррир этиб тайинланиши ва бу соҳада олиб борган машаққатли ишлари А. Мадвалиев муҳаррирлик фаолиятининг юкори чўққиси деса бўлади. Узоқ ва оғир меҳнат эвазига дунёга келган 5 жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» 2006–2008 йилларда А. Мадвалиев таҳрири остида «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриётида тўлиқ нашр этилди. Ушбу луғат ҳозирги кунда филологлар, турли соҳа мутахассислари ва ўзбек тили мухлисларининг кундалик иш китобига айланган. Яқинда мазкур луғатнинг тузатилган 2-нашри ҳам чоп этилади.

Абдуваҳоб Мадвалиев кейинги йилларда ҳам луғатчилик билан астойдил шуғулланиб келмоқда. Айниқса, 2013 йил Абдуваҳоб учун ғоят баракали бўлди дейиш мумкин: у муҳаррир ва ҳаммуаллиф сифатида 2 жилдли «Русча-ўзбекча луғат» ҳамда катта ҳажмли имло луғатларини чоп эттирди. 1983 – 1984 йилларда Тил ва адабиёт институтининг таниқли лексикографлари томонидан тузилган икки жилдли «Русча-ўзбекча луғат»ни бошидан охиригача замонавий талабларга мос равишда таҳрир қилиш билан бирга А. Мадвалиев уни 3500 та янги сўз ва 7000 тага яқин далилловчи мисоллар билан бойитди. Таниқли тилшунос, проф. Э. А. Бегматов билан ҳамкорликда алоҳида-алоҳида ўзбек-кирилл ва ўзбек-лотин ёзувларида тайёрланган «Ўзбек тилининг имло луғати», «O‘zbek tilining imlo lug‘ati» китоблари Ўз-

бекистонда ҳозиргача нашр этилган имло луғатларидан ҳажман энг катталари бўлиб, уларнинг ҳар иккиси ҳам 85 000 дан ортиқ сўзни қамраб олади. А. Мадвалиев, шунингдек, филология фанлари доктори, проф. Н. М. Маҳмудов ташаббуси ва раҳбарлиги асосида ҳар иккала ёзувда тайёрланган ва 2015 йилда чоп этилган «Ўзбек тили пунктуациясининг асосий қоидалари» – «Ozbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari» рисоласининг ҳам ҳаммуаллифи ҳисобланади.

А. Мадвалиев дунё тиллари ва таниқли тилшуносларни жамоатчиликка таништириш, уларнинг илмий фаолиятини тарғиб қилишга ҳам катта ҳисса қўшиб келган. У «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» саҳифаларида 180 дан ортиқ тил ҳамда тиллар гуруҳи, 60 га яқин қадимги Шарқ, Ғарб ва ўзбек тилшунослари ҳақидаги маълумотларни акс эттирувчи мақола ва хабарларни эълон қилган.

А. Мадвалиев фаол жамоатчи ва моҳир фан ташкилотчиси ҳамдир. У ЎзР ФА Тилшунослик институтининг илмий котиби, ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти директорининг илмий ишлар бўйича ўринбосари, тилшунослик бўйича докторлик ва номзодлик диссертациялари муҳокамаси кенгашининг раиси, тилшунослик бўйича илмий тадқиқотларни мувофиқлаштирувчи кенгаш раиси лавозимларида фаолият кўрсатиб, тилшунослик соҳасидаги илмий тадқиқотларнинг, «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали таҳрир хайъатининг аъзоси, бош муҳаррир ўринбосари сифатида журнал саҳифаларида эълон қилинаётган мақолаларнинг мукамал бўлишига, илмий жиҳатдан етук кадрлар тайёрлашга жиддий эътибор бериб келмоқда. Шунингдек, республика ҳукумати ва Биринчи Президентининг ўзбек тилининг давлат тили мақомини мустаҳкамлаш, уни ривожлантириш борасидаги фармон ва қарорларини ҳаётга татбиқ этишда, хусусан, «Давлат тили ҳақида»ги ва «Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида»ги қонунларнинг республика Фанлар академияси ва институт миқёсида амалга оширилишида жонбозлик кўрсатиб келмоқда. Унинг илмий раҳбарлигида 1 аспирант (Ғ. М. Исмоилов) номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган. А. Мадвалиев 10 дан ортиқ ба-

калавр ва магистрга ташқи илмий раҳбарлик ёки оппонентлик қилган.

Шунингдек, у илм-фан, ноширлик ва ташкилотчилик соҳаларидаги хизматлари учун ЎзР Фанлар академияси, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги, Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг фахрий ёрликлари билан тақдирланган. А. Мадвалиев муаллифлар жамоаси томонидан электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган «Иш юритиш бўйича электрон луғат» (2006 йил, DGU 01122 рақамли гувоҳнома), «Ўзбек тилининг имлосини текшириш тизими» дастурий таъминоти» (2007 йил, DGU 01348 рақамли гувоҳнома) дастурлари учун ЎзР Давлат патент идорасининг патентларини олган.

А. Мадвалиевнинг кўп йиллик самарали меҳнати муносиб баҳоланди. У 2002 йилда «Меҳнат шуҳрати» ордени билан мукофотланди.

Заҳматкаш ва зукко олим, таниқли терминшунос ва луғатшунос Абдуваҳоб Мадвалиевни етмиш ёшлик кутлуғ сана билан барча касбдошлари ва дўстлари, кенг тилшунослар жамоаси номидан самимий муборакбод этар эканмиз, унга ўзбек тилшунослигини ривожлантиришда битмас-туганмас куч-ғайрат, узоқ умр, соғ-саломатлик, оилавий ҳаётида тинчлик ва фаровонлик тилаймиз!

Тўра Мирзаев,

*ЎзР Фан арбоби, Беруний номидаги
Республика давлат мукофоти лауреати,
филология фанлари доктори, профессор,*

*Низомиддин Маҳмудов,
филология фанлари доктори, профессор,*

*Неъмат Маҳкамов,
филология фанлари номзоди,
етакчи илмий ходим.*

ИЛМ ВА ИБРАТ

Инсон умри шамолга қиёсланиши бежиз эмас. Буни ҳамма ҳам ўз вақтида билавермайди ёки билишни истамайди. Болалик, ёшлик ғув этиб ўтиб кетгач, умр чини билан елдан фарқланмаслигини фаҳмлайсан, англайсан, ҳар турли мулоҳаза ва мушоҳада гирдобига тушгандай бўласан... Ҳа, шамолни ортга кайтариб бўлмаганидек. умрни ҳам кейинга буриш мумкин эмас. Шамол этагини ушлаб бўлмагани каби умр ҳам барини тутқазмайди. Ҳаётнинг шафқатсиз бир ҳақиқати мана шу! Одамга, хайриятки, хотира ато этилган. Нима ўтди, нима қолди, нима таскин ва тасалли бағишлайди, нималар армон қўли ила дилни эзади, эришганларинг нимаю йўқотганларинг нима – ҳамма-ҳаммасини хотира гоҳ эслатади, гоҳ қайта жонлантириб боради. Шу боисдан ҳам инсон балки ўтмишдан ажралишни истамайди. Эслаш, қўмсаш қийноқларига чидаб, ўтган кунларини хаёлан яшашдан унинг ўзини чекламаслигига бир сабаб балки шудир.

Бухоронинг чексиз-чегарасиз сахро этагидаги бир кишлоқдан келиб Тошкентда кўним топганимдан бери қанча воқеа-ҳодисалар бўлиб ўтди. Сувларга қўшилиб қанча қувонч ва қайғу, ҳасрат ва армонлар оқиб кетди. Лекин мен Тошкентдан бир умр миннатдорман. Чунки айна шу азим шаҳарда бири-биридан зукко, меҳру оқибатли кўп дўст топдим. Шулардан бири улкан тилшунос олим, филология фанлари номзоди Абдуваҳоб Мадвалиевдир. Абдуваҳоб Марғилонда туғилган. Мен ундан икки йил кейин Шофирконда туғилганман. У ўрта мактабни тугатиб, Фарғона давлат педагогика институтида таҳсил олган. Худди шундай олий ўқув юртини мен Бухорода тугатганман. Аммо иккаламиз ҳам бир пайтда Тошкентга келганмиз ва айна бир кунда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтига ишга қабул қилинганмиз. У фаолиятини институтнинг

машхур тилшунос Олим Усмон раҳбарлик қилган Терминология бўлимида бошлаган. Абдуваҳобнинг илмдаги илк одимлари, билимга чанқоқлиги, тунни тонгга улаб китоб варақлашлари, жамомиз орасида жуда тез эътибор топишига фақат ҳавас қилганмиз. Бунақа заҳматкаш, синчи ва серғайрат тадқиқотчини мен жуда кам учратганман.

Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол ғазалларидан бири шундай сатрлар билан бошланади:

Кўкчада мўъжаз эшикли боғу бўстон ҳовлича,

Ҳовлича саҳнида бир жуфт олма, бир жуфт олуча...

Кунчиқарга қарайдиган, мўъжаз эшикли, ҳақиқатда ҳам эрта баҳорда олмая оличаси кийгос гуллайдиган Кўкчадаги ана шу ҳовличада Жамол ака, Абдуваҳоб, раҳматли фольклоршунос дўстимиз Фармон Райҳонов ва мен анча муддат ижарада турганмиз. У кунларни эслаганда, кўнгил энди орзиқиб кетади. Китобпарастликда бир-биримиздан қолишмасак-да, сабр-қаноат, тамкинлик, билимдонликда ҳаммамиз Абдуваҳобга тан берганмиз. Илм унинг учун қисмат ишига айланажаги, тилшунослик равнақи йўлида у ҳам кўп тадқиқотлар ярата олишига сира-сира шубҳаланмаганмиз. Бугун буларни ўйлаш мароқли, албатта. Чунки Абдуваҳоб Мадвалиев «Ўзбек кимё терминологияси ва уни тартибга солиш масалалари» мавзuidaги номзодлик диссертациясини ҳимоя қилгандан сўнг терминологияга доир кўплаб қимматли тадқиқотларини эълон қилди. Бир қатор олимлар билан луғат кетидан луғатлар тузди.

Одатда, баъзи олимлар амалга етишса, илмдан йироқлашиб қолишади. Абдуваҳоб саккиз йил мобайнида (1991 – 1998) ЎзР ФА Тилшунослик институтида илмий котиб бўлиб ишлади. 1998 – 2016 йилларда эса Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг илмий ишлар бўйича директор ўринбосари сифатида фаолият кўрсатди, бироқ у ўзининг севган меҳнатидан чарчамайдиган, чарчаш ва толиқишни ҳам иш билан бартараф айлайдиган олим. Унинг ҳузурига кирган киши, директор ўринбосари билан эмас, балки она тилимизнинг бир хазинабони, чинакам сўз деҳқони билан учрашгандай бўлади. Маълумки, 2006 – 2008 йилларда нашр этилган 5 жилдли «Ўзбек тилининг изоҳ-

ли луғати» ўзбек халқи маданий ҳаётидаги муҳим воқеа бўлди. Луғат тузишнинг масъулияти ва қийинчиликлари ҳақида гапиришга ҳожат бўлмаса керак. Лекин она тилимизнинг сўз бойлиги ва ифода имкониятларини намойиш этадиган шундай луғатга масъул муҳаррирлик қилиш, ундаги бир неча ҳарфларга мансуб сўзларни изоҳлаш учун илм билан фидойилик, тил севгиси билан сабру бардош албатта уйғунлашган бўлиши керак. Шу маънода Абдуваҳобнинг тажриба ва изланувчанлиги ёшларга ибрат мактабидир.

Тилшунослар Абдуваҳоб тўғрисида гапирганда, уни атамашунослик, лексикология, лексикография, расмий услуб ва графика каби соҳаларга муносиб улуш кўшган таланти ва таниқли олим ўлароқ таърифлайдилар. Абдуваҳоб Мадвалиев чини билан кенг камровли олим. Тошкентга келиб, у билан бир илм даргоҳида ишлаётганимизга ҳам қарийб қирқ беш йил бўлибди. Ҳаётининг шунча қисмини у илмга бағишлади. Ҳавас қилса арзигулик ютуқ ва муваффақиятларга эришди. Кечагина у шогирд эди. Бугун эса ўзи устоз. Абдуваҳоб ҳар жиҳатдан устозлик, раҳбарлик мартабасига муносиб инсон. Унинг илм-фанга садоқати – тил ва миллатга садоқатининг тимсоли эрур. Мен кадрдон дўстимни қутлуғ етмиш ёшга одим ташлаши билан чин юракдан қутлайман. Ва ўзбек тилшунослиги, оиласи, дўстлари бахтига яна узоқ йиллар ҳормай-толмай ишлайди, деб умид қиламан.

*Иброҳим Ҳаққул,
филология фанлари доктори*

АБДУВАҲОБ МАДВАЛИЕВ
ҲАЁТИ ВА ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИНИНГ
АСОСИЙ САНАЛАРИ

- 1947 йил 15 апрель** Фарғона вилояти Марғилон шаҳрида туғилди.
- 1966 йил** Марғилон шаҳридаги 14-ўрта мактабни битирди.
- 1970 йил** Мирзо Улуғбек номидаги Фарғона давлат педагогика институтининг ўзбек тили ва адабиёти факультетини имтиёзли диплом билан тугатди.
- 1970–1972 йиллар** Фарғона вилояти Охунбобоев туманидаги 10-ўрта мактабнинг ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси.
- 1972 йил 1 ноябрь** Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтига лаборант бўлиб ишга кирди.
- 1974–1976 йиллар** Катта лаборант бўлиб ишлади.
- 1976–1987 йиллар** Кичик илмий ходим бўлиб ишлади.
- 1985–2001 йиллар** ЎзР ВМ хузуридаги Республика ата-машунослик қўмитасида ўриндошлик асосида етакчи мутахассис бўлиб ишлади.
- 1986 йил 8 октябрь** «Ўзбек кимё терминологияси ва уни тартибга солиш масалалари» мавзусидаги номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди.
- 1987–1988 йиллар** Илмий ходим бўлиб ишлади.

1988–1990 йиллар	Катта илмий ходим бўлиб ишлади.
1991–1998 йиллар	ЎзР ФА Тилшунослик институтининг илмий котиби.
1991–2007 йиллар	Тошкент давлат шарқшунослик институти ўзбек тили кафедрасида ўриндошлик асосида катта ўқитувчи.
1995–2004 йиллар	ЎзР Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат тест марказида ўриндошлик асосида етакчи мутахассис бўлиб ишлади.
1998 йил июлдан 2016 йил июлгача	Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти директорининг илмий ишлар бўйича ўринбосари.
1999 йилдан ҳозиргача	«Ўзбек тили ва адабиёти» журнали таҳрир хайъатининг аъзоси.
2000 йил январдан 2008 йилгача	ЎзР ФА ТАИда тилшунослик бўйича докторлик ва номзодлик диссертациялари муҳокамаси кенгаши раиси.
2002 йил август	«Меҳнат шухрати» ордени билан мукофотланди.
2002–2008 йиллар	«Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриётида ўриндошлик асосида Тил ва адабиёт таҳририятининг мудири.
2007 йилдан ҳозиргача	Лексикология ва лексикография бўлими мудири.
2007–2012 йиллар	ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти ҳузуридаги Тилшунослик бўйича мувофиқлаштирувчи кенгаш раиси.
2008–2012 йиллар	Ихтисослашган кенгаш ҳузуридаги Илмий семинар раиси ўринбосари.

- 2009–2014 йиллар** Республика ахборот-ресурс марказининг «Kutubxona UZ» журналида ўриндошлик асосида муҳаррир бўлиб ишлади.
- 2000–2016 йиллар** 3 марта фундаментал тадқиқот лойиҳаларига раҳбарлик қилди.
- 2006–2008 йиллар** 5 жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»ни тузишда ҳаммуаллиф ва масъул муҳаррир сифатида иштирок этди.
- 2010 йил 27 май** ЎзР Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси томонидан катта илмий ходим унвони берилди.
- 2013 йил** 2 жилдли ўзбекча-русча луғатни қайта ишлаб тўлдириб, ҳаммуаллиф ва масъул муҳаррир сифатида нашр эттирди; 85000 сўздан иборат ўзбек тилининг имло луғатини ҳаммуаллиф бўлиб, кирилл ва лотин ёзувларида нашр эттирди.

АБДУВАҲОБ МАДВАЛИЕВНИНГ ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАРИ РЎЙХАТИ

1976

1. Ижтимоий-сиёсий терминлар луғати (Олим Усмон таҳрири остида). – Тошкент: Фан. – 350 бет (О. Усмон, Ш. Ҳамидов, Э. Шоаҳмедов, В. Валиев, Н. Ҳабибуллаевлар билан ҳамкорликда).

1977

2. О фамильных терминах в узбекской химической терминологии // Исследования по литературоведению и языкознанию. – Ташкент: Фан. – С. 82–92.

1978

3. Ўзбек кимё терминологиясининг ривожланишида русча-интернационал сўзларнинг роли // Тилшунослик масалалари. – Тошкент: Фан. – Б. 146–153.

4. Ўзбек кимё адабиётидаги гибрид терминлар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – №5. – Б. 49–52.

1981

5. Ўзбек терминологияси бўйича библиографик кўрсаткич. – Тошкент: Фан. – 42 бет (Н. Маҳкамов, Ҳ. Шамсиддинов, Н. Қосимовлар билан ҳамкорликда).

1982

6. Ўзбек терминологиясида дублетлик масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. – №3. – Б. 20–24.

1983

7. Ўзбек химия терминологиясининг илк ривожланиш даври ҳақида (20 – 30-йиллар) // Ўзбек тили ва адабиёти. – № 3. – Б. 15–19.

8. Жонқуяр олим (О. Усмонов 70 йиллигига) // Ёш ленинчи. – 14 январь (М. Сафаров билан ҳамкорликда).

1984

9. Алим Усманович Усманов. Биобиблиография (рус ва ўзбек тилларида), – Тошкент: Фан. – 20 бет (Д. Абдурахмонов билан ҳамкорликда).

10. Некоторые вопросы упорядочения узбекской химической терминологии // Вопросы тюркского языкознания. Материалы I межреспубликанской конференции молодых лингвистов–тюркологов. – Алма-Ата: Наука. – С. 80–86

1986

11. Препозитив интернационал терминэлементлар ва уларнинг ўзбек тилида ифодаланиши // Ўзбек терминологиясида лексик вариантлар. – Тошкент: Фан. – Б. 7–19.

12. Русча-интернационал терминларни ўзбек тилида фонетик жиҳатдан ўзлаштиришнинг айрим хусусиятлари // Ўзбек терминологиясида лексик вариантлар. – Тошкент: Фан. – Б. 29–41.

13. Ўзбек химия терминологиясида дублетлик ва уни минимумга келтириш масаласи // Ўзбек терминологиясида лексик вариантлар. – Тошкент: Фан. – Б. 80–102.

14. Ўзбек химия терминологиясидаги нуқсонлар ва уларни тартибга солиш ҳақида // Ўзбек тили терминологияси ва унинг тараққиёт перспективалари. I Республика терминология конференцияси материаллари. – Тошкент: Фан. – Б. 68–70.

15. Лексик-семантик усул билан термин ясалишига доир // Ўзбек тили терминологияси ва унинг тараққиёт перспективалари. I Республика терминология конференцияси материаллари. – Тошкент: Фан. – Б. 105–107 (Ҳ. Шамсиддинов билан ҳамкорликда).

16. Химия терминларининг семантик усул билан ясалиши // Ўзбек тили ва адабиёти. – №3. – Б. 52–56.

17. Узбекская химическая терминология и вопросы её нормализации: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1986. – 23 стр.

1987

18. Ўзбек тили терминологик системаларида ҳар хил қўлланаётган терминлар. Химия терминлари // Ўзбек тили терминологияси. РМТК бюллетени. 1-чиқарув. – Тошкент: Фан. – Б. 23–30.

19. Место имён собственных в формировании химической терминологии // Ономастика Узбекистана. – Ташкент: Ўқитувчи. – С. 54–55.

1989

20. Русча-ўзбекча ҳарбий терминлар луғати. – Тошкент: Фан. – 63 бет (Э. Панасенко билан ҳамкорликда).

21. Кимёга оид баъзи атамалар // Тошкент ҳақиқати. – 15 декабрь.

22. Кимё атамалари // Совет мактаби. – №5. – Б. 41–42.

23. Ўзбек тилида иш юритиш. – Тошкент: ЎзСЭ Бош редакцияси. – 224 бет (Н. Маҳмудов, Н. Маҳкамов, М. Аминовлар билан ҳамкорликда).

1991

24. Атамашунослик муаммолари (давра суҳбати) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 8 март.

25. «Политехника луғати» (такриз) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 27 июль (А. Ҳожиёв ва Ҳ. Шамсиддинов билан ҳамкорликда).

26. Қўшма терминлар ва уларни тартибга солиш масалалари // Ўзбек тили илмий-техникавий терминологияси ва уни тартибга солиш принциплари. – Тошкент: Фан. – Б. 47–66.

1992

27. Ўзбек тилида иш юритиш атамаларини тартибга солиш ҳақида // Ўзбек тили атамашунослиги. Ахборот. 5 – 6-чиқарув. – Тошкент: Фан. – Б. 40–43 (Н. Маҳкамов билан ҳамкорликда).

28. Ўзбек тилида иш юритиш (курс программаси). – Тошкент. – 12 бет.

29. Луғатлар лисоний етукликни ифодалайди // Халқ сўзи. – 3 ноябрь (С. С. Ким ва Э. Умаров билан ҳамкорликда).

1993

30. Тилимиз жозибасининг тилсими (янги алифбо ҳақида) // Халқ сўзи. – 28 июль (И. Қўчқортоев, А. Ҳожиёв, О. Ёқубов, Н. Маҳмудов, Э. Бегматов, А. Жабборов, А. Рафиевлар билан ҳамкорликда).

1994

31. Иш юритиш атамаларининг русча-ўзбекча қисқача луғати. – Тошкент: Фан. – 64 бет (Н. Маҳкамов, Э. Панасенко, И. Панасенко, Д. Жумабоевлар билан ҳамкорликда).

1995

32. Терминларни тартибга солишда терминэлементларнинг аҳамияти // Ўзбек шарқшунослигида илмий тил муаммолари. Илмий анжуман материаллари. – Тошкент: ТошДШИ нашр. – Б. 22–23 (Н. Маҳкамов билан ҳамкорликда).

33. Қисқача русча-ўзбекча-инглизча иш юритиш луғати. – Тошкент: Ўзбекистон. – 118 бет (Э. Д. Панасенко, М. А. Холл, Н. Маҳкамов, И. Ю. Панасенколар билан ҳамкорликда).

2000

34. Иш юритиш. Амалий қўлланма. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 444 бет (М. Аминов, Н. Маҳкамов, Н. Маҳмудовлар билан ҳамкорликда).

2001

35. Ғани Абдурахмонов // Ўзбек тили ва адабиёти. – №1. – Б. 88–90 (А. Нурмонов, А. Мамажонов, Н. Маҳкамовлар билан ҳамкорликда).

36. Баҳром Бафоев // Ўзбек тили ва адабиёти, – №3. – Б. 90–91 (Б. Йўлдошев ва Н. Маҳкамов билан ҳамкорликда).

2002

37. Навоий гулшанига саёҳат (тест саволлари тўплами). – Тошкент: ДТМ нашр. – 84 бет (Н. Маҳкамов ва Р. Баракаев билан ҳамкорликда).

38. Тест. Абитуриент. Адолат // Хуррият. – 17 апрель (Б. Аминов билан ҳамкорликда).

39. Абдулхамид Нурмонов // Ўзбек тили ва адабиёти. – №3. – Б. 94–96 (Н. Маҳкамов билан ҳамкорликда).

40. Олим Усмон ва ўзбек тилшунослиги // Ўзбек тили ва адабиёти. – №6. – Б. 90–94 (Н. Қосимов ва Н. Маҳкамов билан ҳамкорликда)

41. Информацион тиллар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 4-жилд. – Б. 192.

42. Мен нафақахўр эмасман («нафақахўр» сўзининг қўлланиши юзасидан давра суҳбати) // Даракчи. – 21 ноябрь.

2003

43. Иш юритиш. Амалий қўлланма. 2-нашр. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 448 бет (М. Аминов, Н. Маҳкамов, Н. Маҳмудовлар билан ҳамкорликда).

44. Кошғарий Маҳмуд // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 77–78.

45. Крачковский Игнатий Юлианович // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 84.

46. Курд тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 143.

47. Кушит тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 157.

48. Кхмер тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 160.

49. Кўчма маъно // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 198.

50. Лаос тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 226.

51. Лаҳжа // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 240–241.

52. Лексикография // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 249.

53. Лингвистик атласлар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 278–279.

54. Лингвистик география // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 279.

55. Лотин алифбоси // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 315.

56. Лотин тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 316.

57. Луғат // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 328–329.
58. Маарий Абулало // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 340.
59. Майя ёзуви // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 398.
60. Македон тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 400.
61. Малагаси тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 416.
62. Малайзия тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 419.
63. Малаялам (тил) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 420–421.
64. Малинке (тил) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 426.
65. Манипур тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 447.
66. Маратхий (тил) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 460.
67. Марий тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 468–469.
68. Математик лингвистика // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 509–510.
69. Меланез тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 580.
70. Мелиоранский Платон Михайлович // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 582.
71. Метатеза // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 609.
72. Микронез тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 651.
73. Мирзаев Тўра // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 5-жилд. – Б. 695.
74. Миср ёзуви // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 25.
75. Миср тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 25.
76. Миххат // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 31.

77. Молдаван тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 53.
78. Монгол (мўғул) тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 68.
79. Мон-кхмер тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 74–75.
80. Мордва тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 85.
81. Мунда тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 127–128.
82. Мусаммат // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 144.
83. Муҳаммад Ёқуб Чингй // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 188.
84. Мя-яо тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 210.
85. Мўғул ёзуви // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 216.
86. Мўғул тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 216.
87. Назализация // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 242.
88. Назаров Бахтиёр // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 243.
89. Нанай тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 263.
90. Насиров Дўсжон // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 274.
91. Нах-доғистон тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 288–289.
92. Невар тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 297.
93. Немис тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 307–308.
94. Ненец тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 308.
95. Нигер-конго тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 339.
96. Нигер-кордофан тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 339–340.

97. Нидерланд тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 341
98. Нилот тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 357.
99. Нил-Сахрои кабир тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 357–358.
100. Нома // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 382 (Р. Тожибоев билан ҳамкорликда).
101. Номинация // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 383–384.
102. Норвег тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 389.
103. Ностратик тиллар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 401 (И. Пўлатов билан ҳамкорликда).
104. Нубий тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 407.
105. Нутқ // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 424–425.
106. Нутқ маданияти // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 425–426 (Й. Солижонов билан ҳамкорликда).
107. Нукта // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 426.
108. Нуктали вергул // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 426–427.
109. Нўғай тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 434.
110. Ожегов Сергей Иванович // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 462.
111. Озарбайжон тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 466–467.
112. Океания тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 490.
113. Окситан тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 494.
114. Олтой тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 532.
115. Олтой тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 532.
116. Омонимлар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 539 (Б. Ўринбоев билан ҳамкорликда).

117. Омот тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 540.
118. Ономастика // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 544.
119. Ория тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 567.
120. Оромий ёзуви // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 571–572.
121. Оромо тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 572.
122. Орфоэпия // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 574–575.
123. Осетин тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 576.
124. Палеография // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 651–652.
125. Палеоосиё тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 656.
126. Пали (тил) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 657.
127. Панжоби (тил) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 667.
128. Папуас тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 672 (И. Пўлатов билан ҳамкорликда).
129. Паремология // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 686.
130. Паронимлар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 695.
131. Парфия тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Б. 699.
132. «Фан ва турмуш» луғати («Ўзбек тилининг изоҳли луғати»)дан «А» ҳарфи бўйича танланма парчалар // Фан ва турмуш. – №4. – Б. 31.

2004

133. Ўзбек тилшунослиги: ютуқлар ва муаммолар (давра суҳбати) // Филология масалалари. – №1. – Б. 31–32.
134. «Фан ва турмуш» луғати («Ўзбек тилининг изоҳли луғати»)дан «В» ҳарфи бўйича танланма парчалар // Фан ва турмуш. – №1. – Б. 12.

135. «Фан ва турмуш» луғати («Ўзбек тилининг изоҳли луғати»дан «Б» ҳарфи бўйича танланма парчалар) // Фан ва турмуш. – №2 – 3. – Б. 46.
136. «Фан ва турмуш» луғати («Ўзбек тилининг изоҳли луғати»дан «Г» ҳарфи бўйича танланма парчалар) // Фан ва турмуш. – №6. – Б. 30.
137. Айюб Ғуломов // Ўзбек тили ва адабиёти. – №5. – Б. 95–97 (А. Нурмонов ва Н. Маҳкамов билан ҳамкорликда).
138. Перифраза // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 43–44.
139. Пермь тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 46
140. Печенег тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 60.
141. Пиктография // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 68–69 (А. Исмоилов билан ҳамкорликда).
142. Полинез тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 127 (А. Исмоилов билан ҳамкорликда).
143. Полисинтетик тиллар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 129 (И. Пўлатов билан ҳамкорликда).
144. Поляк тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 137 (И. Пўлатов билан ҳамкорликда).
145. Помир тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 141 (И. Пўлатов билан ҳамкорликда).
146. Португал тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 153.
147. Прагматика // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 164–165 (Й. Солижонов билан ҳамкорликда).
148. Предикат. Предикативлик // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 166.
149. Префикс // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 168.
150. Протеза // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 180.
151. Прус тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 186.
152. Психоллингвистика // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 189.
153. Пунктуация // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 200–201 (Н. Маҳкамов билан ҳамкорликда).

154. Радлов Василий Васильевич // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 237 (Э. Умаров билан ҳамкорликда).
155. Ретороман тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 316 (И. Пўлатов билан ҳамкорликда).
156. Роман тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 351–352 (И. Пўлатов билан ҳамкорликда).
157. Рукн // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 384.
158. Румин тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 386.
159. Руник ёзув // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 391.
160. Рус алифбоси // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 391.
161. Рус тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 391–392.
162. Саам тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 403.
163. Салор тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 450.
164. Самоа (тил) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 480.
165. Самойлович Александр Николаевич // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 481 (Э. Умаров билан ҳамкорликда).
166. Сард тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 513.
167. Сарик уйғур тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 521.
168. Саха тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 542.
169. Семантика // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 574.
170. Семасиология // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 574.
171. Семиотика // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 576–577 (И. Мирзаев билан ҳамкорликда).
172. Серб-хорват тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 592.
173. Сибой Юсуф // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 602.

174. Силлабик ёзув // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 614.
175. Синай ёзуви // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 625.
176. Сингармонизм // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 628 (Э. Умаров билан ҳамкорликда).
177. Синекдоха // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 630.
178. Синтагма // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 632–633 (И. Мирзаев билан ҳамкорликда).
179. Синтаксис // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 633 (И. Мирзаев билан ҳамкорликда).
180. Синтактика // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 633.
181. Синтетик тиллар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 634 (И. Пўлатов билан ҳамкорликда).
182. Синхрония // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 636 (И. Мирзаев билан ҳамкорликда).
183. Скандинавия тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 662–663.
184. Скиф тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 667.
185. Славян тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 673.
186. Словак тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 674.
187. Словен тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 677.
188. Содда гап // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 693 (А. Ҳожиев билан ҳамкорликда).
189. Соиб Табризий // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 7-жилд. – Б. 696.
190. Сом тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 9.
191. Сомали тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 12.
192. Сом-ҳом тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 15–16.
193. Сон // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 16–17.

194. Сонор ундош // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 18.
195. Соссюр Фердинанд де // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 23 (И. Мирзаев билан ҳамкорликда).
196. Социолингвистика // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 26 (И. Мирзаев билан ҳамкорликда).
197. Стенография // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 63.
198. Стилистика // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 66–67.
199. Структуравий тилшунослик // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 78.
200. Структурализм // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 79.
201. Суахили (тил) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 79–80.
202. Субстрат // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 81–82 (И. Мирзаев билан ҳамкорликда).
203. Субъект // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 83 (И. Мирзаев билан ҳамкорликда).
204. Судан тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 114.
205. Султон Валад // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 124.
206. Сундан тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 138.
207. Сунъий тиллар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 141.
208. Супплетивизм // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 143.
209. Сурёний ёзуви // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 146.
210. Суффикс // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 169.
211. Суғд ёзуви // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 177.
212. Суғд тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 177–178.
213. Сўз // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 195 (А. Ҳожиев билан ҳамкорликда).

214. Сўз тартиби // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 196.
215. Сўзлашув тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 198.
216. Сўзнинг лексик маъноси // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 199.
217. Сўроқ белгиси // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 201.
218. Сўроқ гап // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 201.
219. Табасаран тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 206.
220. Табу // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 218 (О. Бўриев билан ҳамкорликда).
221. Тагал тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 221–222.
222. Тадриж // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 224.
223. Тажоҳули орифона // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 225.
224. Тай тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 230.
225. Такт (тилшуносликда) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 237.
226. Татар тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 294.
227. Тахаллус // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 300–301.
228. Тахмис // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 302.
229. Таъриф (дефиниция) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 311.
230. Тақлид (тақлидчилик) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 314.
231. Тезаурус // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 329.
232. Тибет тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 421.
233. Тибет-бирма тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 422.

234. Тиграй (тил) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 425.
235. Тигре (тил) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 425.
236. Тил // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 428–429.
237. Тиллар оиласи // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 432.
238. Тиллар таснифи // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 433.
239. Тилларнинг генеалогик таснифи // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 433.
240. Тилларнинг чатишуви // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 434.
241. Тилшунослик // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 435–437 (И. Мирзаев билан ҳамкорликда).
242. Тиниш белгилари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 439 (Н. Маҳкамов билан ҳамкорликда).
243. Типология // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 445.
244. Тире // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 447.
245. Товуш // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 461.
246. Тожик тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 468 (А. Исмоилов билан ҳамкорликда).
247. Толиш тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 487.
248. Тонал тиллар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 494.
249. Тохар тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 508–509 (А. Исмоилов билан ҳамкорликда).
250. Транслитерация // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 584.
251. Туарег тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 607.
252. Тува тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд.: – Б. 608 (И. Пўлатов билан ҳамкорликда).
253. Тунгус-манжур тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 619 (И. Пўлатов билан ҳамкорликда).

254. Тупи–гуарани тиллари. // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. – Б. 625.
255. Турк тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 641.
256. Туркий тиллар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 644–645 (И. Носиров билан ҳамкорликда).
257. Туркийшунослик // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 645–647.
258. Туркман тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 663–664.
259. Турсунов Улуғ // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 8-жилд. – Б. 677.

2005

260. Ўзбек терминологиясининг таниқли тадқиқотчиси // Профессор Улуғ Турсунов ва ўзбек тилшунослиги. Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. – Самарқанд, 2005. – Б. 37–43 (Э. Бегматов билан ҳамкорликда).
261. Иш юритишдан луғат (русча-ўзбекча-инглизча). – Тошкент: Зар қалам. – 152 бет (Э. Д. Панасенко ва Н. Маҳқамов билан ҳамкорликда).
262. Тестология бўйича русча-ўзбекча, ўзбекча-русча изоҳли терминологик луғат-минимум. – Тошкент: ДТМ нашри. – 136 бет (Э. Ураева, Н. Маҳқамов, Б. Қувонов, А. Олимов ва А. Солижоновлар билан ҳамкорликда).
263. Ғанижон Абдураҳмонов // Ўзбек тили ва адабиёти. – №6. – Б. 120–122 (А. Нурмонов, Н. Маҳмудов ва Н. Маҳқамовлар билан ҳамкорликда).
264. Фанимиз заҳматкаши (акад. Ғ. Абдураҳмонов таваллудининг 80 йиллигига) // Академик Ғанижон Абдураҳмонов. – Тошкент: ТошДШИ нашри (Ш. Шоабдураҳмонов, А. Нурмонов, А. Мамажонов ва Н. Маҳқамовлар билан ҳамкорликда).
265. «Фан ва турмуш» луғати («Ўзбек тилининг изоҳли луғати»дан «Д» ҳарфи бўйича танланма парчалар) // Фан ва турмуш. – №2–3. – Б. 31.
266. «Фан ва турмуш» луғати («Ўзбек тилининг изоҳли луғати»дан «Ж», «З» ҳарфлари бўйича танланма парчалар) // Фан ва турмуш. – №2 – 3. – Б. 41.
267. «Фан ва турмуш» луғати («Ўзбек тилининг изоҳли луғати»дан «И» ҳарфи бўйича танланма парчалар) // Фан ва турмуш. – №4 – 5. – Б. 39–40.

268. Угарит ёзуви // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд.
– Б. 38.
269. Угарит тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд.
– Б. 38.
270. Удмурт тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд.
– Б. 43.
271. Уйғур ёзуви // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд.
– Б. 62.
272. Уйғур тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд.
– Б. 62–63.
273. Украин тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд.
– Б. 64–65.
274. Умлаут // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б.
93.
275. Ундов белгиси // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд.
– Б. 102–103.
276. Урал тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд.
– Б. 111.
277. Урарт тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. –
Б. 113–114.
278. Усома ибн Мункиз // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. –
9-жилд. – Б. 141.
279. Фарер тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд.
– Б. 188.
280. Фахрия (адабий жанр) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси.
– 9-жилд. – Б. 211.
281. Фижи тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд.
– Б. 231.
282. Филиппин тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. –
9-жилд. – Б. 245–246.
283. Филология // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. –
Б. 247–249 (Н. Маҳкамов билан ҳамкорликда).
284. Фин тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б.
250–251.
285. Финикий ёзуви // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. –
9-жилд. – Б. 252.
286. Финикий тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд.
– Б. 252.
287. Фламанд тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд.
– Б. 266.

288. Флексия // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 267.
289. Флектив тиллар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 268.
290. Фонема // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 282 (И. Мирзаев билан ҳамкорликда).
291. Фонографик ёзув // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 284.
292. Фракий тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 310.
293. Француз тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 325 (И. Мирзаев билан ҳамкорликда).
294. Фригий тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 328–329.
295. Фриз тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 330.
296. Фула тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 337.
297. Функция (тилда) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 339.
298. Хазар тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 356.
299. Хакас тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 359.
300. Халаж тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 361.
301. Халил Мардамбек // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 361.
302. Халқаро тиллар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 381–382.
303. Ханги тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 389.
304. Хауса (тил) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 404.
305. Хетт тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 411.
306. Хитой-тибет тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 440.
307. Хоксор (Муҳаммад Ризо) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 452.

308. Хуррит тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 518.
309. Чад тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 563.
310. Чех тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 596.
311. Чечен тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 602.
312. Чибча тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 605.
313. Чизикли ёзув // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 608.
314. Чуваш тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 654–655.
315. Чукча тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 658.
316. Чулим тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 658.
317. Шан тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 9-жилд. – Б. 690.
318. Шахс (тилда) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 15–16 (А. Ҳожиёв билан ҳамкорликда).
319. Швед тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 30.
320. Шева // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 39.
321. Шерматов Аъзам // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 45.
322. Шоабдурахмонов Шоназар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 88.
323. Шор тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 100.
324. Шумер тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 129 (А. Исмоилов билан ҳамкорликда).
325. Эве тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 142.
326. Эвен тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 142.
327. Эвенк тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 142.

328. Элам тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 173.
329. Эски ўзбек ёзуви // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 265–266 (Э. Умаров билан ҳамкорликда).
330. Эски ўзбек тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 266–267 (Э. Умаров билан ҳамкорликда).
331. Эскимос тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 267.
332. Эсперанто // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 268.
333. Эстон тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 270–271.
334. Этруск тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 286.
335. Эфиоп ёзуви // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 287–288.
336. Эфиоп тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 288.
337. Юкагир тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 311.
338. Юнон ёзуви // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 319–320.
339. Юнон тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 320.
340. Юсуф Саккокий // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 347 (Н. Рамазонов билан ҳамкорликда).
341. Юсуфий // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 349.
342. Юшманов Николай Владимирович // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 349.
343. Ява ёзуви. Ява тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 352–353.
344. Яғноб тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 424.
345. Яхудий ёзуви // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 424.
346. Яхудий тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 425.
347. Ўзбек лотин алифбоси // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 429–430.

348. Ўзбек тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 432–433.
349. «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар» (журнал ҳақида) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 486.
350. Ўғуз тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 564.
351. Ўғуз тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 564.
352. Қавс (тиниш белгиси) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 567.
353. Қадимги туркий тиллар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 568–569.
354. Қадимги уйғур тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 569.
355. Қадимги форс ёзуви // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 369–370.
356. Қадимги ҳинд тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 570.
357. Қалмоқ тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 584.
358. Қараим тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 601 (И. Пўлатов билан ҳамкорликда).
359. Қиёсий–тарихий метод (тилшуносликда) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 637 (Г. Тўхлиева билан ҳамкорликда).
360. Қиёсий–тарихий тилшунослик // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Б. 638–639 (Г. Тўхлиева билан ҳамкорликда).

2006

361. Ренат Дониёров // Ўзбек тили ва адабиёти. –№1. – Б. 94–97 (А. Ҳожиев ва Н. Маҳкамов билан ҳамкорликда).
362. Ўзбек тили. Университет ва институтларнинг русийзабон гуруҳлари учун дарслик, 1-қисм. – Тошкент, ТошДШИ нашри. – 180 бет (Ў. П. Лафасов ва А. Қ. Исмоилов билан ҳамкорликда).
363. Ўзбек тили. Университет ва институтларнинг русийзабон гуруҳлари учун дастур. – Тошкент, ТошДШИ нашри. – 16 бет (Ў. П. Лафасов ва А. Қ. Исмоилов билан ҳамкорликда).
364. Янги луғатлар яратиш – давр тақозоси // Ўзбек тили ва адабиёти. –№4. – Б. 16–21.

365. Изоҳли луғат нашр арафасида // Соғлом авлод. – 5–11 октябрь (газета мухбири Ҳ. Абдиев билан суҳбат).

366. «Фан ва турмуш» луғати («Ўзбек тилининг изоҳли луғати»дан «К» ҳарфи бўйича танланма парчалар) // Фан ва турмуш. – №4. – Б. 35.

367. Қипчоқ тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 9–10.

368. Қипчоқ тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 10.

369. Қирғиз тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 14–15.

370. Қозоқ тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 45 (И. Пўлатов билан ҳамкорликда).

371. Қорачой-болқор тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 86.

372. Қорақалпоқ тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 90–91.

373. Қримтатар тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 125.

374. Кўмиқ тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 183.

375. Кўшма гап // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 202–203.

376. Кўштирноқ // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 205.

377. Ҳамидов Ҳусниддин // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 296.

378. Ҳарф // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 317.

379. Ҳарф-товуш ёзуви // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 317.

380. Ҳасан Дехлавий // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 318.

381. Ҳимолай тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 333.

382. Ҳинд ёзуви // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 334–336.

383. Ҳинд-европа тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 339–341 (И. Мадраҳимов ва Ў. Лафасов билан ҳамкорликда).

384. Ҳинд-эроний тиллар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 341–342.

385. Ҳиндистоний (ҳиндавий) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 354.

386. Ҳожиёв Азим // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 369.

387. Африкаанс (бур тили) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 415.

388. Башшар ибн Бурд // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 416.

389. Бўронов Жамолiddин // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 419–420.

390. Графика (тилшуносликда) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 422–423.

391. Дифтонг // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 423.

392. Долган тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 423–424.

393. Дравид тиллари // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 424.

394. Кҳароштҳи (ёзув тури) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 11-жилд. – Б. 432.

395. Ўзбек тили // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 12-жилд. – Б. 60–65 (А. Нурмонов билан ҳамкорликда).

396. Ўзбек тилшунослиги // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 12-жилд. – Б. 494–501 (А. Нурмонов билан ҳамкорликда).

397. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд («Б», «Г», «Д» ҳарфлари). – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 680 бет (Э. Бегматов ва Э. Умаров билан ҳамкорликда):

398. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 2-жилд («Ё», «Ж», «З» ҳарфлари). – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 672 бет (Э. Умаров билан ҳамкорликда).

2007

399. Янги изоҳли луғат // Ўзбекистон матбуоти. – № 1. – Б. 13 (журнал муҳбири билан суҳбат).

400. Янгича тадқиқот (тақриз) // Маърифат – 21 апрель (М. Ҳақимов билан ҳамкорликда).

401. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-жилд («П», «С» ҳарфлари). – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 688 бет (З. Мираҳмедова ва Д. Худойберганова билан ҳамкорликда).

402. Зиёдулла Ҳамидов // Ўзбек тили ва адабиёти. – №6. – Б. 124–125 (Х. Дадабоев ва З. Холманова билан ҳамкорликда).

2008

403. Луғат ва луғат турлари хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. – №1. – Б. 60–64.

404. Ўзбек лексикографияси тарихидан (кўлёзма луғатлар) // Ўзбек тили ва адабиёти. – №2. – Б. 37–41.

405. Турсунали Мирзакулов. // Ўзбек тили ва адабиёти. – №2. – Б. 109–111 (Д. Лутфуллаева ва Ф. Жумаев билан ҳамкорликда).

406. Ўзбек лексикографияси тарихидан (босма луғатлар) // Ўзбек тили ва адабиёти. – №3. – Б. 31–36.

407. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 4-жилд («Ц» ҳарфи). – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 608 бет.

408. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 5-жилд («Э» ҳарфи). – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 592 бет (А. Ҳожиёв билан ҳамкорликда).

409. Сўз ясовчи ва шакл ясовчи кўшимчаларнинг изоҳли-иллюстратив кўрсаткичи // Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5-жилд. – Б. 572–591 (Н. Маҳкамов билан ҳамкорликда).

410. Исоҳқон Ибротнинг олти тилли луғати // Ўзбек тили ва адабиёти. – №4. – Б. 53–56.

411. Ўзбек тилида кимё терминлари ва уларнинг изоҳли луғатда берилиши // Ўзбек тили ва адабиёти. – №5. – Б. 53–62.

412. Ўзбек лексикографиясининг улкан ютуғи. // Ўзбек тилшунослиги XXI асрда: Номшунос олим профессор Тўра Нафасов таваллудининг 70 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжуман материаллари. – Қарши, 2008. – Б. 75–78.

413. Термин – терминологик луғат – изоҳли луғат // Ўзбек тили ва адабиёти. – №6. – Б. 54–67.

414. Сўз мулкига саёҳат // Соғлом авлод учун. – №12. – Б. 12–13.

2009

415. Изоҳли луғатда терминларнинг лексикографик талқинига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – №1. – Б. 56–66.

416. Бердақ Юсуф // Ўзбек тили ва адабиёти. – №1. – Б. 116–117 (А. Ҳожиёв ва Н. Чиниқулов билан ҳамкорликда).

417. Изоҳли луғатда халқаро терминэлементли сўз ва терминларга муносабат масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. – №2. – Б. 38–43.

418. Иш юритиш. Амалий қўлланма. 3-нашр. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 440 бет (М. Аминов, Н. Маҳкамов, Н. Маҳмудовлар билан ҳамкорликда)

419. Ўзбек тили изоҳли луғатларида сўзларга этимологик маълумот бериш масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. – №3. – Б. 35–43.

420. Ўзбек тиббиёт терминологиясининг соҳавий ва изоҳли луғатларда берилишига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – №4. – Б. 46–58.

2010

421. Этимологик маълумот – луғат мақоласининг таркибий қисми // Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Андижон. 2010. – Б. 42–43.

422. Форсча-ўзбекча ва ўзбекча-форсча луғатлар тузиш тарихи ва бу соҳадаги муаммоларга доир // Эроний тилларнинг лексикологияси. Мақолалар тўплами. – ТошДШИ, 2010. – Б. 97–110.

423. Неъмат Турниёзов // Ўзбек тили ва адабиёти. – №1. – Б. 112–113 (А. Нурмонов, Б. Йўлдошев, Н. Маҳкамов билан ҳамкорликда)

424. Эргаш Қиличев // Ўзбек тили ва адабиёти. – №1. – Б. 116–117 (Н. Маҳкамов, А. Аҳмедов билан ҳамкорликда).

425. Ёрмат Тожиёв // Ўзбек тили ва адабиёти. – №3. – Б. 113–114 (Н. Маҳмудов, Ҳ. Шамсиддинов, Н. Маҳкамов билан ҳамкорликда).

426. Азимжон Қосимов // Ўзбек тили ва адабиёти. – №4. – Б. 136–137 (А. Ҳожиёв, Н. Маҳкамов, З. Мираҳмедова билан ҳамкорликда).

427. Целлюлоза ва қоғоз технологияси: қисқача русча-ўзбекча изоҳли терминологик луғат. – Тошкент: Фан ва технология. – 92 бет (М. Пиримкулов ва Ғ. Раҳмонбердиев билан ҳамкорликда).

428. Иш юритиш. Амалий қўлланма. 4-нашр. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 440 бет (М. Аминов, Н. Маҳкамов, Н. Маҳмудов билан ҳамкорликда).

2011

429. Низомиддин Маҳмудов // Ўзбек тили ва адабиёти. – №1. – Б. 132–134 (А. Ҳожиёв, Н. Маҳкамов билан ҳамкорликда).

430. XX аср бошларидаги баъзи таълимий-дидактик луғатлар ҳақида // Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Андижон, 2011. – Б. 40–42.

431. Мустақиллик даврида ўзбек тилшунослиги тараққиёти // Ўзбек тили ва адабиёти. – №3. – Б. 3–11 (А. Нурмонов, Н. Маҳкамов билан ҳамкорликда).

432. Терминларнинг турли тип луғатларда берилишига доир // Хорижий сўз ва терминлардан фойдаланишда меъёр ва миллий-ассоциатив фикрлаш муаммолари. – Тошкент, 2011. – Б. 41–46.

433. Неъмат Маҳкамов // Ўзбек тили ва адабиёти. – №5. – Б. 118–119 (Н. Маҳмудов билан ҳамкорликда).

434. Язык (узбекский) // Узбеки. Серия «Народы и культуры». – М.: Наука. 2011. – С. 24–29.

435. Ўзбек диалектал лексикографиясига қўшилган муносиб хисса // Ўзбек тили ва адабиёти. – №6. – Б. 120–124 (Э. Жабборов билан ҳамкорликда).

2012

436. Термин ва терминография хусусида / Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Андижон, 2012. – Б. 42–46

437. Усмон Санақулов // Ўзбек тили ва адабиёти. – №3. – Б. 104–106 (Б. Йўлдошев билан ҳамкорликда).

438. Ўзлгимиз кўзгуси // Моҳият. – 19 октябрь (журналист Илҳом Каромов билан суҳбат).

439. Она тили – миллат руҳидир // Жамият. – 19 октябрь (журналист И. Каромовнинг А. Мадвалиев, Д. Худойберганова, Н. Маҳкамовлар иштирокидаги давра суҳбати).

440. Миллат бойлиги // Халқ сўзи. – 20 октябрь.

441. Зухра Мираҳмедова // Ўзбек тили ва адабиёти. – №5. – Б. 107–108 (Н. Маҳкамов билан ҳамкорликда).

442. Саидфозил Ақобиров // Ўзбек тили ва адабиёти. – №6. – Б. 82–84 (Э. Умаров билан ҳамкорликда).

443. Русча-ўзбекча луғатлар тузиш тарихидан // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – №6. – Тошкент, 2012. – Б. 32–37.

444. Иш юритиш. Амалий қўлланма. Тузатилган ва тўлдирилган 5-нашри. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 456 бет (М. Аминов, Н. Маҳкамов, Н. Маҳмудовлар билан ҳамкорликда).

2013

445. Ўзбек тилининг имло луғати. 85000 дан ортиқ сўз. – Тошкент: Akademnashr. – 520 бет. (Э. Бегматов билан ҳамкорликда).

446. O‘zbek tilining imlo lug‘ati. 85000 dan ortiq so‘z. – Toshkent: Akademnashr. – 528 bet. (E. Begmatov bilan hamkorlikda).

447. Сорахон Отамирзаева // Ўзбек тили ва адабиёти. – №4. – Б. 104–108 (Х. Йўлдошева билан ҳамкорликда).

448. Русча-ўзбекча луғат. 2 жилдли. I жилд (тузувчилардан бири ва масъул муҳаррир). – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2013. – 896 бет.

449. Русча-ўзбекча луғат. 2 жилдли. II жилд (тузувчилардан бири ва масъул муҳаррир). – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2013. – 888 бет.

450. Предисловие – Сўзбоши // Русча-ўзбекча луғат. 2 жилдли. I жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2013. – Б. 5–12.

451. Лексикография ва терминография: ўхшаш ва фарқли жиҳатлари // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – №7. – Тошкент, 2013. – Б. 34–38.

452. Серқирра тилшунос (Ф. Абдуллаев ҳақида) // Ўзбек тили ва адабиёти. – №6. – Б. 7–11 (Ф. Иброҳимова билан ҳамкорликда).

453. Машхура Туропова // Ўзбек тили ва адабиёти. – №6. – Б. 113–114 (З. Мираҳмедова, Д. Худойбергеновалар билан ҳамкорликда).

2014

454. Языки становятся понятнее (беседа с корреспондентом газеты) // Uzbekistan Today, 24 апреля 2014 года.

455. Languages Get Easier to Comprehend (Interview with Uzbekistan Today Correspondent) // Uzbekistan Today, April 24. 2014.

456. Етук олим ва меҳрибон устоз / Камтарлик тимсоли. Профессор Акбаржон Матғозиев замондошлари хотирасида. – Фарғона, 2014. – Б. 81–86.

457. Ўзаро илмий ҳамкорлик йўлида // Ўзбек тили ва адабиёти. – №3. – Б. 117–118.

458. Нишонбой Хусанов // Ўзбек тили ва адабиёти. – №4. – Б. 118–120 (Э. Умаров ва Б. Юсуф билан ҳамкорликда).

459. Иш юритиш. Амалий қўлланма. 6-нашр. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 456 бет (М. Аминов, Н. Маҳкамов, Н. Маҳмудовлар билан ҳамкорликда).

460. Мазлума Асқарова // Ўзбек тили ва адабиёти. – №6. – Б. 103–106 (Н. Маҳмудов, М. Сапарниёзовалар билан ҳамкорликда).

461. Жамолиддин Бўронов // Ўзбек тили ва адабиёти. – №6. – Б. 111–113 (М. Расулова, М. Нишоновлар билан ҳамкорликда).

462. Гулшод Муҳаммаджонова // Ўзбек тили ва адабиёти. – №6. – Б. 113–114 (Э. Умаров, Д. Худойбергановалар билан ҳамкорликда).

2015

463. Пунктуация – фикрни ёзма мукамал ифодалаш воситаси. «Ўзбек тили пунктуациясининг асосий қоидалари» лойиҳаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – №1. – Б. 57–79 (Н. Маҳмудов ва Н. Маҳкамовлар билан ҳамкорликда).

464. Ўзбек тили синтаксиси ва услубшунослигининг моҳир тадқиқотчиси (И. Тошалиев ҳақида) // Ўзбек тили ва адабиёти. – №1. – Б. 114–117 (Б. Йўлдошев билан ҳамкорликда).

465. Иқтидорли олим эди (А. Раҳимов ҳақида) // Ўзбек тили ва адабиёти. – №1. – Б. 117–119 (Б. Йўлдошев билан ҳамкорликда).

466. Ўзбек тили пунктуациясининг асосий қоидалари. Лойиҳа // Маърифат, 2015 йил 1 апрель; 2015 йил 4 апрель; 2015 йил 8 апрель; 2015 йил 11 апрель (Н. Маҳмудов ва Н. Маҳкамовлар билан ҳамкорликда).

467. Ўзбекча-русча лугатчилик: тарихи ва ҳозирги муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. – №2. – Б. 23–34. (Ф. Мусаева билан ҳамкорликда).

468. Иномжон Расулов // Ўзбек тили ва адабиёти. – №3. – Б. 116–118 (Н. Маҳмудов ва Н. Охуновлар билан ҳамкорликда).

469. Ҳасанбой Жамолхонов // Ўзбек тили ва адабиёти. – №4. – Б. 116–118 (Н. Маҳмудов ва И. Азимовлар билан ҳамкорликда).

470. Иш юритиш. Амалий қўлланма. 7-нашр. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 456 бет (М. Аминов, Н. Маҳкамов, Н. Маҳмудовлар билан ҳамкорликда).

471. Ўзбек тили пунктуациясининг асосий қоидалари. – O‘zbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari (тузувчилар: Н. Маҳмудов, А. Мадвалиев, Н. Маҳкамов). – Тошкент: O‘zbekiston, 2015. – 88 бет.

472. Истиклол ва она тили // Pedagog (ТДПУ газетаси), 2015 йил октябрь. № 8 (957) (Ё. Одилов билан ҳамкорликда).

473. Ўзбек тилшунослигини дунёга танитган олим / Мурувватли устоз (академик Ғанижон Абдурахмонов). – Тошкент: ТДШИ, 2015. – Б. 45–51 (Н. Маҳмудов ва А. Мамажонов билан ҳамкорликда).

474. Ғанижон Абдурахмонов // Ўзбек тили ва адабиёти. – №6. – Б. 101–105 (Н. Маҳмудов ва А. Мамажоновлар билан ҳамкорликда).

475. Ўзбек лексикографияси ва Суюн Қораев / Профессор Суюн Қораев – замондошлари нигоҳида. Проф. С. Қораевнинг 90 йиллигига бағишланган илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2015. – Б. 17–22.

476. Ўзбекча-русча луғатчилик тарихидан / «Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари» мавзuidaги VIII республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Тошкент: ТДПУ, 2015. – Б. 43–49.

2016

477. Суюн Қораев // Ўзбек тили ва адабиёти. – №2. – Б. 108–112 (Т. Мирзаев билан ҳамкорликда).

478. Ренат Дониёров // Ўзбек тили ва адабиёти. – №2. – Б. 118–120 (Н. Маҳкамов ва З. Мираҳмедовалар билан ҳамкорликда).

479. Кенг қамровли, ижодкор олим эди / Тил ва адабиёт масалалари. №3 (Филол. ф. д., проф. Э. А. Бегматов таваллудининг 80 йиллигига бағишланган илмий мақолалар тўплами). – Наманган, 2016. – Б. 4–9.

480. Сиддиқжон Мўминов // Ўзбек тили ва адабиёти. – №3. – Б. 104–105 (Ш. Исқандарова, М. Ҳақимовлар билан ҳамкорликда).

481. Эрнст Бегматов // Ўзбек тили ва адабиёти. – №3. – Б. 106–109 (Т. Мирзаев билан ҳамкорликда).

482. Ўзбек тилшунослиги мустақиллик йилларида // Ўзбек тили ва адабиёти. – №4. – Б. 47–52 (Ё. Одилов билан ҳамкорликда).

483. Бозорбой Ўринбоев // Ўзбек тили ва адабиёти. – №4. – Б. 118–121 (А. Мусаев ва Т. Қўчқоровлар билан ҳамкорликда).

484. Клара Шарипова // Ўзбек тили ва адабиёти. – №5. – Б. 121–123 (М. Сафаров билан ҳамкорликда).

485. Ўзбек тили ва тилшунослиги: кеча ва бугун. // Pedagog (ТДПУ газетаси), 2016 йил октябрь. № 8 (967) (Ё. Одилов билан ҳамкорликда).

486. Дехқончилик сўзлари луғати // Ўзбек тили ва адабиёти. – №6. – Б. 124–127 (А. Собиров ва Э. Жабборовлар билан ҳамкорликда).

487. Серқирра олим ва самимий инсон / Сиддиқлик саодати. Сиддиқ Мўмин замондошлари нигоҳида. – Фарғона, 2016. – Б. 32–35.

488. Серқирра олим ва самимий инсон // Farg‘ona ta’limi xabarlar, 2016-yil 16-oyabr. – 21 (13–16) - son.

489. Иш юритиш. Амалий қўлланма. 8-нашр. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 456 бет (М. Аминов, Н. Маҳкамов, Н. Маҳмудовлар билан ҳамкорликда).

Юқоридагилардан ташқари, бир қатор Нобель мукофотини олган шоир ва ёзувчилар ҳамда илм-фан ва маданият соҳасида танилган шахслар таржимаи ҳолига, «Л»дан «Х»гача бўлган ҳарф-товушлар тавсифига, айрим матбуот органлари фаолиятига бағишланган ва «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»да нашр этилган 60 дан ортиқ кичик ҳажмли мақолалар мазкур рўйхатга киритилмади.

АБДУВАҲОБ МАДВАЛИЕВНИНГ МУҲАРРИРЛИК ФАОЛИЯТИ

1. Ўзбек тили терминологияси ва унинг тараққиёт перспективалари. I Республика терминология конференцияси материаллари / Масъул муҳаррирлар: Р. Дониёров, А. Мадвалиев. – Тошкент: Фан, 1986. – 112 бет.

2. Ўзбек тили атамашунослиги. Ахборот. 1–2-чиқарув / Таҳрир ҳайъати: А. Мадвалиев (масъул котиб). – Тошкент; Фан, 1990. – 92 бет.

3. Ўзбек тили атамашунослиги. Ахборот. 3–4-чиқарув / Таҳрир ҳайъати: А. Мадвалиев (масъул котиб). – Тошкент: Фан, 1990. – 100 бет.

4. Ўзбек тили атамашунослиги. Ахборот. 5–6-чиқарув / Таҳрир ҳайъати: А. Мадвалиев (масъул котиб). – Тошкент: Фан, 1992. – 48 бет.

5. Ўзбек тили атамашунослиги. Ахборот. 7–8-чиқарув / Таҳрир ҳайъати: А. Мадвалиев (масъул котиб). – Тошкент: Фан, 1992. – 56 бет.

6. Ўзбек тили атамашунослиги. Ахборот. 9–10-чиқарув / Таҳрир ҳайъати: А. Мадвалиев (масъул котиб). – Тошкент: Фан, 1993. – 32 бет.

7. Ўзбек тилшунослигига оид тадқиқотлар. Жумҳурият ёш тилшуносларининг анъанавий илмий конференцияси материаллари (IV чиқиш) / Таҳрир ҳайъати: А. Мадвалиев ва бошқ. – Тошкент, 1992. – 138 бет.

8. Ўзбек тилшунослигига оид тадқиқотлар. Жумҳурият ёш тилшуносларининг анъанавий илмий конференцияси материаллари (V чиқиш) / Таҳрир ҳайъати: А. Мадвалиев ва бошқ. – Тошкент, 1993. – 148 бет.

9. Ўзбек тилшунослигига оид тадқиқотлар. Жумҳурият ёш тилшуносларининг анъанавий илмий конференцияси материаллари (VI чиқиш) / Таҳрир ҳайъати: А. Мадвалиев ва бошқ. – Тошкент, 1994. – 161 бет.

10. Республика ёш тилшуносларининг анъанавий илмий конференцияси тезислари тўплами (VII чиқиш) / Масъул муҳаррирлар: Ҳ. Шамсиддинов, Н. Маҳқамов, А. Мадвалиев. – Тошкент, 1995. – 160 бет.

11. Исмоилов А. Қ., Лафасов Ў. П. Ўзбек тили. Машқлар тўплами. Олий ўқув юрғларининг русийзабон гуруҳлари талабалари учун ўқув

қўлланма / Масъул муҳаррир: А. Мадвалиев. – Тошкент: ТошДШИ нашри, 2000. – 95 бет.

12. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати / Масъул муҳаррир: А. Мадвалиев. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – 168 бет.

13. 1998 йилги тест якунларининг дидактик аспекти / Муҳаррирлар: А. Мадвалиев, Д. Валиева. – Тошкент: Давлат тест маркази, 1999. – 216 бет.

14. 2001 йилги тест якунларининг дидактик аспекти / Муҳаррирлар: А. Мадвалиев, Э. Ураева. – Тошкент: Давлат тест маркази, 2002. – 205 бет.

15. Муҳитдинов М. М., Набишев Д. П. 1997 йил тест якунлари (аналитик материал) / Муҳаррир: А. П. Мадвалиев. – Тошкент: Давлат тест маркази, 1997. – 368 бет.

16. Муҳитдинов М. М., Набишев Д. П. 1998 йил тест якунлари (таҳлилий материал) / Муҳаррир: А. П. Мадвалиев. – Тошкент: Давлат тест маркази, 1998. – 310 бет.

17. Муҳитдинов М. М. 1999 йил тест якунлари (аналитик материал) / Муҳаррир: А. П. Мадвалиев. – Тошкент: Давлат тест маркази, 1999. – 318 бет.

18. Муҳитдинов М. М. 2000 йил тест якунлари (аналитик материал) / Муҳаррир: А. П. Мадвалиев. – Тошкент: Давлат тест маркази, 2000. – 384 бет.

19. Муҳитдинов М. М. 2001 йил тест якунлари (аналитик материал) / Муҳаррир: А. П. Мадвалиев. – Тошкент: Давлат тест маркази, 2001. – 360 бет.

20. Муҳитдинов М. М. 2002 йил тест якунлари (аналитик материал) / Муҳаррир: А. П. Мадвалиев. – Тошкент: Давлат тест маркази, 2002. – 367 бет.

21. Исмоилов А., Раупова Л. Янги ўзбек имлоси (ўқув қўлланма) / Масъул муҳаррир: А. Мадвалиев. – Тошкент, 2003. – 88 бет.

22. Butayev Sh., Irisqulov A. Inglizcha-o'zbekcha lug'at / Muharrirlar: A. Madvaliyev, N. Mahkamov. – Toshkent: Zarqalam, 2006. – 720 bet.

23. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Беш жилдли. 1-жилд / А. Мадвалиев таҳрири остида. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 680 бет.

24. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Беш жилдли. 2-жилд / А. Мадвалиев таҳрири остида. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 672 бет.

25. Butayev Sh. Inglizcha-o‘zbekcha rasmlı lug‘at / Muharrirlar: A. Irisqulov, A. Madvaliyev. – Toshkent: Fan, 2007. – 18 bet.

26. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 жилдли. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12-жилдлар / Тил ва адабиёт тахририяти мудирі А. Мадвалиев, – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2003 – 2006 (тил, адабиёт ва журналистикага доир 70 босма табоқдан (1700 бетдан) ортик материал; Ҳ. Абдиев билан ҳамкорликда).

27. XX аср ўзбек шеъріяти антологияси / Масъул муҳаррир: А. Мадвалиев. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 496 бет.

28. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли. 3-жилд. / А. Мадвалиев тахрири остида. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 688 бет.

29. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли. 4-жилд. / А. Мадвалиев тахрири остида. – Тошкент. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2008. – 608 бет.

30. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли. 5-жилд. / А. Мадвалиев тахрири остида. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2008. – 592 бет.

31. Butayev Sh., Irisqulov A. Inglizcha-o‘zbekcha, o‘zbekcha-inglizcha lug‘at / Mas‘ul muharrirlar: G. Boqiyeva, O. Mo‘minov, A. Madvaliyev, N. Mahkamov. – Toshkent: Fan, 2008. – 848 bet.

32. Butayev Sh., Irisqulov A. Inglizcha-o‘zbekcha, o‘zbekcha-inglizcha lug‘at / Mas‘ul muharrirlar: G. Boqiyeva, O. Mo‘minov, A. Madvaliyev, N. Mahkamov. – Toshkent: Fan, 2009. – 848 bet.

33. XX аср ўзбек ҳикояси антологияси / Масъул муҳаррир: А. Мадвалиев. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2009. – 624 бет.

34. Butayev Sh. Inglizcha-o‘zbekcha lug‘at / Mas‘ul muharrirlar: A. Irisqulov, A. Madvaliyev, N. Mahkamov. – Toshkent: Tafakkur bo‘stoni, 2009. – 1040 bet.

35. Мираҳмедова З. Ўзбек тилининг анатомия терминологияси ва уни тартибга солиш муаммолари. – Тошкент: Фан. 2010. – 128 бет.

36. Хорижий сўз ва терминлардан фойдаланишда меъёр ва миллий-ассоциатив фикрлаш муаммолари // Республика илмий-амалий конференцияси материаллари / Масъул муҳаррирлар: Н. Маҳкамов, А. Мадвалиев. – Тошкент, 2011. – 109 бет.

37. Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари (Республика илмий-назарий анжумани материаллари) №6 / Тахрир ҳайъати: А. Мадвалиев ва бошқ. – Тошкент, 2012. – 210 бет.

38. Фаттоҳ Абдуллаев замондошлари хотирасида / Масъул муҳаррир: А. Мадвалиев. – Тошкент: Муҳаррир, 2013. – 176 бет.

39. Русча-ўзбекча луғат. 2 жилдли. I жилд (масъул муҳаррир: А. Мадвалиев) – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2013. – 896 бет.

40. Русча-ўзбекча луғат. 2 жилдли. II жилд (масъул муҳаррир: А. Мадвалиев) – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2013. – 888 бет.

41. Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари (Республика илмий-амалий анжумани материаллари). №7 / Масъул муҳаррирлар: Н. Маҳмудов, А. Мадвалиев. – Тошкент, 2013. – 248 бет.

42. Butayev Sh. Inglizcha-o‘zbekcha, o‘zbekcha-inglizcha lug‘at / Mas‘ul muharrirlar: A. Irisqulov, A. Madvaliyev, N. Mahkamov. – Toshkent: O‘qituvchi, 2013. – 880 bet.

43. Маҳмудов Н., Одилов Ё. Сўз маъно тараққиётида зиддият. Ўзбек тили энантиосемик сўзларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2014. – 288 бет.

44. XV асрнинг биринчи ярмида ўзбек тилида яратилган мунозаралар (нашрга тайёрловчи: Э. Умаров; масъул муҳаррир А. Мадвалиев). – Тошкент, 2015. – 36 бет.

45. Изланиш самаралари. Республика ёш тилшунослари ва адабиётшуносларининг илмий-назарий анжумани материаллари. – №3. – Тошкент, 2016. – 224 бет (Тахрир ҳайъати: А. Мадвалиев ва бошқалар).

46. Mahmudov N. So‘z sandiqchasi: O‘zbek tilining izohli lug‘atchasi (boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun). – Toshkent: G‘. G‘ulom nomidagi NMIU, 2016. – 216 bet (mas‘ul muharrir: A. Madvaliyev).

47. Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2017. – 170 бет (масъул муҳаррир: А. Мадвалиев).

АБДУВАҲОБ МАДВАЛИЕВ ВА УНИНГ ҲАМКОРЛИКДА ЭЪЛОН ҚИЛГАН ИШЛАРИ ТЎҒРИСИДА МАҚОЛА, ХАБАР ВА ТАҚРИЗЛАР

1. Номозов О. Навоий стипендиати // Педагог (Фарғона ДПИ газетаси), 1968 йил 1 май.
2. Умаров М. Олим уфқлари // Марғилон ҳақиқати, 1987 йил 19 март.
3. Абдуназар Ҳ., Аминов М. Заҳматкаш ва зукко олим // Маърифат, 2007 йил 14 апрель.
4. Ҳожиёв А., Мирзаев Т., Маҳкамов Н. Сўзшунос зукко олим // Марғилон ҳақиқати, 2007 йил 23 апрель.
5. Абдуваҳоб Мадвалиев (Биобиблиография). – Тошкент, 2007. – 27 бет. (Тузувчилар Р. Баракаев, Н. Маҳкамов).
6. Ҳожиёв А., Мирзаев Т., Маҳкамов Н. Абдуваҳоб Мадвалиев // Ўзбек тили ва адабиёти, 2007. – № 2. – Б. 96–99.
7. Мўмин С., Расулов Қ. Олим, муҳаррир, устоз // Фарғона ҳақиқати, 2007 йил 1 май.
8. Мўмин С., Ҳақимов М., Расулов Қ. Устоз, олим, муҳаррир // Фарғона университети, 2007 йил май (5-)сони.
9. Очилов Э. Заҳматкаш тилшуноснинг 60 йиллиги // Ўзбек тили ва адабиёти, 2007, 3-сон. – Б. 111.
10. Фозилов Т. «Маориф» гулшани. – Фарғона: «Фарғона» нашриёти, 2008. – Б. 39.
11. Абдуваҳоб Мадвалиев / Фарғона филология мактаби. – Фарғона: «Фарғона» нашриёти, 2015. – Б. 119–121.
12. Исоҳли луғатнинг янги нашри // Қишлоқ ҳақиқати, 2001 йил 19 октябрь.
13. Абдуназар Ҳ. Исоҳли луғат нашр арафасида // Соғлом авлод, 2006 йил 5–11 октябрь.
14. Янги изоҳли луғат // Ўзбекистон матбуоти, 2007. – №1. – Б. 13.
15. Иброҳимов А., Рихсиева Г. Янги изоҳли луғат // Маърифат. – 2007 йил 2 май.
16. Маҳмудов Н. «Асос ул-балоға»дан бошланган заҳмат // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2007 йил 11 май.
17. Олим С. Халқнинг буюк бойлиги // Моҳият. – 2007 йил 6 июль.

18. Маҳмудов Н. Алифбо тартибидаги олам // Тил ва адабиёт таълими, 2008. – №2. – Б. 79–85.
19. Умарова Н. Вышел в свет новый толковый словарь // Uzbekistan today. – 7 августа 2008 года.
20. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» // Халқ сўзи. – 2008 йил 14 август.
21. Олим С. Хазина // Маърифат. – 2008 йил 15 октябрь.
22. Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиғи // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2008 йил 17 октябрь.
23. Шуҳрат Ризо мутолаа қилади // Тафаккур, 2002. – №4. – Б. 76–78.
24. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» тақдими // Ўзбек тили ва адабиёти, 2008. – №6. – Б. 129–130.
25. Нурмонов А., Собиров А. Ўзбек тилининг янги изоҳли луғати // Ўзбекистон овози. – 2009 йил 16 апрель.
26. Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиғи / Муаллифнинг айтишу номдаги китоби. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги НМИУ, 2012. – Б. 37–42.
27. «Ўзбек тилининг имло луғати» // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2013 йил 20 сентябрь.
28. Азимов И., Сапарниёзова М. Саводхонлигимиз кўзгуси // Маърифат. – 2013 йил 14 декабрь.
29. Жомонов Р. Тилнинг миллий таровати // Маърифат. – 2014 йил 22 январь.
30. Йўлдошев Б., Маҳмадиев Ш. Янги имло луғати // Samarqand. – 2014 йил 26 июнь.
31. Янги «Русча-ўзбекча луғат» // Маърифат. – 2013 йил 11 декабрь.
32. «Русча-ўзбекча луғат» // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2013 йил 19 декабрь.

АБДУВАҲОБ МАДВАЛИЕВ ОППОНЕНТЛИК ҚИЛГАН НОМЗОДЛИК ДИССЕРТАЦИЯЛАРИ

1. Усманов С. Гиппологическая терминология современного узбекского языка. – Ташкент, 1988.
2. Муминов С. М. Роль мотивации в окказионально-речевых номинациях (на материале узбекского языка). – Ташкент, 1990
3. Абдураимова Ш. К. Сўз ўзлаштириш назарияси ва ўзлаштирмаларнинг вақтли матбуот тилида тадрижий ўзгара бориши (1936 – 90-йиллар Сурхондарё вилояти матбуотидаги русча сўз ва иборалар мисолида). – Тошкент, 1995.
4. Эшонкулов Б. Х. Ҳозирги ўзбек адабий тилида арабча луғавий ўзлашмаларнинг парадигматик асимметрияга муносабати. – Тошкент, 1996.
5. Қиличев Б. Э. Ўзбек тилида партонимия. – Тошкент, 1997.
6. Ҳожалиев И. Т. Тасвир нутқ типининг лингвистик хусусиятлари. – Тошкент, 1998.
7. Раҳмонкулов А. Ўзбек тилида морфологик факультативлик. – Тошкент, 2000.
8. Кахарова М. М. Ўзбек этнографизмларининг системавий тадқиқи. – Тошкент, 2009.
9. Примов А. И. Ўзбек тили космонимларининг лисоний хусусиятлари. – Тошкент, 2009.
10. Убайдуллаев А. А. «Луғати туркий»нинг лексикографик тадқиқи. – Тошкент, 2011.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	3
---------------	---

Биринчи бўлим

Ўзбек тилшунослиги тараққиёти масалаларига доир

Мустақиллик даврида ўзбек тилшунослиги тараққиёти.....	6
Мустақиллик йилларида ўзбек тилшунослиги	19

Иккинчи бўлим

Терминология масалалари

Термин ва терминография хусусида	28
Халқаро препозитив терминэлементлар ва уларнинг ўзбек тилида ифодаланиши	34
Қўшма терминларнинг хусусиятлари ва уларни тартибга солиш масалалари	54
Ўзбек кимё терминологиясининг илк ривожланиш даври ҳақида (XX асрнинг 20-йиллари)	77
Кимёга оид баъзи атамалар ҳақида	85
Ўзбек кимё терминологиясида дублетлик ва уни минимумга келтириш масаласи	88
Кимё терминларининг семантик усул билан ясалиши	117
Ўзбек тили иш юритиш атамаларини тартибга солиш ҳақида	124

Учинчи бўлим

Луғатлар ва луғатчилик тарихи

Луғат ва луғат турлари ҳақида	128
Ўзбек лексикографияси тарихидан	134

Исҳоқхон ибратнинг олти тилли лугати	149
Форсча-ўзбекча ва ўзбекча-форсча лугатлар тузиш тарихи ва ҳозирги муаммолари.....	153
Русча-ўзбекча лугатлар тузиш тарихидан.....	166
Ўзбекча-русча лугатчилик тарихи	175

Тўртинчи бўлим

Сўз ва терминларнинг лексикографик талқини

Изоҳли лугатда терминларнинг лексикографик талқинига доир	188
Ўзбек тили изоҳли лугатларида сўзларга этимологик маълумот бериш масаласи	203
Кимё терминлари ва уларнинг изоҳли лугатда берилиши	216
Тиббиёт терминологиясининг соҳавий ва изоҳли лугатларда берилишига доир	229

Бешинчи бўлим

Лексикографик ишларга тақризлар

Ўзбек диалектал лексикографиясига қўшилган муносиб ҳисса	250
Дехқончилик сўзлари лугати	258

Олтинчи бўлим

Устозлар ҳақида хотира ва қутлов мақолалари

Жонкуяр олим.....	264
Олим Усмон ва ўзбек тилшунослиги	266
Улкан салоҳиятли, закий лугатшунос	273
Серқирра тилшунос	279
Ўзбек тилшунослигини дунёга танитган олим	287
Чин инсон ва зукко олим ҳақида ёднома	293
Дақиқ олим ва меҳрибон устоз	307
Кенг қамровли, ижодкор олим эди	313
Ўзбек лексикографияси ва Суюн Қораев.....	319

Абдуваҳоб Мадвалиев биобиблиографияси

Ўзбек терминологияси ва лексикографиясининг зукко тадқиқотчиси (<i>Тўра Мирзаев, Низомиддин Маҳмудов, Неъмат Маҳкамов</i>).....	329
Илм ва ибрат (<i>Иброҳим Ҳаққул</i>)	337
Абдуваҳоб Мадвалиев ҳаёти ва илмий фаолиятининг асосий саналари	340
Абдуваҳоб Мадвалиевнинг эълон қилинган ишлари рўйхати.....	343
Абдуваҳоб Мадвалиевнинг муҳаррирлик фаолияти.....	373
Абдуваҳоб Мадвалиев ва унинг ҳамкорликда эълон қилган ишлари тўғрисида мақола, хабар ва тақризлар	377
Абдуваҳоб Мадвалиев оппонентлик қилган номзодлик диссертациялари	379

УЎК: 811.512.133'373.46+811.512.133'374

КБК: 81.2 ўзб-4

М-14

Мадвалиев, Абдуваҳоб

М-14

Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. Тўплам. / Масъул муҳаррир Низомиддин Маҳмудов; тўпламни нашрга тайёрловчи Ғулом Исмоилов; Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2017. – 384 бет.

ISBN: 978-9943-07-472-9

Илмий-оммабон нашр

Абдуваҳоб Мадвалиев
ЎЗБЕК ТЕРМИНОЛОГИЯСИ ВА
ЛЕКСИКОГРАФИЯСИ МАСАЛАЛАРИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
Тошкент–2017

Мухаррир *Жаҳонгир Қўнишев*
Бадий муҳаррир *Асқар Ёқубжонов*
Саҳифаловчилар: *Жаҳонгир Бадалов,*
Акбар Қўнишев

Нашриёт лицензияси АІ № 160, 14.08.2009 й.

Босишга рухсат этилди 17.04.2017. Бичими 60 × 90 ¹/₁₆.
Офсет қоғозига босилди. «Times New Roman» гарнитуриси.
Шартли босма табағи 24,0. Нашр ҳисоб-табағи 23,5.
Адади 500 нусха. Буюртма № 3.

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти
100011, Тошкент шаҳри, Навоий кўчаси, 30-уй.

«AVTO-NASHR» MCHJ босмаҳонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, 8-кўчаси, 57-уй.

Абдуваҳоб Мадвалиев 1947 йил 15 апрелда Марғилон шаҳрида туғилган. Филология фанлари номзоди (1986), катта илмий ходим (2010). Фарғона ДПИни тугатган (1970). Ёзёвон туманидаги 10-ўрта мактабда ишлаган (1970–72). ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтида фаолият кўрсатган (1972–2017). Ҳозирги кунда ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтининг бўлим мудири.

500 га яқин илмий ва илмий-оммабоп асарлар муаллифи. Хусусан, “Ўзбек терминологиясида лексик вариантлар” (1976), “Ўзбек тили илмий-техникавий терминологияси ва уни тартибга солиш принциплари” (1991) тўпламлари, “Ўзбек тилида иш юритиш” (1990), “Иш юритиш. Амалий қўлланма” (2000–16 йилларда 8 марта нашр этилган) китоблари, 5 жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” (2006–08), 2 жилдли “Русча-ўзбекча луғат” (2013), “Ўзбек тилининг имло луғати” (2013), “O'zbek tilining imlo lug'ati” (2013), “Ўзбек тили пунктуациясининг асосий қоидалари” (2015) қўлланмаси, 10 дан ортиқ терминологик луғатлар унинг ҳаммуаллифлиги ва масъул муҳаррирлигида нашр этилган.

“Меҳнат шўхрати” ордени билан мукофотланган (2002).

ISBN 978-9943-07-472-9

9 789943 074729